

Academ

Sección de Literatura

No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos

de

REAL ACADEMIA GALEGA

No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos

Edita:

Real Academia Galega

ISBN: 978-84-946005-9-3

Depósito Legal: C 1927-2017

© Real Academia Galega, 2017

Deseño da colección:

Grupo Revisión Deseño

Maquetación e coordinación da edición:

Mazaira grafismo, sl

REAL
ACADEMIA
GALEGA

DEPUTACIÓN
PONTEVEDRA

Sección de Literatura

No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos

Edición: Henrique Monteagudo / María Dolores Sánchez Vales

REAL ACADEMIA GALEGA

Limiar

Víctor Fernández Freixanes
Presidente da Real Academia Galega

A creación das Irmandades da Fala no ano 1916 constitúe un dos acontecementos máis relevantes da historia do galeguismo e unha referencia fundamental –case que poderíamos dicir fundacional– da cultura galega contemporánea, da súa modernización, e moi principalmente no que atinxe á valoración, reivindicación e uso do idioma galego. A iniciativa de Antón Vilar Ponte, igual que as propostas que dende Madrid viña facendo dende pouco antes Aurelio Ribalta, na liña de crear un gran movemento social a prol da reivindicación da lingua, inaugura un novo horizonte que, en gran medida, chega aos nosos días.

O tempo das Irmandades da Fala circunscríbese, se nos atemos á existencia da propia organización como tal, ao período que vai de 1916 a 1931. O 18 de maio do ano 1916 reúnense arredor de vinte persoas nos locais da Real Academia Galega, convocadas polos irmáns Antón e Ramón Vilar Ponte, co obxectivo de estudar a posibilidade de crear unha organización ou plataforma dende a que se puidese actuar socialmente a prol do idioma galego e, por extensión, a prol de establecer novas liñas de compromiso para a modernización e rexeneración de Galicia. Un obxectivo cultural e, por extensión, un obxectivo político que atinxiría transversalmente todas as manifestacións creativas, intelectuais organizativas que se produciron na época. As Irmandades, como tales, desaparecen en 1931, cando a VII súa Asemblea, celebrada en Pontevedra, decide integralas no Partido Galeguista, que se constituíu inmediatamente. Mais a súa proxección vai máis aló. Imposible entender o Partido Galeguista sen elas, e aínda que a traxedia da Guerra Civil tronzou as liñas de traballo que se iniciaran, e que mesmo se concretaran en institucións como o Seminario de Estudos Galegos (1923), a pegada e o espírito das Irmandades prolongáronse bastante máis aló, incluídas iniciativas do exilio, persoeiros importantes da posguerra, dentro e fóra de Galicia, e mesmo influíron en

axentes sociais que sen estaren directamente vencellados ao galeguismo iniciaron daquela unha nova maneira de ollar e entender Galicia. Un antes e un despois. Tal é a reflexión que propoñemos nas páxinas que seguen, resultado dos debates, faladoiros, relatorios e achegas que se fixeron ao longo do ano 2016, promovidos pola Real Academia Galega.

Cada tempo histórico produce as súas propias propostas. Unha sociedade viva é aquela que é quen de crealas e desenvovelas para facelas operativas. As Irmandades xorden nun período cheo de expectativas, tamén de interrogantes: en Europa, que estaba a saír da Primeira Gran Guerra, vivía certamente días axitados e volvía poñer enriba da mesa a cuestión das nacionalidades; en España, que revisaba a súa organización social e territorial, incluso a súa propia identidade, despois da chamada crise do 98, e no mundo. O galeguismo que se organiza arredor das proposta dos irmáns Vilar Ponte era consciente da necesidade de revisar tamén o discurso político, social e cultural do galeguismo rexionalista do século anterior: respecto do idioma, respecto da cultura (e as súas formas de organización) e respecto do propio país en ámbitos fundamentais para o seu desenvolvemento como a educación, a economía, a ciencia, a universidade ou a vida política.

No tocante á lingua, o idioma deixa de ser mero adorno literario, representación simbólica para determinados actos ou xéneros recoñecidos (a poesía, a literatura de ficción en xeral), para se considerar ferramenta básica da identidade, cemento social, vehículo moderno de transmisión da información e o coñecemento, tanto en ámbitos oficiais e solemnes como no ámbito privado, na correspondencia, na administración comercial. Un chimplo cualitativo e cuantitativo que fundamenta os principios da normalización e que son a base de calquera lingua moderna e desenvolvida, ou que aspire a selo. Os grandes creadores das primeiras décadas do século XX, non só no ámbito das letras (Ramón Cabanillas, Castelao, Risco, Otero Pedrayo, a xeración Nós ao completo) senón no ámbito das industrias culturais e da comunicación (a creación da primeira emisora de radiodifusión en 1933, o pulo da actividade teatral con vocación popular), o coñecemento científico (Ramón María Aller), a música e a creación artística, as propostas de experimentación agraria (Misión Biolóxica), a planificación das ciencias sociais (Seminario de Estudos Galegos), responden a unha nova filosofía que comeza e se desenvolve a partir de 1917 e 1918, e medra na década dos 20. O Estatuto de Autonomía de

Galicia de 1936 é seguramente, en termos políticos, a gran conquista desta xeración, que en realidade son varias xeracións.

Non eran moitos. Apenas vinte persoas na primeira xuntanza coruñesa, aínda que axiña o movemento se espallou por todo o país, mesmo alén das fronteiras territoriais: Santiago de Compostela, Ferrol, Monforte de Lemos, Pontevedra, Ourense, Betanzos foron as primeiras células. Grandes e medianas vilas. Máis tarde: Madrid, A Habana, Buenos Aires, onde as colectividades galegas eran numerosas e tiñan pulo organizativo. A proposta que dende a óptica da cultura mellor representa o novo espírito foi sen dúbida o Seminario de Estudos Galegos, creado en 1923, cunha vocación transversal e interdisciplinar: a cultura entendida como un todo, sistema de vasos comunicantes, afincada nas raiceiras populares, que cumpría investigar, documentar, sistematizar con metodoloxía científica (universitaria). Dende a óptica política, que de moi cedo (1918), empeza a concibirse como unha necesidade –dotarse de ferramentas lexítimas para actuar sobre o corpo social–, materialízase, como dixemos, en 1931 na formación do Partido Galeguista.

Nesta publicación, a Real Academia Galega recolle traballos de especialistas, ordenados tematicamente, dende a política aos estudos históricos, dende a lingua e a creación artística á comunicación e as novas tecnoloxías da época, para deitar luz sobre un tempo histórico que, como apuntabamos máis arriba, nos parece decisivo, capítulo fundamental para entender a realidade social e cultural da Galicia contemporánea. En moitos aspectos, cen anos despois, o discurso e a inqueda das Irmandades segue vixente; mesmo moitos interrogantes seguen aínda sen despexar.

Presentación. Fala, escrita e prelos

Henrique Monteagudo / Mª Dolores Sánchez Vales
Editores

“A nosa cultura está nun período constituínte”
Lois Peña Novo, 1917

O ano 2016 conmemorouse o centenario da fundación das Irmandades da Fala e no marco desta efeméride a Real Academia Galega impulsou un conxunto de actividades. Así, en parceria co Museo do Pobo Galego e a Deputación da Coruña, promoveu a montaxe dunha exposición que, baixo o lema “Saúde e Terra, irmá(n)s!”, percorreu varias localidades do noso país. Acompañando esta exposición, grazas á colaboración da Xunta de Galicia e da Asociación de Escritores e Escritoras en Lingua Galega, celebrouse un ciclo de debates baixo o título xenérico de “No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos”. Nas diferentes mesas de debate fóronse tocando distintos aspectos da contribución á cultura, á literatura e á lingua galega daquel vizoso movemento de reivindicación da identidade nacional de Galicia. Asemade, a RAG dispuxo a edición dunha nova colección de antoloxías, que se inaugurou coa publicación dunha serie dedicada especificamente ás Irmandades, composta por catro volumes que foron vinndo a lume ao longo do ano e que foron presentados no marco das mesas de debate. Os títulos publicados foron: *Oratoria e prosa non ficcional* (ao coidado de Henrique Monteagudo), *Teatro* (ao coidado de Laura Tato), *Poesía* (ao coidado de Xosé R. Pena) e *Narrativa* (ao coidado de Ramón Nicolás). Con estas e outras iniciativas –lembrems o concerto de masas corais realizado no mes de maio no Teatro Rosalía, por iniciativa conxunta da RAG e do Concello da Coruña– tratábase de ofrecer unha visión plural da contribución daquela organización transversal –cultural, social e política– a quen tanto lle deben a reivindicación e a modernización do noso país en diversos campos das artes, da comunicación e do activismo cívico.

No tempo das Irmandades, por impulso destas e co protagonismo dun abano amplo e diverso de axentes sociais, Galicia deu un significativo salto adiante no desenvolvemento da capacidade para recoñecerse e reinventarse a si mesma, poñendo en valor a riqueza da súa tradición cultural, a dignidade das manifestacións creativas do pobo, a orixinalidade da nosa maneira de ver o mundo. A acción das Irmandades supuxo un pulo decidido e decisivo para entendérmonos como un “nós”, para afirmármonos como nós mesmos, para atrevérmonos como tal “nós” a dialogar cos outros pobos e culturas e a pensar ao noso xeito e pola nosa conta, cos nosos propios intereses. A reivindicar a nosa particular achega ao progreso do conxunto da humanidade, a decidirmos por nós e ante nós, como galegos e galegas, a nosa posición no polifónico concerto de colectividades que conforman o xénero humano.

O devandito ciclo de debates non pretendía esgotar o estudo das múltiples facianas das Irmandades da Fala, senón aguilloar a reflexión e a valoración do seu significado nos campos da literatura, a lingua e a estética, contemplado desde a altura do momento en que vivimos, e sen perder de vista os desafíos que a cultura galega ten por diante, neste vertixinoso e imprevisible século XXI. Preferimos enfocar o ciclo cara aos aspectos amentados, á vista de que outras institucións atenderan de xeito máis específico outras facetas das Irmandades, contempladas desde perspectivas diversas á nosa.

O programa das mesas de debate transcorreu do seguinte xeito.

A conferencia inaugural, “O marco histórico das Irmandades”, celebrada o 26 de maio na sede da RAG na Coruña, correu a cargo do historiador e académico Xosé Ramón Barreiro Fernández.

Durante o mes de xullo celebráronse en Compostela dúas mesas de debate. Unha delas, celebrada no Museo do Pobo Galego, tratou de “Oratoria e prosa non ficcional”, e contou coa participación de Henrique Monteagudo (moderador), Arturo Casas, Xesús Alonso Montero e Teresa López.

A segunda tivo lugar na Facultade de Ciencias da Comunicación. “As Irmandades da Fala e a prensa” foi o tema sobre o que debateron Víctor F. Freixanes (moderador), Margarita Ledo, Carme Vidal e Xan Carballa.

En setembro, no Museo de Pontevedra, tivo lugar a mesa sobre “Un novo teatro galego”, coa intervención de Euloxio R. Ruibal (moderador), Laura Tato, Carlos Caetano Biscainho e Inma López Silva.

En outubro celebrouse a primeira sesión sobre “Protagonistas das Irmandades” no Teatro Pastor Díaz de Viveiro, con Carlos Nuevo Cal (moderador), Emilio Ínsua, Antón Costa e Isabel Seoane.

No mesmo mes, no Auditorio Marcos Valcárcel de Ourense desenvolveuse a sesión sobre “Lingua e as ideas lingüísticas”, en que interviñeron Xesús Alonso Montero (moderador), Rosario Álvarez, Antón Santamarina e Henrique Monteagudo.

A finais de outubro, no local da agrupación Toxos e Frores de Ferrol, e no marco das actividades conmemorativas do centenario desta entidade –intimamente vencellada á importante irmandade ferrolá–, falaron e debateron sobre “Imaxe e identidade” Pepe Barro, Siro López e Victoria Carballo Calero, presentados e moderados por Xesús Ferro Ruibal.

No mes de novembro tivo lugar no salón de actos da Deputación de Lugo unha segunda mesa sobre “Protagonistas das Irmandades”, con Darío Xohán Cabana (moderador), Manuel Roca Cendán, Olivia Rodríguez González e Francisco Fernández Rei.

O ciclo rematou no mes de decembro con dúas mesas de debate. A primeira desenvolveuse na Casa da Cultura de Vigo baixo o título “Unha poética anovadora”, con Xosé L. Axeitos (moderador), Xosé R. Pena, Chus Nogueira e Miro Villar.

Finalmente, a sesión de clausura realizouse novamente na sede da RAG, centrada no estudo dos “Novos vieiros para a narrativa”, e nela disertaron Ramón Nicolás, Camiño Noia e Dolores Vilavedra, presentados e moderados por Fina Casalderrey.

Antes de máis, cómpre agradecer a xenerosa achega de todas e cada unha das persoas que acabamos de mencionar, así como a colaboración das institucións devanditas. No presente volume recollemos a versión escrita das contribucións dos e das participantes no devandito ciclo que tiveron a ben entregar o seu texto preparado para a publicación.

Desde o punto de vista da historia lingüística do noso país, o período das Irmandades é o da reivindicación do galego como idioma nacional, isto é, como elemento fulcral dunha identidade colectiva orixinal e distintiva e como vehículo de expresión dunha sociedade e unha cultura propias, que se pretendía converter en modernas e desenvolvidas. Os impulsores das Irmandades (nomeadamente, Antón Vilar Ponte), eran plenamente conscientes de que a clave da dignificación social e cultural do idioma non residía xa no seu cultivo poético (sempre afirmando o valor deste), senón no seu emprego en tódolos ámbitos da actividade. En particular, entenderon que o prestixio do galego dependía en boa parte da súa difusión na vida pública, polo que fomentaron o seu uso oral en conferencias, mítins, xuntanzas e solemnidades cívicas, e a súa difusión escrita a través dos medios de comunicación de masas: prensa, revistas, literatura de quiosco ... Todo isto abocaba á forxa dun galego culto, apto para a oratoria e mais para a prosa, tanto literaria (novela, relato, teatro e ensaio) canto non

literaria (didáctica, xornalística, doutrinal). Significativamente, nun dos instrumentos máis relevantes para a difusión do ideario das Irmandades, o boletín *A Nosa Terra* (aparecido en novembro de 1916), lemos afirmacións coma as seguintes:

Nós queremos máis que rexionalismo de folclore; queremos máis que fatelos típicos, gaitiña, cantigas e versos, xa que non comprenderemos que se poida entender que linguaxe que serve para a poesía [...] non sirva o mesmo ou mellor para a prosa (A. Vilar Ponte, *A Nosa Terra*, nº 2, 1916, p. 5).

A mellor homenaxe aos poetas e aos músicos é deles e coñecelos non tomándoos por fenómenos de barraca de feira. Ai, se eles voltaran á vida! Serían os primeiros en pedirnos que fixésemos prosa. Porque o que lle interesa a Galicia non se pode encarcerar en oitavas reais (A. Vilar Ponte, *A Nosa Terra*, nº 14, 1917, 1-2).

Ese interese específico das Irmandades polo cultivo do galego na prosa viña ao encontro por unha banda do papel que as súas figuras máis importantes xogaron na conformación da ideoloxía galeguista / nacionalista (na construción discursiva de Galicia como nación), e por outra banda do auxe do xénero ensaístico na Europa e a España coétaneas. Aqueles foron tempos de protagonismo dos intelectuais, unha figura pública novidosa que viña a subliñar o activo papel social dos creadores e traballadores da cultura: profesores, artistas, xornalistas... que moitas veces viñan sendo simultaneamente as tres cousas. Un protagonismo, por outra banda, inseparable tanto da crecente difusión do material impreso propiciada pola extensión da alfabetización masiva canto da ampliación da esfera pública. Ao tempo que inauguraban o cultivo da prosa non ficcional en galego, as Irmandades pularon pola creación dunha narrativa e un teatro modernos, introducindo nos relatos novos temas e ambientes; nomeadamente, temas contemporáneos e ambientes urbanos que viñesen substituír a preferencia das xeracións anteriores polos temas históricos e os ambientes rurais, tratados cunha estética costumista.

Nunha obra que o fixo célebre, Benedict Anderson definiu as nacións modernas como *comunidades imaxinadas*, construídas en boa medida a través de *coalicións de lectores*, artelladas arredor de determinadas obras impresas, sobre todo publicacións periódicas: pensemos n' *A Nosa Terra*, en *Céltiga*, en xornais como *Galicia* e *El Pueblo Gallego*. Pero non debe esquecerse o papel –subliñado por Jürgen Habermas– doutras instancias de sociabilidade, coma as academias, os casinos, círculos, sociedades e todo tipo de asociacións (sindicatos, partidos, clubs recreativos...) coas súas publicacións, xuntanzas, celebracións e solemnidades, que constitúen o tramado da “esfera pública” que define as sociedades modernas. Neses ámbitos, que ofrecían

palestras privilexiadas –auténticos altavoces– aos intelectuais, non só importaban os textos escritos, senón tamén a comunicación oral. As propias Irmandades da Fala, coa súa diversificada actividade, son un bo exemplo disto; ao igual que –moitas veces en conexión con elas– o Círculo de Artesanos da Coruña, a Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago, a Real Academia Galega, etc. De aí a importancia do discurso público formal, isto é, a oratoria.

Os intelectuais das Irmandades outorgaron especial atención ao estudo de Galicia, á definición da súa identidade, á exploración da súa singularidade, á reflexión sobre os seus problemas, á especulación sobre o seu porvir. A construción de Galicia como nación constitúe o fío condutor que outorga unidade e coherencia ao conxunto da súa obra, sexa esta artística, literaria ou científica. O “discurso da nación” impregna e dá sentido profundo ás artes plásticas, melódicas ou incluso arquitectónicas, ás producións literarias, aos estudos académicos. A enteira produción literaria inspirada polas Irmandades ten un intenso substrato ideolóxico, con Galicia como tema de fondo e a reivindicación do seu idioma e da súa identidade como elemento motivador. Pero o compromiso coa terra e co pobo non se expresa mediante unha estética realista e pasadista, senón nos moldes da innovación. O afán pola modernización das artes e da cultura non conduce á ruptura coa tradición, senón que, ao contrario, esta é tomada como base do experimento e da renovación. A reivindicación da cultura popular non constrinxen a arela de creación individual, senón que a potencia. As novas propostas estéticas exprésanse en todos os xéneros artísticos e literarios, pero as novas ideas atoparon un molde privilexiado de difusión nos escritos de carácter ensaístico –artigo de opinión, o tratado, o programa, o manifesto... Neles alíanse unha intención comunicativa de ideas (máis ca de ficcións) cunha vontade de estilo persoal máis ou menos poderosa. A pesar de teren decote Galicia como pano de fondo, o seu tema pode ser moi variado: etnográfico, político, literario, sociolóxico, histórico, especulativo, filosófico, estético, científico... Os asuntos serán tratados desde unha perspectiva subxectivista e especulativa, nunha prosa revestida por unha roupaxe formal elaborada, coa pretensión de ampliar os lindeiros do público culto.

En definitiva, nas Irmandades da Fala, na obra dos seus principais persoeiros, latexa unha visión comprensiva de Galicia, na que se alían as preocupacións artísticas coas sociais, as estéticas coas políticas, as creativas coas cívicas, as culturais coas económicas, unha visión que aspira a abranguela, interpreta e resignifica na súa totalidade e na súa singularidade. O resultado é un magma ideolóxico plural, multi-dimensional e complexo pero extraordinariamente vizoso, orixinal e creativo. Desde

o punto de vista da historia da cultura galega, ou mesmo da historia intelectual de Galicia, o tempo das Irmandades é un tempo xerminal. Que a súa traxectoria e o seu labor teñan ou non continuidade depende de nós. No presente volume ofrecemos reflexións, lecturas, propostas para entender o significado das Irmandades non só mirando cara ao pasado, senón tamén para o presente e para o porvir. Temos a certeza de que supoñen unha achega moi significativa para mellorar a nosa comprensión das Irmandades, e con ela, das tarefas que temos por diante para seguir facendo país.

I.

Oratoria e prosa non ficcional

A oratoria en galego antes e despois de 1916: problemática

Xesús Alonso Montero
Real Academia Galega

Resumo: Este estudo que constitúe, de feito, a primeira historia da oratoria en galego desde os inicios (Murguía e Brañas en 1891) ata as alocucións pronunciadas no teatro “García Barbón” de Vigo (25-7-1930). Trátase de certos subxéneros (oratoria literaria, agraria...) sen omitir, ás veces, a oratoria en castelán (o caso Basilio Álvarez), que ilustra a argumentación do estudo.

Palabras chave: Discurso literario, oratoria agraria, oratoria política - Xogos Florais de Tui (1891), Velada rosaliana (Santiago, 1899), Irmandades da Fala (1916-1931), mitin de Vigo (25-7-1930).

Abstract: This study constitutes the first history of oratory in Galicia from the early period (Murguía and Brañas in 1891) until the public addresses pronounced at García Barbón theater in Vigo (July 25, 1930). The paper mentions several subgenres (literary oratory, agrarian oratory...) without leaving aside the oratory in Spanish (the case of Basilio Álvarez), that illustrates the arguments in this study.

Key words: Literary discourse, agrarian oratory, political oratory, *Xogos Florais* in Tui (1891), Rosalian soirée (Santiago, 1899), *Irmandades da Fala* (1916-1931), Vigo political rally (July 25, 1930).

I. Da oratoria en galego: unha breve aproximación

A oratoria en idioma galego é un xénero bastante serodio nas Letras galegas do XIX: posterior á poesía, á narrativa, ó teatro, a certos xéneros periodísticos... Hai modalidades da oratoria impensables en galego durante décadas e décadas. Téñase en conta cal era a situación do galego en 1888, o ano en que Emilia Pardo Bazán fixo este diagnóstico:

Hoy el gallego posee, como el catalán y el provenzal, una nueva literatura propia, pero a diferencia de estos dos romances meridionales, *el gallego no lo hablan los que lo escriben* (a cursiva, miña)¹.

---

1 “Idioma o dialecto”, en *De mi tierra*, La Coruña, Tipografía de la Casa de la Misericordia, 1888, p. 296 (cito pola ed. de Xerais, 1984).

Se o castelán era a lingua dos que, ás veces, escribían en galego, dificilmente estes ían asumir a responsabilidade social de dirixírense “en dialecto” a persoas do seu estatus e condición desde unha tribuna. Repárese no feito de que a Real Academia Gallega foi inaugurada en 1906 por don Manuel Murguía cun discurso en castelán, un discurso onde, por certo, fixo dúas declaracións para el moi comprometedoras. Afirma na primeira:

Ellos [os da Asociación Iniciadora e Protectora da Academia, Habana] nos lo han dicho: quieren que empecemos por el estudio del idioma que hablamos hace más de diez siglos. Hacen bien; pueblo que olvida su lengua es un pueblo muerto (p. 126).

Na segunda declaración fai esta observación:

Porque el idioma de cada pueblo es el característico más puro y más poderoso de la nacionalidad. Gentes que hablan la lengua que no les es propia, es un pueblo que no se pertenece (p. 128).

O discurso, digno de relectura, foi recolleito no número 6-7 do *Boletín de la Real Academia Gallega* (20-11-1906). É unha mostra moi clara de que entre a teoría e a praxe de Murguía había unha *contradictio in terminis*.

Sabido é que don Manuel Murguía, don Eugenio Carré Aldao, don Eduardo Pondal e outros membros fundadores da Academia, nas tarefas internas da institución, fosen conversas de traballo ou sesións eruditas, tiñan como código de comunicación o idioma castelán. Desde 1850, desde os inicios do Rexurdimento, custou moito escribir en galego pero custou moito máis facelo oralmente en situacións de cultura. Os feitos e as datas, que son irrefutables, así nolo indican.

Noutro traballo, dona Emilia, sagaz, aclaraba:

Al afirmar que el atraso de la lengua gallega nace de su carencia de literatura, no me refiero solamente a las bellas letras. También es cultivo literario para un idioma la conversación entre gentes instruidas, el comercio epistolar, la oratoria sagrada y profana, los instrumentos públicos, y en Galicia esto se hace en castellano. No así en Cataluña, donde todas las clases sociales, para todos los usos de la vida, se sirven del habla provincial... (a cursiva, miña)².

---

2 “La poesía regional gallega” (discurso, 2-9-1885), op. cit., p. 19.

II. Prehistoria da oratoria en lingua galega (1899-1916)

1. Nota preliminar

Sábese tan pouco da oratoria galega anterior a 1916 que eu, cando se me asignou o estudo do acontecer oratorio no tempo das Irmandades da Fala (1916-1931), vinme na obriga de facer unha incursión nos discursos ditos con anterioridade a esa data. Así o fixen, na mesa redonda sobre as Irmandades o 7 de xullo de 2016, nunha disertación oral que agora redacto *in extenso*.

2. Primeiros discursos en galego: oratoria literaria

2.1. 1889 ? e 1899

De Ricardo Carballo Calero é esta cita, que reproducimos por vir de que vén:

O primeiro discurso na nosa lingua que achamos citado, é o do presbítero Francisco Suárez Salgado, pronunciado nun acto que se celebrou en Buenos Aires en 1889 en lembranza de Rosalía de Castro³.

Carballo, que se fai eco de noticias da tradición oral, non achega ningunha outra precisión. Quen lle dedicou moita atención ó P. Suárez Salgado, Alberto Vilanova, replica con contendencia a Carballo Calero: “El discurso [“El alma gallega encerrada en Rosalía de Castro”] fue pronunciado en castellano y no en gallego como afirma Ricardo Carballo Calero en su *Literatura Gallega*”⁴.

Non descoñece o profesor Carballo un discurso en galego do noso orador, posterior en dez anos, recolleito no opúsculo *Homenaje a Rosalía Castro de Murguía. Velada solemne celebrada en el Ateneo León XIII el día 20 de mayo de 1899...*, Santiago, Tipografía Galaica, 1899, pp. 23-28. En efecto, nesas seis páxinas figura o “Discurso del P. Suárez Salgado”, en galego, malia o título (dos editores). O discurso, un canto a Rosalía, foi lido na Velada compostelá; por tanto, estamos ante unha peza oratoria de 1899 e non de 1889. Tamén leron senllos discursos en galego Alfredo Brañas e

---

³ *Historia da literatura galega contemporánea*, Vigo, Galaxia, 1963, p. 449.

⁴ V. A páx. 1123 da obra citada na nosa nota 11.

Salvador Cabeza de León, ambos os dous catedráticos da Universidade de Santiago na Facultade de Dereito.

Os editores do opúsculo, en dúas ocasións, sinalan e salientan a circunstancia de que os tres oradores se expresaron en lingua galega. Na primeira aclaran:

...sólo hemos de consignar aquí la mención especial que merecen los señores Suárez Salgado, Brañas y Cabeza que, con arrebatadora elocuencia y empleando la lengua dulcísima en que Alfonso el Sabio cantó las alabanzas de la Madre de Dios y refirió sus milagros, lograron cautivar al auditorio en tan alto grado, que los aplausos más estruendosos interrumpían a cada paso sus brillantes improvisaciones... (pp. 4-5).

Paga a pena preguntar: quen aplaudía con tanto fervor? Os editores do folleto, noutro lugar, aclaran o tipo de público que asistiu a esta velada literaria: “Más de doscientas señoras y señoritas ocupaban los escaños rojos. Los hombres llenaban los salones contiguos y hasta los corredores”. Na Compostela finisecular aquel público, na súa casa ou nos espazos de ocio, falaba, *inter pares*, o castelán sistematicamente. Resulta, pois, que o primeiro capítulo da oratoria galega en Compostela era acollido, con entusiasta adhesión, por estamentos sociais que estaban moi lonxe da praxe lingüística en galego. Pero os editores din algo máis:

Ayer se decía en voz alta que la restauración regional se imponía. Se habló siempre en gallego; la música fue toda ella gallega y hasta el presidente anunciaba los números del programa en la deliciosa lengua de Galicia; lengua, si, y no *dialecto* como le llaman aún ciertos periodistas ignorantes (p. 8).

Os nosos sociolingüistas deberían reparar neste texto, nomeadamente nesta secuencia na que os editores do opúsculo, rexionalistas, nos ofrecen este desconcertante dato: “Se habló siempre en gallego”. Tamén o fixeron, nos intermedios e nos descansos, aquelas “señoras” e “señoritas” e os representantes da Universidade, do Círculo Mercantil, ...?

En canto ás pezas oratorias, senllos cantos a Rosalía, inscribíense, de cheo, na oratoria de tema estritamente literario, lonxe, por tanto, da oratoria política e da oratoria sobre a vida da xente, que chegará máis tarde.

Que era unha novidade exprésano os editores noutra páxina:

Y vamos a lo extraordinario, a lo *nuevo*, a lo verdaderamente magnífico de la noche, a los *tres* discursos en gallego, pronunciados por los oradores de la fama del Sr. Cabeza de León, Brañas y Suárez Salgado. Había gran expectación por oír hablar en gallego y en los oyentes se produjo el más profundo silencio (p. 9).

Quizais os organizadores agardaban murmurios de desaprobación. En calquera caso, non ignoraban que era un acto sobre Rosalía, protagonizado por oradores de notable prestixio, dous insignes catedráticos de Universidade e un sacerdote con sona literaria e oratoria.

A oratoria en idioma galego facía a súa aparición en Santiago de Compostela, ante un público burgués, cunhas características que cómpre ter moi en conta: dentro dun xénero (o literario), ó servizo dun tema (Rosalía) e na voz de tres protagonistas de non pouco prestixio.

2.2. Nos Xogos Florais de Tui (24 de xuño de 1891)

Hoxe por hoxe, mentres non se verifique a actuación porteña do P. Suárez Salgado, os primeiros discursos en galego pertencen a Manuel Murguía e a Alfredo Brañas. Murguía, o sabio polígrafo que, quince anos despois, redactou en castelán o discurso inaugural da Real Academia Galega, nesta ocasión le a súa alocución, bastante extensa, en galego. Foi, sen dúbida, un xesto de non pequena valentía social, só explicable polo feito de que se trataba dun acto protagonizado oficialmente polos rexionalistas. Foran eles, o 20 de abril de 1891, os que publicaran, en galego, as Bases dos “Xogos Froraes de Galicia”, que se celebrarían en Tui dous meses despois. Que se saiba, estas Bases son pioneiras por seren redactadas en lingua galega; tamén son pioneiras polo feito de que son convocados a participaren no certame os “discretos trovadores e honorabres escritores de Galicia, d’o Bierzo e d’as outras comarcas onde se fala ou é conecida a nosa lingua”. Asinan a Convocatoria sete persoeiros, entre eles, Manuel Murguía, Alfredo Brañas e Salvador Cabeza de León. Publicaa o número 3 de *La Patria Gallega* (30-4-1891), “órgano oficial de la Asociación Reginalista”⁵. Os que comparecen dentro desta formación política e con estes criterios filolóxicos non podían subtraerse á utilización do idioma galego, *coram populo*, no día grande dos Xogos Florais. E en galego falaron -leron- Murguía, Brañas e, mesmo, Cabeza de León, autor, como secretario do Consistorio, da “Memoria” dos Xogos de Tui⁶. As intervencións de Brañas e Murguía son discursos literarios, tan literarios que están ben lonxe da prosa informativa de Cabeza de León. Os oradores, naquela altura histórica, non podían evitar, nos primeiros compases das súas intervencións, o referírense á lingua

---

5 “Consistorio d’os Xogos Froraes de Galicia. Convocatoria pra os d’o presente ano de 1891”, *La Patria Gallega*, Santiago, 30-4-1891, p. 1.

6 Op. cit., nº 7-8, 15-7-1891, pp. 6-7.

que estaban a empregar nas súas alocucións, pioneiras, polo idioma. Murguía faino nestes termos:

...levantámonos n'ó medio d'os nosos e lles falamos n'aquela fala qu'unque casi que morta, torn'á vida d'outros tempos e pormete durar por sigros, n'a vida d'un povo qu'a pon sobr'o altar diante d'o que se queiman e arrescenden os perfumes sagrados⁷.

A lingua, no discurso de Murguía, aparece, de novo, despois do exordio, e faino con este espírito reivindicativo:

... O primeiro o idioma. O noso idioma!, o que falaron nosos pais e vamos esquentando, o que falan os aldeáns e nos hachamos a ponto de n'entendelo; aquel en que cantaron reys e trovadores; o que, fillo maor d'a patrea gallega, no-l'a conservou e conserva com'un don d'a providencia; o qu'aínda ten n'os nosos labres as dozuras eternas e acentos que van ó corazón; o que agora oídes coma si fose un himno religioso; o hermoso, o nobre idioma que d'o outro lado de ese río é léngua oficial que serve a mais de vinte millóns d'homens e ten unha literatura representada po-l'os nomes gloriosos de Camoens e Vieira, de Garret e d'Herculano; o gallego, en fin, que é o que nos da dereito á enteira posesión d'a terra en que fomos nados, que nos di que, pois somos un povo distinto, debemos selo... N'el coma en vaso sagrado en que s'axuntan todo-l'os perfumes, háchanse os principaes elementos d'a nosa nacionalidade...⁸

Discurso construído moi literariamente, fai, logo, incursións na historia da lingua, na nosa poesía e en trazos do noso carácter en función de certos aconteceres históricos.

Discurso literario é, tamén, o de Alfredo Brañas, menos extenso que o profesado por Murguía e no que diserta, fundamentalmente, sobre poesía sempre baixo a idea da “existencia d'o espírito nacional gallego”. Consciente, como Murguía, de que cultiva un xénero sen precedentes no idioma galego, o discurso, fai, nas primeiras liñas, unha incursión, para xustificarse, no eido da Fala:

Enganaríame a min mesmo y-enganaríavos a todos vosoutros si non vos confesase francamente a emoción qu'experimento n'estes solenes istantes y-o pracer que embarga os meus sentidos y-a miña y-alma ó falar por vez primeira, diante de propios e d'estraños, n'esta feiticeira e soavísima fala galega, e cuya propaganda e rexeneración hoxe comenzamos por medio d'a histórica e seculare institución d'os Xogos Froraes⁹.

---

7 Op. cit., ib., p. 2.

8 Op. cit., ib., p. 2.

9 Op. cit., ib., p. 7.

Convén saber que os mesmos que disertaron en lingua galega o 24 de xuño, no acto da celebración dos Xogos Florais, dous días despois, nun “banquete rexionalista” (así o denomina *La Patria Gallega*), empregaron, sistematicamente, o castelán. En efecto, Brañas e Murguía fixérono neste idioma en senllos discursos inspirados polas ideas rexionalistas presentes nas alocucións do día 24. O banquete rexionalista do día 26 de xuño non comprometía tanto como a festa literaria dos Xogos Florais, acto no que o público entendeu o idioma galego, dalgún xeito, como un latín de letrados para mesteres literarios.

Teñamos en conta que un mes antes, o 25 de maio de 1891, no traslado dos restos de Rosalía de Castro de Iria a Compostela, as pezas oratorias suscitadas por tan relevante feito léronse ou dixéronse en castelán. O mesmo Alfredo Vilas, chamado, daquela, o Castelar galego, pronunciou en castelán o seu memorable discurso.

Volvéndonos ó 26 de xuño de 1891, nese banquete rexionalista os versos, tan ben acollidos sempre pola lingua B, faláron en galego, e en galego falou a prosa gastronómica -e unha miguíña pintoresca- do menú, que reproduciu *La Patria Gallega* no seu número 9.

Cómpre engadir que o Patriarca, don Manuel Murguía, non escribiu nin profériu en galego outro discurso que non fose o dos Xogos Florais de Tui de 1891. Como xa se explicou, nin o discurso inaugural da Real Academia Gallega foi escrito en idioma galego. Os académicos numerarios, por certo, nos primeiros tempos, leron os discursos de ingreso en castelán. O primeiro dos discursos, de José A. Parga Sanjurjo, do 28 de setembro de 1907, aínda sendo sobre un tema literario vernáculo (“El renacimiento de la literatura regional”) non foi dito en galego (*Boletín*, 20-11-1907, pp. 77-96); tamén a resposta, de Murguía, está en castelán (pp. 96-110). En galego ingresou na Academia, o 13 de decembro de 1909, Amador Montenegro Saavedra, que titulou a súa oración académica “Alma d’a poesía gallega” (*Boletín*, 20-4-1910, pp. 241-252). D. Juan Barcia Caballero respondeu ó novo académico na mesma lingua.

Era este o segundo dos discursos de ingreso na Academia, pero no terceiro, de Adriano López Morillo, lido o 17 de novembro de 1910, persiste o castelán, idioma predominante, a partir desta data, en semellantes actos durante moito tempo.

3. Nace, en 1907, a oratoria agraria

3.1. Do protagonismo de Manuel Lugo Freire

É o ano no que se crea Solidaridad Gallega, un movemento, basicamente, anticaciquil, fortemente anticaciquil. Creouse na Coruña co pulo do éxito electoral que acababa de ter nese ano Solidaridad Catalana. Solidaridad Gallega fixo a súa presentación en sociedade nun acto protagonizado por persoeiros tan relevantes como Nicolás Salmerón e Juan Vázquez de Mella. Foi en Betanzos o 6 de outubro de 1907. No “meeting” (que así escribían os cronistas) falou en lingua galega Manuel Lugo Freire (1863-1940). Estreábase, ós 44 anos, como orador en galego *coram populo*.

Paga a pena termos en conta a Crónica publicada pola revista *A Nosa Terra*, no seu número 10, o 12 de outubro de 1907. Cómpre reparar, en primeiro lugar, nesta noticia:

Todos los oradores fueron extraordinariamente aplaudidos, siendo una de las notas más simpáticas la dada por nuestro compañero, Sr. Lugo Freire, quien por indicaciones de los diputados solidarios dirigió la palabra en gallego al auditorio, siendo ovacionadísimo (p. 3).

En nota a rodapé lemos esta aclaración: “Gracias a la amabilidad de un taquígrafo catalán, en el número próximo podremos publicar íntegro este discurso, el primero político, pronunciado en un acto público” (Creo que a nota, por *lapsus*, omite a expresión “en gallego” entre a palabra “político” e a palabra “pronunciado”). En efecto, no número seguinte, o 11 (19-10-1907), a revista publica o “mitin solidario” de Manuel Lugo, que reproducimos pola súa importancia histórica. Non esquezamos que se trata do texto inaugural da oratoria agraria en galego e da oratoria política, e así o entendeu, en 1911, Eugenio Carré Aldao cando o reproduciu na súa *Literatura Gallega* (Barcelona, Maucci). Esta foi a súa xustificación: “Por primera vez en reuniones políticas se utilizó para la propaganda el idioma gallego” (p. 496). Velaquí o texto *ad litteram*:

Mariñáns e montañeses, homes traballadores e honrados, saúde.

O que agora tén o atrevimento de falarvos é tamen un mariñán que tivo á grande sorte de nacer n-esta bendita e ridente terra nosa; e, como tal mariñán, quérovos falar na lingua gallega, primeiramente, porque d’esto xeito entenderédesme mellor, e despois porque un boletín da Cruña, que pra escarnio e vergonza do bon sentido leva o nome santo da nosa terra, dixo que se hoxe se vos parolaba en gallego, na fala

que adprendimos das nosas nais, na fala querendosa en que vosoutros namorás-
tedes ás compañeiras da vosa vida e dos vosos infortunios, nais cariñosas dos vosos
fillos, enterraríase no ridículo a propaganda de redención, de verdadeira libertá,
que alborexa para esta terra (*Aprausos*).

Con todo o meu corazón quero esta terra mariñana, terra que defendín aquí y-en
terras de lonxe, gabándome sempre de sere paisano voso. Como tamen sobre a fala ga-
llega, que é sagrada para nós, por sere un herdo dos nosos antepasados, deixaron caer
a sua bulra os estúpidos que renegan do que nin siquera renegan as feras, quero hoxe,
repito, falarvos na nosa fala, porque é unha fala honrada, na que aínda non se furtou,
na que non s'escriven os recibos dos consumos, nin as notificaciós d'embargo das
vosas facendas, nin a declaración de soldados que arrinca dos vosos lares os fillos
cando vos fan mais falta para o duro traballo da terra. (*Grandes aprausos*).

Din por ahí que a emigración é cousa boa. Poida que por decontado o sea. Pero
eu, mariñans, que tamen fun emigrante, podo decirvos que é boa, como é bon
que un sentenciado á morte negra, fuxa, se pode, do cárcer; como un home fuxa da
terra inzada de lobos, como o paxaro fuxa do cobo das víboras. Que lle pregunten
ao gallego porque larga da sua terra, que lle pregunten cantas bágoas verteron os
seus ollos ao dar o derradeiro adios á terra quirida, ao cimiterio que garda as cinzas
dos seus pais, á aldea quirida onde xogou de pequeno... ¡que lle pregunten! e s'eles
responden veredes que negra noite d'angustias, que doridos layos leva na y-alma ao
deixaren esta terra, que debía ser nosa, e que non podemos vivir n-ela porque non
hai xusticia nin libertá se non para esa maldita casta que chamades caciques.

Eu, que vivo na Cruña, teño visto os emigrantes, fementos, pálidos, tristes, es-
consolados, co'as maus callosas de tanto traballo...; que xa sabedes que d'esta terra
fuxen os que traballan, pero non os zamezugas da política que teñen as mans sua-
ves e levan os callos na y-alma. (*Un paisano grita: -¡Benía a nai que o pariu!*)

Meus paisanos, meus irmás, escoitade... escoitade ben. Non vos esquezades, eu
vol-o rogo, de que a unión é a forza, e se vos xuntades non hai cañós que poidan
con vosoutros.

Ben sabedes que hai un paxaro ladrón, fero e forte, que se chama o bexato. Este
paxaro anda sempre voando sobre das vosas chousas agardando o momento
d'atopar unha vítima. Cando un pito queda solo na eira ou no curro, o bexato
baixa com'unha centella e cómeo. Pero hai outro paxaro cativo, o gorrión, que can-
do se ve atacado chama piando pol-os demais gorriós para que lle vallan, e como os
gorriós teñen irmandade e axúdanse, xúntanse todos e bótanse sobre do bexato, e
mátano. ¡Pois ben, mariñans, xuntádevos todos vós contra dos bexatos da política
que voan sobre dos vosos hórreos! (*Atronadores aprausos*).

E non coidedes qu'estas asociaciós para a vosa defensa, é cousa nova n-esta terra
das Mariñas. N-outros tempos, no sigro XIII, había unhos homes poderosos, con-
des, marqueses e nobres, que vivían en castelos nos cumes das montanas, sempre
escollidos pol-os paxaros de rapiña, e que se facían donos das vosas vidas, das vosas
honras e mais das vosas terras. Un día, un poeta mariñan, chamado Patiño, que

tiña na y-alma a nobreza e fidalguía dos betanceiros don Víctor Naveira e don Juan Golpe que vos dirixen n-estes tempos, xuntou á todol-os labregos das Mariñas... e aqueles nobres, condes e marqueses, foron duramente escarmentados, os seus castelos desfeitos, e a xusticia cumprida; e d'escravos fixéstevos homes libres pol-razón da forza que sempre s'encontra na irmandade e na unión, e a forza é un dereito cando nos queren furtar aquilo de que solo Dios é dono: a libertá e a honra.

Hoxe rexurden aqueles malos homes, que é ben certo que a mala herba non morre senon arrincándoa de raís e aplicándolle fogo; hoxe volven á facervos escravos, á roubarvos o dereito d'homes libres, e tedes que tornar á xuntarvos fortemente contra dos bexatos do caciquismo. (*Aprausos*).

Escoitade este pequeno conto, qu'è de moito proveito.

Unha vez un vello petrucio estaba enfermo de morte. Chamou ao rente do seu leito aos nove fillos que tiña, e díxolle ao mais pequeno que collera unha vara de bimbio e que a rompera. A vara rompeu fácilmente. Despois díxolle ao fillo mais vello, qu'era forte e valente, que rompera as nove varas xuntas. Por moita forza que fixo non puido nin siquera doblalas. Estonces dixo o vello petrucio: -“Xa vedes, meus fillos, qu'unha vara sola é fácil de romper, pero todas xuntas non hai quen as dobre. Eu vou á morrer axiña, e rógovos que teñades sempre irmandá que vos defendades todos xuntos, para que os vossos enemigos non poidan facervos mal”. Seguide, pois, asociándovos; xuntádevos contra dos vossos enemigos, e seredes fortes, e seredes libres, e faredes libre e honrada, rica e poderosa, a terra quirida onde todos nacimos.

¡Viva Galicia! ¡Viva a Solidaridá! (*Grandes e prolongados aprausos*).

Teño dúbidas de que o discurso fose improvisado. Quizais Lugrís xa sabía ou sospeitaba que os “diputados solidarios” lle farían a indicación de que se dirixise en galego a aquel auditorio constituído por “seis o siete mil personas, la mayoría gentes del campo”. Estamos ante un discurso literariamente moi ben construído, tanto cando aborda a realidade da emigración como cando caracteriza de “bexatos”¹⁰ ós caciques, que poden ser neutralizados se os campesiños entenden ben a fábula dos “gorriós”. Lugrís, non alleo ás mellores artes da oratoria, sabe ben que o final dun discurso pode salvalo ou potencialo, e aí temos o “conto” do pai, dos vimbios e dos nove fillos, conto que arrincou “grandes e prolongados aprausos”. A prosa política nacía, na oratoria, cun texto maxistral. Sen dúbida don Manuel Lugrís era consciente do seu papel auroral, e como era consciente dese xesto inaugural ante un público que non esperaba palabras naquel código idiomático, fixo o que sempre se fai, na escrita ou

---

10 Está máis xeneralizada en Galicia a denominación “miñato” ou “azor”.

no falar, cando alguén emprega por primeira vez o código preterido: poñer o acento nas súas virtudes por ser a fala na que me “entenderedes mellor” e por ser a fala na que “vosoutros namorástedes as compañeiras das vosas vidas e dos vosos infortunios”. Repárese no feito de que se dirixía a homes, a varóns, dos que o orador se considera paisano, pois é mariñán coma eles, ós que, no seu afán de convencelos das virtudes do idioma galego, acláralles que é “unha fala honrada, na que aínda non se furtou, na que non s’escribiron os recibos dos consumos, nin as notificacións d’embargo das vosas facendas, ...”, argumento -pensamos nós- que deixaría de ser válido o día en que o idioma da administración fose a lingua que o orador estaba a defender. Pero Lugrís, como tantos oradores políticos, non sempre se compromete con matices que poden comprometer a súa argumentación, a súa capacidade suasoria. (Castelao, anos despois, no pé dun debuxo, empregou os mesmos argumentos).

Estamos ante a peza inaugural da oratoria política en galego, unha peza, maxistral, dirixida a un público campesiño, inicialmente desconcertado ou estupefacto, que, polos datos habidos, axiña se entregou ó sorprendente meigallo daquelas palabras. Debo aclarar que a Crónica que sigo non é, en realidade, a escrita para a revista galeguista *A Nosa Terra*, revista que non diría da intervención de Lugrís Freire que fora “una de las notas más simpáticas”. En realidade, *A Nosa Terra* reproduce a Crónica “do colega local *El Noroeste*”, que non estaba na liña do seu galeguismo.

Non moitos días despois, o 27 de novembro, Cambre foi escenario dun “meeting” importante dos Solidarios, se ben, nesta ocasión, con persoeiros menos relevantes. Presentou o acto don Eduardo González, presidente da Sociedad de Agricultores de Cambre, e iniciou a quenda de oradores, con moita elocuencia, don Joaquín Martín. Quen falou a continuación foi don Manuel Lugrís Freire de quen *A Nosa Terra* (13-11-1907) nos ofrece uns datos e unha valoración que non debemos subtraer ós nosos lectores.

Pero una mayor sorpresa esperaba a todos: la entrada, bien podemos decir triunfal, del Sr. Lugrís, que, por no haber llegado a tiempo a la estación [da Coruña], hizo el viaje a pie.

El contento fue grande y sincero, abrazando todos al valiente expedicionario cuyo entusiasmo por la santa causa de la redención de Galicia no hay carretera, por larga que sea ni aguacero -llovió toda la mañana- por torrencialmente que caiga, que mengüen en lo más mínimo.

[...]

Siguió al Sr. Martín el Sr. Lugrís, que pronunció una oración a la que dieron tonos soberbios su proverbial vehemencia, sus duros apóstrofes contra el vil cacique, la negra pintura de la mísera vida del labrador, sus cánticos para la patria querida, para

la tierra gallega. Excusamos decir que el discurso fue pronunciado en el más puro y neto gallego que arrancaba a aquellas honradas gentes murmullos de asentimiento, frases sinceras de franca aprobación. ¡Les hablaba al alma y con el alma respondían! Al terminar con un hermoso símil de la muerte del lobo el entusiasmo fue grande y las alabanzas unánimes y merecidas.

Quizais foi este o seu segundo discurso, *coram populo*, en lingua galega¹¹, e é mágoa que ningún taquígrafo o recollese. Temos a impresión de que o orador recorreu, de novo, á feita literaria da alocución anterior. Se na do 6 de novembro introducía, para deostar o caciquismo, a figura do “bexato”, o depredador miñado, nesta, vinte días despois, apela, para caracterizar ó cacique, á metáfora do lobo. Todo fai supoñer que Lugrís estaba moi satisfeito do éxito oratorio de Betanzos, razón pola cal, tres semanas despois, repite en Cambre a experiencia lingüística (e a literaria). Nin a chuvia, verdadeiramente torrencial, constituíu un atranco para el.

O éxito da oratoria en galego de Lugrís quizais animou a outros Solidarios a faceren o mesmo.

Verbo disto, informa o cronista d'*A Nosa Terra*:

Habló después [de Lugrís] el Sr. Catoyra [Francisco], en bilingüe, explicando esta necesidad en él de hablar de este modo...

[...]

A continuación, y en tono familiar en gallego, les habló el Sr. Beltrán¹² de las ventajas de la asociación.

[...]

La oportunidad y el gracejo con que el orador llevó esta familiar conversación estableció una efusiva confianza entre él y los oyentes que rieron las ironías de su discurso, por ser éstas muy del gusto del labriego.

---

11 Convén reproducir nesta nota unhas curiosísimas liñas de Alberto Vilanova sobre o sacerdote, eminente orador sagrado, Francisco Suárez Salgado (1862-1910), nas que nos informa que no verán de 1898, cando acababa de regresar de Buenos Aires, foi convidado a un xantar, na Coruña, polos compoñentes da Cova Celtica (Murguía, E. Carré Aldao, F. Vaamonde Lores, Pondal...). “Uno de los acuerdos tomados al entrar en el salón, fue que el castellano quedaba prescripto y que sólo se hablase en gallego, condición que todos aplaudieron”. Finalizado o xantar, leron poemas *ad hoc* Pondal, Carré e outros; logo, “habló Lugrís, seguido por W. A. Insúa, que fue la primera vez que habló en público en gallego” (*Los gallegos en la Argentina*, Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires, II, 1966, p. 1125.- O primeiro parágrafo con comiñas figura así no texto de Vilanova, que se esqueceu de citar o autor de tan curiosa e inadvertida noticia).

12 Autor, coa colaboración de E. Carré Aldao, do *Catecismo solidario* (bilingüe: galego/castelán), Coruña, 1908.

3.2. Outros oradores agrarios

Sempre que se fala de oratoria agraria é imposible non pensar en Basilio Álvarez (1877-1945), cura da parroquia de Beiro (Ourense), que, a partir de 1910, foi o Cicerón eficaz das principais reivindicacións campesiñas galegas. Ese ano, 1910, funda, con outros intelectuais galegos residentes en Madrid, un movemento, Acción Gallega, centrado, basicamente, no anticaciquismo e na redención dos foros. A oratoria de Basilio Álvarez foi esencial na concienciación de miles e miles de campesiños e na súa mobilización, que chegou a desacougar ó Goberno. Basilio Álvarez foi un ídolo para miles de campesiños cos que o líder falaba en lingua galega na antesala do mitin, pero, xa na tribuna, o cura de Beiro aleccionaba e encirraba en castelán, nun castelán moitas veces libresco e non exento de secuencias literarias nunca sospeitadas polos oíntes, en boa parte analfabetos nos dous idiomas. Repare o lector nestas dúas do mitin de Ribadavia:

Quando me aproximé a vuestro dolor, fui del brazo del Dante para que el cerebro no me estallase al contemplar el espectáculo de tanta penalidad (p. 28)

Nosotros hemos estado uncidos al carro de una mansedumbre secular... (p. 29)

No mitin do Carballiño, referíndose ó asoballamento dos labregos, fai esta comparanza:

Ni más ni menos que si viviésemos en la Holentocia... (p. 35)

No do Val Miñor:

...las revoluciones sólo estallan cuando hay en el ambiente plétora de tiranía (p. 41)

E no de Vilagarcía:

Como nuestras demandas no tenían más fonética que el aire angustioso del lamento... (p. 48)

Estes e outros discursos están recolleitos no seu libro *Abriendo el surco* (Habana, 1913), onde abundan eses lóstregos literarios que tanto impacto fixeron no seu inxente auditorio rural. Todo fai supoñer que ninguén, nese auditorio, cuestionaba o idioma daquel estraño loitador agrario: nin o idioma nin a súa peculiar literatura. Estamos convencidos de que aquelas xentes do campo recibían as mensaxes do elocuentísimo cura de Beiro como unha especie de “divinas palabras”, palabras –en castelán moi culto– que

funcionaban, naquelas eiras e turreiros, como funcionou o latín na última escena da maxistral traxicomedia de Valle-Inclán, titulada, precisamente, *Divinas palabras*.

Algo anterior a Basilio Álvarez, como orador da causa agraria, foi Chinto Crespo (1849-1931), líder redescuberto por José A. Durán en 1977, data do seu estudo “Entre el anarquismo agrario y el librepensamiento”¹³. Para Durán, Chinto Crespo empregou, desde 1909, “la lengua gallega, en un uso dialectal que nace del fondo de sus entrañas aldeanas”¹⁴. Infelizmente, ningún taquígrafo nos transmitiu algún dos seus discursos.

3.3. Varia

Había espazos nos que o galego foi, sen dúbida, o idioma empregado polos emisores, dificilmente chamables oradores. Acontecía no mundo rural cando un dirixente societario nun local máis ou menos pequeno, daba conta a un grupo de veciños de determinadas actividades ou iniciativas da “sociedá”. Así o entende un especialista como José A. Durán:

Parece forzoso suponer que la lengua incomparablemente mayoritaria –la gallega– sería utilizada habitualmente en las reuniones societarias de los lugares. En concentraciones que rebasan el marco de la parroquia aldeana, como reflejo clasicista del castellano, era esta lengua la única. Tal situación comenzó a romperse con Lugo...¹⁵

Cando se fala *coram populo*, pois, no que é un acto de cultura, o emisor emprega a lingua A, propia do caso, pero cando un grupo de veciños do rural conversan nun local da parroquia, estes teñen a conciencia de que protagonizan un acto cotián, un acto da vida diaria, perfectamente expresable na lingua B. É como unha conversa na taberna ou no adro da igrexa onde un dos do grupo -ou dous ou tres- teñen máis protagonismo verbal.

---

13 No seu libro *Crónicas 2*, Madrid, Akal, Col. Arealonga, 1977.

14 Op. cit., p. 112.

15 Op. cit., ib.

III. A oratoria en galego coas Irmandades da Fala (1916-1931)

1. O precursor: Lois Porteiro Garea (16-11-1889/27-10-1918)

Co gallo da súa morte, antes de cumprir os vinte e nove anos, poetas e prosistas nacionalistas escribiron páxinas elexíacas moi sentidas e moi intensas, desde a prosa epistolar de Castelao (“Eu soupen a desgracia onte e chorei”) ata un poema de Ramón Cabanillas que non dubidou en abril con estes dous versos: “Tiña na fronte unha estrela, / tiña no bico un cantar”. De Porteiro é o primeiro discurso en lingua galega pronunciado despois do 18 de maio de 1916, data do acto fundacional, na Coruña, das Irmandades da Fala. Aconteceu, en Santiago, dez días despois, o 28 de maio dese ano, e foi publicado nun opúsculo, de 29 páxinas, co título *Discurso do Dr. Porteiro ó fundarse a Hirmandá en Santiago* (Santiago, Tipografía Galaica, supoñemos que no mesmo 1916)¹⁶.

Algunha vez se ten citado o título do primeiro capítulo, “Falar y escribir en galego, como seipamos”, capítulo no que declara que foi Villar Ponte [Antón] quen o comprometeu para unha tarefa que suscitou nel esta primeira reflexión:

Escribo en galego, e escribo mal. ¡Qué queredes!... Nunca hastra hoxe escribín. Xamáis mo ensiñaron nin eu me coidéi dô deprender! E agora pregúntobos: si poido escribir -mal: todo o mal que vós queirades- no idioma que non aprendín nas escolas, nos epitomes, nin nos dizonarios ¿n'é verdade qu'isa lingua debe ter raíces moi fondas no meu peito, na y-alma da miña raza cando non-a enterraron pra sempre os abandonos alleos e os propios? ¿N'é verdade qu'ese idioma é unha realidá forte e latexante que nós temos esquencida, pro que vive no noso esprito e que ten qu'esnaquiñar a lousa qu'o cobre, sempre que fagamos examen de concencia e nos dispoñamos a recontar e cribar os valores que forman o edificio da cultura, e as esperanzas da raza?...

A redimir este idioma do aldraxe que del fan, non os alleos, que non sinten nin pensan nel e non teñen por qué estimalo (bastáralles si acaso gardarlle os respetos debidos), sinon os propios, quizais nosoutros mesmos, encamiñase a “Hirmandade dos Amigos da Fala”...

---

16 Na cuberta e na portada figura: Hirmandade da Fala / Cuadernos de Propaganda. Hai recente ed. facsimilar, editada polo Concello de Santiago de Compostela e prologada por Martiño Noriega Sánchez, alcalde da cidade.

Como acontece sempre, quen se considera iniciador dun xénero ou dun subxénero literario, neste caso a peza oratoria ó servizo do nacionalismo -xa non do rexionalismo-, comeza aclarando por que realiza tal mester en idioma galego. Nesta ocasión, Porteiro Garea, ó asumir tal responsabilidade, precisa que o fai como membro dun colectivo, as Irmandades da Fala, colectivo que ten, entre os obxectivos prioritarios e máis importantes, o que hoxe chamamos normalización lingüística, ou sexa, introducir ou reintroducir a lingua galega en xéneros, temas, rexistros e ámbitos desasistidos.

O discurso de Porteiro Garea aborda varias cuestións, desde “o noso pecado” (“abandono, encollemento...”) ata “o Dereito” (“qu’os nosos xueces e notarios sepan o galego..., si han de ser garantía de xusticia e de fidelidade”). Tamén se fala de arte, de música e de poesía, da “crisis da nosa poesía”, capítulo este, o XI, que contén unha observación digna de termos en conta:

Un dos resultados máis craros do abandono do idioma galego é a falla de poetas de nervo, de freba, de alma que n’él escriban. O poeta castelao Díaz Canedo¹⁷ díxom’ un día que n’era posibre desenvolvemento poético en Galicia hoxe, porque a poesía soyo frorece n-o idioma que se falou e oíu falar dend’o berce; e dándose en Galicia o caso de qu’as xentes chamadas cultas, prescindisen e desterrasen da casa o galego, non habían estas despóis de moldear en galego as suas expresiós poéticas, e si outra cousa fixesen, sería paródea, afeutación, poesía sin soltura, sin aas... Total; n-o idioma que non se fala dend’o berce -por moi perfeuto que sexa- non se formula o sentir y-o pensar poético.

Aínda así, Porteiro reconeceu no capítulo XII, co que fecha o seu discurso, que existe un poeta grande “un home superior... que sinte n’él todol’os dores da patria, e adoecido vólvese a multitud...”: o poeta Ramón Cabanillas, “tan grande coma Curros”.

Por certo, no exordio do seu discurso, cando afirma que nunca escribiu en galego, ou esquece un feito ou esixe, pola nosa parte, unha matización. Sabido é que o 1 de setembro de 1915 pronunciou na Universidade de Compostela, da que era profesor, a conferencia “A transformación do Dereito Civil pola Grande Guerra”. Se, como parece, non foi unha conferencia lida, é veraz a afirmación que fai Porteiro oito meses despois.

---

17 Enrique Díez-Canedo (1879-1944), importantísimo crítico literario, é autor dun estudo sobre Rosalía de Castro publicado na revista *La Lectura* (Madrid, 1908) e reproducido varias veces (Porteiro transcribe mal o apelido: é Díez, non Díaz).

En efecto, sempre que se fala de Porteiro Garea, cítase a conferencia de setembro de 1915, e non hai autor que non gabe o que aquela disertación universitaria significou como pioneira no xénero. Certamente, “empregar daquela o galego nunha tribuna era casi insólito, e sempre sobre temas “rexionales”; usar a nosa fala nunha tribuna universitaria sobre un tema técnico e non “rexional” era, en 1915, un desafío ós prexuízos lingüísticos da época dos que soio se podía saír con algún éxito si o emisor de tan “vulgares” signos chegaba á tribuna cun rico e respetado nome civil e profesional”. (Sáibase que Porteiro era catedrático auxiliar, por oposición, de Dereito Civil, tema sobre o que deixou un libro inédito)”¹⁸.

Temos a seguridade de que esa conferencia, en galego, foi un feito? Un erudito tan preciso como Miguel Anxo Seixas Seoane, nunha recentísima monografía sobre o noso orador, escribe:

Segundo se conta [subliñado meu], o 16 de setembro [de 1915] diserta por primeira vez en galego no paraninfo da Universidade o novo profesor auxiliar de Dereito Civil. É o primeiro profesor en usar a lingua galega nun acto universitario. En outubro dará outra conferencia, “Influencia y modificaciones que la guerra actual introducirá en el Derecho Civil” na Facultade e impartirá outra lección máis sobre as modificacións de guerra no Dereito Civil o 30 dese mesmo mes¹⁹.

Sexa como for, para facer a biografía da oratoria galega na Universidade, temos que chegar ó 3 de novembro de 1923, data na que un rapaz de dezasete anos, Xosé Filgueira Valverde, pronunciou na Minerva compostelá unha conferencia erudita: “As festas de San Pío V en Santiago”. Era o seu discurso de ingreso no Seminario de Estudos Galegos. Cómpre aquí aclarar que o Seminario é, en non pequena medida, unha consecuencia do espírito e das actividades das Irmandades da Fala. Díxoo, ben claro, Antón Villar Ponte, o seu principal protagonista, nun artigo imprescindible, “O que vai de 1916 a 1936”: “E mentres os vellos prexuízos asoballaban a forza da Academia Galega, fíxose necesario crear o Seminario de Estudos Galegos. Isto debido á sementeira das Irmandades da Fala...”²⁰.

---

18 Alonso Montero, Xesús, “Lois Porteiro Garea, 64 anos despois (Limiar pra unha recuperación)”, *La Voz de Galicia*, 29-5-1980 (Recolleito en *Escritores: desterrados...*, Edicións do Castro, 1981, pp. 229-230).

19 *Luis Porteiro Garea e as Irmandades da Fala*, Concello de Santiago de Compostela, 2016, pp. 20-21.

20 *A Nosa Terra*, nº 396, 27-12-1935. É un dos artigos que Henrique Monteagudo escolleu para a *Antoloxía* citada.

2. A oratoria galega das Irmandades da Fala nunha antoloxía

Refríome á de Henrique Monteagudo editada en agosto de 2016 pola Real Academia Galega co título *Irmandades da Fala: oratoria e prosa non ficcional. Antoloxía*. O profesor Monteagudo Romero escolle discursos moi significativos do período 1916-1931, período, segundo el e outros tratadistas, no que se inscriben as Irmandades, que, en 1931, coa República e a creación do Partido Galeguista, dan paso a outro tempo, efémero, como é sabido.

A escolma de Monteagudo acolle, entre os 24 textos en prosa (artigos, ensaios...), dez discursos, dez títulos ilustres da oratoria en galego neses quince anos. Imponse mencionalos: Lois Porteiro Garea, “Discurso ao fundarse a Irmandade en Santiago” (28-5-1916); Castelao, “Arte e Galeguismo” (A Coruña, 25-10-1919); Vicente Risco, “Arte nova” (A Coruña, marzo, 1920); Johán Vicente Viqueira, “Divagacións enxebristas” (A Coruña, abril, 1920); Antón Villar Ponte, “Dos nosos valores” (Santiago, maio, 1920); Antón Lousada Diéguez, “Verbo da prosa galega” (Santiago, 12-5-1924); Ramón Otero Pedrayo, “Romantismo” (A Coruña, RAG, 9-12-1929); R. Otero Pedrayo, “A significación espiritual do Día de Galiza” (Vigo, 25-7-1930); Castelao, “O galeguismo na arte” (Vigo, 25-7-1930); Valentín Paz-Andrade, “A nosa definición autonomista” (Vigo, 25-7-1930)²¹.

Neste “decálogo” de discursos escolleitos polo profesor Henrique Monteagudo, non podía faltar o primeiro emitido polas Irmandades, o de Porteiro Garea, aínda que non sexa unha peza oratoria cos trazos literarios dos discursos posteriores. Xa o segundo dos discursos, na súa formulación literaria, é unha peza na que Castelao, que se estrea como conferenciante en galego sobre temas artísticos, fai gala do seu rigor estilístico. Trátase de “Arte e galeguismo”, lida na Coruña, na exposición de Imeldo Corral, “O 25 de outono de 1919”. Como todos os pioneiros, o orador comeza o seu discurso xustificando o emprego do idioma galego, o código idiomático que as Irmandades alentan, tamén no eido da oratoria:

Cumprindo un deber de alto patriotismo, ou mellor dito aínda, dun matriotismo que aceso levo sempre no peito, vou falar en galego,

Na fala doce sentida
entre bicos deprendida,
no colo de miña nai,

que dixo o poeta da Raza (p. 51)²²

---

21 Menciono os títulos tal como se consignan na *Antoloxía* de H. Monteagudo.

22 As páxinas, cando cite textos dos dez discursos, remiten á edición de H. Monteagudo.

As dúas conferencias seguintes, de 1920 (Risco e Viqueira), foron proferidas co gallo da mostra das estampas de Castelao que el titular *Nós*, e o mesmo acontece coa sexta, de Lousada Diéguez, proferida en 1924. Non son todas as conferencias que foron ditas no marco dos desacougantes debuxos de *Nós*, conferencias que constitúen un capítulo moi importante, esencial, nos inicios da oratoria profesoral en galego. O propio Castelao, no prólogo do álbum *Nós*, de 1931, reconece:

Cicais hoxe atacase as nosas mágoas cun humor menos acedo; mais ninguén pode negarme que as vellas inxusticias siguen en pé; velahí por qué me arrisco a publicar esta obra. Ela foi amostrada en tódalas cidades e vilas de Galiza e sirveu de pretexto para “conferencias” que influiron no actual rexurdimento da galegitude.

Titúlase a sétima conferencia, de Ramón Otero Pedrayo, “Romantismo”, e leva como subtítulo, do antólogo, “Unha esculca nas súas orixes”. Trátase do primeiro capítulo do discurso de ingreso do autor na Real Academia Galega (9-12-1929), que titulou *Romantismo, saudade, sentimento da raza e da terra en Nicomedes Pastor Díaz, Rosalía e PONDAL* e que a editorial Nós publicou, nun volume, en 1931.

Os tres últimos discursos foron pronunciados en Vigo, no teatro García Barbón, nun acto de clara intención política, o 25 de xullo de 1930. Daba as boqueadas a Ditadura de Primo de Rivera, e nel falaron voces moi representativas do galeguismo: Ramón Otero Pedrayo, Castelao e Valentín Paz-Andrade. Ningún deles, no inicio da súa alocución, tivo que glosar o *topos* “por qué vos falo en galego”, *topos* presente na oratoria de Murguía en 1891, na de Lugo Freire en 1907... ata a de Castelao en 1919.

Apéndice

Xa entregado este artigo, batín cun texto de Galo Salinas (1852-1926) que cómpre mencionar: “Discurso lido n’a solene inauguracion d’a “Asociación Rexionalista de Galicia en Pontedeume” n’a noite d’o sábado 8 d’Agosto d’o ano de 1891, po-lo Prisidente d’a dita “Asociación”, o señor Don Galo Salinas Rodríguez”. Publicouse a tres columnas na “Hoja Literaria” do *Diario de Avisos de la Coruña* o 23 de agosto dese ano. É posterior, en dous meses, ós discursos de Murguía e Brañas de Tui, tamén inspirados polas ideas rexionalistas. Non hai noticias de que Galo Salinas escribise ou pronunciase outros discursos en lingua galega. O de Pontedeume é unha peza breve, de moi escaso interese literario e escrito nun galego con abundantes recursos negativos aínda na lingua da época (guirto, argullosa, enmensa, runidos, mamorabre, honorífeca, recordaceón, imitado, católecas, vítaros, treunfal, enfinito, Pátrea..., nas primeiras liñas da primeira columna do texto). Pero era de elemental xustiza citalo.

A axencia político-cultural das Irmandades e a emerxencia de prácticas protoensaísticas na Galiza do seu tempo

Arturo Casas

Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Preséntanse algunhas consideracións xerais sobre as conexións entre ensaística, intervención intelectual e espazo público, así como sobre o modo no que esas relacións inciden nun determinado campo cultural en función do grao de autonomía e desenvolvemento co que este campo opera. A continuación, préstase atención central ao acontecido coa emerxencia das Irmandades da Fala como colectivo produtor de formas discursivas ensaísticas ou protoensaísticas e avalíanse as condicións enunciativas nas que esa clase de discurso operou nos campos cultural e político galegos.

Palabras chave: Campo literario, Ensaio, Enunciación, Espazo dos posíbeis, Espazo público, Historia literaria, Irmandades da Fala.

Abstract: This paper begins with some general considerations on the connections between essay, intellectual intervention, and public sphere – as well as on the manner in which these relations affect a particular cultural field, depending on the degree of autonomy and development with which this field operates. Following these reflections, the focus switches towards the emergence of the Irmandades da Fala as a collective producer of essayistic or proto-essayistic discursive forms and the evaluation of the enunciative conditions in which this kind of discourse operated in the Galician cultural and political fields.

Key words: Enunciation, Essay, Irmandades da Fala, Literary Field, Literary History, Public Sphere, Space of Possibilities.

Procederei a dividir as consideracións que presento arredor das prácticas ensaísticas no tempo das Irmandades da Fala en dous sectores diferenciados. Un de carácter máis ben teórico e conceptual e un segundo de natureza aplicada ao asunto específico que nos convoca. Principiarei, de forma apenas esquemática, destacando unhas poucas ideas xerais e facendo algunhas observacións sobre ensaio e pensamento, e tamén sobre a noción de esfera pública proxectada sobre o proceso de constitución

dun campo literario na Galiza dese período histórico de dous decenios, adoito chamado *de entreguerras* en perspectiva europea, que no plano internacional o foi tamén de ascenso dos fascismos e de consecución do poder por parte do Partido Comunista na Unión Soviética.

Fundamentos e referencias

O primeiro será declarar que terei moi presentes tres traballos referidos á cerna do asunto. Casualmente, apareceron de xeito case simultáneo entre 1994 e 1996. En orde de publicación, se me é permitido, comezaría pola monografía sobre a produción textual en galego de Rafael Dieste que asinei en 1994, na que prestei atención á traxectoria do polígrafo rianxeiro como publicista e crítico de arte durante os anos vinte¹ (Casas 1994: 15-59 e 95-111). O segundo traballo é a colaboración de Xoán González-Millán (1995) precisamente no libro *Tentativas sobre Dieste*, titulada “O discurso literario galego e a configuración dun espacio público nacional no primeiro tercio do século xx: un marco de reflexión”. O terceiro, en fin, está constituído pola publicación de Henrique Monteagudo (1996) no *Anuario de Estudos Literarios Galegos 1995* sobre o agromar do ensaio galego nos anos que median entre a aparición das Irmandades, co boletín *A Nosa Terra*, e a aparición da revista *Nós* (1916-1920, por tanto)². Trátase do contributo inicial dunha serie de traballos que o autor iría ampliando –destacarei agora o seu estudo sobre a ensaística de Castelao (Monteagudo 2001)– e que culmina a día de hoxe na antoloxía de oratoria e prosa non ficcional³ do período 1916-1935 coa que a Real Academia Galega vén de conmemorar o centenario das Irmandades (Monteagudo 2016).

Como é lóxico, terei así mesmo presentes un número de monografías da autoría entre outros de Ramón Máiz (1997), Ramón Villares (1997) e Justo Beramendi (2007)

---

1 Os resultados son parcialmente accesíbeis mercé ás compilacións *Antre a terra e o ceo* (1981) e *Textos e crítica de arte* (1995).

2 O carácter axial do grupo Nós e da revista homónima para os percorridos iniciais do ensaio galego aparece claramente destacado noutros dous traballos dignos de mención, os debidos a Cuquejo Enríquez (1998) e Soto López (2000).

3 Unha peculiaridade significativa do proceso preparatorio desta antoloxía –que o seu responsábel tivo a amabilidade de repartir en formato de preedición aos participantes nalgunha das mesas de debate celebradas ao longo do ano 2016– foi a modificación do título inicialmente considerado. En efecto, a previsión primeira de Monteagudo era que a antoloxía se titulase *O tempo das Irmandades: Ensaio e oratoria*. A substitución da referencia ao ensaio pola feita á prosa non ficcional semella reveladora dalgunhas chaves que ficarán anotadas nas páxinas que seguen.

sobre historia contemporánea e historia do nacionalismo galego, así como algunha outra sobre a dimensión lexicolóxica e semiolóxica do discurso nacionalista correlativo⁴. Outro tanto cabe indicar sobre investigacións propias e doutros estudosos, en particular Antón Figueroa, relativas á constitución dun campo literario galego, mesmo dun campo intelectual nos anos que aquí serán de referencia básica, os que van de 1916 a 1931. Isto último significaría ante todo, convén anticipalo, a existencia dunha autonomía relativa respecto ao campo do poder e ao campo de produción ideolóxica, este último definido por Gisèle Sapiro (2007), en tradución de Antón Figueroa (2010: 26), como “universo relativamente autónomo, onde se elaboran, na concorrencia e no conflito, os instrumentos de pensamento do mundo social obxectivamente dispoñíbeis nun momento dado do tempo e onde se define de paso o campo do pensábel politicamente ou se se quere, a problemática lexítima”. Por suposto será igualmente obrigado considerar a bibliografía recente, apreciábel en cantidade e entidade, sobre o curso específico das Irmandades da Fala, capítulo en abalo durante 2016 como consecuencia directa do centenario. Refírome, como mínimo, a publicacións como as seguintes: Vázquez Souza (2003 e 2008), Velasco Souto *et al.* (2015), Cochón (2016), Diéguez Cequiel (2016), Fernández Pérez-Sanjulián (2016), Freixanes e Monteagudo (2016), Ínsua (2016) e Monteagudo (2016). Resulta curioso por contraste que hai só quince anos na práctica non existise obra académica ningunha de carácter xeral sobre as Irmandades⁵, tal como

---

4 Pénsese ao respecto, por exemplo, en posíbeis aplicacións do visto por Julio Cabrera no seu libro *La nación como discurso* (1992).

5 O certo é que por vía das efemérides vén asentándose unha singularidade do sistema cultural galego, compartida con outros de similar condición, sen dúbida lesiva para o avance e afondamento no coñecemento autorreferente (o que alude ao propio sistema), así como para a materialización dun debate experto produtivo. Isto é algo ao que me teño referido en moitas outras ocasións pero que me parece importante reiterar agora. É así porque en lapsos temporais moi limitados abrocha unha formidábel concentración de publicacións especializadas que, xusto por esa coincidencia (*inoportuna*, de se aceptar o paradoxo), se ven privadas de marxe para dialogaren *in extenso* entre si e sobre o papel. A investigación e a análise cultural consecutiva acaban asumindo dese xeito unha innegábel dependencia respecto dos ciclos conmemorativos e as súas debilidades como impulsores do rigor científico. É isto agrávase polo feito de a esas aglomeracións documentais seguiren adoito longas etapas de silencio crítico sobre o respectivo obxecto de estudo, pois, en efecto, asúmese en xeral que pechada a fase retrospectiva non ten sentido abundar no asunto. A singularidade á que aludín como propia dos sistemas culturais febles radica no feito de que a produción crítica vinculada a efemérides e conmemoracións (Día das Letras incluído) absorbe unha altísima porcentaxe do conxunto total da produción crítica, algo que non acontece en sistemas normalizados, segundo é fácil constatar.

deixaba anotado o historiador Quintana Garrido (2002: 223) nun volume sobre os traxectos da Galiza contemporánea. A segunda das dúas publicacións referidas de Vázquez Souza, “Um ponto de inflexão na reivindicação nacional: 1916, A Irmandade da Fala”, pioneira (silenciada) en máis dunha vertente, incluída a metodolóxica, sinalaría seis anos despois desa observación de Quintana Garrido algúns aspectos que tardaron en alcanzar repercusión entre especialistas e divulgadores. Entre eles, a pegada que no proxecto das Irmandades deixaron os vinte e dous números da revista *Estudios Gallegos*, publicada en Madrid con dirección de Aurelio Ribalta entre febreiro de 1915 e decembro de 1916, a decisiva traxectoria do rexionalismo coruñés durante os tres decenios anteriores a esas datas e “a muito importante dinámica de socialización dos moços que se integran no corpo fundacional da Irmandade” (Vázquez Souza 2008: 68).

As Irmandades na historiografía literaria e cultural

Outro aspecto digno de observación, que aquí non será posíbel atender en profundidade por razón de espazo, é o do efectivo protagonismo ou referencialidade que as Irmandades alcanzaron a ter en termos de historiografía cultural ou especificamente literaria. E isto comezando xa pola súa presenza á hora de articular periodoloxías postas ao servizo dunha determinada configuración histórica ou dunha certa interpretación dos procesos históricos. Lémbrese que a monumental *Historia da literatura galega contemporánea* de Ricardo Carballo Calero (1981) rotulaba o seu décimo capítulo precisamente “A época das Irmandades”. O rótulo reapareceu, matizado xa como *etapa*, no recente terceiro volume da *Historia da literatura galega* de Xosé Ramón Pena (2016) para segmentar o primeiro capítulo da súa proposta historiográfica. Deseños periodolóxicos intermedios entre estes que se amentan habilitaron por suposto o balizamento das Irmandades –Vilavedra (1999) e Bernárdez *et al.* (2001) de xeito destacado, por exemplo–, aínda que adoito cunha funcionalidade accesoria ou subsidiaria, que interpreto comparece xa na concepción xeral do mestre ferrolán e que talvez persista en boa parte das referencias bibliográficas posteriores. Non me parece en cambio homóloga, malia en primeira instancia poder parecelo, a distribución historiográfica debida a Beramendi (2007). En *De provincia a nación* o historiador empregou a etiqueta “Irmandades da Fala” para marcar un capítulo do libro, o décimo terceiro en concreto (Beramendi 2007: 645-736), cunha aplicación analítico-discursiva que, como no caso de Carballo Calero, semella esluírse algo a partir da altura histórica da implantación da ditadura de Primo de Rivera e da propia emerxencia do

grupo Nós. Porén, segundo o anticipado, ese operativo non chega a velarse no caso de Beramendi como creo que si acontece no caso de Carballo Calero.

Lonxe de ser trivial, o asunto obedece no meu criterio a cuestións de fondo, comparecentes até agora en particular a propósito dos debates que no tempo das Irmandades se produciron arredor do tipo de teatro que máis conviña escribir, montar e representar. *Que máis conviña...* unhas veces en sentido simplemente escénico ou teatral, pero case sempre en sentido cultural, político e mesmo ideolóxico, con atención extrema ás reaccións dos públicos. Trátase de algo suficientemente documentado na produción crítica especializada, sobre o que recentemente ofreceu un bo balance e unha lúcida análise Inmaculada López Silva (en Freixanes e Monteagudo 2016: 30-41).

A cuestión central de fondo, relevante e nada banal por canto transcende de xeito sobrado o plano terminolóxico, é a da asignación ou non dun papel protagonista xustamente a eses públicos; podería dicirse ás bases das Irmandades como movemento social. E afecta, en definitiva, ao acordo ou desacordo coas coordenadas que a historiografía cultural de noso atribuíu a suxeitos políticos colectivos fronte á capacidade directiva e performativa de individualidades e cenáculos. Repartir o escenario historiográfico e a axencia política daquel momento entre as Irmandades e o Grupo Nós, por seguir concretando o debate, devén asunto crucial a tal luz. Éo tamén, sen dúbida, para dirimirmos un asunto en principio tan específico como o é o da emerxencia dun xénero novo (novo para o sistema cultural galego), o ensaio, e os axustes dialécticos que en sentido poético, retórico e xenolóxico iso represente en interacción con outras variantes do discurso argumentativo e/ou oratorio-propagandístico.

O concepto de espazo público e a enunciación ensaística

Segundo o anticipado, un segundo plano que debe ser destacado, e que en boa medida engarza co que se vén de comentar, é o da noción de *esfera* ou *espazo públicos*, tan a miúdo converxente coa de *opinión pública*, segundo é perceptíbel desde a sistematización do concepto por Jürgen Habermas en 1962. O pensador alemán operou naquela súa primeira monografía, como é ben sabido, sobre bases previamente avanzadas por Hannah Arendt⁶ que en parte matiza ou refuta, en particular

---

⁶ Sobre Arendt e o seu modelo de espazo público en relación co habermasiano véxase o capítulo debido a Seyla Benhabib en Calhoun (1992: 73-98).

no que atinxe ás relacións poder/violencia, conflito/consenso e mundo da vida/de-reito (Habermas 1994 [1962]). O espazo público defínese por esa vía en Habermas como o ámbito da vida social e cidadá onde xurde a opinión pública (Boladeras Cucurella 2001: 53).

Neste plano é importante destacar algunhas chaves sobre as que asentarei a miña propia posición. En primeiro lugar, como documenta entre outros Roger Chartier (1995), a esfera pública *política* procede dos desenvolvementos, a partir do século XVIII, dunha esfera pública *literaria* de signo basicamente burgués que agromara en salóns, clubs, revistas e xornais e que aspiraba a liberarse da influencia do poder público estatal pola vía de orientar as súas angueiras á constitución dun marco de discusión crítica. De que modo? Pois activando a confrontación de criterios por parte de individuos que argumentasen en pé de igualdade, en primeira instancia entre eles mesmos como suxeitos que se reclamaban libres e en segunda instancia perante un público que Chartier destaca que nunca se confundiu co pobo.

Por isto mesmo pode sinalarse que o espazo público se consolida como lugar alternativo ao Estado, en permanente axuste amais diso co movemento incesante que a modernidade vén rexistrando entre as comprensións do público-estatal e o público-social (Rabotnikof 2008). Loxicamente, a partir de aí a aparición da marca do elitismo é unha consecuencia case ineludíbel, que se reforzaría na etapa histórica sobre a que aquí estamos a tratar mercé ás elaboracións de teóricos italianos do elitismo como Vilfredo Pareto ou Gaetano Mosca, influentes non só en pensadores filofascistas senón tamén no ámbito liberal que en España podería representar un José Ortega y Gasset, mesmo cando lanza a súa pintoresca teoría das xeracións como motor da historia.

Adiantárao en boa medida Kant no seu “Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?” ao falar de que a dimensión pública no uso da razón se alcanza só a través da comunicación entre eruditos ou sabios que se len entre si e dirimen sobre cuestións universais de interese non inmediato (Kant 1999 [1784]: 65). Kant estableceu en efecto esa marca da comunicación escrita –por tanto *in absentia*– como única garantía de que o debate se instituíse co grao de autonomía esixíbel para o exercicio público da razón. Creo que non se ten destacado de forma suficiente que este elemento resultou decisivo para a lexitimación do ensaio como modalidade discursiva.

A seguir engadirei xustamente algo sobre a conceptualización do ensaio e sobre a miña posición ao respecto, que fundamentarei baixo unha perspectiva centralmente pragmática e polo tanto asentada nunha teoría da enunciación discursiva.

Anticiparei que no meu criterio resulta bastante complicado aceptar que en sentido estrito o ensaio teña unha comparecencia firme e asentada na cultura galega na etapa sobre a que aquí falamos, a cal, por outra parte, está inmersa no que teño descrito como un proceso xeral de *ensaifcación* doutras formas literarias pola que a novela, o teatro e a poesía integran en maior ou menor medida elementos ensaísticos, tanto no plano temático como no propio plano enunciativo. Por iso mesmo prefiro falar de *prácticas ensaísticas* ou mesmo *protoensaísticas* a respecto das modalidades activadas coa emerxencia pública das Irmandades da Fala en 1916. Retomarei xa que logo algunhas ideas coa intención de precisar o concepto de ensaio.

O ensaio é un xénero exclusivo da modernidade, o cal explica que os tres teorizadores principais da súa especificidade discursiva fosen tres importantes pensadores do século xx: Gyorg Lukács (1964 [1910]), moi atento ás dimensións meditativa e hermenéutica do ensaio e á súa predilección pola arte como asunto; Max Bense (1947), que destaca o ensaio como modalidade experimental e *in fieri* da escrita, o cal se vincularía cunha espontaneidade case conversacional como pauta estilística; e Theodor Adorno (2003 [1958]), para quen o ensaio é a forma crítica por excelencia, abranguendo mesmo a función de configurarse como unha crítica da ideoloxía, asunto este sen dúbida capital tamén desde unha perspectiva sociolóxica.

Xa desde Michel de Montaigne o ensaio aparece delimitado por unha acción discursiva monolóxica pero esexética e problematizadora na que dominan os elementos reflexivos e persuasivos, cun suxeito enunciador que asume unha actitude vivencial de ton comentativo orientada ao que numerosos teóricos apelan como captación experiencial da verdade e mesmo como proceso de autoindagación, pois debe facerse notar que o suxeito enunciador no ensaio –tamén xa desde Montaigne, que se asombraba ao constatalo– coñécese a si propio a medida que profunda no coñecemento do seu obxecto declarado de atención.

Claro está, tal nota introdúcese case sempre para delimitar o espazo do ensaio como distinto do propio do tratado sistemático de orde filosófica ou científica ou por suposto da prosa doutrinal, ou directamente dos discursos didáctico-propagandísticos, moralizantes e/ou parenéticos; en definitiva, os dirixidos a conmmover e a marcar condutas ou intervencións acaídas a unha determinada doxa. Aí estriba en boa medida a clasificación proposta polo sempre influente Harold Bloom no seu volume *Essayists and Prophets*, ao que os seus editores españois non deixaron pasar a oportunidade de engadir o subtítulo *El canon del ensayo*. Por satisfacer a natural curiosidade lectora, direi que o catedrático de Yale clasifica como *ensaístas*, entre outros, a Montaigne, Dryden, Pater, Sartre ou Camus; e como *profetas* ou *escritores sapienciais*, tamén entre

outros, a Pascal, Rousseau, Carlyle, Kierkegaard, Nietzsche ou Freud⁷, se ben observa que tanto uns como os outros foron moralistas⁸ (Bloom 2010 [2005]).

Engádase unha última observación: a tendencia que podería denominarse *identitaria* da escritura ensaística constitúe probabelmente unha especificidade ibérica desta forma literaria –Unamuno, Ortega, Otero Pedrayo, Eduardo Lourenço e outros–, pero moi en especial latinoamericana, segundo deixan ver traballos como os de Eugenia Houvenaghel (2002) ou Héctor Jaimes (2001) a propósito de Bolívar, Sarmiento, Arciniegas, Picón-Salas e outros.

Pensamento, ensaística e espazo público

Por último, antes de entrar en detalles sobre o (proto)ensaio na xeira das Irmandades, un breve apuntamento sobre o pensamento galego na historia e sobre a representación do mesmo nas series historiográficas, en particular as centradas xustamente no campo filosófico. Creo que ninguén disentiría dun xuízo expresado hai nove anos polo profesor Manuel Rivas García cando na nota introdutoria ao volume por el coordinado, a carón de Andrés Torres Queiruga, *Diccionario enciclopedia do pensamento galego* indicaba o seguinte: “En Galicia, polo peculiar dos seus avatares históricos, non resulta doado illar unha tradición filosófica sistematicamente institucionalizada e consolidada” (en Torres Queiruga e Rivas García 2008: 9). A verdade é que non é só que non resulte doado: é que non se pode. Non existe tal cousa en termos diferenciais, como probabelmente tampouco exista en nacións que contan con desenvolvementos demográficos, históricos e políticos algo máis dinámicos que os nosos.

Ora ben, dito isto, que xa fora anticipado en volumes anteriores do mesmo xorne, como a escolma de Carlos Balañas *Pensamento galego* (1977) –con textos de Villar Ponte, Viqueira, Losada Diéguez, Cuevillas, Castelao, Risco e Otero Pedrayo– ou o volume editado por 1992 por Xosé Luís Barreiro Barreiro *O pensamento galego*

---

7 Introdúzo esta observación aquí porque máis adiante resultará de utilidade a propósito das algunhas análises do discurso nacionalista.

8 Bloom permítese neste volume licenzas que outro crítico menos mediático reprimiría. Por exemplo, a propósito de Aldous Huxley, notifica nada menos o seguinte: “Voy a dejar a un lado al Huxley ensayista” (285). A propósito de Albert Camus é igualmente sorprendente que obvie a súa produción ensaística –*Le Mythe de Sisyphe* ou *L’Homme révolté*, por caso– para centrarse case en exclusividade en obras como *L’Étranger* e *La Peste*.

na historia. Aproximación crítica –moito máis aberto en termos cronolóxicos, por canto arrinca do priscilianismo e incluso antes, concedendo espazos propios así mesmo a autores como Sarmiento, Rosalía, Indalecio Armesto, Amor Ruibal, Ricardo Mella, Bóveda, Seoane e outros–, hai que engadir de inmediato que, en efecto, entre a publicación en 1888 do libro *Galicia* de Murguía e o *Ensaio histórico sobre a cultura galega* de Otero Pedrayo, de 1933, ambos en castelán, aconteceron episodios decisivos para a consolidación se non dun pensamento sistemático, nin tampouco dunha ensaística en sentido pleno, si cando menos para a ampliación e diversificación do que cabería designar como prácticas discursivas ensaísticas.

E sen saírmos deste terreo, outra observación necesaria antes de proseguir é a que fai referencia ao que, con Beramendi (2010: 34), debe catalogarse como ausencia case clamorosa de estadias de formación fóra de España dos ideólogos galeguistas da etapa que aquí se analiza, dito isto con independencia de que as conexións intelectuais de carácter internacional e as lecturas de produción ensaística, filosófica, estética, política ou antropolóxica foránea, traducida ou non a linguas inmediatas, estivesen garantidas en maior ou menor medida segundo os casos. Beramendi diferencia entre os casos de formación asociada ao fenómeno da emigración (Blanco Amor, Suárez Picallo e Alonso Ríos; e, antes ca eles, Antón Villar Ponte e Lugrís Freire), os vinculados a viaxes de estudos (como as levadas a cabo por Risco ou Castelao) e, en fin, os específicos de traslado ao estranxeiro para cursar estudos ou profundar na formación adquirida. Os únicos exemplos relevantes neste derradeiro capítulo serían no seu criterio os de Plácido R. Castro e Xohán V. Viqueira, nomes aos que creo que non sería erróneo sumar o de Lois Tobío. Viqueira sería segundo Beramendi “o único intelectual galeguista desa xeración cunha formación realmente internacional” (Beramendi 2010: 34), consolidada ademais polo seu coñecemento e seguimento da obra de pensadores como Edmund Husserl, Henri Bergson, Georg Simmel, William James, Wilhelm Wundt e Hermann Lotze (42).

Cal é a posición de Xoán González-Millán sobre a configuración do espazo público nacional galego até a Guerra Civil? De partida, o seu propósito declarado no traballo que nos interesa foi pular por unha análise sociocultural e institucional daquela altura, sen concesións ao que o profesor da City University of New York denominaba nun capítulo do libro *Tentativas sobre Dieste* “excesos de crítica mitómana” ao uso nin en lecturas esteticistas (González-Millán 1995: 13). Consonte o cal, González-Millán indicaba que os referentes que ilustraban a súa pesquisa eran non só Habermas senón tamén Nancy Fraser, Craig Calhoun, Oscar Negt, Alexander Kluge, Miriam Hansen e outros intérpretes máis ou menos críticos co

teorizador da razón comunicativa que indagaran a rendibilidade do concepto de contraespazo público⁹.

Nese marco, a atención básica préstaa a *A Nosa Terra* e a *Nós*, tamén ao Seminario de Estudos Galegos, como “proxectos de institucionalización dun determinado ideario nacionalista, é dicir, como a configuración dun espazo público para lexitimar o galeguismo e en última instancia convertelo en fórmula hexemónica nacional” (14). Trátase do traxecto que o propio González-Millán acabaría estudando como o paso dun *nacionalismo literario* a unha *literatura nacional*, no que as Irmandades terían actuado como auténticos organizadores da vida literaria pola súa intervención directiva na produción, distribución e mercado do libro galego, e todo con Ánxel Casal á cabeza. Tanto, que resultaría difícil non aceptarmos a proposta de Vázquez Souza (2003), segundo a cal a partir de 1915 tivo efecto a constitución dun auténtico sistema editorial galego; non acompañado por certo, segundo as súas fundamentadas análises, da emerxencia dun sistema literario correlativo¹⁰.

González-Millán anotaba por parte o feito de que a articulación dun espazo público literario na Galiza das Irmandades converxeu co proxecto de articular a propia identidade colectiva nacional¹¹ (1995: 18), algo que, subliñaba, non chegou a atender nunca Habermas. A razón disto último podería sinalarse, no meu criterio persoal, na propia prevención localizábel en Arendt respecto de toda forma de comunitarismo e identidades colectivas, por ela adoito vinculadas á esfera do traballo e non á da acción, que sería onde efectivamente se constitúe a singularización do suxeito e a súa saída da esfera privada para *aparecer* na esfera pública. Nese plano suxeriría introducir, sen entrar en detalles, as propostas de Richard Rorty, seguramente rendíbeis para levar a cabo unha análise en chave comunitarista e conversacional do público, e tamén da dialéctica público/privado, pertinentes acaso para o estudo da prosa de ideas galega da xeira das Irmandades. Pero a proposta esencial de González-Millán –volva a auga ao rego– consiste en facer converxer a teorización de fundamento sistémico-relacional

---

9 Poden lerse a este respecto os capítulos da autoría de Keith M. Baker (181-211), Geoff Eley (289-339), Nicholas Garnham (359-376) e a propia Nancy Fraser (109-142) no volume coordinado por Craig Calhoun *Habermas and the Public Sphere* (1992).

10 Isto último malia o pulo que a lectura popular alcanzou da man de suplementos como “¡Terra a Nosa! Biblioteca Popular Galega”, lanzada en 1919 polo xornal coruñés *El Noroeste*, e coleccións de narrativa breve como *Céltiga* e *Lar* que axiña seguiron a súa verea.

11 Considero probábel que esa razón sustentase, nun traballo posterior (González Millán 2002), a súa decisión de substituír as referencias ao espazo ou esfera públicos pola mención dunha *cultura pública*.

devida ao marxista galés Raymond Williams sobre as formas sociais emerxentes (na súa dialéctica coas dominantes e as residuais) e a noción xa mencionada de *contraespazo* público ou espazo público alternativo. En palabras de Fraser (1992: 123), este consistiría na produción “de ámbitos discursivos que os grupos sociais subordinados inventan para a articulación e difusión de formulacións heterodoxas das súas identidades, intereses e necesidades¹²” (*apud* González-Millán 1995: 21), algo que na formulación do teórico grovense resulta reforzado coa nota esencial de que aquela produción se destina en último extremo á institucionalización discursivo-identitaria, en boa medida preparatoria no caso galego da fundación en 1931 do Partido Galeguista.

Das análises de Henrique Monteagudo, propiciadas sobre todo desde perspectiva sociolingüística e sociocultural, aínda que tamén histórico-literaria no que afecta á súa comprensión do modernismo galego, destacaría agora algunhas ideas. De entrada a afirmación de que a xeira das Irmandades supuxo a definitiva consolidación da prosa culta galega tanto na súa dimensión ficcional como non ficcional. En segundo lugar, a afirmación de que os membros do Grupo Nós constituíron de feito a primeira promoción de intelectuais galegos e que iso pasou pola centralidade que todos eles outorgaron á produción ensaística, a miúdo envorcada en dúas esferas temáticas complementarias, a ideolóxico-identitaria e a estético-artística. Ao cal engade Monteagudo algo que é a todas luces crucial e que foi tamén destacado por outros estudosos do momento: a comparecencia dun público lector/espectador aparentemente ávido de recibir esa nova produción e predisposto a deixarse convencer por un novo ideario que o era asemade de modernización e de participación. De aí que me pareza tan gráfico e acertado o lema co que o historiador Quintana Garrido (2002) analiza este mesmo proceso: *da cantiga á arenga*. Así se explica en definitiva que *A Nosa Terra* alcanzase a finais de 1917 os dous mil subscritores e seis mil lectores/as, que a finais de 1918 existisen xa trece agrupacións das Irmandades da Fala espalladas polo país cuns 700 afiliados, que o Cadro de Declamación do Conservatorio Nacional estrease catorce pezas nos só nove meses de 1919 nos que estivo activo (Rabunhal Corgo 1994: 112-113) ou que a programación teatral da Escola Dramática Galega alcanzase na Coruña na tempada 1922-1923 un total de vinte e seis veladas.

---

12 Non incidirei aquí no posíbel proveito da noción para establecer unha dialéctica produtiva co que Jesús Martín-Barbero e algúns sociólogos e antropólogos latinoamericanos veñen analizando como *mediacións* (ou *massmediacións*), entendidas estas como as “articulaciones entre prácticas de comunicación y movimientos sociales” (Martín Barbero 1991: 203).

Algunhas das achegas de Monteagudo neste terreo centráronse, segundo o anticipado páxinas atrás, na produción ensaística de autores concretos. Destaqueei xa o caso de Castelao, a propósito do cal Monteagudo (2001) salienta o feito de representar de forma explícita as dificultades de calquera delimitación estrita do ensaio, en particular cando se considera en simultaneidade co artigo de opinión e os textos oratorios. Certamente, aí radica un dos problemas fundamentais tamén cando se pretende demarcar unha ensaística, en todo caso unha tradición protoensaística, no conxunto da produción textual galega anterior á Guerra Civil. Talvez fose a raíz esa constatación, e ao fío dos debates desenvolvidos ao longo dos últimos meses, polo que o antólogo se inclinou pola modificación final do título do volume editado en 2016 pola Academia no sentido que xa se comentou aquí: abandono da caracterización *ensaio* e aposta como alternativa clasificatoria por outra etiqueta, en concreto *prosa non ficcional*. E con seguridade creo que fixo ben. En particular, vista a escolma efectuada (con valiosos textos de Villar Ponte, Porteiro Garea, Risco, Castelao, Viqueira, López Cuevillas, Manuel Antonio e Álvaro Cebreiro, Otero Pedrayo, Losada Diéguez e Paz Andrade), na que case todo o que se vén de sinalar atopa moi doado campo de probas, aínda que por suposto non en todos os autores nin en todos os textos por igual. Para alén disto, Monteagudo introduce no seu traballo sobre Castelao a proposta dunha clasificación que igualmente vexo acaída. A produción ensaística do rianxeiro dividiríase entre ensaio sobre materia artística (como exemplo cítase a conferencia “Arte e galeguismo, de 1919), ensaio político-ideolóxico (entre outros textos, as series primeira e segunda de “Verbas de chumbo”, de 1935 e 1937-1938) e ensaio literario-cultural (“Galicia y Valle-Inclán”, conferencia en castelán ditada en 1938 na Habana, por exemplo). Todo o anterior coa evidencia de que no artista e polígrafo nacionalista case ningunha fronteira resultou infranqueábel, polo que o hibridismo discursivo comparece a toda hora.

No que non coincido é na observación de que o ensaio –o ensaio en termos xeais, aínda que tamén se aplique a Castelao o que segue– reforza o seu carácter literario mediante a combinación de tres marcas, diríase que irrenunciábeis na análise debida a Monteagudo (2001: 179): lirismo, sentimentalidade e coidada elaboración formal¹³.

---

13 Complementa o autor: “O lirismo do ensaio radica na presenza do *eu* do autor no texto, na súa maneira de apelar os lectores e máis na abordaxe subxectiva e o enfoque sentimental dos asuntos que se tratan” (Monteagudo 2001: 184). A elaboración formal constátase no traballo que sigo mediante unha pormenorizada análise retórica particularmente atenta ao plano elocutivo.

No meu criterio, o lugar propio de calquera modelización xenolóxica ten que ser de condición pragmático-enunciativa. Isto significa no básico que tal modelización debería integrar unha perspectiva teórica discursiva, complementada se acaso –pero en termos limitados xa ao historiográfico, isto é, á concreción de casos en tal ou cal literatura e/ou momento histórico– por trazos estilísticos, retóricos, compositivos, estruturais, temáticos ou doutra índole que se entendan pertinentes para unha determinada caracterización ou tendencia de escola, movemento, época, autor, etc.

Respecto do ensaio propiamente dito, nese mesmo plano de reflexión, teño referido en diversos lugares (entre outros, Casas 1999) que a personalización do enunciador ensaístico e a xustificación a miúdo experiencial das súas argumentacións pivota case sempre, xa desde Montaigne, nunha acción discursiva problematizadora e participativo-comentativa, en xeral non proclive á procura de totalidades e moi a miúdo intencionadamente fragmentaria, o cal non ten por que restar cohesión ao enunciado promovido (Barrento 2010). Pois ben, o caso é que esa acción discursiva, isto cabe cualificalo de obvio, encaixaría mal –de feito, non encaixa– cunha discursividade política centralmente propagandística ou partidaria¹⁴. Sen coincidir en todos os extremos co razoado por Pedro Aullón de Haro (1992 e 2005), recoñecido especialista no asunto, si me parecen aceptábeis propostas súas como que o ensaio é o discurso máis característico da crítica e da interpretación como modalidades reflexivas modernas ou que, como marco amplo, os xéneros ensaísticos están fundamentados nunha síntese de pluralidades discursivas unificadas pola singularidade dun suxeito, enunciador dun xuízo que se proxecta e se presenta –outra cousa é que iso se logre– como crítico e libre. Noutras ocasións fálase de *disposición* ou de *actitude críticas*, notas que me parecen igualmente aceptábeis para describir o traballo da ensaísta, por suposto non coincidente co que asume un tratadista científico ou filosófico nin tampouco exactamente, aínda que os límites sexan neste caso menos diáfanos, unha columnista ou o autor dun artigo de opinión nun periódico. Todo o anterior dito baixo a prevención do carácter proteico e metamórfico do ensaio e da necesidade de concretar unha noción de suxeito coa cal establecer as conexións de rigor. Pero en especial –e por isto mesmo resulta inconveniente calquera caracterización que trate de marcar ou localizar particularidades esenciais–, postulado de novo todo o anterior desde a convicción de que, como calquera

---

14 Razón esta pola que mencionei no comezo destas páxinas as consideracións de Sapiro (2007) e Figueroa (2010) sobre as dinámicas existentes ente campo literario e campo de produción ideolóxica.

outra modalidade discursiva, o ensaio e as súas variantes deben ser exploradas na funcionalidade e relacionalidade (Weinberg 2012) que un determinado estado de campo ou de sistema toleren, acollan ou fagan posíbel.

Porque hai tamén, con toda evidencia e apelando á socioloxía de Pierre Bourdieu e a súa teorización sobre os campos literario e intelectual, un *espazo dos posíbeis* do ensaio e das prácticas ensaísticas (Bourdieu 1967 e 1991)¹⁵. En efecto, non todo se pode concretar en calquera estado de campo, en calquera literatura, en coordenadas políticas, culturais e de autonomía de axentes e discursos calquera. Por iso asistimos ao que asistimos coas Irmandades da Fala postas fronte a fronte perante o ensaio: os seus *posíbeis*, vale dicir *as súas potencialidades reais naquela hora*¹⁶, o sistema de coordenadas que mediaba *en efecto* entre as disposicións e as posicións ocupadas polos axentes tal como unhas e outras se asocian a habitus concretos, non foron os dunha literatura como a francesa, a española ou a portuguesa coevas; a capacidade funcional como elemento de mediación institucional das Irmandades non puido alcanzar un estatuto en parangón ao que outras plataformas, grupos, iniciativas... acadaron de feito nos espazos culturais amentados ou noutros, incluído o catalán, por caso. De aí esa especie de frustración, que debería ser apenas pasaxeira ou fugaz, por improcedente, cando a análise académica ou o balance historiográfico dan conta de concrecións insuficientes para a demarcación dunha certa tradición ou duns certos logros. Non podía ser... e non foi.

Unha aplicación

Para concluír gustárame aplicar o até aquí exposto á lectura dun texto no que considero que en boa medida se concentran parte das peculiaridades das novas prácticas protoensaísticas activadas no tempo das Irmandades. Trátase nada menos que de *Nacionalismo gallego. Nuestra 'afirmación' nacional*, publicado na Coruña no mes de abril de 1916 por Antón Villar Ponte. Obviarei agora a cuestión da lingua na que aparece escrito este texto, que o autor xustifica nunha coda por razóns de propaganda. Obviarei

---

15 Sobre a socioloxía dos intelectuais nas concepcións desenvolvidas por Pierre Bourdieu localízase unha boa introdución crítica, recente e actualizada ademais, en Gutiérrez (2016). Compléméntese, a propósito do engarce entre campo intelectual e ensaio, con Larroux (2002).

16 Aínda que non se trata só do que se pode dicir senón tamén *do que se debe dicir* baixo determinadas condicións ou nunha dada situación. De aí a aplicabilidade da análise crítica do discurso a un problema como o aquí tratado. Penso, sen ir máis lonxe, en nocións como as de *formacións discursivas* e *interdiscurso* tal como foron reelaboradas por teóricos como Michel Pêcheux.

así mesmo cuestións de índole filolóxica e non me deterei tampouco nos precedentes da publicación, entre eles os do propio xornalista en varios medios de comunicación do país, sobre todo na súa columna “Con letra del siete”, en *La Voz de Galicia*.

Retomemos en primeiro lugar a apelación do autor aos novos actores político-culturais. Quen eran? A resposta é sinxela no que se refire ao texto de Villar Ponte. Entre outros motivos porque el mesmo a fornece en varios momentos. De entrada coa dedicatoria a “cinco conterráneos siempre despiertos; cinco gallegos ejemplares” (Villar Ponte 2006 [1916]: 3), que se sinalan como interlocutores destacados, case todos da xeración anterior á de Villar Ponte, como salientou Antón Capelán (III) na súa introdución á edición facsimilar da obra en 2006, e a maioría deles fóra do país naquela altura, exercendo profesionalmente noutras latitudes. En orde de aparición: Aurelio Ribalta, Rodrigo Sanz, Manuel LUGRÍS, Antonio Valcarce e Constantino Horta. Pero o fundamental aparece no capítulo décimo do folleto, pois nel se escolle como destinatarios efectivos a todos os *bos galegos*¹⁷, chamados a unha “santa cruzada”, co propósito de procederem xuntos a un rescate, o do “espírito de la patria nativa”, próximo a desaparecer de lle non por remedio mediante un paso inicial imprescindible.

Que paso concreto ten en mente Villar Ponte? Para o autor viveirenses non outro que o do auxilio da lingua e o do pulo colectivo a prol da súa dignificación e comparecencia públicas, en especial nos medios de comunicación, con vistas a lograr o caldo de cultivo óptimo para a chegada do gran poeta representativo da colectividade. Nótese que isto era para Villar Ponte moito máis perentorio como designio que outras arelas colectivas. De aí que aseverase: “Surja aquí un nuevo Verdaguer y lo demás casi se nos dará por añadidura” (35). Nesta última precisión comparece outra dimensión típica das prácticas protoensaísticas que axiña comezarían a materializarse e aínda a multiplicarse. Tratábase de estender como consigna, para a súa recepción e asimilación por unha parte substantiva do público lector, a posibilidade dunha emancipación cultural e nacional. E isto porque existían exemplos: basicamente os de Cataluña e Portugal e xa en moi menor medida tamén os do País Vasco, Occitania e Irlanda, e deles cumpriría aprender e assimilar o mellor. Destaco todo isto non tanto por consideración da dimensión semántica ou temática das palabras do escritor como pola especificamente discursiva e performativa.

---

17 Pouco antes especificara Villar Ponte que non era a hora da ideoloxía, polo que quería fuxir de “banderías odiosas generadoras de estériles apasionamientos” entre cidadáns de esquerdas e de dereitas, entre federalistas e tradicionalistas.

O que se suxería por Villar Ponte a quen lese aquel texto programático era en definitiva que o que se debía facer dispuña xa dunha folla de ruta marcada, experimentada cando menos con certo éxito. De aí o rendemento enunciativo do lema *querer é poder*, unha especie de ideoloxema xerador de todo o pensamento villarpontiano e de moito o que veu despois del neste terreo da concienciación cidadá a través dos modos protoensaísticos e de propaganda. Unha funcionalidade parella a esta é a detectábel no rexistro de inxurias nacionais recibidas desde discursos intelectuais doutra procedencia, ante todo española. Pero regresemos un momento aos destinatarios explícitos do discurso de Villar Ponte. Como acontecerá uns anos despois no manifesto *Máis alá!* –incorporado por Monteagudo á súa antoloxía de 2016– atopamos tamén aquí unha seria amoestación aos galegos que escriben en castelán. Non a todos, por certo, pero si aos non canonizados ou lexitimados en termos inequívocos polo sistema español. O chamado é simple na súa argumentación: escribindo en galego terían oportunidade de desenvolver con maiores garantías e alcance o seu xenio artístico, que nunca había ser recoñecido por esa España que o 98 equiparara con Castela.

A pregunta non se debe adiar. En que medida hai ensaio neste texto de Villar Ponte? Con franqueza, en termos absolutos creo que a única resposta razoábel é que non o hai ou que se o hai é con serias restricións discursivas e xenolóxicas, cando menos de aplicarmos os parámetros propios das poéticas do ensaio que na modernidade, como foi sinalado máis atrás, plasmaron con determinación teórica Lukács, Bense e Adorno. Interesa destacar a maiores que esa clase de discurso seguiu marcando boa parte da produción (proto)ensaística posterior, segundo se constata sen ir máis lonxe na antoloxía preparada por Monteagudo ou na catalogación de Vázquez Souza da que deseguido se fará mención. Desde o meu punto de vista, lidos eses conxuntos de textos cabe indicar que só algúns autores interviñeron no campo literario coas ferramentas mínimas esixíbeis para interpretar que fixeron ensaio e non se limitaron a permanecer en terreos igualmente lexítimos pero doutro carácter, por exemplo o da produción doutrinal ou programática, ou o da produción ideolóxica, intervindo nese caso na esfera pública a miúdo como unha sorte de intelectuais orgánicos no sentido que outorgou á expresión Antonio Gramsci.

Emporiso, e segundo o tamén adiantado, en perspectiva semiótico-culturalolóxica así como baixo o prisma connatural a unha poética histórica, a estrita neutralización das condicións da produción, repertorio, institucionalización e consumo de bens culturais e literarios –podería dicirse: a suspensión no momento de estudos do seu específico espazo dos posíbeis– veda *de facto* a aplicación de criterios

relacionais e dinámico-funcionais polos que creo que se debe avogar para calibrar desenvolvementos históricos como o que aquí nos ocupa. Apelo desde logo con isto a unha dilatada tradición teórica alumada xa en 1928 por Tinianov e Jakobson e desenvolvida logo con grande interese por estruturalistas checos como Felix Vodicka, así como naturalmente tamén polos membros do grupo de Tel Aviv, Itamar Even-Zohar de xeito destacado. De aí precisamente a miña insistencia en falar dunha protoensaística no tempo das Irmandades e de procesos que, nunha primeira fase engorde e posteriormente de xeito máis lixeiro, incidiron a prol do logro dunha autonomía respecto do campo de produción ideolóxica e despexaron o camiño para a comparecencia dunha ensaística propiamente dita.

O imprescindible volume da autoría de Vázquez Souza que xa foi citado ofrece no oitavo capítulo da súa segunda parte un “Índice por xéneros” dos libros saídos dos prelos de Lar e Nós, os dous selos editoriais conducidos por Ánxel Casal (Vázquez Souza 2003: 538-552)¹⁸. A proposta abrangue unha serie relativamente aberta de modalidades xenéricas, entre as cales figura o ensaio, en case todos os casos –un total de 68– como etiqueta non adxectivada; aínda que tamén aparecen outros rótulos –en número de 12– como “Ensaio. Bibliografía”, “Ensaio. Historia” ou “Ensaio. Viaxes”. O número total de volumes clasificados como ensaios na nómina ofrecida por Vázquez Souza é polo tanto de 80, a inmensa maioría deles escritos en lingua galega. Cronoloxicamente corresponden aos anos 1926 a 1934, cun ritmo de publicación que se incrementa con claridade a partir de 1930 e que alcanza o seu momento de máxima produtividade en 1933, entón con 18 títulos. Agora ben, cantos títulos dese total son efectivamente ensaios? Sono por caso obras como o *Cancioneiro das Ribeiras do Tea* (1929), de Fermín Bouza Brey e Luís Brey Bouza; *O tímpano da Capela de Dona Leonor* (1930), de Xesús Carro García¹⁹; as *Notas encol da laboura de restauración de documentos* (1932), de Alfonso Vázquez Martínez; o *Estudo etnográfico da Terra de Melide* (1933), de Vicente Risco...? Máis unha vez para dar resposta a unha interrogante deste tipo habería que situarse no dobre plano que foi introducido.

En calquera caso, digamos que en Viqueira cando pensa outra universidade para Galiza, ou en xeral cando debulla os problemas da educación no país; en Losada

---

18 Para maior detalle do catálogo das dúas casas editoras véxase ademais Mato (2007).

19 Obras como esta de Carro García, e tantas outras, son en realidade separatas –ás veces de moi poucas páxinas– tiradas de series e publicacións periódicas. Esta que se cita, por exemplo, son oito páxinas extraídas do volume V dos *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*.

Diéguez, en Blanco Torres e en Dieste cando falan de estética e de arte; en Castelao cando contempla, sen acabar de entendela, a obra proteica das vangardas históricas europeas; en Otero Pedrayo e en Vicente Risco, malia neles materializarse ás veces unha atrofia ou unha hipertrofia daquel enunciador ensaístico que Montaigne reclamaba autoindagatorio; nalgúns rexistros dos xuristas das Irmandades, como o do malogrado Lois Porteiro Garea, de intenso alento programático e á vez visionario, ou nos propios dun fino publicista como Lois Peña Novo, enfocado á actualidade política internacional, ás políticas agrarias ou á análise económica; tamén, segundo o recentemente documentado por Aurora Marco (en Diéguez Cequiel 2016: 209-242), na oratoria e na dilixente prosa manifestaria das mulleres das Irmandades, por exemplo as que na Coruña, con Elvira Bao e Amparo López Jean á cabeza, organizaron as actividades da Agrupación Republicana Femenina²⁰; nas precisas e francas análises políticas do momento histórico e na enerxía polemista do xornalismo exercitado por Víctor Casas...; en todo este magma discursivo que pulaba por debater novos asuntos e por atopar outra clase de interlocutores na esfera pública comparecen con algunha frecuencia espazos máis diáfanos para localizarmos sen apuros ao ensaísta en vez de atoparmos reiteradamente ao profeta (lémbrese Harold Bloom) ou ao propagandista, algo que na dinámica interna polo control do poder no seo das Irmandades –assembleas de Vigo e Monforte, co alíñamento de Villar Ponte de par das posicións de Vicente Risco– chegou a resignificarse dalgún xeito, cabe dicir, como a aposta por unha dicción e un discurso exploratorios, alusivos e interpelantes, problematizadores en suma, ou, por contra, como a opción por unha prosa de ton máis ben dirixista e doutrinario, elitista de vez, autocaricaturizada por certo na presentación que desde Betanzos se fai en 1923 da segunda etapa de *Rexurdimento* como órgano de loita da Irmandade Nazionalista Galega, da que Risco foi elixido Conselleiro Supremo: “*REXURDIMENTO*, atenderá sempre os consellos do Xefe e ofrecerá os leutores traballos literarios e artísticos dos nazionalistas que saben sentir e pensar coma Deus manda” (*apud* Vázquez Souza 2004: 189; cfr. Beramendi 2007: 657-690, Ínsua 2016: 375-474). Causa mesmo algo de tenra perplexidade lembrarmos neste punto que foi o propio Villar Ponte quen nun célebre artigo publicado n’*A Nosa Terra* o 15 de xullo de 1921, “Resposta a un e a moitos. Dúas crases de galeguistas”, decidiu alcumar eses dous sectores coa polarización *políticos vs. apostólicos*, na que agroma un precedente consoante en non exigua medida coa propia clasificación do profesor neoiorquino varias veces amentada nestas páxinas.

---

20 Véxase ao respecto tamén Vázquez Souza (2004: 179-208).

No Villar Ponte de 1916, en todo caso, si se amosaban algunhas notas das que aquí se foron xuntando como propias do oficio de ensaísta: a condición do intelectual como máquina contra a desidia histórica, incluso na dimensión colectiva que tanto acabará interesando a Bourdieu e desde logo aos movementos sociais de comezos do século XXI; a insistencia en pensar en simultaneidade coa entrega de man e a intelixencia á escritura; e ante todo un firme compromiso crítico coa actualidade vivida e sentida do seu entorno inmediato, e isto tanto nas coordenadas nacionais e estatais como internacionais.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Adorno, Theodor W. (2003 [1958]): “El ensayo como forma”, en *Notas sobre literatura. Obra completa, 11*. Edición de R. Tiedemann. Tradución de A. Brotons Muñoz. Tres Cantos, Akal.
- Aullón de Haro, Pedro (1992): *Teoría del ensayo como categoría polémica y programática en el marco de un sistema global de géneros*. Madrid: Verbum.
- , Pedro (2005): “El género ensayo, los géneros ensayísticos y el sistema de géneros”, en Vicente Cervera, Belén Hernández e María Dolores Adsuar (eds.), *El ensayo como género literario*. Murcia: Universidad de Murcia, 13-23.
- Baliñas, Carlos (ant.) (1977): *Pensamento galego I*. Santiago de Compostela: Sociedade de Estudos, Publicacións e Traballos.
- Barreiro Barreiro, Xosé Luís (coord.) (1990): *O pensamento galego na historia (Aproximación crítica)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Barrento, João (2010): “Ensaio e totalidade”, en Rosa Maria Goulart (coord.), *Poéticas do ensaio*. S.l.: Universidade de Coimbra e Universidade dos Açores, 159-171.
- Bense, Max (1947): “Über den Essay und seine Prosa”, *Merkur*, I, 414-424.
- Beramendi, Justo G. (2007): *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Xerais.
- Beramendi, Justo (2010): “O nacionalismo galego de entreguerras e o mundo exterior”, en Xosé Manuel Beiras *et al.*, *A ollada exterior do nacionalismo galego*. Santiago de Compostela: Fundación Galiza Sempre, 31- 46.
- Bernárdez, Carlos *et al.* (2001): *Literatura galega. Século XX*. Vigo: Promocións Culturais Galegas.
- Bloom, Harold (2010 [2005]): *Ensayistas y profetas. El canon del ensayo*. Tradución de A. Pérez de Villar. Madrid: Páginas de Espuma.
- Boladeras Cucurella, Margarita (2001): “La opinión pública en Habermas”, *Anàlisi: Quaderns de comunicació i cultura* 26, 51-70.

- Bourdieu, Pierre (1966): “Champ intellectuel et projet createur”, *Les Temps modernes* 246: 865-906.
- (1991): “Le Champ littéraire”, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 89 (1): 3-46.
- Cabrera, Julio (1992): *La nación como discurso. La estructura del sistema ideológico nacionalista: el caso gallego*. Madrid: Siglo XXI e Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Calhoun, Craig (ed.) (1992): *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge (Mass.) e Londres: The MIT Press.
- Casas, Arturo (1994): *Rafael Dieste e a súa obra literaria en galego*. Vigo: Galaxia.
- (1999): “Breve propedéutica para a análise do ensaio”, en Rosario Álvarez e Dolores Vilavedra (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó Profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, t. II, 315-327.
- Carballo Calero, Ricardo (1981): *Historia da literatura galega contemporánea 1808-1936*. 3ª ed. Vigo: Galaxia.
- Chartier, Roger (1995): *Espacio público, crítica y desacralización en el siglo XVIII: los orígenes culturales de la Revolución francesa*. Tradución de B. Lonñé. Barcelona: Gedisa.
- Cochón, Luís (coord.) (2016): *Arredor das Irmandades da Fala. Pensamento, política e poética en Galicia (1914-1931)*. Vigo: Xerais.
- Cuquejo Enríquez, María (1998): *O ensaio na revista Nós*. Tese de licenciatura inédita dirixida por Henrique Monteagudo. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Diéguez Cequiel, Uxío-Bregón (coord.) (2016): *As Irmandades da Fala (1916-1931). Reivindicación identitaria e activismo socio-político-cultural no primeiro terzo do século XX*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Dieste, Rafael (1981): *Antre a terra e o ceo*. Sada: Edicións do Castro.
- (1995): *Textos e crítica de arte*. Edición de María Antonia Pérez. Vigo: A Nosa Terra.
- Fernández Pérez-Sanjulián, Carme (ed.) (2016): *As Irmandades da Fala, cen anos despois*. A Coruña: Universidade da Coruña.
- Figuroa, Antón (2010): *Ideoloxía e autonomía no campo literario galego*. Ames: Laivento.
- Freixanes, Víctor F., e Henrique Monteagudo (coords.) (2016): “Centenario das Irmandades da Fala”, *Grial* 211: 12-53.
- González-Millán, Xoán (1995): “O discurso literario galego e a configuración dun espacio público nacional no primeiro tercio do século XX: un marco de reflexión”, en Arturo Casas (coord.), *Tentativas sobre Dieste*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 13-29.

- (2000): *Resistencia cultural e diferenza histórica: A experiencia da subalter-
nidade*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- (2002): “As imaxes emerxentes dunha cultura pública galega: dificultades e
desafíos”, en Víctor Fuentes (ed.), *España plurinacional: Creación e identidades
/ Plurinational Spain: Creation and Identities*. *Letras Peninsulares*: 249-268.
- Gutiérrez, Alicia B. (2016): “El sociólogo y el historiador: el rol del intelectual en la pro-
puesta bourdieusiana”, *Estudios sociológicos* xxxiv (102): 477-502.
- Habermas, Jürgen (1994 [1962]): *Historia y crítica de la opinión pública. La trans-
formación estructural de la vida pública*. 4ª ed. Tradución de A. Doménech.
Barcelona, Gustavo Gili.
- Houvenaghel, Eugenia (2002): “La hegemonía de la temática sobre la forma en el
estudio del ensayo hispanoamericano”, *Revista de Literatura* 128, 525-537.
- Ínsua, Emilio Xosé (2016): *A nosa Terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala (1916-
1931)*. A Coruña: Baía Edicións.
- Jaimés, Héctor (2001): *La reescritura de la historia en el ensayo hispanoamericano*.
Madrid: Fundamentos.
- Kant, Immanuel (1999 [1784]): “Respuesta a la pregunta: ¿Qué es Ilustración?”, en
En defensa de la Ilustración. Tradución de J. Alcoriza e A. Lastra. Barcelona:
Alba, 63-71.
- Larroux, Guy (2002): “L’Essai aujourd’hui”, en Pierre Glaudes (ed.), *L’Essai: Méta-
morphoses d’un genre*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 459-472.
- Lukács, Gyorg (1964 [1910]): “Sobre la esencia y la forma del ensayo”, en *El alma y las for-
mas y la teoría de la novela*. Tradución de M. Sacristán. Barcelona, Grijalbo, 13-39.
- Máiz, Ramón (1997): *A idea de nación*. Vigo: Xerais.
- Martín-Barbero, Jesús (1991 [1987]): *De los medios a las mediaciones. Comunicación,
cultura y hegemonía*. 2ª ed. Barcelona: Gustavo Gili.
- Mato, Alfonso (coord.) (2007): *Ánxel Casal, un editor para un país. Catálogos de Lar
e Nós*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega e Seminario de
Estudos Galegos.
- Monteagudo, Henrique (1996): “Nación/creación. Estética e política no agromar do
ensaio galego (1916-20)”, *Anuario de Estudos Literarios Galegos 1995*, 63-108.
- (2001): “Castelao ensaísta. As primeiras ‘Verbas de chumbo’”, en *Congreso
sobre Castelao. Actas do Congreso realizado pola Dirección Xeral de Promoción
Cultural en Rianxo, dos [sic] días 25 ó 29 de xaneiro de 2000*. Santiago de
Compostela: Xunta de Galicia, 175-200.
- (ed.) (2016): *Irmandades da Fala: oratoria e prosa non ficcional. Antoloxía*.
A Coruña: Real Academia Galega.

- Pena, Xosé Ramón (2016): *Historia da Literatura Galega III: De 1916 a 1936*. Vigo: Xerais.
- Quintana Garrido, Xosé Ramón (2002): “Da cantiga á arenga. Xénese e desenvolvemento do nacionalismo galego (1916-1936: as Irmandades da Fala e o Partido Galeguista), en Gonzalo Constenla Bergueiro e Luís Domínguez Castro (eds.), *Tempos de sermos: Galicia nos séculos contemporáneos*. Vigo: Universidade de Vigo, 173-226.
- Rabunhal Corgo, Henrique (1994): *Textos e contextos do teatro galego 1671-1936*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Rabotnikof, Nora (2008): “Lo público hoy: lugares, lógicas y expectativas”, *Iconos. Revista de Ciencias Sociales* 32: 37-42.
- Sapiro, Gisèle (2007): “Pour une approche sociologique des relations entre littérature et idéologie”, *COntEXTES*: 2 (<http://contextes.revues.org/165>) [Consulta: 11/12/2016].
- Soto López, Isabel (2000): “O ensaio e a crítica na Época Nós”, en Anxo Tarrío Varela (coord.), *Historia da Literatura Galega*, vol. III: *O século XX: a literatura anterior á Guerra Civil*. A Coruña: Hércules de Ediciones, 357-381.
- Torres Queiruga, Andrés, e Manuel Rivas García (coords.) (2008): *Diccionario enciclopedia do pensamento galego*. Vigo e Santiago de Compostela: Xerais e Consello da Cultura Galega.
- Vázquez Souza, Ernesto (2003): *A fouce, o hórreo e o prelo: Ánxel Casal ou o libro galego moderno*. Sada: Edicións do Castro.
- (2004): *Desta beira do Leteu. Artigos de historia cultural, literatura e sociedade desde o esquecemento*. Ames: Laiovento.
- (2008): “Um ponto de inflexão na reivindicação nacional: 1916, A Irmandade da Fala”, *Boletim da Academia Galega da Língua Portuguesa* 1: 57-88.
- Velasco Souto, Carlos F. *et al.* (2015): “Investigación” [dosier sobre as Irmandades da Fala], *Murguía. Revista Galega de Historia* 32: 17-126.
- Vilavedra, Dolores (1999): *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- Villar Ponte, Antonio (1916): *Nacionalismo gallego. Nuestra ‘afirmación’ nacional. Apuntes para un libro*. A Coruña: Tipografía Obrera. Cítase polo facsímile publicado en 2006 con limiar de Antón Capelán, Santiago de Compostela: Librería Couceiro.
- Villares, Ramón (1997): *Figuras de nación*. Vigo: Xerais.
- Weinberg, Liliana (2012): “El lugar del ensayo”, *CELEHIS. Revista del Centro de Letras Hispanoamericanas* 24: 13-36.

No tempo das Irmandades: ideas e debates sobre literatura na prosa non ficcional

Teresa López
Universidade da Coruña

Resumo: Logo de trazar un panorama xeral do desenvolvemento da prosa non ficcional no tempo das Irmandades da Fala, este artigo repasa o papel central das ideas sobre a literatura difundidas nela: a función da poesía, a creación do poeta nacional, a tradición literaria como elemento legitimador da teoría nacionalista, a orientación da produción literaria, a polémica *novos vs. vellos* etc.

Palabras chave: Irmandades da Fala, prosa non ficcional, literatura galega.

Abstract: After presenting an overview of the development of non-fiction prose in times of *Irmandades da Fala*, this paper focuses on the central role of ideas about literature disseminated within it: the role of poetry, the creation of the national poet, literary tradition as a legitimizing element of nationalist theory, the orientation of literary production, the controversy *novos vs. vellos* etc.

Key words: Irmandades da Fala, non-fiction prose, Galician literature.

1

Na historiografía literaria e lingüística existe un amplo consenso en destacar como un dos trazos máis salientábeis do período 1916-1936 a importante ampliación de usos orais e escritos da lingua galega por obra das Irmandades da Fala e, dentro dos escritos, a expansión de todas as modalidades de prosa ficcional e, sobre todo, non ficcional (Sanmartín 1996: 813, Mariño 199: 414, Vilavedra 1999: 162, 167-9). Esta categoría xenérica definida *a negativo* corresponderíase co que Arturo Casas (1999: 315) denominou como arquixénero ensaístico e comprendería unha serie aberta de formas xenéricas empíricas e históricas que cubrirían para o período citado as moi diversas modalidades que serven de vehículo á exposición de ideas: o artigo

de opinión, o manifesto, o programa, o tratado, o artigo científico, o libro de viaxes, o diario etc., con frecuencia agrupadas pola historiografía literaria en diversa forma, sob etiquetas como prosa didáctica, prosa xornalística ou prosa científica.

A expansión e a diversificación da prosa non ficcional xorde da necesidade de difundir o ideario nacionalista que se está a articular en paralelo, e de facelo en lingua galega. As publicacións periódicas creadas polo movemento irmandiño, singularmente *A Nosa Terra* (1916-1936), nada como *Idearium da Hirmandade da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d'América e Portugal*, e *Nós* (1920-1935), boletín mensual da cultura galega, ás que cabería acrecentar algúns xornais diarios que van acoller de forma continuada colaboracións da militancia irmandiña como os vigueses *Galicia* (1922-1926) e *El Pueblo Gallego*—fundado en 1924 e incautado polos golpistas en 1936—, van ser vehículos preferentes de difusión das ideas do nacionalismo en formas xenéricas moitas delas inéditas en lingua galega.

Mais a expansión dos xéneros ensaísticos non está só relacionada coas cabeceiras periódicas, as publicacións exentas van ter tamén un papel relevante: folletos ou soportes máis efémeros como as follas voandeiras acompañarán o papel principal do libro. O catálogo editorial de Ánxel Casal¹, en *Nós* e en empresas anteriores como *Lar*, é bo exemplo de cales son e como se van desenvolver algunhas modalidades ensaísticas nas décadas de 20 e 30. Se descontamos as tiraxes exentas de traballos publicados na revista *Nós* e nos *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*, Casal publica máis dunha trintena de títulos de ensaio, considerado no sentido lato antes citado, que poñen de manifesto a expansión e a diversificación do xénero e, en conxunto, mostran a idea de Galiza das Irmandades da Fala: un concepto de nación baseado na etnicidade (raza, terra, lingua, cultura, *Volksgeist*) coa historicidade como criterio complementar (Beramendi 2007: 590). Consecuentemente xeografía e historia, etnografía, lingua e literatura, son os ámbitos temáticos en que se colocan a maioría das publicacións, cun espazo importante para os textos políticos, sobre todo na década de 30, acompañando a actividade do Partido Galeguista.

A *Síntesis xeográfica de Galicia* (1926) de Ramón Otero Pedrayo publicada en *Lar* e, logo en *Nós*, a *Historia sintética de Galiza* de Ramón Villar Ponte (1927, 2ª ed. 1932), *Os oestrimnios, os saefes e a ofiolatría en Galicia* (1929) de Florentino

---

1 Vázquez Souza (2003) e Mato (2007) recollen o catálogo de Casal. Lembremos que dos seus prelos saíron tamén numerosas cabeceiras xornalísticas e abundosa propaganda política.

López Cuevillas, o libro de viaxes *Pelerinaxes* (1929) de Otero Pedrayo, a *Lembranza de Goethe* (1932) de Otero Pedrayo, o programa do curso de literatura galega (1932) de Xosé Filgueira Valverde, *Mittleuropa* (1934) de Vicente Risco, a tradución de Paulino Pedret de *De correctione rusticorum* de Martiño de Braga (1932), a obra emblema do Seminario de Estudos Galegos *Terra de Melide* (1933), as *Normas para a unificación do idioma galego* (1933) promovidas pola mesma institución, *A prol do Estatuto* (1933) de Banet Fontenla, a *Escolma de artigos nazonalistas* (1936) de Antón Villar Ponte son algúns exemplos do labor editorial de Casal. Este repaso sumario mostra o peso da autoría dos homes do grupo Nós –e da xeración de 16, en xeral– no catálogo de publicacións e unha certa inclinación cara á investigación e á divulgación académica vinculada ao Seminario de Estudos Galegos.

Certamente, se só tivéssemos en conta a produción exenta de Lar e Nós quedarían fóra os nomes de axentes principais no nacionalismo que produciron notábeis textos ensaísticos, mais divulgados de preferencia nas páxinas de xornais e revistas: entre outros Alexandre Bóveda, Xohán Carballeira, Víctor Casas, Xohán X. González, Xaime Quintanilla, Lois Peña Novo, Ramón Suárez Picallo e, en menor medida, autoras como Corona González. Precisamente é en cabeceiras como as citadas anteriormente, sobre todo *A Nosa Terra*, onde se encontra boa parte do pensamento teórico nacionalista, textos de combate político e proselitismo, coa exposición das ideas e os debates sobre a cultura galega como asunto recorrente e, de forma principal, un interese pola literatura que se manifestará na proliferación de recensións, comentarios críticos, ensaios teóricos, manifestos, prólogos, artigos de opinión, mesmo, xa na década de 30, na existencia de aproximacións parciais á historia da literatura contemporánea.

2

As ideas sobre a literatura e sobre a función que lle correspondía no proxecto nacionalista van atravesar moitas das producións ensaísticas desde os inicios do movemento irmandiño. Aínda que textos fundacionais como *Nacionalismo gallego. Nuestra afirmación regional* (1916) ou “A bandeira ergueita” (1916), ambos de Antón Villar Ponte, colocan no lugar central as políticas da lingua para a extensión e ampliación de usos do galego, a literatura vai continuar a desempeñar un papel determinante, ocupando espazos e desenvolvendo funcións alén das propiamente ficcionais e/ou estéticas. De feito, unha boa parte das páxinas do texto fundacional das Irmandades,

Nacionalismo gallego. Nuestra afirmación regional –escrito en castelán “por razones de propaganda”–, van estar dedicadas a revisar a importancia das literaturas, e da literatura galega, como máxima expresión da personalidade nacional.

Esta sobredeterminación de funcións da produción literaria que responde ao que González-Millán (1995) definiu como “nacionalismo literario” –a superimposición de funcións discursivas relacionada dialecticamente coa configuración dun imaxinario sociocultural nacionalista e coa existencia de défices de autonomía en todos os niveis (discursivo, institucional e social) do sistema literario–, maniféstase de forma acusada nos primeiros anos da andaina das Irmandades da Fala. As constantes mencións á literatura en todo tipo de textos ensaísticos revelan unhas expectativas colocadas na produción literaria e na función do escritor claramente nacionais máis do que artísticas.

Unha mostra da importancia concedida á produción literaria témola nun recadro solto, sen asinar, publicado n’*A Nosa Terra* (nº 60, 1918):

Farán máis pol-o trunfo do galeguismo unha novela notabre escrita en galego, un [sic] obra de teatro xenial feita no noso idioma e unha composición de música, capaces de impoñerse máis aló das nosas fronteiras, que varias estradas, varios camiños viciñás ou unha granxa agrícola. Todol-os progresos materiás non farán nada pol-a personalidade galega. O importante é que Galicia conquira seu espírito propio. Entonces todol-os galegos, espiritualmente ridimidos, traballarán arreo por unha Galicia grande. Soment e eisí o traballo colonizado trocarase en traballo patriótico.

O idealismo enxebre foi a forza creadora d’Alemania e de Cataluña.

A definición dunha identidade colectiva baseada en valores espirituais e transmitida a través de produtos artísticos (con insistencia na novela, no teatro, na música, xéneros deficitarios fronte á poesía) e a súa eventual proxección alén fronteiras colócase como obxectivo patriótico prioritario, por riba de calquera avance material, e vai ser resumida na expresión “idealismo enxebre” que, como veremos, reaparecerá baixo fórmulas similares de forma reiterada nos anos seguintes.

Moitas das reflexións sobre as características que debería ter a produción literaria van darse nos prólogos ás obras, que as máis das veces funcionan, tanto ou máis que como presentación destas, para introducir consideracións xerais mais ben precisas. Así acontece no prólogo que Antón Villar Ponte escribe para *O deputado por Veiramar* (1919) de Gonzalo López Abente, “a primeira novela moderna escrita no galego” –lembremos que inaugurou a Bibrioteca Galeguista das Irmandades da Fala–,

que é aproveitado para colocar tarefas ao autor muxián: escribir a novela grande e definitiva na que “a costa brava, chea de misterios tráxicos [...] xurda alcesa e viva”, “[p]orque isa novela grande ten de vire”: “[t]ras a idealización da terra de Bergantiños que lle debemos ó Bardo; precísase unha sensación real “miguelanxelizada” por obra do arte” (en Sanmartín 2002: 178). Sendo consciente do alto valor simbólico da produción pondaliana, Villar Ponte opta pola superación da Bergantiños do Bardo para, máis alá da épica dos tempos pasados, reflectir os homes e as mulleres que traballan na comarca no día a día: a patria *real*.

Sen saírmos da obra de Antón Villar Ponte temos máis un exemplo das funcións contempladas para a obra literaria no prólogo á súa novela dialogada *Almas mortas* (1922), onde sinala a capacidade da obra literaria para achegar ideas a un público máis amplo que o texto ensaístico: “*os temas que alumeo, n’un libro doutrinal non chegarían craramente á todos*” (Sanmartín 2002: 203).

3

Porén é no papel concedido ao creador literario onde se van colocar as maiores expectativas nacionalistas nos primeiros anos das Irmandades, con referencias recorrentes á necesidade do que poderíamos chamar poeta-patria, non só para que actuase nun nivel simbólico parello ao dos autores canónicos do XIX mais para que desempeñase funcións claramente políticas. De feito os textos de teorización nacionalista escritos polos promotores do xurdimento e do espallamento das Irmandades van tratar unha e outra vez da función do poeta.

En 1916, Aurelio Ribalta asina o prólogo ao libro de versos *¡Fala armoñosa, non morrerás!* de Miguel Ventura Balañá, onde sinala a importancia dos poetas como sementadores de ideas: “E mais esta e a importancia dos mobementos literarios: os poetas son sementadores d’ideias qe dempois d’arraigaren no cûrazón das familias, naszen, medran e frolezen en ponlas qe dempois se carregan de froito bendito, mantenza e fartura, ledizia escorrída para oxe, grandeza reconezida pra mañán” (Sanmartín 2002: 151). Un paso máis darao Antón Villar Ponte en *Nacionalismo gallego. Nuestra afirmación regional*, onde utiliza a obra dos poetas do Rexurdimento para autorizar o programa das Irmandades: “Nuestros vates cumbres [...] anuncian el categórico imperativo nacionalista” (Villar Ponte 1916: 34-35).

E se os poetas do pasado serven para fundamentar as razóns do nacionalismo, o novo movemento debe contar co poeta que o represente e que transmita o seu

discurso: “Para nosotros, *lo principal* estriba en la *preparación* del gran poeta representativo de la patria nativa” (Villar Ponte 1916: 57). O autor viveirense pon de manifesto, como noutros textos en que alude ás ideas sobre o poeta-heroe de Thomas Carlyle, a necesidade desa figura que funcione como un símbolo que sinale o camiño e lexitime as accións emprendidas polo movemento.

Na mesma idea insistirá Rodrigo Sanz nun extenso texto inzado de referencias espirituais e incluído na 2ª edición desta obra de Villar Ponte:

Ese poeta debe de estar nacido ya, es nacido seguramente... Pero el tiempo aún no es para su evangelio sin duda. Hay, pues, que prepararle advenimiento, hay que ponerse en ansias vivas, en expectación de gentes. [...]

El canto que anuncie y persuada su preñez a un pueblo, y que le prediga el parto y se lo haga amar y trabajar por él... no puede ser antes que las ansias e inquietudes que preludian toda preñez; y esas ansias no son más que el efecto de una tensión espiritual colectiva que sólo en la máxima comunicación interior, posible solamente por la lengua propia, puede producirse.

O cumprimento destas expectativas na figura de Ramón Cabanillas vai ser afirmado por Porteiro no discurso inaugural da Irmandade da Fala de Santiago:

Cabanillas é o cardíaco que ven a remover (supricando, mallando, escarnecendo) a nosa apatía, a espertarnos do sono mortal. Hémolos poñer por cabeza deste movemento que si percisa moito estudio e moito sacrificio, ten as súas raíces no corazón –onde nacen os versos fortes, e altivos, e os pianos e amorosos de Cabanillas, que todos manan da mesma fonte–. Estas sacudidas levan sempre diante un vate, un profeta, un rebelde (un tolo, din as xentes, porque predica ós que dormen) que loitando ca disgracia, ca cólera dos poderosos que embisten nel como o mar nos baixos, co sono dos medianos que o abandonan, e ca pobreza dos pobres que non se atreven, vai pola terra asoballada aturuxando, pra ese poeta, que é o noso guía, e para Villar Ponte (o promovedor que lle sigue neste movemento) así como pró gran Aurelio Ribalta, e pra Rodrigo Sanz (os nosos mestres e os nosos Quixotes) acabo pedíndovos devoción e aplauso² (Porteiro 1916: 29).

---

2 O discurso destaca o papel de Ribalta, Sanz e Villar Ponte.

Pouco despois o autor cambadés será saudado como o poeta da Raza por Antón Villar Ponte nas páxinas d' *A Nosa Terra* en setembro de 1917.

A función concedida ao poeta nacional ten matices mesiánicos que, por outra parte, amóldanse á perfección ás metáforas de matriz relixiosa utilizadas para a propaganda nacionalista —onde a adhesión ao movemento é presentada como a asunción da fe nacionalista—, mais non convén esquecer que obedecen a un cálculo político evidente.

Nos textos ensaísticos non será só a insistencia na necesidade de contar co poeta nacional a que se faga presente. A meados da década de 20, en “Encol da novela galega”, Eugenio Carré subliñará a ausencia do grande novelista. Con todo, as súas palabras non apuntan tanto á relevancia da función simbólica que poida desempeñar (como se sinalara para o poeta) como á importancia de que a produción literaria teña no seu haber narrativa longa: “Non apareceu aínda, non, o gran romancista galego. Non xurdiu polo de agora o prosista que na fala da Terra trazara uns centos de páxinas que tódolos galegos leran con avidez para satisface-lo seu degoro” (Carré 1926)³.

No mesmo ano 1926, Manuel Antonio volverá sinalar a transcendencia de poetas e poemas para o movemento nacionalista. Farao en “Fatiguemo-nos” e desde as páxinas do xornal vigués *Galicia*, para cuestionar modos e modelos poéticos obsoletos e marcar a importancia, máis unha vez, da produción poética de vangarda, rexida polas súas propias regras estéticas e superadora de tópicos e de ancoraxes ruralistas, coa autonomía do poeta abrindo o camiño para o triunfo político do nacionalismo: “Endebén, eu sei que xa non son só en amosstrar-me fatigado de poesía bucólica. E compría que todo o mundo se fose fatigando un pouco de moitas cousas. Pero por algo se empeza; e non tería nada d'estrano que o primeiro capítulo d'unha epopeia *sinn-feiner* estuvese n-os poemas estoirantes de catro poetas avangardistas” (Manuel Antonio 2012 [1926]: 190).

---

3 Neste texto Carré marca límites para o ruralismo e aposta por unha ambientación vilega para a novela galega, na mesma liña do que defendera para o teatro no seu artigo “A moderna orientación do teatro galego”, publicado n' *A Nosa Terra* en 1923.

4

Para alén das expectativas depositadas na produción literaria contemporánea, os textos que integran a definida como tradición galega –remota ou inmediata, medieval ou decimonónica–, vistos como o produto máis relevante e representativo da cultura galega, van ser utilizados para a fundamentación da ideoloxía nacionalista e os seus autores e as súas autoras mencionados como precedentes das Irmandades da Fala.

A literatura e outras manifestacións artísticas van ser analizadas no que semella unha sorte de operación indutiva mais que, realmente, é pendular, pois é aplicada unha teorización xa previamente articulada. Este duplo movemento vese en textos como “O sentimento da terra na raza galega” de Vicente Risco (1920) ou no discurso de ingreso en 1929 na Real Academia Galega de Ramón Otero Pedrayo, *Romantismo, saudade e sentimento da raza e da terra en Nicomedes Pastor Díaz, Rosalía e Pondal* (editado en 1931).

Vicente Risco dedica toda a sección inicial do seu ensaio a enfiar unha colección de exemplos de como o que logo denomina “patriotismo vexetal” está presente na obra de poetas e de artistas. Poetas da tradición galega construída polo autor ourensán, na que concorren nomes do XIX (Rosalía, Lamas, Pondal, Añón) e estritos contemporáneos seus (Cabanillas, Noriega Varela), poemas (“Ariños, ariños, aires”, “Ai esperta adorada Galicia”, “Lévame, meu carro, leva”, “Sempre Nai, sempre Señora”, “Asaz selvosos lugares”) que son obxecto de lectura parcial, xunto con pintores (Castelao, Corral, Sobrino), escultores (Asorei) e arquitectos (Palacio) que van servir para mostrar como o sentimento relixioso da terra é unha constante na produción espiritual galega.

Mais con maior frecuencia é desde a teoría do nacionalismo que se xera unha teoría da literatura –por utilizarmos palabras de Antón Figuerola (2010)–, formulada en textos ensaísticos que determinan as características desexábeis para a produción literaria, o seu deber ser. Probabelmente foi Vicente Risco quen máis claramente lanzou orientacións en artigos de opinión, recensións, textos teóricos etc. Partindo da súa concepción de Galiza como nación e dos trazos do carácter nacional galego que el mesmo definira establece pautas para a creación literaria e artística. Quizais a mellor expresión desta función programadora sexa non un texto feito para ser publicado senón a célebre carta que o autor ourensán remitiu en outubro de 1920 a un mozo Manuel Antonio tentando afastalo de veleidades vangardistas (“Hoxe, os galegos, escribindo no noso idioma, principiamos a nos abrir camiño no mundo, sen necesidá d’andar buscándolle cinco pés ô gato con ismo de ningunha clas”) e

colocalo no recto camiño do enxebriño propondo “o estudio do noso Folk-lore, do Saudosismo portugués, dos haikai xaponeses, da mesma Arte Negra, e moi especialmente as literaturas nórdicas antigas e modernas (Celta y Escandinava principalmente)” (en Manuel Antonio 1979: 76-77) como alternativas ás vangardas.

En moitos artigos Risco expresará claramente como a cultura galega tiña que construírse segundo parámetros de autenticidade:

O nacionalismo galego quer pra Galiza unha cultura propia, verdadeiro produto da súa ialma enxebre e orixinal, e por iso desbota toda imitanza, todo mimetismo, toda importación de ideas feitas, elaboradas, e non acolle máis que a incorporación de cousas alleas de puro procedemento. Ser diferente é ser eisistente. A obra allea debe ser coñecida e estimada, mais non imitada, senón superada (Risco 1981 [1934-1935]): 260]

Acorde coa particular concepción risquiana de Galiza e do *Volksgeist* galego, maioritariamente compartida cando menos na súa xeración, van marcarse como trazos particulares do ser galego a saudade, o sentimento da terra, o lirismo, o humorismo etc. desenvolvidos por extenso en textos ensaísticos do propio Risco mais tamén de Xoán Vicente Viqueira e de Castelao. Ideas diversas que veñen concretar esa autenticidade que tan vaga como reiteradamente se vai definir como enxebriño⁴. Contra o ditado do enxebriño no ámbito literario e artístico xurdirán entre a mocidade as primeiras voces que disentirán nun sentido estético mais sobre todo, e moi claramente nalgúns casos, ideolóxico e político.

---

4 O enxebre está ligado aos elementos que conforman o carácter nacional, singularmente (mais non só) aos que se poden sinalar en produtos artísticos (por exemplo a arte románica, a lírica medieval) ou na cultura popular.

5

É sabido que Manuel Antonio non seguiu os consellos de Risco e perseverou no estudo e na práctica vangardista. Coma el, moitos mozos van discrepar das orientacións para a arte e a literatura que emanaban desde a teorización nacionalista dando lugar a debates públicos que frecuentemente se analizaron en termos xeracionais como unha disputa entre *novos* e *vellos*, defensores uns das vangardas, detractores outros.

Mais a polémica *novos vs. vellos* no seo das Irmandades non é principalmente unha disputa xeracional senón que agacha diferenzas políticas e ideolóxicas baixo a vestimenta de discrepancias estéticas e literarias. Ademais non é unha polémica única senón que en diferentes alturas vai mostrar posicións diversas entre os que, aparentemente, se sitúan dun mesmo lado no debate.

A publicación do manifesto *Máis alá!* asinado por Manuel Antonio e Álvaro Cebreiro en xuño de 1922 e as reaccións que suscitou supoñen unha primeira (e singular) manifestación desta polémica. O manifesto non leva consigo un posicionamento ideolóxico mais así foi lido no contexto das diverxencias xurdidas nas Irmandades da Fala, que comezaran coa expulsión de Antón Villar Ponte da dirección d'*A Nosa Terra* e seguiran coa creación da Irmandade Nazionalista Galega e a escisión das Irmandades da Fala logo da Asemblea de Monforte en febreiro de 1922. A Irmandade da Coruña viu nel –e de todo non se equivocaba– un ataque directo referendado e instigado por Antón Villar Ponte⁵.

As reaccións ao manifesto non van vir determinadas polo posicionamento estético dos que publicamente acusan recibo do texto, senón principalmente polo aliñamento na Irmandade Nazionalista Galega ou na Irmandade coruñesa de quen se pronuncie. Vicente Risco e Euxenio Montes dedican colaboracións ao manifesto en *La Zarpa*, o xornal agrarista ourensán utilizado temporalmente como órgano oficioso pola ING. Vicente Risco non o ataca –a pesar das súas máis que profundas reticencias nesa altura coa vangarda como opción para a poesía galega– porque sabe que os seus autores son da súa parte, considéranos “un pouco seródio”, matiza as alusións “ruralismo” e atízalle ao “foulardismo” (Risco 1922); Eugenio Montes sinala como na súa mocidade tamén arelaba unha arte nova mais como, tras os primeiros “gorxeos”,

---

5 A correspondencia de Manuel Antonio permite seguir en parte o proceso de xestación do manifesto e a implicación de Villar Ponte, instando á saída do manifesto e ofrecéndose para colaborar no financiamento da súa publicación (Manuel Antonio 2015: 408).

voltou ao mutismo ante o temor de que “un súpeto troque de aires, faga peligrar a vitalidá do alborexante renacer galego” (Montes 1922), aliñándose coas teses para a literatura galega de Risco: a obra de creación ao servizo do ideal patriótico (adecuada ás características da identidade galega segundo a versión do autor da *Teoría do nacionalismo galego*) e a renuncia á autonomía do artista. Ambos están a insistir –en diferentes graos– na necesidade de que todos, Manuel Antonio e Álvaro Cebreiro incluídos, deberían axustarse na produción literaria (e artística) ás prescricións emitidas polo teórico do nacionalismo por excelencia nesa altura⁶.

As respostas duras e contundentes ao manifesto van vir precisamente da Irmandade coruñesa que ve nel a intencionalidade dun ataque político: por exemplo, por parte de Xosé Lesta Meis nas páxinas de *La Zarpa* ou Federico Zamora –acusando á ING de “cubista”– nas d’*A Nosa Terra*.

Nos anos seguintes da década de 20 van sucederse polémicas, debates, artigos que foron analizados como pronunciamentos a favor da vangarda por parte duns *novos* que arremeterían contra a estética defendida polos *vellos* mais que, en realidade, expresan unha multiplicidade de posicións a respecto da definición da identidade cultural galega, da súa relación coa produción literaria e até do propio nacionalismo como ideoloxía e movemento político.

Nestes debates pode verse a) a tensión entre aqueles que tiñan vontade de orientar a literatura galega conforme a un programa ideolóxico determinado (Risco, Castela) e a resistencia a estas directrices, alicerzada na autonomía reclamada para a expresión artística (Manuel Antonio); b) o cuestionamento da hexemonía do pensamento e do papel desenvolvido por Vicente Risco no nacionalismo galego, en concreto polas súas veleidades colaboracionistas coa ditadura de Primo de Rivera e polo seu afán de controlar organizativamente o nacionalismo (Luís Amado Carballo); c) a crítica dos termos en que se estaba a formular/teorizar a identidade (cultural) de Galiza, por boa parte dos autores da xeración de 25, con Rafael Dieste como nome máis visíbel no combate da concepción “enxebriata” risquiana, autor dunha emenda á totalidade á súa teorización da saudade, posta de manifesto na polémica mantida entre ambos nas páxinas de *El Pueblo Gallego*, á que se sumará puntualmente Otero Espasandín.

Algúns destes autores, caso de Bal y Gay, mesmo de irmandiños de primeira hora como Correa Calderón, acabarán por cuestionar abertamente a ideoloxía nacionalista e o nacionalismo como organización.

---

⁶ Sobre esta cuestión, véxase Figueroa (2010: 57-112).

Proba de como se entrelazan literatura, ideoloxía e política nestas polémicas é que tamén hai pronunciamentos estéticos que van lerse como ataques políticos. É o caso, ao meu xuízo, do artigo de Augusto Mª Casas “La nueva poesía gallega” publicado en *El Pueblo Gallego* en 1928 lido e contestado n’*A Nosa Terra* por Víctor Casas (1928) como un ataque ao nacionalismo e ás Irmandades. Na liña da resposta do escritor coruñés, o artigo sen asinar “Moedade mimética. Estreitos de peito e fallos de corazón”, vai responder aos “novos” desde pautas ideolóxicas, non artísticas: son incapaces de realizar o “menor sacrificio pol-a terra”, teñen os seus intereses centrados no que acontece culturalmente fóra (en Madrid, concretamente) e a súa única pretensión é importar a alternativa madrileña ao noso país: “coidan que o mundo enteiro son eles, Jiménez Caballero –o xesuíta da “Gaceta Literaria”– Gómez de la Serna e Ortega e Gasset. Eles coma acólitos dos outros. Imitadores servís dos de fora que queren que o noso “genius loci” sexa o que lén nas revistas de Castela e d’outros pobos extranxeiros” (*A Nosa Terra*, 1/9/1928).

A referencia a Augusto María Casas era clara pois nesa revista madrileña publicara senllas recensións d’*A rosa de cen follas* de Ramón Cabanillas e de *Ardencias* de Manuel LUGRÍS Freire, con descualificacións notorias cara ambos os poemarios e poetas. Mais, ao que se pode vulgar por textos posteriores do autor ourensán, eses cualificativos estaban ditados máis por un espírito vangardista propenso á polémica gratuíta e á boutade do que pola vontade de atacar o nacionalismo no seu conxunto como si farán outros autores.

Nestes debates e nestas polémicas –dos que mencionamos tan só algúns exemplos– están a cruzarse posicións diferentes dos que son percibidos globalmente como *novos*. Lembremos, por exemplo, que Ánxel Casal escribe a Manuel Antonio en 1927 mandándolle recado para Bal y Gay, ao que o autor de Rianxo nin sequera coñece... (Manuel Antonio 2015: 268, 493).

Manuel Antonio non cuestiona nin a teorización nacionalista nin o nacionalismo como organización, si a translación que desde o nacionalismo se pretende facer de determinados principios á produción artística (literaria), vulnerando a autonomía do artista. Dieste ou Bal y Gay darán un paso máis aló: cuestionarán a teorización nacionalista (a centralidade da saudade no modelo risquiano discutida por Dieste), cuestionarán a aplicación dos principios teóricos do nacionalismo á arte (por exemplo, os coros no caso de Bal y Gay) e mesmo o propio nacionalismo. E poderíamos seguir cos exemplos e matices entre os discrepantes, os que Beramendi (2007: 549) chamou *angry young men*, e tamén entre os que non manifestan publicamente discrepancia ningunha aínda que pertencen á mesma xeración de 25 (Filgueira, Bouza Brey etc.).

Como podemos ver, non hai unha (única) polémica novos *vs.* vellos, nin se trata só, ou na maior parte, dunha discusión estética arredor da vangarda: é unha discusión ideolóxica, e tamén política. Unha proba disto témola na resposta global e diferida no tempo que dá Vicente Risco en “Nós, os inadaptados” ao conxunto dos “novos”, nun momento (xullo de 1933) en que a súa posición no nacionalismo non era xa a da década de 20, nin o nacionalismo era tampouco o mesmo. Así comeza Risco o seu célebre ensaio:

Presento aquí non fronte a, senón *diante de* a xente moza galega que vén atrás de nós na renacemento galega, certos supostos viventes na cerna do sistema de coincidencias dos homes do meu tempo.

O vir a conto o tratamento deste asunto xustifícase dende o instante que por algúns mozos, continuadores máis ou menos trocados dos que hai uns anos se chamaban a si mesmos os novos, se pretende unha sorte de reviramento total do pensamento galego culturalmente militante.

Un ensaio en que se (auto)explica ideoloxicamente, comezando, máis unha vez polas “Fontes literarias” que dan título á primeira sección do texto.

Estamos xa nos anos 30 en que van publicarse un bo número de textos de reflexión teórica, crítica, mesmo histórica, especificamente sobre literatura e especialmente sobre poesía que, entre outras cousas, presentarán balance do labor desenvolvido nos anos anteriores, o produto das ideas e dos debates sobre a literatura que as Irmandades da Fala foran espallando aquí e acolá na prosa de non ficción.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Beramendi, Justo (2007): *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Xerais.

Carré Alvarellos, Leandro (1926): “Encol da novela galega”. *Nós* 7, 12-14.

Casas, Arturo (1999): “Breve propedeútica para a análise do ensaio”. En Rosario Álvarez e Dolores Vilavedra (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó Profesor Xesús Alonso Montero*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, II, 315-327.

Casas, Víctor (1928): “Encol da lírica galega. Resposta a un artigo tendencioso”, *A Nosa Terra* 250, 1/7/1928.

- Figueroa, Antón (2010): *Ideoloxía e autonomía no campo literario galego*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Ínsua, Emilio (2016): *A nosa Terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala*. A Coruña: Baía.
- Manuel Antonio (1979), III. *Correspondencia*. Edición, limiar e notas de Domingo García-Sabell, Vigo: Galaxia.
- (2012): *Obra completa. Prosa*, Edición e notas de Xosé Luís Axeitos Agrelo, A Coruña: Fundación Barrié / Real Academia Galega.
- (2015): *Obra completa. Epistolario*. Edición e notas de Xosé Luís Axeitos Agrelo, A Coruña: Fundación Barrié / Real Academia Galega.
- Mariño Paz, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Mato, Alfonso (2007) (coord.): *Ánxel Casal, un editor para un país. Catálogos de Lar e Nós*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Seminario de Estudos Galegos, 2007.
- Montes, Euxenio (1922): “Un manifesto de arte. Lendo ¡Máis alá!”. *La Zarpa* 25/7/1922, 25/7/1922 e 11/8/1922.
- Porteiro Garea, Lois (1916): *Discurso do Dr. Porteiro ó fundarse a Hirmandá en Santiago*. Santiago: Tipografía Galaica.
- Risco, Vicente (1920): “O sentimento da Terra na raza galega”. *Nós* 1, 4-9.
- (1922): “Do *Máis alá!* e mais do *foulard*”. *La Zarpa* 15/7/1922.
- Sanmartín Rei, Goretti (2002): *Os (pre)textos galegos (1863-1963)*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Sanmartín, Goretti (1993): “A prosa didáctica (1916-1936)” en VV.AA., *Historia da literatura galega*. Vigo: AS-PG, 801-832.
- Vázquez Souza, Ernesto (2003): *A fouce, o hórreo e o prelo. Ánxel Casal ou o libro galego moderno*. Sada: Edicións do Castro.
- Vilavedra, Dolores (1999): *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- Villar Ponte, Antón (1916): *Nacionalismo gallego. Nuestra afirmación regional*. A Coruña: Tipografía Obrera.

II.

Novos vieiros para a narrativa

A narrativa no proxecto das Irmandades ¿continuidade ou renovación? O caso da Colección Lar

Dolores Vilavedra
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: No marco da preocupación epocal por elevar os niveis de calidade e variedade da literatura galega, nas páxinas seguintes téntase analizar ata que punto Lar (e outras coleccións de narrativa breve promovidas polas Irmandades) supuxeron ou non un avance definitivo no referido á variedade temática e á calidade técnica do xénero narrativo galego.

Palabras chave: Narrativa galega, colección Lar, polifonía, monoloxismo.

Abstract: In the context of epochal preoccupation to elevate the quality and variety levels of Galician literature, the following pages will attempt to analyze to what extent Lar (and other brief narrative collections developed by the Irmandades) resulted or not in a definitive advancement referring to thematic variety and technical quality of the Galician narrative genre.

Key words: Galician narrative, Lar collection, polyphony, monologism.

Dende finais do XIX a incipiente narrativa ficcional galega viña experimentando un notable pulo, visible tanto na publicación de novelas por entregas e de coleccións de contos e relatos coma na convocatoria de certames literarios que pretendían dinamizar o xénero. Malia este aparente dinamismo, a narrativa amosábase claramente decantada polo costumismo ruralista e pexada por un enxebrismo tosco e tópico que freaba calquera posibilidade de innovación. A isto habería que engadirlle o feito de que parte do *establishment* cultural vía nos avances da modernidade unha ameaza para as tradicións galegas (e, por tanto, para a nosa identidade colectiva), de aí que Valentín Lamas Carvajal clamase na “Introdución” ao seu libro de relatos *Gallegada* (1887): “A gaita xa cuaseque non soa n-as nosas romaxes, a monteira xa cuaseque non

campanas nas nosas cabezas; o gallego cuasementos non se fala; parêis como que temos vergonza de ser o que fumos, e de conservar o que herdamos”.

Fronte a esta corrente de opinión comezarían a xurdir voces que clamaban pola urxencia de axeitar a oferta literaria ás demandas dos novos tempos. Así, en 1902 Eugenio Carré Aldao facía na *Revista gallega* (368, 6-IV-1902, pp. 2-3) unha afervoadada defensa das formas narrativas breves que podemos ver como unha crítica implícita á extensión e morosidade do modelo narrativo de López Ferreiro, e que adianta tamén as razóns do éxito que, un par de décadas máis tarde, terán as coleccións de narrativa breve como *Céltiga* ou *Lar*:

¿Cual es, pues, la causa de que la prosa gallega tenga más afinidad al cuento que a la novela? (...) La febril actividad de la vida humana hace que no encajen en estos días aquellos novelones inacabables de antaño. La frivolidad característica de la época se refleja en la literatura como en todo. De ahí la predilección por las narraciones cortas y los relatos dosimétricos al uso, que van teniendo la concisión de las notas telegráficas.

Pero quen con máis contundencia se pronunciara sobre a necesaria modernización das nosas letras foi Francisco Álvarez de Nóvoa. O limiar que lle apón á súa colección de relatos *Pé das burgas* (1896) e que titula como “Dous parrafeos” é unha sorte de autopeética, a modo de *captatio benevolentiae* para unha reflexión que intuía polémica, onde abomina do costumismo ruralista e defende decididamente unha literatura que abandone o realismo choromiqueiro e que aposte polo protagonismo dos sentimentos e por dar cabida á diversidade socioeconómica do país.

(...) Pois eles pensan que o voso conto non é galego porque non falades nel dunha esmorga, dunha lacoada, dunha vendima, dunha desfollada, dunha romaxe, dunha espadela, dunha malla, dunha muiñada, dunha rebolada, porque non falades do que vai para as Américas e chora no vapor e morre no estranxeiro, do que ten a casa sen tellas e sen colmo e sen latas e non ten pan nin abrigo; porque non chamades a berros por Breogán e compañía e non vos sentides bardos nin celtas, porque non pedides que Galicia fuxa da nai España; por iso o voso conto non é galego: se non se fai o conto por ese patrón vello, inservible, escalazado, cheo de mil remendos en forza de traelo e levalo, o voso escrito desaprégase da literatura rexional, e o voso conto é chatado de exótico. (Álvarez de Nóvoa: 42)

Logo de arremeter contra o argumentario esgrimido por aqueles que acusaban a súa literatura de exótica e teimaban nas diferentes versións da máis tópica enxebreza, Álvarez de Nóvoa centra a súa análise na necesidade de renovación no plano temático e fai unha serie de propostas que coidaba podían contribuír a ela:

(...) ¿Non se pode escribir no idioma galego nada que non sexan esas lacazadas, eses costumes, esas coitas dos emigrantes, ese mal entendido rexionalismo? (...) ¿Non hai quizais nesta bendita terra para falar delas, unha fermosa campía, un Océano sen límites; non hai nais, mulleres, ciúmes, desesperacións, queixas, infamias, locuras, dores, agonías, corazóns, nunha palabra; non sofren os ricos coma os pobres, non penan coma eles, non aman, non odian, non teñen lembranzas, relixión, dúbidas, esmaimentos, triunfos, gloria, inferno (...) non hai sentimentos, dores, ansias, tristuras, saudades, alma e inspiración que as escriba? (Álvarez de Nóvoa: 43)

Mais era evidente que a novela galega precisaba ir aínda máis alá e dar un salto no relativo á modernización doutros aspectos do discurso narrativo. Polo xeral, adoitaba haber consenso arredor da idea de que coa Xeración Nós a nosa prosa ficcional experimentou, cualitativamente, un avance definitivo no referido á súa ambición, variedade e calidade técnica. Mais, se cadra, non soubemos ver que, antes de que fixeran acto de presenza as poderosas personalidades intelectuais e creativas de Castelao, Risco e Otero, a narrativa galega tentara entrar coas periódicas entregas de Lar (e das outras coleccións de narrativa breve da época) no que Varela Jácome cualificou como “unha andaina de maturidade” (1973: 14). Nas páxinas seguintes tentaremos explicar cales eran as metas desa andaina, e ata que punto os promotores de Lar, e de proxectos semellantes, acadaron ou non ditas metas.

Unha andaina de madurez

Ata o tempo das Irmandades o galeguismo non se decatara da necesidade de pular desta modalidade literaria. A decidida aposta irmandiña pola narrativa debe contextualizarse no marco dun proxecto xeracional, por unha banda, lingüístico por outra e, por último, “nacional” (a Colección Lar lóase adoito como “patriótica”¹ ou “benemérita”), un proxecto que se desenvolveu non exento de debate. Pero, ademais, Lar (e outras coleccións semellantes) non foi allea á preocupación epocal por dotar a literatura

---

1 Así a cualifican, por exemplo, na nota editorial que acompaña o n.º 13 da Colección Lar (*Ana María*, de Xoán Xesús González), cando se cumpría un ano de vida do proxecto.

galega duns niveis de calidade que lle permitisen competir con outras do seu entorno e acadar –como veremos– un universalismo que a crítica parecía considerar como a proba definitiva da maioría de idade da nosa cultura. Veremos como todos estes vectores se articulan de xeito indiscernible para deseñar un produto que ía encamiñado, sobre todo, a procurar o prestixio do xénero e a lexitimidade dun proxecto literario que agromaba, moito máis ca dunha preferencia estética, dunha aposta colectiva.

Así, os anuncios da Colección que aparecían na prensa da época ían expresamente dirixidos a un público “amante das boas letras” e neles gábase “a importancia da publicación”, o carácter inédito das novelas, o feito de que fosen obra “dos milllores escritores galegos” mais tamén que servisen “de estímulo para os novos escritores”. Xa no ben coñecido editorial co que Villar Ponte abriu o n.º 1 de *A Nosa Terra* (14-11-1916), “A bandeira ergueita”, facía explícita a vontade do grupo irmandiño: “*A Nosa Terra* quere que s’intrese a mocidade que ven n’estas cousas. Quere que surxan ó mesmo tempo que poetas e músicos gallegos, prosistas da nosa lingua”. E xa no número seguinte (“A lingua, úneca arma invencible”, *A Nosa Terra* 2, 24-11-1916, p. 5) facía fincapé no que a prosa tiña de desafío idiomático e, implicitamente, de elemento lexitimador do galego: “Non comprendemos que se poida entender que, linguaxe que sirve pr’a poesía –o noso sirve como ningún– non sirva o mesmo ou millor pr’a prosa”. Os colaboradores da cabeceira irmandiña non cansarán de insistir nesta funcionalidade lingüística, cualificando este tipo de publicacións prosísticas de “moi necesarias e prácticas para o desenvolvemento da nosa literatura e do noso idioma” (*A Nosa Terra* 208, 1-1-1925).

Na miña opinión, Lar e outros proxectos semellantes non só pretendían ampliar a base lectora en galego cunha serie de estratexias propias do que hoxe poderíamos considerar como ‘márquetin literario’ (brevidade, periodicidade, baixo prezo) senón, sobre todo, conseguir que o xénero narrativo superase o ruralismo, a diglosia, o costumismo e o ruralismo, males endémicos da nosa literatura que xa foran diagnosticados –como vimos– por Álvarez de Nóvoa e outros intelectuais galegos. Así, en 1917 Victoriano Taibo, nun lúcido artigo titulado “Fala y-estética” (*A Nosa Terra* 28-29, 30-8-1917, pp. 5-6) afirmaba:

Foi a literatura ca pruma esgallada de zafiedade (...) a que padeceu e sufriu resiñada o andacio pezoñento de tanto esquitore de monteira, cirolas y-estadullo (...) Coidare que (a nosa fala) soyo ten condiciós para describil-as esmorgas e fartadelas y-enxergare contiños acedos, é como afirmare que Galicia non pode tere, nin ten agora, un esprito que sinta e pense e qu’a nosa terra componse d’unhas cirolas vellas, unha moca, un xaruto d’a carto e tres bagullas de gaita chorando os males dos que nós mesmos somos causantes.

Tamén Carré insistirá, dende as páxinas de *Nós* e bastantes anos máis tarde, neste vencello entre amplitude temática e potencialidade idiomática no artigo “Encol da novela galega” (*Nós* 27, 15-5-1926):

Se todo canto se escribe en galego fose ruralismo, afincariamos mais no pobo a creencia, xa enraizada d’abondo, de que a nosa fala non sirve mais que para as contadas necesidades da vida rural e se non presta para as relacións vilegas ou de xente ben criada (...) Coidamos que tamén as vilas galegas poden nos proporcionare avao asuntos e tipos interesantes, e pol-as razóns devanditas estimamos comenente derivar por este camiño a novela galega.

Máis de 25 anos despois, a súa análise semellaba aínda coincidente coa que Álvarez de Nóvoa fixera nas postrimerías do século anterior. Pero ademais Carré rexeita o ruralismo cun outro argumento, na miña opinión máis sutil e orixinal, pois non só afirma que daría unha imaxe limitada e “monótona” da vida galega (obviamente máis plural) senón que perdería a súa utilidade como trazo diferencial da nosa literatura porque, evidentemente, “a mesma vida rural galega e mail-os seus problemas e aínda as suas particularidades mais enxebres, son igualmente asuntos que teñen a mesma realidade entre os camponeses de moitos países, de sorte que nin eso daríanos un tema escrusivamente galego”.

Para Carré, superar esta concepción limitadora do que podía e debía ser a novela galega era preciso non só para captar novos públicos, non só para inspirar ás novas xeracións, senón tamén para acadar un ‘universalismo’ moi demandado por certo sector da crítica pero que el xulgaba, simplemente, como a consecuencia natural de que a sona dunha novela “sexa tan grande que a obra traspase fronteiras”. Mais para inspirar esa sona revelábase como fundamental algo do que ata entón se falara pouco na narrativa galega: a calidade.

O papel desempeñado por Carré neste proceso de expansión da prosa ficcional foi clave, non en balde foi, ademais de novelista e editor, quizais o home do seu tempo que máis sagazmente teorizou sobre o asunto. A súa diagnose é lúcida. Plenamente consciente de que para acadar un número reducido de boas novelas era necesario que se publicasen moitas, e que a narrativa galega apenas empezara a percorrer ese camiño, tamén tiña claro que as narracións que se estaban a publicar non eran máis ca “ensaos” que os escritores riscaban “para iren experimentando a sua abelencia e afacendo ao público”. Secomasí, no xa mentado artigo, Carré combina esta realista análise da situación e da verdadeira dimensión da novela galega, en comparación con

outras do noso entorno cultural, cunha inxección de autoestima imprescindible para o medrío do xénero. A cita é un modelo de sensatez:

Se ensaminamos a obra de calquera dos grandes romancistas estranxeiros onde a literatura ten xa de vello un grorioso camiño percorrido vemos que produxo un número grande de novelas, e nen todas elas son do mesmo valer, nen todas son pol-o mesmo igualmente admiradas. Todol-os escritores precisaron moito tempo, moitos anos de intenso traballo, para que a sonda do seu valer fora estendéndose e afincándose. ¿E imos pretender nós que nas letras galegas, nadas hai poucos días á prosa, apareza xa, e sen laboura preparatoria algunha, o xenial novelista asombro de todos?

Voltemos logo á cuestión da vontade de calidade: ¿en que se concretaría? Deixando á marxe o plano dos temas ou contidos, no proxecto de desenvolvemento da novela galega hai subxacente unha conciencia máis ou menos explícita da necesidade dunha certa renovación formal. Carré exprésao no remate do seu artigo (citando a Schiller) cando fala dun “impulso formal, espresado nun concepto universal” –de novo o tan anceiado universalismo– que é o da ‘figura’. Ao mesmo tempo, e sendo ben consciente de que “estas mesmas noveliñas pol-a súa mesma condición periódica e pol-a súa barateza teñen pouca extensión, e en poucas páxinas pouco é o que se pode facer”, Carré volve dar unha de cal e outra de area ao exhortar á superación desas modestas condicións sentenciando: quen “pretenda acadar algún ouxeto ten por forza que se experimentar, loitar, matinar, ata chegar a abranguer o resultado apetecido”. Pero a preocupación viña de atrás, e agromaba periodicamente; así, xa en 1918, na convocatoria do certame de novela breve convocado por *A Nosa Terra*, avisábase que se tería en conta “ô xuzgalas, tanto a forma com’o fondo” (*A Nosa Terra* 64, 20-8-1918, p.1) e, efectivamente, cando se publica o fallo xustifícase “tanto pol-a forma como pol-o desenvolvemento da fábula” na obra gañadora (que resultaría ser *O diputado por Veirammar* de Gonzalo López Abente), gabándoa porque “o estilo cristalíño axéitase a unha visión moderna do arte de novelare” (*vid.* “O noso concurso literario. A opinión do xurado”, *A Nosa Terra* 76, 25-12-1918, p. 4).

Da necesidade de que esa renovación tiña que ser non só temática senón tamén formal xa se decatou Benito Varela Jácome (1973: 7) cando recoñeceu que as coleccións constituirían “boa semente pro achádego de novas formas no dobre plano da expresión e o contido”. Algo do que xa era consciente Carré, cando no seu xa citado artigo nos suxería: “Votemos unha ollada atrás e comparemos as noveliñas hoxe publicadas co’aqueles primeiros ensaios en prosa que non hai tanto tempo

trazaban os escritores galegos e notaremos a diferenza. A prosa galega deu un formidable pulo”. Asemade, Varela Jácome tamén se decatou do alcance xeracional desa renovación pois soubo ver que “a colleita dos froitos das noveliñas da colección Lar madurece na andaina 1926-27” (Varela 1973: 18), situando no seu ronsel Castela, Otero, Dieste, Risco... Veláí a andaina de madurez á que se refería antes o benquerido Varela Jácome (*vid. supra*) e veláí tamén, cumprido, o desexo formulado por Villar Ponte naquel editorial fundacional: a continuidade da prosa galega de ficción non só estaba asegurada senón que estaba a dar froitos logrados.

A renovación técnica

Tal e como no seu día nos amosou Mikhail Bakhtine, o desenvolvemento da novela é un proceso estreitamente vencellado ao da súa conversión nun espazo dialóxico, superador –mediante unha serie de estratexias enunciativas e discursivas– da tradicional enunciación monolóxica. Esta viña resultando axeitada para codificar a unicidade dunha conciencia que se materializaba nunha determinada configuración da(s) instancia(s) enunciativa(s) que actuaría(n) como garante(s) da ideoloxía (non necesariamente explícita) do texto². Pero a interacción das voces inmanentes pode permitirnos escoitar, ou non, as voces sociais que se manifestan en cada momento histórico e, por medio delas, as tensións ideolóxicas e axiolóxicas dese momento. Consonte estes principios, a modernización do xénero narrativo galego pasaría pola súa conversión nun discurso polifónico, integrando no aparato enunciativo a heteroxeneidade social e ideolóxica e dándolles voz a grupos alternativos que representasen os novos axentes que actuaban na esfera pública.

Este proceso de apertura dialóxica non foi, dende logo, lineal e progresivo, pero o que si parece evidente é que esa apertura tiña que ser inherente a calquera propósito modernizador do xénero narrativo e, xa que logo, debería figurar entre as estratexias desenvoltas na Colección Lar para lograr os obxectivos renovadores formulados polos seus promotores. Analizaremos a continuación se isto foi así, é dicir,

---

2 Para unha apertada síntese da incorporación diacrónica da polifonía á narrativa galega, *vid.* Vilavedra 1994.

ata que punto nestas novelas se avanzou na introdución de formas modalizadoras polifónicas que puidesen abrir realmente o discurso narrativo ás novas voces sociais.

As novelas galegas finiseculares de Marcial Valladares ou Antonio López Ferreiro son bos exemplo de interacción homolóxica entre estratexias discursivas e principios ideolóxicos pois nelas instáuranse réximes enunciativos monolóxicos e fortemente xerarquizados que impoñen as visións do mundo dos seus autores sen ofrecer ningún tipo de posibilidade dialéctica. Este autoritarismo discursivo permite así utilizar os textos narrativos como instrumentos para o adoutramento do público lector, na medida en que o aparato emisor non transmite outros discursos –nin permite que se escoiten outras voces– que aqueles que defenden un determinado sistema de valores: en cada caso, o de cadanseu autor. Vexamos logo que pasa en concreto coas novelas da Colección Lar.

Dende o punto de vista da configuración macroestrutural do discurso narrativo, as novelas da Colección non ofrecen demasiada variedade: un par de novelas dialogadas (*A coutada* de Risco, n.º 22, 1926 e *O xardín do castelo de Vidre* de Álvaro de las Casas, n.º 28, 1926), outro par de aparentes diarios (*O xornal de Mavi* de Leandro Carré n.º 36, 1927 e a transcripción do carné de Adrián Solovio que aparece na parte final de *Escrito na néboa* de Otero Pedrayo, n.º 32, 1927), e tres ou catro colectáneas de relatos. Máis interesante, dende a perspectiva que agora nos interesa, é un pequeno grupo de novelas que podemos chamar ‘bifónicas’³. Trátase de novelas cunha estrutura marco dun segundo relato no que se escoita unha outra voz que depende enunciativamente do anterior, malia ser cuantitativa e argumentalmente máis importante có marco. Estas novelas poderían supor un avance polas posibilidades que ese dobre nivel enunciativo abre de introducir unha alteridade discursiva que permita escoitar unha maior diversidade de voces sociais, voces que mesmo poden relacionarse en termos opositivos ou subversivos. Mais estas posibilidades non chegan a materializarse porque os respectivos narradores en ningún momento interactúan dialecticamente entre si e, estando ferreamente controlados polo autor implícito, semellan só relacionarse con el nunha sorte de exercicio de ventriloquia, tomando a palabra de forma sucesiva, a modo de voces que se xustapoñen pero, como xa dixeran,

---

3 *Naiciña* de Leandro Carré (n.º 4, 1925); *A dona das torres* de Ánxel del Castillo (n.º 12, 1925); *O karma de Farruco Filgueira* de A. Romero Cerdeiriña (n.º 24, 1926) e *Ladaíña* de Álvaro de las Casas (n.º 34, 1927).

sen chegar a relacionarse de xeito dialóxico ou sequera complementario. Vexamos algún exemplo, tirado de *A dona das torres* de Ánxel del Castillo (nº 12, 1925, p. 2):

Aquela noite na velada, como me conviña, dixeron o que queda rematado e un petrucio moi sabido, que â miña veira xantaba, contounos pausadamente a historia de aquela dama, que vira nos pergameos ben descrita e relatada.

¿Queredes vos conocela?

Escoitala...

A maioría das novelas da Colección seguen dous modelos modalizadores, marcados claramente polo dominio da omnisciencia: por unha banda, o do narrador omnisciente en 1ª persoa homodiexético, case sempre protagonista ou coprotagonista dos feitos narrados e, por outra, o do narrador omnisciente en 3ª persoa, tamén homodiexético ou moi próximo aos feitos narrados. En ambos casos os narradores están fortemente subordinados a un autor implícito autoritario e autoconsciente, que non se recata en manifestarse e actuar como tal, facendo uso das súas posibilidades de intervención enunciativa para -por exemplo- dirixirse directamente ao lector, condicionando a súa interpretación do texto, como acontece -por exemplo- en *Ánxélica* de Florencio Vaamonde (n.º 16, 1925, p. 7): “Leitor: se algunha vez vas á Ouces, non deixes de subir ao castro de Reboredo á gozar da deliciosa e incomparable vista que, dende alí, se disfruta”; ou en *A pecadenta silenciosa* de Manuel Bergueiro (n.º 29, 1927, p. 43): “O lector que tivese paciencia d’abondo para ir chegando hastra eiquí estranarase de que un home como Manuel Alfonso de tan crara intelixencia non tivese diñeiro...”

Estes modelos enunciativos fortemente xerarquizados resultan ser procedementos de simbolización discursiva ben axeitados para unha representación unitaria da realidade e unha visión do mundo unilateral, na que dificilmente tiñan cabida os novos valores urbanos e burgueses cuxa representación literaria querían promover intelectuais como Carré. Dende esta perspectiva, a vocación de modernidade de Lar e outros proxectos semellantes empeza a parecernos máis teórica ca real, pois non chegou a ter incidencia nunha esfera que é clave na articulación dos discursos narrativos: o aparato enunciativo, que na meirande parte destas novelas segue aínda, como estamos a ver, fórmulas claramente decimonónicas que limitan -por non dicir impiden- o avance cara a modelos dialóxicos que vehiculen visións do mundo realmente alternativas.

A rixidez desas fórmulas apréciase tamén no elevado nivel de autoconsciencia e autorreferencialidade con que moi a miúdo actúan nestas novelas narradores e autores implícitos, revelándonos os seus obxectivos e estratexias, como acontece en *O anarquista* de Leandro Pita Romero (n.º 2, 1924): “A historia é doce, triste e irónica á vez. Intentarei reconstituíla e traducir a versión do meu narrador ao romance vulgar” (p. 4). Ou en *O home que deu vida a un morto* de Leandro Carré (n.º 21, 1926, p. 33)

Ele referiame algúns detalles do seu invento. Contoume como se fixera co primeiro cadavre que puído resucitare e mail-os incidentes que seguiron ao seu extraordinario trunfo. Deume tamén algúns recortes de xornaes e uns apontamentos a lapis feitos por ele mesmo durante o seu encerro na casa dos tolos. Con todos eses detalles compuxen estas que poidéramos chamar “memorias do doutor Moreiras”.

Deste xeito estas instancias emisoras non só reafirman a súa autoridade textual (e, xa que logo, ideolóxica) senón que controlan ferreamente a recepción e a nosa interpretación, orientándoa en determinada dirección.

Mais eu vou procurar usar as mesmas espresións d’ela; os seus pensamentos nas horas acedas poida que teñan máis interés e quizais sirvan de aguillón para que outros pais non deixen ás súas fillas na mesma ociosidade perxudicial de “señoritas pobres” que tanto abundan nas nosas vilas. (*Naciña* de Leandro Carré, n.º 4, 1925, p. 2)

Nestes modelos, o isomorfismo entre autor empírico e autor implícito é máis que evidente, e quizais por iso o primeiro reserva as súas intervencións á esfera paratextual, un espazo que lle adoita estar reservado e que xa empregaran Marcial Valladares ou Álvarez de Nóvoa. A reflexión metaliteraria atopa nesa esfera un ámbito privilexiado dende o que achegar propostas para a incipiente articulación dun campo literario no que todo estaba por facer e no que imperaba a improvisación e o amateurismo. Así, por exemplo, en *Martes d’Antroido* de Francisca Herrera Garrido (n.º 6, 1925) aparece, entre o título e o texto, unha nota na que se adianta, ademais dunha definición xenérica da obra, unha valoración: “Noveliña da que quizais un día derivarase unha novelaza”.

Esa escasa competencia, ese amateurismo ao que veño de referirme, debía ser especialmente evidente no eido da recepción, onde a enciclopedia cultural e a práctica lectora no noso idioma eran, por forza, escasas ou nulas, de aí indicacións e propostas interpretativas como a que se recolle na nota final na xa citada *A dona das torres*: “Dado o carácter histórico dos personaxes e a referencia a lugares tan conocidos como o vello

castelo de Narla e o mosteiro de Sobrado, poñemos estas lixeiras notas para que, sin interrumpil-a lectura da lenda, pódase ao final relacionar mellor os sucesos cos moimentos que aínda se conservan e tanto se visitan” (p. 19). Neste senso, é moi interesante percibir como a instancia do lector implícito representado se constrúe nestas novelas dun xeito que procura incluír eses novos públicos burgueses e urbanos e as súas inquedanzas de índole máis ben sentimental, un público formado tanto por lectoras como por lectores: “Púxoo tristeiro e fora de razón unha cántiga noxenta que non recollemos en honore dos lêtores, é mais que pol-os lêtores faise pol-as fermosas doniñas que teñen a bondade de lér as miñas zarapalladas” (en *Antón Piruleiro* de Xesús Fernández e González, n.º 7, 1925, p. 8). Iso si, o que se dá sempre por sentada é a galeguidade dese público, que implica todo un sistema de referencias comúns, e de valores compartidos, e que establece unha división radical entre o NÓS dende o que falan os narradores e que inclúe o público lector, e os OUTROS non galegos e non lectores, unha división formulada sempre en positivo dende a ‘nostridade’: “Púdose ver estonces que quen abriera a fenestra pol-a que se colaron coa craridade do día os rescentes perfumes dos nosos campos” (en *A terra chama* de Uxío Carré Aldao, n.º 9, 1925, p. 2) ou “Conosce moito mundo e a característica retranca dos nosos labregos adquire neste home de mar...” (en *O consentimento* de Luis G. Vicencio, n.º 19, 1926, p. 7)⁴.

En fin, coido que o comentado ata aquí abonda para demostrar que, malia a vontade de incorporar á esfera enunciativa das novelas Lar os novos grupos sociais aos que ían dirixidas as prácticas culturais e políticas das Irmandades, non podemos aínda apreciar nese corpus signos dunha verdadeira polifonía de voces pois os autores implícitos seguen a estar, como nas novelas decimonónicas, dotados de amplos poderes e exercen así un férreo control das estruturas textuais e da ideoloxía que a través delas se vehicula. O reiterado isomorfismo das actitudes ideolóxicas, dos sistemas de valores, das enciclopedias, que rexistramos entre autores implícitos e narradores anula toda posibilidade de diálogo entre instancias emisoras, ao tempo que reforza o réxime monolóxico dos textos, potenciado ademais pola relación de estreita dependencia e subordinación que se establece cos lectores implícitos. Velaquí a clave do réxime enunciativo das novelas Lar: a instauración dunha rixida xerarquía das instancias de modalización literaria que reflicte con coherencia unha xerarquía social

---

4 Os subliñados nas citas son meus.

que en ningún momento se cuestiona, e que se manifesta por medio dunha linguaxe monolóxica que non nos permite diferenciar rexistros lingüísticos nin estilísticos, nin entre as distintas novelas nin mesmo dentro de cada unha delas.

Por outra banda, a dificultade de superar o monoloxismo no plano discursivo, e o conseguente empobrecemento lingüístico e estilístico, ten moito que ver coas carencias inherentes á falta dun estándar lingüístico que condicionarían fortemente tanto a configuración do propio discurso (temática, espazo-temporal, etc.) coma os procesos estéticos de produción e recepción. A carencia dun estándar foi, de feito, un dos principais obstáculos cos que bateron os obxectivos modernizadores das Irmandades e de Lar. Xa hai tempo que sabemos que –segundo Garvin/Mathiot, por exemplo– modernidade cultural e estandarización lingüística son dous factores estreitamente vencellados: “we may consider a standard language a major linguistic correlate of an urban culture, and we may futhermore consider the degree of language standarization in this technical sense a measure of the urbanization of the culture of the speakers” (Garvin/Mathiot: 365). Dalgún xeito, e na medida en que os escritores de Lar carecían dun estándar de referencia, o seu proxecto modernizador estaba fanado dende as orixes.

Xa que logo, e a modo de conclusión, podemos afirmar que como consecuencia de todas as circunstancias socioeconómicas, históricas e ideolóxicas que rodearon a súa aparición, a Colección Lar foi o simulacro burgués dun proxecto de cultura popular parecido –e só parecido– ao que logo sería a chamada literatura de quiosco, un parentesco establecido, na miña opinión, cunha certa lixeireza. A polifonía narrativa non podía figurar entre as estratexias desenvoltas por uns autores pouco ou nada experimentados, como eran os de Lar, que non dominaban unhas técnicas enunciativas que serían as máis axeitadas para os hipotéticos obxectivos modernizadores e aperturistas da Colección. De aí ese asoballante predominio das formas enunciativas monolóxicas, transmisoras dun discurso didáctico e doutrinario, vehiculizador dunha visión do mundo convencional, a duns autores implícitos que, actuando claramente como trasunto dos empíricos, bloquearían calquera posibilidade de infiltración de todo discurso alleo que puidese subverter os seus valores.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez de Nóvoa, Francisco (1988): “Dous parrafeos”, en *Pé das Burgas*. Vigo: Xerais, 39-46
- Garvin, Paul e Madeleine Mathiot (1972): “The urbanization of the guaraní language: a problem in language and culture”, en Joshua A. Fishman (ed.), *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton, 365-374.
- Varela Jácome, Benito (1973): *Singraduras da narrativa galega. De Castelao a Neira Vilas*. A Coruña: Librigal.
- Vilavedra, Dolores (1994): “Polifonía e variabilidade diacrónica dos emisores inmanentes na novela galega”, *Anuario de estudos literarios galegos* 1993, 131-154.

Liñas de sentido da narrativa curta das Irmandades. Algunhas calas

Ramón Nicolás
Escritor e investigador

Resumo: Ao fío da realización da publicación *Irmandades da Fala: narrativa. Antoloxía* (Real Academia Galega, 2017) o autor dá conta e analiza as liñas de sentido do material literario incluído e daquel excluído nese libro por razóns técnicas. Ao tempo, realiza unha valoración xeral do que supuxo a achega da prosa desta época, que se moveu entre a reiteración de esquemas temáticos e técnicos decimonónicos e algún avance modernizador que puxo os esteos definitivos para a eclosión da narrativa de Nós.

Palabras chave: Irmandades da Fala, narrativa, antoloxía, modernización, reiteración de esquemas, valoración xeral.

Abstract: Following up on the publication of *Irmandades da Fala: narrativa. Antoloxía* (Real Academia Galega, 2017), the author of this paper reports and analyzes the rationale for the inclusion of some material and the exclusion of some other for technical reasons. There is also a general assessment of the contribution made by the prose of that period, which oscillated between the repetition of thematic and technical patterns from the 19th century on the one hand, and some modernizing advances on the other, that laid the definitive foundation for the emergence of *Nós* narrative.

Key words: *Irmandades da Fala*, narrative, anthology, modernization, repetition of patterns, general assessment.

Grazas, en primeiro lugar, á institución e ao seu presidente, Xesús Alonso Montero, que tivo a ben convidarme a participar nesta mesa de debate que sempre tan agariñosamente me acolle. Grazas, tamén, á escritora e académica Fina Casalderrey polas súas palabras e ás miñas dúas compañeiras de mesa, as profesoras Camiño Noia, a quen trato desde que exercía a docencia no Colexio Universitario de Vigo onde fun alumno seu e á miña colega e amiga Dolores Vilavedra, con que percorrín moitos camiños xuntos, proxectos compartidos e unha devoción común pola docencia e a crítica literaria. Grazas a todas.

A miña intervención vai partir dun proxecto ao que me convidou a propia Academia Galega como foi a composición, na serie de Antoloxías da Academia, do quinto volume centrado nunha escolma da narrativa da época das Irmandades. Unha escolma que é, ao meu entender, a de maior alento e extensión das que repararon no corpus narrativo das Irmandades da Fala. En primeira instancia teño que agradecer que se me convidase a participar neste proxecto que se publicará proximamente e que servirá como base para este relatorio e para formular a cuestión de se, na realidade, a narrativa curta dos tempos das Irmandades supuxo un paso adiante na evolución da prosa en lingua galega ou, polo contrario, en función de moitos condicionantes, a perspectiva de modernización da mesma debe ser moito máis matizada do que se acredita. Reflexións que deberían estar presentes no limiar da devandita edición mais que, pola voluminosidade desta última atopan aquí un espazo acaído.

Na antoloxía á que me refiro ficaron fóra voces que merecerían, de seu, estar. Nela quixen reflectir un movemento de sístole-diástole no sistema literario galego esencial para avanzar e pór os esteos do que a novelística das grandes figuras da Época Nós nos deixou; tamén para avanzar, inescusablemente, na ampliación dunha base lectora en lingua galega, aínda que talvez o peso de realizaren un labor patriótico fixo, nun tempo en que todo esforzo a prol da causa servía, que as peneiras, isto é, os criterios que valorasen previamente o tipo de narrativa que se ofrecía, fosen practicamente inexistentes.

Xustamente a diversidade presente no catálogo das diversas editoras e empresas que se embarcaron na aventura de modernizar a prosa galega entre o ano 1919 e 1927 –en 1928 aparece a editorial Nós que xa impón outros criterios editoriais– en canto a temáticas, rexistros expresivos, técnicas literarias, presenza de voces que permanecen no tempo e outras que foron esquecidas, quixo ser o criterio que gobernase a devandita antoloxía. Asumo, asemade, a dolorosa ausencia de textos subscritos por voces que terían todo o dereito a ser aquí incluídos, mais o espazo co que se conta foi, loxicamente, limitado e a escolla resultou inevitable. Neste sentido aludo ás ausencias, por diversas razóns, de Manuel Barros Arbones, autor de *Esceas da terra*; Ricardo Carballal, autor de *O tesouro acobillado*; José Alcrudo Gorchs, responsable de *Posta de sol*; Xaime Quintanilla, autor de *Saudade*; Xosé Filgueira Valverde, do que se escolmaran algúns relatos de *Os nenos*; Evaristo Correa Calderón, autor de *Concepción sinxela do ceo*; Xulián Magariños Negreira, autor de *O filósofo de Tamarica*; Xosé Lesta Meis, autor de *Estevo* entre outras obras; Luís Fernández Gómez, autor de *Amor sinxelo*; Wenceslao Fernández Flórez con *A miña muller*, Leandro Pita con *O anarquista*; Leandro Carré, con *Naiciña*; Xoán Xesús González con *Ana María*

ou Felipe Fernández Armesto con *Xelo, o salvaxe*, algúns deles presentes en sucesivas versións da antoloxía pero que deberon quedar fóra por cuestións, basicamente, de carácter técnico.

Dito isto, e retornando aos textos escolmados, quixera engadir que o criterio inicial de escolla aplicado, entre un corpus textual realmente extenso, e logo reformulado en virtude do sinalado, veu determinado pola aplicación destes criterios:

- Recolla de propostas narrativas que transcenderon esa época e que son símbolos dela, como os textos das grandes voces do grupo Nós, isto é, Otero Pedrayo, Castelao ou Vicente Risco.
- Pluralidade de voces que configuraban un panorama amplo, no que tamén se incorporaban autores dos que se perdeu a pista como creadores ou que nunca máis volveron publicar como é o caso de José Alcrudo Gorchs ou Ricardo Carballal.
- Representación de autores que manifestaron a vontade de formar parte nos diversos proxectos editoriais, con obras propias, como é o caso de Uxío Carré, Francisca Herrera e Garrido ou López Abente.
- Incorporar a presenza, aínda que sexa puntual e dotada de certo simbolismo no ámbito da narrativa, dun grupo de voces que salientaron noutros xéneros como son Antón Losada Diéguez, Ramón Cabanillas, Xoán Vidal, Manuel Antonio ou Antón Villar Ponte.
- Voces novas que supuxeron unha vontade, nalgunha medida rupturista en canto a técnicas e temáticas como Euxenio Montes e outros, aínda que non sempre con resultados innovadores como Xaime Quintanilla, Xulián Magariños Negreira, Xosé Filgueira Valverde, Fermín Bouza Brey, Lesta Meis ou Nicolás García Pereira pois, se cadra, tampouco foi este o obxectivo que se impuxeran estes autores.

Considerando, deste xeito, a antoloxía como posible cala na valoración destas novelas, nalgún dos casos case relatos curtos, desde o punto de vista da innovación ou conservadorismo no que atinxe aos recursos técnicos ou no que di respecto das temáticas empregadas, a miña conclusión –consonte con achegas que se centraron neste asunto da man de diversos especialistas– deita uns resultados meridianamente diáfanos, sendo consciente de que a súa aplicación para a totalidade da narrativa encadrada nesta época merecería unha análise de maior profundidade analítica. Imos, con todo, cunha breve análise destes textos.

De aplicarmos esa dobre perspectiva de análise temática e técnica advírtese como un elevado número de propostas ancoran a súa inspiración na recreación de

asuntos de corte popularista-costumista onde salientan os *Contos da forxa* de Euxenio Carré Aldao pois o propio autor confesa que se trata de recreacións recollidas nunha forxa onde ten lugar o que denomina “unha tertulia campesíña”. Esa vinculación coa oralidade tan presente en expresións como “colorín colorado, este conto está rematado” ou “érase unha vez que se era”, matízase, unicamente, por seren –en palabras do autor– historias “puídas na fala” e, logo, por conservaren o seu “humour” e por manteren, literalmente, “a súa característica socarrona filosofía da terra”. Velaí a referencia á Terra, en tantas ocasións escrita en maiúscula, que se desvela como xustificación para ofrecer historias e relatos de saibo decimonónico e que, en xeral, resulta un lastre para algunhas voces imposible de soltar. Un libro, este, con todo, que non agocha a súa relevancia polo feito de ser a primeira entrega da colección ¡Terra a Nosa! onde a busca de elementos innovadores está, totalmente, ausente.

A peza *O tesouro acobillado*, de Ricardo Carballal, autor tamén do póstumo *De min pra vós* (Nós, 1928), resulta interesante, non desde o punto de vista técnico pois amosa unha liña moi tradicional, senón desde o punto de vista temático. Carballal, de quen sabemos que alén de ser membro fundador da Irmandade da Fala coruñesa viviu na Habana responsabilizándose da publicación *Santos e Melgas* (1908) e chegando a dirixir o semanario *Suevia* (1910), decide –no que entendo como un paso adiante– situar unha historia xustamente na illa de Cuba onde salienta que a voz dos diversos personaxes, algúns deles cubanos, adoptan un claro e significativo monolingüismo galego. O autor fainos cómplice desta convención con absoluta normalidade, sen dúbida un mérito, malia que a historia –protagonizada en resumo por un espiritista que resulta ser un estafador– sexa moi tópica, con certos escintileos de corte humorístico, absurdos e cun xogo recorrente que xera situacións caóticas, de carácter parateatral e moi consonte con certos gags que logo serían habituais, por exemplo, na filmografía dos irmáns Marx que, con todo, aínda comezarían a popularizarse algúns anos despois.

Ao fío deste relato, auséntase na antoloxía pero cómpre deterse brevemente na novela de José Alcrudo Gorchs titulada *Posta de sol*. É este un texto curioso que se suma á antoloxía tanto polo feito de incorporar voces das que nunca se soubo máis, por unha banda, como pola innovación que supón situar un argumento nun contexto diferente como é o da cidade de Barcelona. Se ben o desenvolvemento da historia cae nos recursos dunha prosa un tanto recargada e de marcado sentimentalismo, derivado da relación entre o protagonista e unha muller da alta sociedade catalá, as descrições da cidade, os seus espazos máis recoñecibles e os ambientes e relacións sociais que nela latexan resultan moi rendibles literariamente. En diversos

lugares –tanto Pena (2016) como Insua (2016)– sinalan que se trata dunha tradución, anónima, supoño do catalán ao galego. Particularmente non puiden avanzar neste extremo nin tampouco no que foi desta voz, a de Alcrudo Gorchs, que non consta nos repositorios máis accesibles de autores en lingua catalá, e do que tan só puiden coñecer esta información publicada en *La Vanguardia*, o 15 de abril de 1925, na sección “Tribunales”: “Sección primera.—El fiscal señor Polit retiró la acusación para el procesado Juan Ferrer Baravout al que acusaba de un delito de hurto. Sección segunda.—También en esta sección el fiscal señor Fernández Cavada retiró la acusación para el procesado José Alcrudo Gorchs, procesado por el delito de sustracción de documentos en una imprenta el año 1917.”

Logo desta referencia só rastrexei a súa presenza nun mitin de Esquerra Republicana (*L’Opinió*, 20-10-1932) que se acolleu no Ateneo Republicano Federal de Gracia; na homenaxe tributada o 10 de abril de 1933 ao político da Esquerra Republicana, Josep Dencàs (*La Humanitat*, 11-abril-1933) e, en xaneiro de 1934, como orador nun mitin da Coalición de Esquerdas Catalás que se celebrou no Centro Republicano de Esquerra en Vallbarca (*L’Opinió*, 10-1-1934) mais nada absolutamente arredor da súa obra literaria, se a hai, en catalán, galego ou castelán.

Como se sinalou, a presenza de obras de Risco, Otero e Castelao neste proxecto era algo obrigado pois, dalgún xeito, as plataformas editoriais que posibilitaron estas publicacións víronse, por un lado, revestidas dunha pátina de prestixio xa non tanto pola presenza de persoeiros que o tempo se encargaría de situar no seu xusto lugar como pola inclusión de obras que hoxe en día son consideradas clásicos, sobre todo *Do caso que lle aconteceu ao Dr. Alveiros* e mais *Un ollo de vidro*. A peza oteriana escollida talvez non posúa a popularidade das anteriores, máis agocha boa parte das claves literarias do autor que desenvolverá posteriormente. Tres grandes pezas narrativas que honran a nosa narrativa e que se irmandan ao confluíren nelas elementos de converxencia como son, en primeira instancia, a recreación do mundo da morte desde unha evidente óptica irónica, desacralizadora, crítica e, desde o punto de vista técnico, con innovacións se as comparamos con outras pezas compañeiras de viaxe tal e como testemuñan o recurso ao manuscrito atopado, por un lado, e ao xénero epistolar, en parte, polo outro. Se ben a proposta de Otero Pedrayo, *Pantelas, home libre*, malia un avance lineal da acción –desde a orixe do protagonista ata a súa morte, cun fin talvez un tanto precipitado se o comparamos coa revisión das diversas fases da súa vida–, presenta o que será un lugar común na narrativa do autor como é, por un lado, a ambientación pacega e fidalga da historia, aínda que protagonizada neste caso por un empregado do pazo e, por outro lado, a relevancia da escrita depositada

tanto na forza descritiva da paisaxe como nese beirear polos ámbitos da traxedia case dionisiaca da vida do Pantelas: un home que amaba tanto o viño coma a liberdade.

Un caso singular, e creo que moi significativo, do que na realidade resultaba o desexo e despois era a realidade no “programa” das Irmandades para a narrativa galega do seu tempo repousa, talvez, na peza *O deputado por Beiramar*, de Gonzalo López Abente. O texto resultou galardoado no primeiro concurso organizado por *A Nosa Terra* para surtirse, dalgún xeito, de orixinais para publicar neste tempo e inaugurando a chamada “Bibrioteca Galeguista”. López Abente era xa un autor coñecido, cunha bagaxe literaria apreciable e, dalgún xeito, do que non se podían agardar relevantes innovacións. O prologuista do libro, o propio Antón Villar Ponte así o deixa entrever ao afirmar que “agardamos do autor (...) a novela grande e definitiva na que a costa brava (...) xorda acesa...” alén de vincular a súa obra coa de Pondal, polo que o grao de innovación, tradicional tecnicamente, que se podería esperar del se converte nunha agardada continuidade de certa estética pondaliana, agora vertida na prosa. Con todo, esta novela posúe, ao meu ver, un incontestable avance como é o de articular unha caricatura da política vilega, cun pouso de sentimentalismo moi do gusto da época, mais aos ollos de hoxe un tanto frustrante e que encaixa, por outro lado, nesa visión do fidalgo que retorna ao seu pazo, tras un comportamento a todas luces amoral, pero onde atopa a redención persoal e, o que vén sendo máis relevante naquel contexto, para a redención colectiva: “lanzouse entusiasmado cun canto de ilusión: unha vida apracíbel, defendendo aos humildes, laborando polo ben da comarca, termando dos seus intereses e amando os homes e a terra”. A Terra de novo.

Páxinas arriba amentei que xulgaba precisa a inclusión, se se quer testemuñal pero significativa, dun grupo de textos que vindo da man de voces que non destacaron na prosa si o fixeron noutros xéneros ou actividades culturais. Neste grupo, curiosamente, atopamos ao meu ver algúns dos pasos adiante dados con maior convicción. Penso nese grupo de propostas conformadas por achegas dos relatos curtos que subscribe, por exemplo, Antón Losada Diéguez que, se ben tecnicamente non supoñen avance ningún si cómpre telos en conta, así “Queixumes”, por exemplo, é un traballo de corte descritivo sobre a pobreza dun criado que ten ao seu cargo a totalidade da súa familia doente; “Home viaxeiro” presenta unha fasquía de viaxe interastral en primeira persoa, de inequívoca clave simbólica, para concluír, de novo, co termo Terra –alí onde estaba a súa cabeza– ou “Conto sinxelo”, que me parece do máis salientable pois, publicado en 1920, por vez primeira introduce unha historia cun marco espacial non galego e protagonizado por unha historia de solidariedade entre boxeadores manexando os conceptos de derrota e vitoria.

Semellantes consideracións poden realizarse, por exemplo, por volta dun texto subscrito por Antón Villar Ponte titulado “Os esteos da nacionalidade”, que quedou fóra da antoloxía. Neste, coma noutros de Ramón Cabanillas, dous relatos de Manuel Antonio ou un texto mínimo de Xoán Vidal onde a súa pasmosa modernidade pasa por filtrarse a través dunha visión de carácter lírico, coido que teñen valores de seu para formaren parte da escolma. O de Villar Ponte convértese, ao meu xuízo, nun texto moi semellante ao discurso “Alba de Groria” de Castelao, talvez cunha menor resonancia expresiva pero aludindo a elementos, neste caso paisaxísticos, concretamente montañosos, que recollen a esencia da nosa historia: o Libredón, o Medulio, o Cebreiro e a Frouxeira. Algo semellante ocorre cos textos, entre o ámbito descritivo e de intención social, que subscribe Cabanillas, nos que reitera a idea da Terra sacra “como o peito dunha nai”, ou os máis arriscados en canto á súa formulación da man de Manuel Antonio e Xoán Vidal. O primeiro, deste xeito, constrúe prosas de carácter impresivo, inspiradas en contextos e elementos paisaxísticos que, dalgún xeito, se humanizan, e que o autor interioriza no seu estado de ánimo; o segundo, por outro lado, percorre tamén os camiños da interiorización da saudade a través das sensacións percibidas nun momento concreto.

Non dubido que, nesta escolma, baixo o meu punto de vista, as propostas textuais que poden presentar un maior interese desde o punto de vista das novidades, máis temáticas ca técnicas ou compositivas, son as narracións que asinan Euxenio Montes e Luís Amado Carballo. O primeiro ofrece un conxunto de tres relatos, precedido dunhas liñas prologais moi interesantes onde reflexiona, en primeiro lugar, sobre o concepto de novela e de conto e, logo, sobre os cegos como motivo literario e artístico, asunto sobre o que xira o seu libro *O vello mariñeiro toma o sol e outros contos*. Montes era, foi, un extraordinario escritor e cómpre recoñecelo á marxe doutras consideracións. O autor de Bande advirte que os seus relatos teñen un carácter lírico e trágico. E así é. “O vello mariñeiro...” é un relato no que o tempo parece suspenderse: o protagonista, cego, toma o sol –difícil é non pensar no “Monólogo do vello traballador” ferreiriano que viría tantos anos despois– e onde non pasa nada ou pasa todo: Montes sabe conducirnos por un universo negro, escuro, onde a cobiza do tomar o sol é necesaria para vivir: o sentimento de culpabilidade do cego mariñeiro diante do peso que supón para a súa filla e, sobre todo, os soños que gobernan a súa vida completan un relato redondo e, o que talvez sexa máis relevante, concibido e logrado cun rexistro literario verdadeiramente envexable. Esta devandita apreciación é tamén operativa para “O anión da Devesa”, onde relata a vida cotiá dunha nena cega que non pode vivir sen o fidalgo que a acolle na súa casa,

onde salienta a prospección psicolóxica dos personaxes e, sobre todo, o magnífico “Como na parábola de Peter Brueghel”: un exemplar relato onde a historia relatada por un cego fainos sentir a traxedia da súa vida e, mesmo, a fereza dos cans de Castro Leboreiro a ouvearen e trabaren preto de nós, os lectores. Un relato antolóxico, sen dúbida ningunha, e de factura excelente.

Non podo cualificar doutro xeito a achega escollida de Luís Amado Carballo, “Os pobres de Deus”, onde baixo o espazo dunha residencia para maiores, se apalpa a tristeza, o abandono e, o que é máis relevante, a morte que se aproxima aínda que se intente afastar mediante a memoria compartida dun pasado que non volverá. Amado Carballo revélase nestas páxinas como un estupendo retratista de vidas e sentimentos e move o foco, por vez primeira, a un espazo urbano onde as máis das persoas proceden de ámbitos populares ou mesmo fidalgos, a agardar a morte.

Por outro lado, sería inxusto esquecer un grupo heteroxéneo de textos onde os avances se ocultan baixo unha estética de continuidade e onde resulta máis palpable a narrativa de corte máis tradicional con diferentes matices. Xaime Quintanilla, en *Saudade*, obra que quedou fóra da antoloxía, malogra unha novela de evidente interese ao tentar fundir, sen resultados efectivos, unha parte descritiva marcada por un lirismo de elevada intensidade cunha historia que vén ser un cadro de vida marcada pola traxedia, onde non hai un peso menor do que podería denominarse como un cadro antropolóxico dunha vila pesqueira. Nela, alén de recrearse unha visión patriarcal e misóxina, un protagonista convértese de pescantín a labrador concluíndo que “a nosa raza ten as raíces na Terra” aínda que, engade, “as ponlas da súa i-alma tenas abertas aos ventos mariñeiros”. Ao fío desta entrega cómpre tamén lembrar que *O filósofo de Tamarica*, de Xulián Magariños Negreira, establece tamén un cadro vivencial nunha vila chamada Tamarica onde se deseñan as tensións entre as persoas que ostentan o poder baixo unha perspectiva humorística e irónica que resulta o mellor desta proposta.

Nesta mesma liña, *A costureira*, do ferrolán Nicolás García Pereira, dálle unha volta a unha historia protagonizada por un fillo dunha familia fidalga, que quere ser escritor, e que retorna ao paraíso perdido que é a casa natal: unha historia entreverada con asuntos de carácter sentimental, onde o protagonista, no fondo, revela unha actitude carente de toda ética e onde o obxectivo está confesado polo autor, de novo, nas páxinas iniciais: “soamente a Terra-Mai –que é a arte, a saudade e a lembranza– é digna, na vida, dun amor a arder”. Queda todo dito. *Concepción sinxela do ceo*, de Evaristo Correa Calderón, por outra parte, ten algúns elementos de conexión coa anterior na medida en que a acción transcorre nun espazo como é un pazo fidalgo,

onde o matrimonio dono do mesmo aparece idealizado e onde se subliña a súa xenerosidade ao acoller, dar traballo e mesmo promover o ascenso social do mesmo sufragándolle os seus estudos a Aureolo. Un rapaz singular, con moitas habilidades e namorado tamén da filla do matrimonio fidalgo. De novo, a fidalguía está presente en *Cabalgadas en Salmés*, de Fermín Bouza Brey, cun peso de carácter histórico pero no que en conclusión se salienta a relevancia desta clase social para Galicia.

Finalmente, *A i-alma de Mingos* de Francisca Herrera e Garrido, representa un verdadeiro oasis nun deserto marcado pola presenza masculina desta época: a voz de Francisca Herrera creo que constitúe, malia un estilo narrativo un tanto difícil e complicado, a aparición dun discurso singular, evidentemente marcado pola traxedia, pero que reivindica o engano e a traizón á que se somete unha personaxe feminina talvez pola única razón de ser unha muller. Uns fragmentos escollidos d' *Os nenos*, que quedaron fóra da antoloxía, querían contribuír a non esquecer a voz dun Filgueira narrador, novísimo daquela, e que talvez vez outros labores como foron os da investigación, fixeron escurecer unha voz creativa, no ámbito da prosa, na que se movía con axilidade mercé á creación de cadros impresionistas vinculados co mundo infantil de forte tensión dramática e sentimental. Por último, xa no límite da fundación da editorial Nós con Ánxel Casal, os fragmentos iniciais de *Estevo*, de Lesta Meis, que se poden atopar en calquera edición ao uso, confirman que esta é unha novela onde o peso do etnográfico, do antropolóxico e do descritivo afoxa a evolución da liña argumental pexada por numerosas escenas costumistas.

Para concluír, esta cala realizada deita un resultado que fai pensar, agás escasas mostras moi puntuais e nas que o espírito novidoso en moitas ocasións non é quen de soltar lastre da narrativa finisecular galega, en que o verdadeiro avance na prosa galega virá nos anos posteriores a este período estudado. O peso de esquemas narrativos coa omnipresenza de espazos galegos, as máis das veces idealizados como son o pazo fidalgo, o mundo campesiño por un lado, ou a vila, case nunca a cidade, con máis conexión co mundo rural, a carón de textos marcados por certo arrecendo costumista e, noutros casos, pola narrativa de corte máis sentimental, explica tamén a aparición recorrente da apelación ao concepto "Terra" como substancial na maior parte dos textos antologados que, fóra de contadas excepcións, supoñen unha continuidade coa estética literaria do XIX. O labor de procura de novos públicos talvez apareza peneirado por non perder os que xa había, con escasas mostras de propostas novidosas, técnica e tematicamente, privilexiando, talvez mesmo en contra das propias vontades, o fervor patriótico ou singularizador sen dar o paso para abrazar as fórmulas empregadas na narrativa do século XX.

Todo este camiño percorrido ata aquí lévanos a coincidir, grosso modo, coa atinada proposta clasificatoria que realiza Xosé Ramón Pena (2016, 208: 209) cando alude á existencia de tres/catro agrupamentos esenciais para esta prosa (aínda que el alongue o período deica a Guerra Civil) e nos que sinala que os límites son permeables para: (a) narradores de orientación conservadora ou tradicional; para (b) os que optan por un “pacto” entre a narrativa tradicional e a exploración de novos camiños, apuntando aí dous grupos: os que ampara baixo a fórmula de renovación enxebre (abalando entre representar o sentimento da terra e o intento de acceder a novos públicos, con temáticas novidosas), e os que se acollen baixo a intención de ficcionalizar “o discurso ensaístico arredor do seu proxecto vital e ideolóxico” como demostran obras de Risco ou Otero e (c) aqueles que optan por un modelo decididamente contemporáneo (sic).

De todos eles, hai, nesta revisión, boas mostras. Sístoles e diástoles, precisas, para avanzarmos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Carballo Calero, R. (1975): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Ínsua, Emilio Xosé (2016): *A nosa terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*. A Coruña: Baía Edicións.
- Pena, Xosé Ramón (2016): *Historia da literatura galega III. De 1916 a 1936*. Vigo: Xerais.

Da narrativa oral á costumista no tempo das Irmandades da Fala

Camiño Noia Campos
Universidade de Vigo

Resumo: O artigo é un percorrido pola narrativa oral e costumista na etapa que vai de 1918 a 1931, analizando as razóns da escasez de coleccións de textos da oralidade fronte ós libros de contos de liña costumista. A partir da definición de conto folclórico e das súas características, fálese do traballo como folclorista de Vicente Risco. Faise a relación de autores de contos costumistas. E remata falando da narrativa dos tres mellores narradores da época.

Palabras chave: Conto, relato, folclore, costumista, aldea, labregos.

Abstract: The article is a review through the oral and costumbrista narrative in the period from 1918 to 1931, analyzing the reasons for the lack of collections of oral texts in front of custom stories. From the definition of folkloric tale and its characteristics, talk about work as a folklorist by Vicente Risco. It makes a list of authors of short stories and costumbristas novels. And it ends by analyzing the narrative of three best narrators of this time.

Key words: Tale, folclor, short stories, costumbrista, village, peasants.

Non é doado delimitar a época das Irmandades da Fala (IF), en especial, se nos referimos á actividade literaria, dado que hai escritores que participan en 1916 na creación e organización do movemento nacionalista que estarán a partir de 1920 noutros proxectos como a revista *Nós* ou o Seminario de Estudos Galegos. En respectivos artigos deste libro, Xosé Ramón Pena (2016) e Mª Xesús Nogueira, mostran como os manuais da Historia da Literatura Galega non concordan na delimitación do tempo dos grupos literario-culturais da etapa que vai de 1916 a 1936 e menos aínda do das IF. Ricardo Carballo Calero na súa *Historia da literatura galega contemporánea* (1975) reparte en distintos e variados apartados e subapartados a autores e autoras que publican as súas obras neses anos, dedicándolle o capítulo VIII á «Época

das Irmandades», onde insire só autores afiliados ó movemento político das IF e que publicaron na colección Lar¹.

Neste traballo referireime ós textos de narrativa oral e costumista que se publican entre 1916 e 1931, ano en que se funda o Partido Galeguista e cesa a actividade das IF.

Narrativa oral

Pódese dicir que a narrativa oral en Galicia está dividida en tres subxéneros: contos, lendas e crenzas mitolóxicas. Mais, non é este o lugar para falar das diferenzas entre cada un deles e remito a quen lle interese o tema ó meu artigo publicado no número 11 da revista *Adra* (2016)

Neste traballo referireime só ós contos orais ou folclóricos, entendendo como tales historias de ficción anónimas e de orixe descoñecida, que as comunidades rurais consideran parte dun saber ancestral herdado dos devanceiros e, polo tanto, parte do seu patrimonio. Os contos, como o resto das manifestacións literarias da oralidade, viviron no seo das comunidades rurais desde épocas remotas, reelaborando os temas e reestruturando os motivos, de xeración en xeración. A función lúdica dos contos estivo unida á pedagóxica en canto que no imaxinario colectivo das comunidades campesiñas de todo o mundo as historias narradas, en especial as maravillosas, se consideraban proxeccións simbólicas de situacións e comportamentos reais e foron utilizadas como modelos de conduta social. Esa condición de gardadores do saber e de formas de vida das antigas comunidades fai dos contos orais instrumentos importantes non só para os folcloristas senón tamén para os antropólogos.

Foi en Alemaña a fins do século XVIII onde se inicia o interese polas manifestacións literarias da oralidade cando Johann Gottfried von Herder (1744-1803) expuxo as súas ideas sobre a creatividade do espírito do pobo (*Volksgeist*), ó que lle atribúe elementos propios e inmutables ó longo da historia. As súas ideas foron decisivas nos traballos de recolla de contos iniciada polos irmáns Grimm que publican en 1812 na colectánea *Kinder- und Hausmärchen* (*Contos da infancia e do fogar*)

---

1 Ademais dos de Lar, Carballo (1975: 624) cita dous autores de cadanseu volume na colección ¡Terra a nosa!: Manuel Barros Arbones, que publica *Esceas da terra* (1919), dous cadros de costumes do home galego, e Luís Fernández Gómez, autor de *Amor sinxelo* (1919), un relato moralista con trazos de costumismo, que saen no volume 9 e 10 da colección.

con enorme éxito, en Alemaña e no resto de Europa. O libro dos Grimm animou a filólogos, etnógrafos e afeccionados (cregos en especial) a recoller e estudaren os contos orais dos seus respectivos países, facendo que, cara á metade do século XIX, nacesen os estudos de *folk-lore* [saber do pobo]². Os folcloristas utilizarían nos seus traballos o método comparativista dos filólogos coas linguas, e chegaron a descubrir a universalidade dos contos (*Folk Tales*). Sen desbotar, en determinadas áreas lingüísticas e en etapas recentes, a posible creación de novos contos, espallados por un territorio delimitado, a maior parte dos contos folclóricos proveñen dun fondo común descoñecido e circularon por todo o mundo, adaptándose á lingua e ás condicións de vida de cada lugar. O que non quere dicir que en todas partes se contasen sempre os mesmos contos, pois algúns quedarían reducidos a un único territorio e outros foron desaparecendo na transmisión, ó longo do tempo.

Estudiosos dos mitos en culturas primitivas, como o orientalista Max Müller (1823-1900) ou o antropólogo Bronislaw Malinowski (1884-1942), así coma os folcloristas, admiten a formación de contos a partir da degradación de mitos, entendidos como relatos prodixiosos de carácter etiolóxico para explicar fenómenos da natureza e as relacións sociais e familiares. A fragmentación dos mitos nunha etapa prehistórica daría paso ós contos maravillosos e ás lendas antropolóxicas (as nosas crenzas) que aínda hoxe se poden atopar na oralidade.

Na Idade Media reescríbense historias da oralidade como os *Fabliaux*, os *Contos de Canterbury*, *O Decamerón* ou *El Conde Lucanor*, e tamén en coleccións de *Exempla* para utilizar na predicación relixiosa. Todas estas coleccións conteñen contos tirados da realidade cotiá sobre o comportamento humano e as relacións sociais, non só dentro do ámbito rural senón no da burguesía e das clases traballadoras que habitaban as incipientes cidades. En xeral, os contos seleccionados nas coleccións medievais son anécdotas sobre comportamentos errados de campesiños, soldados, cregos, avogados, médicos, mulleres, etc., a quen se adoita facer obxecto de burla. O paso pola escrita, en opinión de medievalistas como o británico Alan Deyermond (1973) veu reforzar a presenza desas historias na oralidade, e a perda doutras moitas que non foron escritas, en especial por seren de carácter obsceno. Por outra parte, no medievo escríbense novas historias de aventuras, algunhas con elementos sobrenaturais, das

---

2 Denominación acuñada por Whilliam Thom para os traballos de literatural oral, proposta nun artigo da revista inglesa *The Athenaeum*, en 1846, que el asina co pseudónimo de Ambrose Merton.

que unha boa parte pasou á oralidade como *nouvelles* ou contos “novelescos”. Unhas e outras, en especial as historias hilarantes («*Jokes and anecdotes*» no ATU, *The Types of International Folktales*), foron pouco a pouco desprazando os contos maravillosos orixinados nos mitos.

O desenvolvemento económico que desde fins do século XIX se produce nos países industrializados xerou un intenso cambio social coa emigración da xente do mundo rural ás cidades. Os cambios producidos nos países europeos máis desenvolvidos pola concentración da poboación en centros urbanos, a difusión dos sucesos na prensa, e logo na televisión, actuaron en detrimento da transmisión dos contos tradicionais, mais, ó mesmo tempo, acelerou o interese dos filólogos por recollelos. E para iso fóronse fundando en distintos países europeos sociedades que recollían e estudaban o folclore. En 1881 Antonio Machado y Álvarez funda en Sevilla «El Folklore Andaluz» seguindo o modelo da *Folklore Society* de Londres, creada en 1878. Desde Sevilla, Machado vai promover a creación de sociedades en distintas áreas lingüísticas da península, entre elas, a «Asociación del folklore Gallego» creada na Coruña en 1883, presidida por Emilia Pardo Bazán. As súas actividades máis coñecidas foron a recolla de cantigas populares, a elaboración dun cuestionario sobre folclore galego e o envío de etnotextos a Machado para publicar na «Biblioteca de las tradiciones populares españolas» (1884-86). En 1891 constitúese en Santiago a «Asociación rexionalista gallega» coa fin de recoller e estudar materiais da tradición popular, que debeu facer pouca cousa. Algúns membros da asociación coruñesa publican uns cantos contos en revistas galegas, como *Galicia*, *Galicia humorística*, *A Monteira*, *O Tío Marcos da Portela* ou *O Tío Pepe*, ademais de inserir en manuais de galego breves antoloxías de etnotextos. Mais, a diferenza de Portugal, os Países cataláns e Euskalerría, onde se fixeron importantes colectáneas de contos, *rondallas e ipuin*, en Galicia non houbo interese en facelo ata o segundo terzo do século XX.

Época das Irmandades da Fala

No ideario de rexionalistas e nacionalistas o pobo era unha especie de entidade unificada pola raza, a lingua e a cultura e, coma tal, o depositario da tradición galega. Considerábase que era o creador dunha cultura e dunha arte espontáneas de base rural, que constituían os alicerces da rexión ou da nación.

En coherencia con iso, podíase agardar que na «Seición de Cultura e fala», do programa das IF, xunto ós obxectivos de creación dunha escola dramática e dunha

editorial galegas³, figurase a intención de recoller sen manipular contos e cantigas do folclore popular, tal como se estaba a facer noutros países da península. E máis, sabendo que nesa época, en Galicia, a literatura tradicional era abundante e a transmisión fluía de seu cara ás novas xeracións. Mais, os irmandiños nin tiveron a vontade de recollela nin as revistas da época de reproducila. *O Tío Marcos da Portela* (1917-1919)⁴, convertido en órgano de difusión do programa das IF de Ourense, continuou con algúns dos anteriores colaboradores e coa mesma liña conservadora. Na sección «Contos da terra» publícanse trinta contos, chistes e anécdotas costumistas sobre o comportamento de campesiños con trazos de comicidade e motivos folclóricos nalgúns. Dos trinta, só hai un de Manoel Quiroga Villarino, o resto repártense entre Asieumedre (Manuel Lugrís), con vinte e un, e Leandro Carré, que asina oito. Eles dous son, ademais, autores de contos publicados fóra da sección. E tanto a narrativa coma a información sobre temas científicos, e mesmo as noticias, están redactados cun discurso coloquial manipulado para achegarse á fala do pobo. Na sección «N-O Turreiro», por exemplo, asinada por Avelino Rodríguez Elías preséntanse de xeito dialogado asuntos de actualidade, supostamente, de interese do campesiñado; o que significa que, o mesmo que baixo a dirección de Lamas Carvajal, a publicación estaba pensada para un público rural. *A Nosa Terra* (1916-1936), dirixida por Antón Villar Ponte, ten unha liña semellante á d'*O Tío Marcos* respecto ós textos literarios que publica, polo menos durante os tres primeiros anos. Lugrís e Carré Alvarellos aparecen asinando os mesmos contos da revista coruñesa, inclúe tamén a sección «No Turreiro» de Rodríguez Elías e aparecen con regularidade contos costumistas de Ricardo Carballal. Con todo, nesta publicación, nótase unha vontade de modernización da literatura na presenza de composicións vangardistas como as de Evaristo Correa Calderón, un poeta novo que tamén publica contos, e ten interese pola tradución galega de textos estranxeiros, sen dúbida, co obxectivo de mostrar a capacidade do galego para versionar textos literarios modernos doutras linguas.

---

3 A «Seición de Cultura e fala» está no punto 6º do programa das IF, e aparece reproducido na primeira páxina de *O Tío Marcos d' A Portela*, o 7 de agosto de 1918.

4 *O Tío Marcos d' A Portela* fundáraa en Ourense Valentín Lamas Carvajal o ano 1876 e dura catro anos, ata 1880. En 1883 volve a publicarse ata 1889, dirixida tamén por Lamas Carvajal. A das IF, entre 1917 e 1919, é a terceira e dirixena Higinio Ameijeiras e Xavier Prado Rodríguez (Lameiro). Entre os colaboradores habituais figuran: Leandro Carré, Manuel Lugrís, Avelino Rodríguez Elías, Antón Losada Diéguez, Eladio Rodríguez González, López Abente e Victoriano Taibo.

Na época das IF só a revista *Nós* vai publicar contos orais dentro da sección «Arquivo filolóxico e etnográfico de Galiza» dirixida por Vicente Risco; aparecen por primeira vez no número 6, de agosto de 1921, varios contos humorísticos protagonizadas polas figuras de Cristo, San Pedro ou a Virxe. Ese tipo de contos breves das seccións de «Relixiosos», de «Chistes» ou de «Animais» van ser, xunto ás historias mitolóxicas de mouras e crenzas nas ánimas, os únicos publicados na revista e nos anexos literarios. Ignoro a razón de que non se publicasen contos maravillosos, interesantes non só pola complexidade das historias senón para coñecer o pensamento simbólico do pobo.

Con todo, non se pode dudar do interese de Risco pola narrativa oral, como demostra tamén noutras actividades. En 1925 coa publicación en Lar dos contos *A muller loba* e *A trabe de ouro e a de alquitrán*; unha versión galega do conto tipo 409 do catálogo universal (ATU) e unha reelaboración do mito dos mouros co elemento do celtismo do pobo galego fronte ó árabe do castelán. E ten maior importancia no ámbito do folclore a creación en 1923 da «Sección de Etnografía e folclore» no Seminario de Estudos galegos, pola súa iniciativa e que baixo a súa dirección elaborou varias monografías etnográficas de parroquias e comarcas: *Calvos de Randín* (1930), *Terra de Melide* (1933), *Santa María de Velle* (1936) e *Santa Marta de Moreiras* ([1925-35] 1968), que inclúen literatura oral deses lugares. E, interesado en aprender a metodoloxía da etnografía e do folclore da man de especialistas, vai en 1930 a Berlín, onde pasa catro meses (de maio a setembro). En Alemaña, ademais de estudar as novas disciplinas, Risco pode consultar a segunda edición do catálogo universal de contos, *The Types of International Folktales* (1928), que publicara a Escola finesa de folclore, feita polo americano Stith Thompson á morte de Antti Aarne, autor da anterior⁵. Á volta de Berlín, Risco fixo un breve catálogo, «Pra recoller contos galegos», que deixou inédito.

Á parte de Risco e dos membros do Seminario de Estudos Galegos que recolleron pequenas series de contos da oralidade nas monografías, na época das IF non se fixeron outras pescudas; e, malia non ser grandes coleccións, o labor de recolla de etnotextos do SEG foi o máis serio e importante feito antes da guerra civil. Non sei se a ampla colección de *Contos populares da Galiza* (1968) de Lois Carré Alvarellos (1898-1967), publicada en Porto un ano despois da súa morte, é unha recolla feita na mocidade do autor⁶ ou xa na etapa da Ditadura. Trátase dunha magnífica colección de contos, lamentablemente, demasiado manipulados por un afán culturizador.

---

5 Aarne publica a primeira en alemán: *Verzeichnis der Märchentypen* (1910).

6 Lois Carré publica co pseudónimo Luis G. Vicencio os relatos *O consentimento* (1926) e *Alevamento* (1928) na colección Lar da Coruña.

A narrativa de autor

De acordo cos principios políticos que defendían, os nacionalistas das IF traballaban a prol do pobo e da súa lingua, os baseamentos das súas reivindicacións. Mais eran conscientes de que, en tanto que xente das clases desfavorecidas, o pobo era un elemento marginal situado na periferia do corpo social, e as súas manifestacións literarias (contos, cantigas e lendas), o mesmo que a fala, estaban vehiculadas por un discurso vulgar, interferido polo castelán, con anacolutos, interxeccións e reiteracións que era preciso mellorar.

A percepción da situación diglósica da cultura galega que tiñan os militantes das Irmandades foi, na miña opinión, a causante de non poder dispoñer na actualidade de boas coleccións de etnotextos e de que, en cambio, teñamos contos dos que se contaban daquela reescritos co modelo costumista por autores mediocres que pretendían convertelos en literatura culta. Para iso, usaban unha lingua unificada e, imitando a fala coloquial, facían un discurso libresco. Un labor doado para autores con escasa creatividade: o pobo contaba a historia e eles escribíana coa autoridade que lles daba a 'cultura'. E, sen dúbida, facíano co convencemento de que usando temas e motivos dos contos do pobo en espazos do mundo rural recollían o seu *volstgeit*. Esa parécese a razón que pode explicar a ausencia de colectáneas de narrativa oral en galego, que daquela era tan abundante e aínda se transmitía a través das xeracións.

Por outra parte, a xente das IF había ter noticias do movemento de renovación da narrativa que se estaba a desenvolver en Europa con Joyce, Kafka, Natalie Sarraute ou Virginia Woolf, no que a novela se ía desprendendo dos elementos decimonónicos para adaptar as súas estruturas ás novas formas de pensamento traídas da psicanálise e das técnicas do cinema. E querían darlle á literatura galega que seguía ancorada nos modelos decimonónicos⁷ un pulo cara á modernidade. O intento de renovación literaria debeu ser a razón de que en agosto de 1918 Antón Villar Ponte promoveuse desde as páxinas de *A Nosa Terra* un concurso de narrativa, que gañou Gonzalo López Abente coa noveliña *O deputado de Veiramar*, editada en 1919⁸, no que conta

---

7 Un atraso que para Carballo Calero (1975: 569) radicaba nas carencias da lingua galega de xeito que quen pretendese escribir textos modernos «tiña que resolver o problema de converter en literatura unha lingua que vivía en estado dialectal; e arbitrar recursos para expresar mediante necesarios cultismos e neoloxismos as ideas que carecían na fala vulgar de termos axeitados».

8 Publícase na efémera «Biblioteca galeguista da Irmandade coruñesa», «Impulsada, probablemente, como 'réplica' á colección «¡Terra a Nosa!», editada entre febreiro e agosto dese mesmo ano, polo xornal rexionalista herculino *El Noroeste*», di Emilio Insua (2016: 324). Esa colección chamábase logo «Biblioteca popular galega».

con realismo e certos trazos modernistas unha historia vilega. No limiar do libro, Villar Ponte sinala o feito de que é «a primeira novela moderna escrita en galego», e o adianto dun literato chamado e escribir «a novela grande e definitiva». Palabras que mostran o seu interese pola narrativa moderna⁹.

Leandro Carré (1888-1976), un dos membros máis activos da xeración das IF, fai unha proposta de normativa ortográfica galega¹⁰ nun intento de unificación dos textos literarios e no artigo «Encol da novela galega» volve defender unha novela moderna que fale de temas da burguesía das vilas e cidades, ademais da aldea, e búrlase dos críticos que defenden a ruralidade na literatura galega chamándolles “criticastro”¹¹. Porén, a maioría dos escritores non vían a necesidade de cambiar de rumbo os modelos literarios, e o mesmo Leandro Carré utiliza a liña costumista nun bo número de contos e na novela *Nos picoutos de Antoím*, que publica en Portugal, fai un cadro de costumes rural¹². Referíndose a isto, Carballo Calero (1975: 569) di que «A literatura en galego non quixo saber cousa do novo clima artístico que o modernismo representaba, e permaneceu fiel ás súas tradicións románticas e realistas.» Como sucederá en etapas posteriores, debeu haber algo de debate entre tradición e modernidade, mais, a non ser a narrativa de López Abente, Risco e Otero, e algúns contos de Eugenio Montes, Correa Calderón e Bouza Brey, os modelos decimonónicos seguiron vixentes nos anos das IF.

E, todos, modernistas e costumistas, os narradores desta época coinciden na vontade de facer literatura culta mediante un traballo de depuración da lingua, en facer do pobo o centro temático das súas historias e na descrición valorativa da paisaxe

---

9 Sobre este aspecto dános ampla información o libro de Emilio Insua (2016: 324-326) e Dolores Vilavedra fala diso no seu artigo.

10 A proposta ortográfica aparece no folleto titulado *Compendio de gramática gallega*, publicado en 1919 baixo as iniciais R.A., no primeiro número da «Biblioteca galeguista».

11 O artigo está publicado na revista *Nós* o 15 de marzo de 1926, e fai a mesma proposta que a fins do século XIX fixera Francisco Álvarez de Nóvoa (1876-1936) no limiar, «Dous parrafeos», do seu libro de contos *Pé das Burgas* (1896), que vén ser unha especie de manifesto contra os que defendían que en galego só se debería falar do mundo rural e dos problemas da xente galega, pedindo a apertura da narrativa ó tratamento doutros asuntos.

12 Ademais dos contos publicados nas revistas citadas, Leandro Carré publica na colección Lar, da que é cofundador, cinco relatos, catro de carácter sentimental, protagonizados por personaxes da burguesía vilega: *Naiciña* (1925), *A propia vida* (1925), *O xornal de Mavi* (1927) e *O home que deu vida a un morto* (1926), unha especie de relato de ciencia-ficción con certo humorismo macabro.

galega¹³. O elemento celta, presente en varias composicións poéticas, aparece, especialmente, en textos de Correa Calderón, Risco e Montes, aínda que nos dous últimos con moita menos frecuencia.

O costumismo narrativo: autores e obras

Na época das IF a relación de autores costumistas que publican libros e folletos de narrativa, dentro e fóra das coleccións literarias¹⁴ creadas polos irmandiños, é ampla e, como dixen, gran parte deles apanhan o material na “agra aberta” e vulgar dos contos “de risa” da oralidade, moi próximos do costumismo. A súa intención era facer textos literarios incidindo nos aspectos máis representativos do campesiñado galego, caracterizando os personaxes con trazos arquetípicos, sen analizar nin interpretar.

Comezo a nómina por Uxío Carré Aldao (1859-1932), militante rexionalista e fundador de *A cova céltica* na Coruña, que Carballo Calero (1975) agrupa con Murguía e outros nun capítulo que leva o curioso nome de «Os diádocos»¹⁵. Desde os derradeiros anos do século XIX Uxío Carré escribe poesía e contos de pouca calidade¹⁶, ademais de traducir composicións poéticas do francés, e na etapa das IF publica *Contos da forxa* (1919), nos que reelabora temas e motivos do folclore na liña do costumismo, mellor feitos cós anteriores.

Continúo a nómina con Manuel Lugrís Freire (1863-1940), un dos autores máis prolíficos de contos e pezas de teatro costumistas, que Carballo (1975: 482) sitúa no capítulo de «Os epígonos»¹⁷ e do que di que utiliza motivos folclóricos

---

13 Na mesa sobre “A poesía no tempo das IF”, celebrada en Vigo o martes 13 de decembro de 2016, na Casa da Cultura, Xosé Ramón Pena sinalou os mesmos elementos na poética dos poetas da época das IF.

14 As primeiras coleccións aparecen en 1918: «¡Terra a Nosa!» de pouca duración e a «Biblioteca galeguista da Irmandade da Coruña». En 1922 saen *Alborada* que só sacará catro números e *Céltiga*, e en 1924 sae *Lar*, a de maior duración e tiraxe, que dura ata 1928.

15 ‘Diádoco’ en grego significa “príncipe herdeiro”. Aquí hai que entender o termo como ‘herdeiros ou seguidores’ dos poetas do Rexurdimento.

16 Carballo Calero (1975: 446) di que «semellan, máis ca outra cousa, exercicios literarios nos que o autor desexa poñer a proba as posibilidades da lingua galega para a expresión de toda clase de asuntos».

17 É o capítulo VIII, no que tamén están: Florencio Vaamonde Lores, Enrique Labarta, Aurelio Ribalta, Eladio Rodríguez González, Heraclio Pérez Placer, Manuel Núñez González e Francisca Herrera Garrido (Carballo Calero 1975: 470-516).

populares revestidos de «convencionalismos ideolóxicos de carácter rexionalista». Xa me referín ó carácter costumista dos contos publicados en revistas das IF, unha parte dos que publicara en libro en 1909 co título de *Contos de Asieumedre*¹⁸ e que xa apareceran nas paxinas d'*A Nosa Terra* (1907-1908)¹⁹ na primeira etapa. No grupo dos «Epígonos» está tamén Farruco Porto Rey (1876-1941), autor de contos en castelán nos derradeiros anos do XIX que pasa a escribir en galego a partir de 1901. Na época das IF publica a novela *Fermosinda*²⁰ (1918) que non podo clasificar de costumista porque se trata dunha historia idealista de amor, pero si que mostra costumes da comarca do Salnés e da vida dos pobres de pedir (moinantes), nun tempo impreciso que podería ser a alta Idade Media. As paisaxes das terras do Salnés están deseñadas con longas descrições dun intenso idealismo, así como os personaxes da historia, en especial os femininos, que están cargados de virtudes. Hai que salientar na novela o dominio que o autor ten do idioma, demostrado no uso dun discurso expresivo, enriquecido coa inserción de refráns e ditos do galego do Salnés.

A seguir do grupo dos epígonos Carballo (1975: 511-12) sitúa a «Nómina de esquecidos», apartado no que insire a Ricardo Carballedo (+1922), un dos fundadores das IF que publica na colección «¡Terra a nosa!» *O tesouro acobillado* en 1918 e contos en varios números de *A Nosa Terra* sobre a vida dos labregos; contos que, seis anos despois da súa morte prematura, se publican na editorial Nós co título *De min para vós. Contos do pobo* (1928).

Sen atinar cal puido ser a razón de que na *Historia da Literatura* Carballo repartise en tantos apartados os escritores costumistas da época das IF, comprobo que no titulado «A liña tradicional na época posrenacentista» (1975: 549-563) aparecen: Manuel Vidal Rodríguez (1871-1941), Manuel García Barros (1876-1972) –pseudónimo Ken Keirades– e Xosé Mª López (1884-1931), autores que reelaboran contos da tradición universal xunto a contos costumistas. Vidal, despois de publicar

---

18 En 1970 a editorial Castrelos publica unha escolma de dezasete contos co título *A carón do Lar*, epígrafe baixo o que Lugo iniciara a súa escrita literaria coa noveliña por entregas «O penedo do crime» no xornal *El Eco de Galicia* nos derradeiros anos do século XIX, en La Habana.

19 En 1970 a editorial Castrelos fai unha nova escolma de dezasete contos de Lugo, co título *A carón do Lar*, epígrafe baixo a que o autor os publicaba en *A Nosa Terra*.

20 Non *Fermosinda*, como aparece escrito nalgúns manuais de literatura. Publica as narracións en galego: *Papel e tinta* (1901), *O alalá* (1906), *Cascarrabias ou o filósofo das carqueixas* (1912); e a comedia nun acto, representada na Coruña polo grupo das IF desa cidade, *A tola do Sabrán* (1927).

en 1909 a novela de costumes *Don Porrazo...* escrita en galego e en castelán en boca dos señores, saca dous libros de contos, *Contos galegos de antano e de hogano* (1920) dos que di o autor que están «tomados da tradición oral do noso pobo» e *Deixa que xa..., cuentos, novelas cortas de asunto gallego* (1931), en galego e castelán. García Barros, máis coñecido na actualidade por ser o autor e protagonista de *Aventuras de Alberte Quiñoi* (1972), publicara contos no xornal *El emigrado* que reúne en 1930 no libro *Contiños da terra* ó que lle apón un limiar no que di que «ben sabe que non se levan os contos chocarreiros; que el escribiu estes para afeccionar ó pobo á lectura en galego, a fin de lle facilita-lo camiño a cousas de máis fondura». Entre Vidal e García Barros reúnen un amplo número de contos de asunto rural e de carácter cómico na liña costumista, anécdotas de carácter festivo nas que o labrego aparece caracterizado con trazos arquetípicos. Mais, sen deixar os espazos rurais e atribuíndo as historias a tipos galegos, ambos os dous autores reelaboran contos universais que circulan na oralidade, algúns dos cales aparecen en coleccións medievais. Nos tres libros de contos que escriben entre os dous recollín máis dunha ducia de contos folclóricos, fábulas de animais, chistes e contos didácticos que están clasificados no catálogo internacional (ATU)²¹.

Xosé Mª López publica sen data en Alcalá de Henares *Contos de Polavila, ou sea parolas e comentarios feitos ó son do lume, en varias cucíñas de unha aldea da provincia de Lugo, en noites de xeada. Coas debidas licencias* que, como indica o longo subtítulo, son cadros de costumes da súa aldea de Vilaodride (Lugo), escritos coas características dialectais do galego oriental e os castelanismos propios da fala.

---

21 Están clasificados no catálogo internacional de ATU ou no de contos galegos de Noia (2010) co número que figura entre paréntese os que seguen. De animais: «O rabo do raposo» (tipo 154)²¹, «O galo e o raposo» (56A), «O raposo que se fixo o morto» (33), «O raposo e o galo» (62) e «A aguía e o raposo» (225). Pertencen á sección de chistes: «Agárrense, señores!» (1250), «Xan Canitrote» e «Roque peneco» (1284), unha historia procedente de *As mil e unha noites*, reelaborada por Tirso de Molina e por Lamas Carvajal, entre outros; «O raposo grande» (1348); «O pranto da viuda» (1354C*); «O neno prodixio» (1548*A), «Un andaluz e un galego» (1626), «Quen con rapaces se deita» (1735A), «O tío Zanfona» (1792), «A confesión» e «Na coresma» (1806*), «Xa viña d'atrás» (1831A), «O esconxuro» (1838), «Érgalle a torre» e «Deixe que xa...» (1860). «A filla do rei e o Tolameirón» (851) é o único conto de adiviñas. «A mocíña que s'iba casar» é unha versión con diferentes motivos da fábula clásica de «A leiteira» (1430), e un conto didáctico de orixe árabe clasificado no tipo ATU 893 está versionado en «Os amigos». Se acreditamos nas palabras de Vidal, trátase de contos recollidos por el da oralidade, mais algúns poderían proceder de coleccións escritas de *Fábulas* clásicas ou de *El Conde Lucanor*.

A Rogelio Rivero, natural do concello d'As Neves e autor de dous relatos longos, un sainete e catro coleccións de contos costumistas²², Carballo (1975: 564) colócao no apartado «Outros prosistas continuadores da tradición» complementario do anterior. E sinala que «cultivou a prosa de costumes galegos de ton festivamente naturalista con trazos satíricos e caricaturescos, e crueza dabondo». Certamente, Rivero parece ter vontade expresa de mostrar, quizais para denunciála, a brutalidade da vida campesiña e a súa miseria moral e material.

No capítulo X dedicado á «Época das Irmandades», Carballo (1915: 567-629) inclúe os irmáns Carré Alvarellos, a Gonzalo López Abente, a Xosé Lesta Meis e a Victoriano Taibo xunto a unha serie de autores que publican un ou dous exemplares na colección Lar. Un destes é Xacobe Casal (+1955) quen, ademais de pezas de teatro, publica tres contos humorísticos cos trazos costumistas baixo o título *De como claudicou Xaquín Quiroga* (1927). Ós Carré Alvarellos xa me referín, López Abente non é costumista e Taibo publica o seu único libro de narrativa, *D'a agrá aberta. Contos e lendas*, en 1956, nos que se reelaboran algúns motivos folclóricos.

Xosé Lesta Meis (1887-1930), emigrante en Cuba como Lugrís e coma el vencellado ás IF ó retornar á Terra, é con Porto Rey dos mellores escritores do grupo costumista no dominio da lingua escrita, na caracterización de personaxes e na descrición da paisaxe e tamén o menos costumista. En 1926 publica na colección Lar a noveliña autobiográfica *Manecho o da Rúa*, que conta na liña do realismo con trazos costumistas a vida dun emigrante na Habana que volve a Galicia para morrer. Un ano despois sae tamén en Lar a novela longa *Estebo*, na que volve tratar o tema da emigración a Cuba a través da narración dunha viaxe de ida e volta á illa do Caribe, mellor estruturada ca anterior e cun final feliz. Hai varios retratos de tipos galegos, algúns sen presenza directa no texto que protagonizan historias inconclusas, e descríbense con precisión escenas do traballo nas plantacións de cana azucreira de Cuba. Con todo, pese ó bo discurso do texto, son tan abundantes as descrições costumistas que acaban por afogar a historia. O derradeiro libro de Lesta, *Abellas de ouro*, que non chega a ver publicado, componse de trece retratos de personaxes da aldea natal do autor, practicamente de mulleres labregas, pois só hai dous de homes

---

22 Os relatos logos son: *Larpeiro, coitado e mártir* (1929) e *Aventuras de Guán Piériz* (1934). Os contos están recollidos nos libros: *Fungueirazos* (contos gallegos) (1916 e 1925), *Cóchegas, contos gallegos* (1920), *Novelos e mazarocas. contos gallegos (s/d)* e *Aturuxos. Contos gallegos* (1935).

(«O Tío Manuel» e «O Siño Míngos»). En realidade, Lesta non narra ningunha historia, describe só a acción que desenvolven as protagonistas, convertendo os textos en cadros de costumes «escritos cun intenso verismo realista», di Carballo, mais, na miña opinión, a descrición é demasiado idealizante, en especial, cando se trata das figuras femininas, descritas como persoas de perfección total. Sexa no papel de esposas, nais, avoas ou mozas solteiras, as mulleres son os esteos do núcleo familiar pola súa bondade, polo intenso e abnegado traballo que levan ás costas e pola súa gran xenerosidade; de aí a fermosa metáfora, *Abellas de ouro*, do título. O libro leva dous limiares, un de Vilar Ponte para presentar os textos no que di que son un «modelo de novas xeórxicas que abenzoaría o mesmo Virxilio», o outro é do autor para dicir que con ese libro quixo facer unha homenaxe ás xentes da súa aldea e confesar que padece unha grave doenza.

A Francisca Herrera Garrido (1869-1950) deixeiña para o final da nómina de autores tratados por ser a única narradora da etapa das IF, malia a que Carballo (1975: 493-498) a inclúe no capítulo de «Os epígonos». Nacida nunha familia da alta burguesía coruñesa, non era galegofalante, aprende a nosa lingua da boca das criadas e da xente de Oleiros durante os veraneos. Un feito que a diferencia dos escritores contemporáneos, tanto pola lingua que utiliza coma polo seu idealismo. Antes da etapa das IF publica tres libros de poesía en galego, e en 1920 saca a novela *Néveda*²³, á que lle seguen os relatos *A y-alma de Míngos* editada pola editorial Céltiga de Ferrol en 1922, *Martes d'antroido* que sae na colección Lar e o conto «A neta da naipeira» publicado na revista *Nós*, en 1925. Toda a narrativa de Herrera ten como motivo central o sacrificio amoroso da muller, identificada coa maternidade, sexa casada ou solteira.

Néveda é a historia dunha dobre sedución na que se entrecruzan dúas clases sociais e dous tipos de relacións amorosas. Trátase dun drama de clase con elementos de novela lírica polo «clima esteticista que a autora integra dentro da narración e que lle dá orixinalidade que a fai sobresaír sobre a cativa narrativa anterior», di Carme Ríos (1985: 478). As protagonistas da novela, nai e filla, representan mulleres fermosas, dotadas de virtudes e abnegadas; as dúas renuncian ó amor do home que queren ante os atrancos na súa relación. E algo semellante lle sucede a Lucita en *A y-alma de Míngos*, que acaba casando con quen non quere, así como á nai que en *Martes de antroido*

---

23 *Néveda* foi reseñada con entusiasmo por Vicente Risco no número 1 da revista *Nós* e en *A nosa Terra* (nº 128 de outono de 1920).

renuncia ó fillo buscando o seu ben. A escritora coruñesa de ideoloxía conservadora pinta mulleres tan boas e tan humildes que as neutraliza nunha xenerosidade case inhumana e, nesa idealización, queda atrapada nos límites da retórica paternalista sen darlles a capacidade para liberarse das imposicións sociais. Fai unha especie de identificación da enxebreza das boas campesiñas co “eterno feminino”, como se facía na novela folletinesca francesa. E o idealismo co que Herrera describe as protagonistas e as paisaxes rurais recórdame a *Fermosinda* de Porto Rey e, en parte, as *Abellas de ouro* de Lesta Meis. Ese idealismo no tratamento que lle dá ó tema amoroso está na liña do romanticismo tradicionalista e cristiá, con elementos de lirismo que desdebuxan os trazos costumistas da obra da única narradora da etapa das Irmandades.

Desde o século XIX, os narradores galegos fixeron da aldea e dos seus habitantes (campesiños, clero e fidalgos) o centro das súas historias; construíron arquetipos de clase describíndoos cos seus costumes e nos espazos que habitaban. Era a cosmovisión dos escritores nados no mundo rural, e o costumismo era o modelo literario máis axeitado que coñecían. Uns tiñan a intención de denunciar a miseria en que vivía o pobo mostrando os costumes e a dureza da vida rural e outros preferían describir idealizándoos a xente e a paisaxe da aldea. Mais, nunhas e noutras historias, a vida campesiña quedou estereotipada na descrición dos tópicos difundidos. De tal xeito que os propios aldeáns os asumiron como propios sen ningún tipo de análise, ben para rirse de si mesmos, para gabarse ou só como crítica da miseria sen interpretar as causas. Con todo, e fose cal fose a intención dos autores citados, ó mostrar a idiosincrasia da xente galega, imitando a expresividade da fala popular e reproducindo as formas de vida da aldea estableceron comunicación entre o costumismo coa antropoloxía.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

A Nosa Terra. Boletín decenal. Idearium da Hirmandade da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d'América e Portugal, volume I (1916-1919). Terceira etapa. Edición facsímile. A Coruña: Xuntanza, 1988.

ATU = Uther, Hans-Jörg. 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. Helsinki: Editorial Staff /Academia Scientiarum Fenica, tres volumes. Edición aumentadas e revisadas do catálogo internacional de contos feito por Antti Aarne e Stith Thompson.

- Carballo Calero, Ricardo (1975): *Historia da Literatura Galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Cochón, Luís (coord.) (2016): *Arredor das Irmandades da Fala*. Vigo: Xerais.
- Deyermond, Alan (1973): «Spanish Tales» [selección e tradución], en *Medieval Comic Tales*. Cambridge: Peter Rickard.
- García Barros, Manuel (2002): *Contiños da Terra*. A Coruña: La Voz de Galicia, Biblioteca 120, cuarta edición. Primeira edición na Editorial Nós, en 1930.
- Herrera Garrido, Francisca (1920): *Néveda*. Madrid. Segunda edición en Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 1982. Terceira edición na mesma editorial en 1990. Ambas as dúas con introdución, revisión lingüística e notas de Camiño Noia Campos.
- Insua, Emilio Xosé (2016): *A Nosa Terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*. A Coruña Baía Edicións.
- Noia Campos, Camiño (1987): Introducción á *Antoloxía da obra galega de Francisca Herrera Garrido (1869-1945)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia-Consellería da Presidencia.
- (2010) *Catálogo tipolóxico do conto galego de tradición oral*. Vigo: Servizo de publicacións de Universidade de Vigo.
- (2016) «A complexa caracterización da lenda oral. “A viaxe das bruxas», *Adra*, nº 11, 41-51.
- Nós*. Edición facsímil. Vigo: Galaxia, 1979, seis volumes.
- O Tío Marcos d'A Portela. Parrafeos c'ò pobo galego*. Edición facsímil, 3ª época, 1917-1919, nºs 1-69. Oleiros (A Coruña): Edman ediciones. S. L.
- Pena, Xosé Ramón (2016): «Nós e as Irmandades», Cochón (coord.). *Arredor das Irmandades da Fala*. Vigo: Xerais, 117-130.
- Porto Rey, Farruco (1918): *Fermosinda*. Vilagarcía de Arousa.
- Ríos Panisse, Carmen (1985): “*Néveda*, primeiro acerto lingüístico e estilístico na novela galega”, *Grial* 90, out.-dec. 1985, 475-486.
- Rivero, Rogelio (1916): *Fungueirazos (contos gallegos)*. Ponteareas. Segunda edición en Vilagarcía: Tipografía J. Buceta, 1925.
- (1920) *Cóchegas, contos gallegos*. Ponteareas.
- (s/d) *Novelos e mazarocas. contos gallegos*. Vigo: Librería de Julián Buceta.
- (1924) *Galicia rindo*. Lisboa.
- (1935) *Aturuxos. Contos gallegos*. Vigo.
- Vidal, Manuel (1920): *Contos d'antano e d'hogano*. Santiago: El Eco franciscano.
- Vilavedra, Dolores (coordinadora) (1995): *Diccionario da Literatura galega*, vol. I. *Autores*. Vigo: Galaxia.

III.

Un novo teatro galego

O proxecto das Irmandades da Fala para a modernización do teatro

Laura Tato Fontaíña
Grupo ILLA. Universidade da Coruña

Resumo: Este traballo analiza o proxecto de renovación e creación dun teatro nacional galego preparado polas Irmandades da Fala, en que colaboraron, entre 1919 e 1936, todos os escritores galegos interesados en completar o sistema literario e artístico. Sinala as liñas estéticas e dramáticas coas que se buscou a modernización do teatro galego (naturalismo, simbolismo, teatro de arte, teatro histórico...) e estuda polo miúdo as causas, internas e externas, que provocaron o fracaso do proxecto.

Palabras chave: Teatro galego, Irmandades da Fala, historiografía dramática.

Abstract: The article examines the project of Galician theatrical revival in the period 1919-1936. Led by the Irmandades da Fala, in collaboration with a host of other writers and intellectuals, the attempt to create a Galician national theatre was part of the wider effort to create a unified national literary and artistic consciousness. The analysis looks at the aesthetic and dramatic genres and influences adopted by the movement in its efforts to modernise the theatre in Galicia, including naturalism, symbolism, art theatre and historical drama, and explores the internal and external reasons for the project's demise.

Key words: Galician theatre, Irmandades da Fala, theatre historiography.

A celebración do Centenario das Irmandades da Fala obrigounos a volver sobre textos e autores cos que traballamos hai anos, e na lectura demorada da ampla produción que sobre esa época apareceu este ano confirmamos a existencia de delicados fíos de conexión que dan unha unidade innegábel ao teatro escrito entre 1919 e a década de 1940. Por se alguén dubidase de que houbo unha vontade expresa por parte do movemento irmandiño de dotar a cultura galega de todas aquelas *ramas* da arte que a dignificasen e elevasen ao rango de cultura normalizada, Ramón Villar Ponte (1977: 13), no discurso de ingreso na Real Academia Galega describía este propósito como “reconstrucción artificial”. A carón da recuperación da lingua en

todos os rexistros e situacións, as Irmandades procuraron crear tamén os medios e canles de difusión necesarias para desenvolveren aqueles xéneros literarios que o primeiro Renacemento do século anterior non lograra pór á altura da lírica e completar o sistema literario e cultural galego.

A literatura galega ficara ancorada nos logros de Rosalía, Pondal e Curros, e tanto o público urbano como as elites intelectuais estaban cada vez máis afastadas do mundo ao que se mantiñan fieis os escritores rexionalistas. Este afastamento produciase tanto a nivel temático como técnico e lingüístico e, canto aos xéneros, o cultivo da poesía era infinitamente superior a calquera dos outros. De aí que o interese das Irmandades se centrara no cultivo da prosa, fose cal for o xénero que a utilizase. Para analizar o seu estado convocaron, en 1918, un certame establecendo unha enorme diferenza económica entre as dúas categorías ás que se podían presentar textos, pois a cantidade destinada ás obras en prosa duplicaba a que recibirían as escritas en verso (100 ptas. fronte a 50), a pesar do papel central da poesía na apreciación xeral do *stabilistmen* cultural galeguista.

As obras presentadas ao certame puxeron de manifesto moitas das eivas que había que corrixir, polo que os convocantes, sen reparo ningún, publicaron a opinión dos membros do xurado sobre as obras presentadas. Na categoría de novela a obra gañadora foi *O Diputado por Veiramar*, de Gonzalo López Abente, que mereceu o premio pola fábula, polo seu desenvolvemento e, tamén, pola “visión moderna do arte de novelare” (Anónimo 1918: 5). Fronte a isto, o xurado considerou que a peza dramática *Enredos*, de Leandro Carré, era merecedora de grandes gabanzas pola forma, mais resultaba anticuada no asunto, polo que só recibiu unha mención honorífica. A diferenza entre ambas as obras está marcada polo tema e a ambientación: a novela de López Abente rompía coa narrativa anterior –limitada á anécdota costumista no medio rural–, e denunciaba o corrompido mundo da política caciquil nas vilas galegas; por contra, a comedia de Carré continuaba a liña temática do teatro rexionalista: a emigración e as súas consecuencias no mundo labrego. Con máis dureza comentou o xurado aquelas pezas de teatro que introducían nas letras galegas elementos do *astracán* español ou que, na súa opinión, delataban abertamente que foran pensadas e escritas en castelán.

No ámbito cultural o proxecto das Irmandades da Fala era moi sólido e estaba perfectamente deseñado. Desde un principio perflaron iniciativas que atinxían a normalización do idioma, impulsando o seu uso na prensa, diversificando o rexistro literario, especialmente na narrativa e no ensaio, e promovendo canles de difusión. O seu afán galeguizador alcanzou todos os campos da cultura –arquitectura, artes plásticas, música, filosofía, investigación científica– para se converter nun proxecto

de dignificación colectiva. Mais eran conscientes de que a capacidade do teatro para espallar a mensaxe das Irmandades superaba moito á do resto das artes polo que cumpría tamén alertar os dramaturgos de todas as posibilidades que ofrecía o escenario non só como plataforma estética, senón tamén política, social, didáctica e ideolóxica. Para os informar das tendencias estéticas contemporáneas, Vicente Risco (1921) publicou un artigo en que o subtítulo era toda unha declaración de principios: *Teoría y-Estórea do Drama. (Anacos de un traballo antigo, que poideran servir pr'os galegos qu'escriben pr'a escea)*. Nel, despois dunha brevísima ollada sobre a dramaturxia clásica, Shakespeare e Goethe), Risco centraba a atención no drama moderno e, sobre todo, na obra de Henrik Ibsen, para rematar clasificando o drama en cinco categorías: místico, interior, social, médico e trágico. Para exemplificar a súa clasificación citaba determinadas pezas de Henrik Ibsen, Gabriele D'Annunzio, Gerhart Hauptmann, Jules Romains, Maurice Maeterlinck e os clásicos gregos. Ficaba así resumido o que se esperaba e pretendía dos dramaturgos galegos.

Como plataforma de galeguización, un dos papeis encomendado ao teatro, igual que á literatura, era o de espertar nos galegos a conciencia de nación, e para iso había que recuperar a historia de Galiza. Cumpría reconducir o drama histórico rexionalista polos novos vieiros do simbolismo. Antón Villar Ponte (1921) presentaba, segundo o seu criterio, os modelos que se deberían seguir nunhas amplas recensións sobre as traxedias *Infanta*, de Manuel de Figueiredo e *A Horda*, de João de Castro. Que estas dúas recensións aparecesen no mesmo número de *A Nosa Terra* non pode ser casual. Manuel de Figueiredo foi un dos grandes renovadores do teatro portugués, pois desde a chamada Arcádia Lusitana “aspirava a uma dramaturxia de características enraizadamente nacionais” (Rebello 1989: 81). A esta procura das raíces nacionais que Villar Ponte presentaba como modélica no dramaturgo arcádico, engadía a actualización escénica que lle ofrecía João de Castro, aplicando as técnicas do teatro simbolista ao drama histórico. Na exaltación que Villar Ponte realiza do heroe portugués *Terán*, está en xerme o Pedro Pardo de Cela d'*O Mariscal* e, completamente desenvolvida, a aspiración nacionalista de chegar a concienciar o pobo galego:

É a historia de tódol-os grandes creadores e descubridores. O calvario de tódol'os Cristos. A proba de que non pode darse redención sin sacrificio. E Terán representa a transcendente aristarquía de tódol-os tempos que non quer dominar sobre hordas inconscientes como os xefes políticos, senón sobre corazóns que acaben por sentiren ó soño ideal do creador feito corazón sangrento. O desprecio da horda cando non serve mais que para instrumento de audaces (Villar Ponte, A. 1921: 55).

Polo tanto, aínda que a creación do Conservatorio Nacional de Arte Galega foi anunciada en xaneiro de 1919, era un proxecto madurecido e estaba planificado en todos os detalles, pois mentres se procuraban liñas estéticas novas para crearen un teatro nacional galego, o Conservatorio ía servir de instrumento de modernización da escena. Foi o primeiro intento colectivo de actuar sobre a xente do teatro galego e o seu público coa intención de os educar, actualizar e europeizar, e colaboraron nel tanto a chamada Xeración das Irmandades (ou do 16) como o Grupo Nós. Á fronte do Conservatorio puxeron a Fernando Osorio, actor profesional formado nun dos centros máis modernos de Europa que, para acabar coas deficiencias e vicios propios dos amadores, seguiría os programas aprendidos en Lisboa na educación do seu alumnado, pois estudarían materias propias da arte dramática. Mais esta non era a única eiva que debían corrixir. Cumpría representar obras que non se desenvolvesen en ambientes rurais nin mariñeiros, buscando que os protagonistas fosen das clases media ou alta para desvencellar a utilización da lingua das clases populares e demostrar que o galego era válido para todos os falantes e para todos os rexistros. Canto ao público, tiñan dous retos, por unha banda había que crear un teatro que interesase ás minorías cultas, un teatro que gañase o público non por patriotismo senón pola súa calidade artística; e, pola outra, necesitaban atraer tamén á clase media urbana, que de ningunha forma se identificaba co teatro rural e que quería ver en escena o seu propio mundo. Tamén era necesario que o repertorio galego contase con máis obras longas, porque xa non se trataba de realizar funcións bilingües, nin festivais variados, senón de que todo o espectáculo fose dramático e en galego. Por último, había que incorporar ao repertorio galego as modernas dramaturxias que circulaban por Europa.

O proxecto era demasiado ambicioso e complexo para ser alcanzado de inmediato, polo que as actuacións foron establecidas en varias fronteas. Canto ao Conservatorio, para formaren os actores e actrices utilizaron a mellor dramaturxia universal e contemporánea (William Shakespeare, August Strindberg, Maurice Maeterlinck e William Butler Yeats) traducida por Bernardino Varela (Biscainho 2017), e para contaren axiña, sen necesidade da espera pola tradución, cun repertorio acudiron ao teatro naturalista portugués. Para a presentación ao público, realizada no Pavillón Lino da Coruña o 22 de abril de 1919, encargaron unha obra que reunise as características desexadas a un escritor consagrado, recoñecido por todos e celebrado pola prensa, a Ramón Cabanillas, o Poeta da Raza, que enviou a comedia *A man de Santiña*; e, como era en dous actos, completaron o programa con *Uma anedota*, do portugués Marcelino Mesquita.

Con esta escolla, de entre todas as posibilidades estéticas que ofrecía a dramaturxia europea, o Conservatorio optaba polo naturalismo do *Teatro Livre* portugués, probabelmente polo doada que resultaba a adaptación lingüística e porque esta fora a tendencia estética que renovara a dramaturxia de todos os países europeos, e a que estaban a utilizar os teatros crioulos suramericanos para crearen un teatro propio. A súa vontade de ruptura coa tradición galega ficou plasmada no mesmo acto de presentación ao público do Conservatorio, pois prescindiron de todas as obras galegas existentes coas que poderían ter completado o programa da velada. De todos os xeitos, a propaganda do Conservatorio cerrouse cun chamamento urxente aos escritores para que redactasen obras que respondesen ao carácter culto e universalista que se estaba procurando.

Ramón Cabanillas escribiu unha delicada comedia de amor, “un conto de fadas moderno” (Carballo Calero 1981: 590). A acción, moi sinxela, desenvólvese no pazo en que vive D. Salvador coa súa irmá, unha sobriña, Marirrosas, e mais as súas fillas, Rosario e Santiña. Por mor das ansias casamenteiras dun vello amigo común, Ricardo, que volveu da emigración disposto a casar con Marirrosas, cre que esta ama o seu tío e, por respecto a D. Salvador, decide renunciar a ela. A intervención de Santiña, que fala co seu pai e mais con Ricardo, desfai o malentendido e todo acaba felizmente. O aspecto máis coidado por Cabanillas foi a linguaxe, que alcanza momentos de grande lirismo, sen que falte tampouco a disertación política contra os partidos “turnantes” e a emigración. O máis importante da comedia era que rompía coa tradición ruralista e presentaba en escena a persoas das clases sociais máis altas falando galego. Era, polo tanto, a primeira comedia de costumes señoriais contemporáneas. O espectáculo das tres señoritas falando galego mentres se adobían para ir á misa resultaría impactante para o público coruñés. Non debemos esquecer que houbo un sector do galeguismo que, sen entender os complexos mecanismos sociais da diglosia, pensaba que se as nais da clase media urbana falasen galego cos fillos o problema da lingua estaría resolvido, culpando as mulleres dunha cuestión da que eran as primeiras vítimas. Contamos con exemplos de escritores que intentaron convencer as mozas urbanas das bondades da enxebreza, como Eduardo Pondal pedindo ás rapazas da Coruña que falen galego, ou Manuel Lugrís Freire, en *O pazo*, premiando a enxebreza de María co matrimonio.

En resumo, co programa de presentación, o Conservatorio rompía coa tradición rexionalista, puña a primeira pedra do teatro culto e, a través de obras adaptadas, propuña como liña estética e dramaturxica a do naturalismo do *Teatro Livre* portugués. O proxecto era audaz e arriscado, porque se ía enfrontar non só cos dramaturgos das vellas tendencias do teatro rexionalista, senón tamén cos defensores da galeguidade en español e mais co público, educado na dramaturxia española inmovilizada

no realismo oitocentista. Os ataques ao proxecto de renovación chegaron de todas as fronteiras, externas e internas.

Desde fóra das Irmandades, os defensores da galegitude en español aumentaron os ataques contra a utilización do galego en escena refinando os seus argumentos e apelando á vaidade dos autores. Lamentaron que a obra de Cabanillas quedase limitada á rexión por mor da lingua, impedindo así que a sona do autor traspasase a fronteira de Pedrafitas e que os españois comprendesen o fermosa, culta e amábel que era Galiza, ao tempo que cuestionaban a viabilidade dun teatro galego. Co teatro de temática rural a polémica reducíase a determinar se eran ou non galegas as obras que, utilizando como lingua o español, estaban ambientadas en Galiza, pois un teatro galego limitado ao medio e á problemática rurais non entrañaba problemas nin para a ideoloxía rexionalista nin para a centralista: trataba cuestións locais, tiña un público popular que falaba galego e servía para dar fe da diferenza dentro da unidade de España. Mais un teatro que superase estes límites e aspirase a substituír o teatro español, en lugar de o complementar, era outra cuestión.

Canto á resistencia interna, os primeiros ofendidos deberon ser os dramaturgos rexionalistas, porque para que non quedasen dúbidas acerca da ruptura que querían provocar dentro da evolución dramática galega, os responsábeis do Conservatorio explicaban as limitacións temáticas e lingüísticas a que estivera sometido o teatro até ese momento: “A nosa lingua, até agora, no teatro, non se tiña empregado senon en senso d’antigüidade, facéndoa expresadora de temas históricos, e en senso actual ageitada ao rusticismo. Dramas e comedias aldeans, tragedias do pasado; a istes usos, mais inda con pouca eficacia e n’un número pequeno d’obras cultivárase a forma idiomática galega (Anónimo 1919)”.

Mais eses dramaturgos eran amigos, colaboradores e mesmo compañeiros dentro da propia Irmandade, polo que intentando evitar susceptibilidades e receos, o anónimo redactor de *A Nosa Terra* aclaraba que eles non desprezaban o teatro de ambientación rural, mais ese teatro xa tiña o seu público consolidado, o público popular, e agora cumpría crear outro tipo de obras para outro tipo de público:

Non significa isto que nós sintamos genreira hacia os asuntos rurás e d’esencia popular. Coidamos que os ditos asuntos son os mais pintorescos e os mais interesantes no senso que poderíamos chamar folk-lórico. Mas para a dinificación *momentánea e urxente* do noso idioma nada juzgamos millor que as obras teatrás de tema universal nas que interveñan persoaxes d’altura, escritas en galego. Obras nas que o galego sirva samente de meio d’expresión como outro calquer idioma nazonal (Anónimo 1919).

Aos dramaturgos doídos sumouse moita máis xente da Irmandade da Coruña cando comezaron os ensaios de *Donosiña*, de Xaime Quintanilla. A obra debeu resultar incómoda para algunhas actrices e, sobre todo, para os seus pais, irmáns, maridos e/ou noivos, pois a actriz protagonista debía pasar, en escena, dos brazos apaixonados do marido aos do amante. Tampouco debeu resultar agradábel para a maioría ben pensante dos irmandiños a mensaxe aberta e liberal do dramaturgo, que xustificaba o adulterio feminino, ao tempo que deseñaba un marido disposto a perdoar. Os principios da sociedade patriarcal renxían. A igualdade de dereitos para as mulleres, aprobada na Asemblea de Lugo de 1918, non gustaba nadiña cando se levaba á práctica, aínda que só fose en escena.

A reacción dos sectores agraviados e descontentos co proxecto do Conservatorio foi inmediata, pois prepararon outra escola de teatro na sede do coro popular Cántigas da Terra co nome de Escola de Teatro Galego Rosalía de Castro. As forzas do teatro galego non eran tan numerosas como para as dividiren, os promotores do Conservatorio tiveron que ceder e as concesións foron tantas que a ruptura co teatro rexionalista ficou abortada. Os disidentes estaban dispostos a admitir unicamente un anovamento do teatro: escribiren e representaren pezas en que a lingua non estivese vinculada á aldea, e máis nada. De cuestións estéticas non querían nin ouvir falar, o naturalismo era para eles o demo encarnado en teatro. Leandro Carré (2005: 103) explicábo así: “O teatro non debe ser a copia exacta da realidade, tal como ela é, con todo-los seus componentes bós ou malos, pois xa é sabido que na vida, se ben algunhas veces descóbrese unha manifestación de beleza, moitas máis son as que de cote producen impresiós antiestéticas, desagradabres e insulsas, a mais de que para ver un cadro tan realista que imite o mesmo natural, non é preciso ir ao teatro”.

O Conservatorio desapareceu, as aulas suprimíronse, e todo ficou reducido a un simple cadro de declamación; como única concesión, este cadro representaría teatro portugués a carón do teatro rexionalista e das novas achegas que puidesen aparecer (sempre que non fosen tan escandalosas como *Donosiña*). Tan vixiante se mantivo o sector conservador, que despois de seren estreadas obras de carácter progresista, obras en que se defendían propostas tan subversivas como a igualdade de dereitos para as mulleres (*María Rosa*, de Gonzalo López Abente) ou a conveniencia de que se legalizase o divorcio (*Entre dous abismos*, de Antón Villar Ponte), reaccionaron levando a escena dúas das pezas máis machistas e patriarcais do teatro portugués, *Soror Mariana* e *Rosas de todo o ano*, de Júlio Dantas. A respecto da visión que estas pezas ofrecen sobre a condición feminina e o seu papel na sociedade, será moi ilustrativo lermos a Óscar Lopes (1987: 4): “No fondo emocional destas peças [*Rosas de Todo o*

Ano e Soror Mariana], e de muito da obra de Júlio Dantas, dir-se-ia palpitar uma inconsciente egolatria masculina, canonizando, admirativamente, uma nova forma de santidade feminina de que nesta vida se dispõe a colher as glórias e benefícios, certamente bem pagos com o Ceu que concede às heroínas”.

A división de opinións dentro das Irmandades a respecto do teatro tivo outra fronte no Certame convocado pola Irmandade de Betanzos en xuño de 1919. Esta Irmandade presentara en xaneiro o seu cadro de declamación e tiraba del beneficios económicos, polo que dotou o premio cunha cantidade que quintuplicaba o normal na época: 500 pts. O xurado estaba formado polo catedrático da Universidade de Santiago de Compostela Salvador Cabeza de León, polo escritor e sacerdote Antonio Rey Soto e mais por Vicente Risco. As expectativas eran enormes porque contou cunha gran participación e, segundo a redacción de *A Nosa Terra*, algunhas das obras presentadas respondían ás características deseñadas polo Conservatorio, é dicir, que non eran ruralistas nin costumistas. Mais o tempo pasaba e non se ditaba o veredicto, mesmo houbo protestas dos autores reclamando a devolución dos textos, até que por fin, en xaneiro de 1921, o xurado declarou deserto o premio e dotou con obxectos de arte algunhas obras, a primeira, unha peza costumista, *¡Vaites... vaites!*, de Ricardo Frade Giráldez. O desengano da redacción de *A Nosa Terra* foi tal, que non publicou o veredicto nin volveu dar noticias do cadro de declamación da Irmandade de Betanzos. Quedou claro que o rexionalismo de Cabeza de León e o antigaleguismo de Rey Soto chocaron con Vicente Risco, que só conseguiu que o premio fose declarado deserto.

O conflito xerado polo Conservatorio e a convocatoria de escola que se ía crear na sede de Cántigas da Terra concentrou practicamente a todos os interesados polo feito teatral galego da Coruña no cadro de Declamación da Irmandade, de forma que desde 1920 até a súa desaparición definitiva en 1923, todas as representacións realizadas na cidade correron a cargo deste elenco, que na primeira temporada estivo dirixido polo actor Lois Lafuente, e despois, até a súa transformación en Escola Dramática Galega, por Rodrigo García. Na temporada 1919-1920 o cadro seguiu, a respecto do teatro portugués, as pautas marcadas polo Conservatorio e levou a escena tres das obras máis representativas do naturalismo portugués: *Amanhã*, de Manuel Laranjeira; *Fim de penitência*, de Marcelino Mesquita; e mais *Mater Dolorosa*, de Júlio Dantas. Estreou dúas pezas que respondían á renovación que pretendían a respecto da temática: *Entre dous abismos*, de Antón Villar Ponte e mais *A tola de Sobrán*, de Francisco Porto Rey. As restantes obras xa non respondían ao espírito universalista que pretendera o Conservatorio.

A partir de febreiro de 1922, coa marcha de Antón Villar Ponte, Leandro Carré tomou o leme do teatro na Irmandade da Coruña e comezou a publicación en *A Nosa Terra* dunha especie de manual de actores que acabou no número correspondente ao primeiro de xullo. No outono, cando se iniciou a temporada teatral, o cadro da Irmandade presentouse reorganizado, anovado e co nome de Escola Dramática Galega. Na primeira velada, celebrada o 22 de outubro de 1922, o seu director, Leandro Carré, leu un texto que era unha declaración de principios: rendíase homenaxe á Escola Rexional de Declamación (1903-1904), de Eduardo Sánchez Miño, e retomábase o seu espírito para o continuar: o programa consistía na representación de *¡Filla..!*, de Galo Salinas, e mais *O corazón dun pedáneo*, de propio director. Así, a ruptura que pretendera o Conservatorio remataba nun recuamento ao rexionalismo do século XIX. O único anovamento que Leandro Carré e a súa Escola Dramática Galega admitían era a de representar obras non ruralistas; ideoloxicamente volvíase ao “feito diferencial” dos rexionalistas e, esteticamente, ao realismo oitocentista. A Escola Dramática Galega arraigaba na tradición dramática galega e recuperaba os dramaturgos rexionalistas (Galo Salinas, Manuel Lugrís, Euxenio Carré, Xesús Rodríguez López, Euxenio Charlón e Manuel Sánchez Hermida) ao tempo que representaba as novas producións sen esixir que respondesen a ningún tipo de modernidade. Na primeira e única temporada que tivo de vida, a de 1922-1923, estreou *A venganza* e mais *O pecado alleo*, de Leandro Carré; *¡Vaites... vaites!*, de Ricardo Frade Giráldez; e *¡Aínda vive!*, de Francisco Alcayde.

A división interna das Irmandades da Fala paralizou a renovación da escena que se iniciara co Conservatorio, mais quen a trincou definitivamente foi a ditadura de Primo de Rivera (setembro de 1923) que, co decreto contra o separatismo, acabou con todos os cadros de declamación que non estivesen vinculados aos coros populares controlados por persoas adictas ao réxime. En principio, a Irmandade Nazolista Galega de Vicente Risco, como é sabido, colaborou coa ditadura e esa crenza en que sería positiva para os intereses galegos é o que explica que tanto o propio Vicente Risco como Ramón Otero Pedrayo presentasen obras ao Certame da Lingua celebrado en Santiago de Compostela en xullo de 1924, mais que se comezara a preparar antes de que o ditador subise ao poder. Ao longo de 1923 Vicente Risco plasmou nun drama, *O Bufón d'El Rei*, a súa proposta estética para renovar o teatro galego; proposta que coincide co que lles aconsellaba en 1921 aos dramaturgos galegos, a do teatro simbolista. *O Bufón d'El Rei* gañou o premio do Certame da Lingua na categoría correspondente, como *Pantelas, home libre*, de Ramón Otero Pedrayo, gañou na de narrativa, mais a ditadura encargouse de que

nin se publicasen as obras nin a prensa lles prestase atención. Os premios, as obras e os autores quedaron escurecidos polo discurso, en español, do ditador e a falta de información foi tan grande que na relación de gañadores que publicou *A Nosa Terra* non figura Ramón Otero Pedrayo.

O “Real decreto dictando medidas y sanciones contra el Separatismo” (*Gaceta de Madrid*, do 19 de setembro de 1923) en que se declaraban atentado contra a unidade da patria todas as actividades dos nacionalistas, deixou unha fenda para a publicación de libros e para as actividades folclóricas: “El expresarse o escribir en idiomas o dialectos, las canciones, bailes, costumbres y trajes regionales no son objeto de prohibición alguna...” Isto foi apoiado por unha política de axudas a aqueles coros populares dirixidos por homes afíns ao réxime, como De Ruada, de Ourense, ou Toxos e Froles, de Ferrol, mais significou tamén a desaparición de todos os cadros de declamación que non estivesen vinculados a esas entidades, como a Escola Dramática Galega, da Irmandade da Fala da Coruña, ou o mesmo cadro de declamación da Universidade de Santiago de Compostela.

O Bufón d’El Rei durmiu na gabeta do seu autor até que foi lida en 1925 no Seminario de Estudos Galegos, onde poderían acceder a ela homes como Rafael Dieste ou Álvaro das Casas. As razóns polas que Vicente Risco non volveu escribir para o teatro son complexas e están relacionadas coa súa visión de Galiza. A crenza de que o atraso económico, social e cultural de Galiza tiña as súas raíces na ausencia dunha cidade como Barcelona (ou Dublín) tivera como primeiro mentor, xa na época do Provincialismo, a Antolín Faraldo. No tempo das Irmandades da Fala, foi Antón Villar Ponte quen, na década de 1920, reabriu esta vella polémica que dividía os nacionalistas (Beramendi 2007: 595-600). Vicente Risco negaba a necesidade de que houbera unha grande cidade para que a economía arrincase, e mesmo a consideraba como un problema porque “Galiza é unha gran comunidade agraria. Eis a nosa forma social enxebre” (Risco 1923). De feito, cando se produciu en 1922 a escisión das Irmandades da Fala, a Irmandade Nazionalista Galega, fundada polo grupo de Ourense, procurou unha base social de ámbito agrario:

Pero os seus maiores esforzos centráronse no obxectivo de facerse coa dirección política do agrarismo. Xa veremos que a penetración da ING no agrarismo en tan breve espazo de tempo deu uns resultados que, de non truncarse polo golpe de Estado de Primo de Rivera, parecían abrir ó nacionalismo grandes posibilidades de ampliar considerablemente a súa base social na Galicia vilega e rural (Beramendi 2007: 689).

A respecto do teatro, resultaba evidente que, na altura, as bases agrarias aplaudían con entusiasmo as obras costumistas que representaban os coros populares, de aí que na Proposta para a IV Asemblea Nacionalista que tiña preparada Antonio Losada Diéguez, a cuestión do teatro aparece vinculada aos coros populares e fose abordada na sección de “Táctica: I) Propaganda d’os Coros e d’o Teatro” (Lousada 1985: 380). Justo Beramendi considera que durante a Ditadura de Primo de Rivera os dirixentes do grupo de Ourense mantiveron tanto as súas relacións como a súa influencia sobre os dirixentes agrarios, porque sen iso non se podería explicar o resultado alcanzado nas eleccións municipais de abril de 1931; este resultado foi o que lles deu o pulo necesario para constituíren o Partido Nazonalista Republicán de Ourense, presidido por Ramón Otero Pedrayo:

Parece claro que, malia a desorganización e o desánimo confesado reiteradamente polos dirixentes ourensáns da ING a partir de 1923, continuaron facendo ás agachadas un permanente labor de proselitismo durante os anos da Ditadura non só na capital senón tamén no conxunto da provincia porque en caso contrario non se entendería que en 1929-1930, á parte dos novos continxentes mozos, o nacionalismo apareza tamén fóra do reduto capitalino en que antes se mantivera recluído permanentemente. Instrumentos dese proselitismo foron o maxisterio desde as súas cátedras de Risco e Otero, a influencia da revista *Nós*, a consolidación das relacións con dirixentes agrarios da provincia e a ampliación da rede de contactos persoais con profesionais das vilas (Beramendi 2007: 793-794).

Probabelmente, nin Vicente Risco¹ nin Ramón Otero Pedrayo eran capaces de se imaxinaren a si mesmos como autores de teatro costumista, e tampouco eran quen de acreditar en que as novidades estéticas e artísticas que eles achegaban ao sistema literario galego puidesen ser aceptadas, e entendidas, polo público rural e labrego que constituía a base social para a que traballaban. De aí que renunciases a renovar o

---

1 Como exemplo do pensamento de Vicente Risco a respecto desta cuestión, pode lerse “A cobiza de ter unha gran vila” (*La Zarpa*, 25/03/1922); vide tamén o ensaio de Roberto Blanco Torres “El tema de nuestra gran urbe”, publicado como folletón no xornal vigués *Galicia* a partir do 23 de decembro de 1923. O folleto de Juan José González, *Hacia una morfología de la vida gallega* (Santiago, Tipografía El Eco, 1925) é un bo exemplo desta teorización entre as xeracións máis novas, pois o autor declara: “Galicia país eminentemente campesino, jamás llegará a esa gran urbe con que sueñan algunas personas de reconocida autoridad en el mundo de las ideas y de la literatura” (p. 14).

teatro na altura, pois, non sen certo paternalismo, supuñan que só o público urbano podería entender e gozar da renovación dramática. Rexeitaban a cidade porque lle negaban as calidades de autenticidade que pretendían para a súa Galiza ideal, mais consideraban que sen ela non podía existir a moderna arte dramática que o propio Risco comezara a construír con *O Bufón d'El Rei*.

De todos os xeitos, na polémica aberta por Rafael Dieste (1925) sobre o teatro galego que acabou nun enfrontamento entre vellos e novos (Tato Fontaiña 1997: 133-142), Vicente Risco pechou a discusión facendo un breve resumo sobre a situación da polémica e aconsellando os mozos que escribisen para o futuro:

Os satisfeitos apóñeno a dificultás de realización. Os insatisfeitos a ruindá de produción. E a mala fada pende, sen volta, no pésimo eixemplo do teatro castelán.

O primeiro é esquecer o que son os rompimentos, o foro, a lateral dereita, a lateral esquerda, o mutis, o medio mutis, o primeiro término e o foro.

O segundo, esquecer o púbrico.

O terceiro, escribir (V.R. 1926).

Os “satisfeitos” serían os que, como Leandro Carré e Galo Salinas, consideraban que todos os males do teatro galego se arranxarían de vez cando houberse un empresario disposto a arriscar os cartos formando unha compañía. Os “insatisfeitos” serían aqueles outros que, como os vangardistas, atribuían case todos os males á ruindade da produción dramática existente. Vicente Risco parece estar máis de acordo cos segundos que cos primeiros, porque se a “mala fada pende” do exemplo español, ese modelo era seguido polos dramaturgos nas súas composicións e mais polo público que as aplaudía. En resumo, que o mal estaba na sociedade. O único camiño que ficaba aberto era, segundo o criterio de Risco, prescindir de todos eles e escribir para o futuro. Rafael Dieste seguiu o consello e publicou, en 1927, a segunda obra simbolista do novo teatro galego, *A fíestra valdeira*. E a esta seguiría outra obra mestra do teatro simbolista, *A lagarada. Farsada trágica para lér*, de Ramón Otero Pedrayo, que no subtítulo deixaba moi claro que tamén escribía teatro para o futuro (Tato Fontaiña 2013: 22-32).

Forman parte desta liña simbolista a maioría das pezas de teatro histórico que se escribiron dentro do proxecto de renovación das Irmandades. Os dramaturgos procuraron figuras históricas dignas de ser transformadas en heroes que ou ben servisen de modelo de conduta ou ben encarnasen aquelas virtudes que se consideraban características e propias da cultura galega. Da Idade Media tomaron Antón Villar Ponte e Ramón Cabanillas o protagonista d'*O Mariscal, traxedia histórica en verso*, o aristócrata Don Pedro Pardo de Cela, cuxa lembranza perduraba, non só na historia

escrita, senón tamén na memoria colectiva e na literatura popular de tradición oral. Para crear o seu heroe, os autores recolleron o espírito que gardaban as composicións literarias dos séculos XVI e XVII, o “Cantar do Mariscal”, o “Romance do Mariscal” e o poema coñecido como “Pranto da Frouxeira”, é dicir, a imaxe idealizada dun señor feudal derrotado pola traizón dos seus, vendidos a un exército invasor que impuxo un castigo absolutamente rigoroso; tan extremadamente duro que fixo esquecer da memoria colectiva que don Pedro Pardo de Cela fora un dos represores das revoltas Irmandiñas. A esta representación heroica do ideario colectivo, Antón Villar Ponte, engadiu a dimensión mítica, porque coa morte de Pardo de Cela cerrárase unha etapa da historia de Galiza en que non existía conflito lingüístico, e esa falta de conflito, ese monolingüismo prestaba á Idade Media o valor simbólico de Paraíso Perdido. Así, o Mariscal pasou a ser considerado o derradeiro representante dunha vella aristocracia que defendeu a independencia do Reino de Galiza até a morte.

Con Pardo de Cela acontece como con todos os grandes heroes guerreiros, que non hai razón que explique a súa invulnerabilidade, a imposibilidade dos seus inimigos de o vencer nunha loita limpa e aberta. Deberán utilizar a traizón: Don Pedro será feito prisioneiro cando está desarmado e a escena posterior á da súa detención, a dos criados pelexando polas moedas espalladas polo chan, ten toda a carga simbólica e plástica da venda de Cristo. A partir desa traizón, o Mariscal, absolutamente mesiánico e como unha nova vítima inocente, declara a súa total asunción de que entregará a vida polo seu credo: “*Morrerei no meu posto / berrando ergueito Patria e Liberdade!*” (Acto II, escena II). Resulta evidente o anacronismo de que a fins do século XV –cando as casas reais están forxando un novo modelo de réxime, o da Idade Moderna, o das monarquías absolutas–, o grito de Pardo de Cela apele á liberdade e á patria, conceptos propios dos sistemas políticos da Idade Contemporánea. Porén o anacronismo é útil e intencionado porque se trata de literatura, non de historia, e o que interesa aos autores é utilizar elementos do pasado con proxección de futuro.

Na transformación do señor feudal en símbolo do nacionalismo galego xogaron un papel moi importante a combinación de dúas personalidades tan diferentes como Antón Villar Ponte e Ramón Cabanillas. Ás profundas crenzas relixiosas de Cabanillas hai que atribuír que a personaxe da Vella, personificación da Raza, que se presenta ante os cabaleiros condenados a morte para os axudar a superar ese momento, establece o paralelismo directo con Cristo dirixíndose a D. Pedro e os seus homes como “*cordeiros sagros*” aos que ofrece a comunión, preparándoos para un tránsito de mártires. Porén, sería Villar Ponte quen transformou o vaso sagrado en que reciben a comunión no Santo Graal, recuperando toda a carga simbólica da Materia de Bretaña

medieval, dese Rei Ártur que algún día regresará e do que deriva o sebastianismo portugués. O espírito de Pardo de Cela regresará da morte, porque “*os tempos son chegados*” dos “*bos e xenerosos*”. A nova xeira histórica das Irmandades da Fala era anunciada xa en 1483. Esta mestura de mesianismo e sebastianismo, de cristianismo e celtismo, de literatura popular e culta serviu para construír unha imaxe absolutamente sólida do Mariscal Pedro Pardo de Cela como primeiro heroe da resistencia galega e da independencia do Reino fronte ao imperialismo de Castela e dos Reis Católicos.

Armando Cotarelo Valledor escolleu ao heterodoxo Prisciliano, condenado a morte en Tréveris no ano 385 d. d. C. para crear outro heroe nacional. Os historiadores galegos consideraban a Prisciliano un perigoso herexe. Benito Vicetto na súa *Historia de Galicia* consideraba o pensamento de Prisciliano como unha seita, cualificaba de secuaces os seus seguidores e consideraba un erro que o tivesen degolado en Tréveris porque así alcanzara a categoría de mártir. A esa morte violenta atribuía Vicetto o grande espallamento que tivo o priscilianismo polas terras de Galiza. Rompendo esa tradición historiográfica, Armando Cotarelo no seu drama *Hostia* (1924) preséntao como unha vítima inocente. Prisciliano foi o cordeiro sacrificado que, seguindo o exemplo de Cristo, chegou a rexeitar unha fuxida ignominiosa e perdoou a quen o traizoou. Inclusive a súa descrición física coincide coa iconografía de Xesús de Nazaret: alto, fermoso, barba pecha. O dramaturgo quere resaltar a inocencia do seu pensamento e crenzas, así como a pureza das súas relacións con Prócula. Coa minuciosidade do erudito, máis que do literato, Cotarelo segue as Actas do Concilio de Zaragoza en que se condenou a Prisciliano para ir rebatendo cada unha das acusacións que lle fixeron, comezando polo tratamento igualitario que daba ás mulleres. Así, no drama de Cotarelo Valledor, Prisciliano afirma que a persecución de que é obxecto deriva de que a Igrexa de Roma non toleraba, nin perdoaba, que as mulleres o seguisen con tanta devoción. E como derradeira rebelión, antes de ser martirizado, Prisciliano consagrou diaconisa a Prócula. A defensa da igualdade de dereitos para as mulleres aprobada polas Irmandades volvía á escena.

Tamén Álvaro das Casas, na conferencia “O teatro galego”, impartida no Instituto Histórico do Minho, avogaba pola creación dun teatro histórico galego que tirase os motivos da Idade Media:

O século XV, por exemplo, é duma assombrosa riqueza de motivos, dum encanto incomparábel, dum conxunto ao qual não pôde chegar naquela época nenhuma outra região da Espanha, Pardo de Cela, Pedro de Miranda, Diego de Muros, Alonso de Lanzós, são figuras representativas que muitas nações desejariam para si, porque a vida deles impõe a epopeia mais emocionante e a encarnação mais completa duma raça (Casas 2005: 131)

No seu drama histórico, *A morte de Lord Stauler*, trazou unha lenda medieval que lembraba os conflitos entre a raíña dona Urraca e o seu fillo, Afonso Reimundez, coroado rei de Galiza polo arcebispo Diego Xelmírez, na catedral de Santiago, no século XII, na denominada Era Compostelá.

Alfonso R. Castelao desde a súa incorporación ás Irmandades da Fala intereseuse polo proxecto de renovación do teatro, pois desde mozo estivera vinculado a el: na época de estudante, na Tuna Universitaria, actuaba como parella de Ramón Garaboa; actuara tamén na escenificación de *A virxe da Roca*, de X. Mª Barreiro, que escribiu para esta parella de cómicos a peza *Un conto*, estreada en 1911, nunha das primeiras representacións do denominado Teatro da Natureza, no parque de Caldas de Reis; e consérvanse testemuñas gráficas do ilustre rianxeiro caracterizado para representar as obras costumistas propias daquela época. A etapa que vai de 1916 a 1920, foi para Castelao un período de meditación, de reflexión sobre a arte galega, un momento clave na súa evolución ideolóxica, política e artística, que deu como froito teórico a conferencia *Arte e Galeguismo*, e como froito artístico as estampas do *Álbum Nós*. En palabras de Carlos Valle (1999: 157):

É o período en que Castelao principia a definirse como político pleno e como teórico da arte, en particular, como é obvio, da galega, sendo as obras que daquela realiza a resposta precisa a esas formulacións ideolóxicas, tendentes a romper coa visión ideal de Galicia, exemplificada no costumismo anecdótico de Sotomayor ou nas paisaxes idílicas de Lloréns, nun intento de crear, superando esas limitacións que a constrinxían, unha arte que poida ser considerada ou definida como especificamente galega.

Se como artística plástico Castelao rexeitaba o naturalismo, que desembocara na pintura costumista, como dramaturgo, ou escenógrafo, tampouco podía admitir a comedia e o drama costumista nin a estética naturalista. Mais achar unha fórmula dramática que mantivese a galeguidade e superase o realismo oitocentista non era doado no panorama teatral peninsular, e só, en 1921, cando en París asiste a unha representación do teatro ruso de Nikita Balief, coida que atopou a combinación perfecta do popular e do culto, do tradicional e da vangarda:

¿Qué decir deste teatro tan novo e tan orixinal? É a estilización de todo: parola, mímica, música, pintura, danzas. Son as grandes obras do pobo ou dos grandes artistas sintetizadas e cinceladas despois coma xoias. Côm i expresión concentrada pra eispresar fortemente dun xeito sintético unha parodia, unha bufonada, unha sátira, unha ironía e aínda a *mise en scène* de algunha obra literaria e musical. [...]

Iste teatro é o que ocupa todos os meus pensamentos, tanto que penso faguer algo disto na primeira ocasión alá na nosa Terra (Castelao 1982: 166).

Xa de volta en Pontevedra, Castelao intentou poñer en práctica o proxecto e desta intención dá proba o documento “Proyeuto de teatro galego ô xeito do da «Chauve Souris»” (Ogando/Tato Fontaíña 2012) constituído por tres folios que deberon de formar parte dunha carta á que falta a primeira folla. No primeiro, ao título, segue o programa do que podería ser unha función dramática dun grupo de amadores da época, dividida en dúas partes. A primeira está constituída por cinco estampas ou pequenos sketches, e a segunda, por catro: ‘O acordeón’, ‘Campana de Anllóns’, ‘Os soldadiños’, ‘Romance de cego’, ‘O orfeón’, ‘O planto’, ‘A vaca e o can’, ‘Unha noite na eira do trigo’, ‘Cantos de rexouba e baile’. Este programa vai seguido por unha didascalia en tres parágrafos en que se describen os decorados e a presentación do espectáculo.

A seguir, Castelao traza dúas liñas que atravesan o papel, indicando que aí acaba a descrición da función. A partir dese momento, semella que continúa a carta comezada na folla perdida. Descoñecemos o destinatario desta misiva, mais que chegase até hoxe a través da Fundación Vicente Risco apoia a hipótese de que fose dirixida ao propio Risco ou a Ramón Otero Pedrayo. Porén, existe tamén a posibilidade de que o destinatario fose José Rodríguez de Vicente, membro das Irmandades da Fala, que formou parte do núcleo de confianza de Vicente Risco, que o colocou á fronte da delegación da Irmandade Nazionalista da vila de Baiona. Nesta etapa, de intensa actividade cultural e política, Rodríguez de Vicente revelárase como un gran cómico que utilizaba como nome de guerra «Joselín», polo que Castelao debeu recorrer a el cando, á volta da viaxe de estudos por Europa, pensou en crear un grupo de Teatro de Arte en Pontevedra. Na única carta conservada de Castelao a Rodríguez de Vicente, o rianxeiro faille a seguinte pregunta: “¿Que pensaches do proyeuto de Teatro Galego? Compre pensar en algo que podía ser serio e aínda produtivo” (Castelao 2000: 96).

A importancia deste breve documento radica en que é a proba definitiva de que ao regresar da viaxe por Europa, e antes de que comezase a ditadura de Primo de Rivera, Castelao tentou crear en Pontevedra un grupo de teatro que contribuíse á renovación dramática a que aspiraban as Irmandades da Fala. Dese intento tiñamos vagas noticias a través de Filgueira Valverde (1975), quen comentou que Castelao procurara convencer os seus seareiros pontevedreses de que debían crear un grupo de Teatro de Arte, mais que eles consideraran máis acaído fundar unha masa coral, a Polifónica, que fixo a súa presentación pública en 1925. De feito, Valentín Paz-Andrade

(1986: 227) incluíu, na súa biografía de Castelao, o deseño da caracterización do actor dun monólogo titulado *Un ollo de vidro*:

Caracterización pr'o monólogo *Un ollo de vidro*: Un capuchón feito de tea de saco, rompido en moitos sitios e rematando abaixo en moitas puntas desiguales, uns zapatos de elástico rompidos. A cara: un casco branco tapand'o pelo, unha casca de noz posta á maneira de antiparra nó ollo izquierdo imitará o ollo de vidro, o ollo dereito e o nariz pintados de negro e logo uns ángulos de negro imitando a sombra que fan os maisilares superiores, e tod'o resto pintado de blanco incluíd'os beizos. Os brazos e pernas irán tamén pintados. Para que se vexan as costelas por antr'os rachóns do capuchón compre levar unha camiseta pintada. Un [sic] hombreiros poñerá unha especie de charretera debaixo do capuchón. Enfocarase unha luz azul. O esquelete aparecerá c'un faroliño para rompela monotónía da coor.

A iluminación deste monólogo é a mesma que Castelao (1982: 166) apuntaba no seu *Diario* para a representación d'A campana de Anllóns'. Nun recadro aparte, engadía a seguinte didascalia a respecto do son que debería acompañar a representación: “Mentras dure a representación un individuo estará c'unha carraca faguendo ruído en cada movemento que faga o esquelete” (Paz Andrade 1986: 227). Quizais neste monólogo estivo a base do que anos máis tarde sería o Epílogo da súa única obra conservada, *Os vellos non deben de namorarse*. Repárese en que un dos sketches do documento anterior ten como título “A vaca e o can”, que seguro se corresponde coa pequena peza titulada “Se eu fose autor”, incluída en *Cousas*, e que nacera dunha anécdota recollida tamén nos *Diarios* (1982: 209): “Hoxe contoume un francés o disgusto dunha señorona fidalga de París por morrerselle... un canciño. [...] Eu lembreime de camiño dos contos que se contan do galego a quen se lle morre unha vaca e decateime do lonxe que está un sentimento do outro e a diferenza que hai entre un canciño mal criado e unha vaca que dá pra vivir”.

Unha vez implantada a II República, o traballo político non deixou tempo para o proxecto teatral. A realidade era que os grupos de amadores da época (moitos e moi variados) estaban nas zonas rurais ou na periferia das cidades, e que, esquecidos dos seus dirixentes polas trasfegas políticas, seguían ancorados –por mor da ditadura– no teatro rexionalista. Mesmo chegou a se dar o paradoxo de que, en 1933, o cadro de declamación das Mocidades Galeguistas de Vilanova de Lourenzán (de onde era o seu presidente) levárase a escena unha obra en español, feito que alertou os dirixentes nacionalistas sobre a necesidade urxente de volveren intervir na dirección do teatro. Así, a finais de 1933, a cuestión do teatro pasou a formar parte, por vez primeira, do programa do Partido Galeguista, reactivando o proxecto das Irmandades da Fala e

abrindo o que sería o segundo momento de traballo colectivo que tiña como obxectivo a creación dun teatro nacional culto e moderno.

Nas páxinas do xornal *El Pueblo Gallego* e das publicacións nacionalistas foron aparecendo diversas propostas que buscaba modernizar o teatro e nas que participaron homes de todas as xeracións: Antón Villar Ponte, Leandro Carré, Francisco Fernández del Riego, Álvaro das Casas, Johan Carballeira, Fernández Armesto, Bal y Gay e outros moitos opinaron e discutiron sobre como debería ser ese teatro galego e que medios se deberían utilizar para o consolidar. No programa da IV Asemblea do Partido Galeguista, celebrada en Ourense en xaneiro de 1934, figuraba un relatorio sobre “Teatro Galego” que estaba encomendado ás Mocidades Galeguistas de Vigo. Mais as Mocidades estaban paralizadas por mor de discusións sobre a súa propia organización; centraron a Asemblea na constitución da Federación das Mocidades e consumiron os anos seguintes en estériles polémicas sobre teoría política. Antón Villar Ponte (1934) volveu reabrir o debate co artigo “Un camino de galleguización que señalamos a nuestra juventud”, en que deixou de predicar e pasou a esixir á mocidade galeguista que crease cadros de declamación en todas as vilas e que eses cadros se federasen para chegar a seleccionar de entre os seus integrantes os mellores actores e actrices, e con este elenco formar un grupo profesional.

O chamamento foi recollido pola Federación das Mocidades que recomendou ás localidades a formación deses grupos e mesmo indicou o repertorio que debían representar: *Pancho de Rábade*, de Álvaro das Casas; *A fiestra valdeira*, de Rafael Dieste; *Os evanxeos da risa absoluta*, de Antón Villar Ponte; *O bufón d'El Rei*, de Vicente Risco e mais os autos de Gil Vicente (Anónimo 1934). O reducido do repertorio foi xustificado por Francisco Fernández del Riego (1934), presidente da Federación, afirmando que entendía a necesidade de crear un teatro popular e nacional, mais non coa perspectiva de Antón Villar Ponte, que nesa altura defendía a necesidade de folc-dramas que puidesen representar os coros populares, senón concibido como teatro ao aire libre, sen a limitación das salas convencionais, e como unha nova Barraca galega. Na mesma liña, Johan Carballeira consideraba que o novo teatro galego debía ficar exclusivamente nas mans dos universitarios e artistas, e mesmo citaba os nomes dos que deberían integrar esa Barraca: Rafael Dieste, Carlos Maside, Santiso Girón, Álvaro Cunqueiro e Luís Seoane, en espera de coñecer “ese todavía inédito ‘teatro de máscaras’, graciosamente nuevo y sutilmente folclórico que tiene dispuesto para su realización Alfonso Castela” (Carballeira 1934: 1). Tamén había voces máis avisadas como a de García Barros que, baixo o pseudónimo de Ken Keirades (1934), achegaba datos que deixaban ao descuberto que mentres nas vilas e aldeas os grupos estaban

representando teatro galego, nas cidades non se facía nada, e moito menos en Compostela, porque os universitarios non acababan de crear a tan comentada Barraca.

Mentres se discutía e planificaba, Castelao, en marzo de 1934, escribiu a Ramón Otero Pedrayo reclamando que o grupo de Ourense se puxese a traballar na redacción dunha obra en tres actos, porque poderían montala coa colaboración da Polifónica de Pontevedra, ao tempo que enviaba uns deseños para que lle desen a súa opinión. Aqueles deseños debían ser os que tiña preparados para a estrea de *Pimpinella* co cadro das Mocidades. A carta tiña un ton imperioso:

Ti, Risco e Floro ollade os dibuxos que vos mando e pensade neso, a ver si vos animades a compor unha obra en tres actos. Eu encargárame da parte plástica. Buscaremos o músico (aquí está Iglesias Vilarelle con quen falei xa). Eu comprométo-me a poñer a obra en escea con xente de Pontevedra. [...]

Como debemos facer moitas cousas, aparte do da política, compre que traballemos ben e moito. Eu propóño-vos eso e vós xa diredes. Deixádevos de alaudos, porque eu non son capaz de facer esa obra. Necesito de vós. Buscade asuntos e a traballar. Devólveme os dibuxos, porque terei que amostralos eiquí ós rapaces a fin de ilos preparando. (Castelao 2015: 56).

En Ourense, nesas datas, residía Luís Manteiga, home da xeración das vangardas, que colaboraba asiduamente no *Heraldo de Galicia*, desde o que interveu na polémica sobre a orientación que se lle debía dar ao teatro galego. A súa situación no debate era delicada: el non era universitario nin figuraba entre os nomes citados por Carballeira, mais esteticamente, e por idade, estaba máis próximo ás novas xeracións do que ás vellas, así que optou por unha intervención aséptica e que semella estar fóra da polémica. Aproveitando que con motivo da Conferencia Internacional de Teatro celebrada en Roma e do Premio Nóbel concedido a Luigi Pirandello case toda a prensa galega reproducira varios artigos de/ou sobre o dramaturgo italiano, Manteiga (1934: 1) partiu das opinións deste autor para reflexionar sobre o papel que debía cumprir o teatro na educación das masas e insistir na necesidade de que o movemento nacionalista debería ser cultural e, por tanto, contar cun teatro propio. Rexeitaba, igual que os seus compañeiros de xeración, a maior parte do teatro que se estaba representando porque seguía na liña do costumismo e da reivindicación agrarista, mais consideraba que cousas como a Barraca podían facerse en calquera lugar que houbera rapaces, é dicir, que non era necesario que fosen universitarios nin artistas. Insistía Manteiga en que todos os escritores deberían comezar xa a escribir pezas de teatro e que o importante nese teatro non deberían ser os “malabarismos escénicos”, senón que recollese

un “anceio actual” ou un “latexar da nosa vida”. Tamén saía ao paso das polémicas sobre a arte pura en oposición á arte comprometida e non dubidaba en lexitimar o teatro político, igual que Pirandello. O mellor representante deste tipo de teatro na época era Álvaro das Casas.

Parece moi probábel que Luís Manteiga chegase a coñecer o contido da carta de Castelao a Otero Pedrayo, directa ou indirectamente, porque Castelao propuña que nesa obra en tres actos que pedía se podería incluír a figura dun narrador –“Entramtras se preparan as esceas pode haber un isplificador que fale” (Castelao 2015: 56)–, porque iso exactamente foi o que fixo Luís Manteiga na súa primeira peza dramática *A mecada*, adiantando a chegada ao teatro galego das técnicas de distanciamento do teatro épico que se atribuíu a *A Soldadeira*, de Luís Seoane. De feito, esta peza é a única entre a produción dramática de Luís Manteiga que está pensada para un grupo numeroso de actores, que ten a duración que solicitaba Castelao, e que inclúe números de canto e baile. As restantes responden á realidade dos cadros de declamación da época, é dicir, un máximo de cinco personaxes e unha escenografía que unicamente presentaría certa complexidade na iluminación (Tato Fontaíña 2003). Hoxe sabemos que a resposta de Ramón Otero Pedrayo e a súa contribución ao teatro de caretas de Castelao foi o volume que coñecemos como *Teatro de máscaras*, que permaneceu inédito até 1975. Con *Pimpinela*, despois transformada en terceiro lance d’*Os vellos non deben de namorarse* e co *Teatro de Máscaras*, de Otero Pedrayo, entraban no teatro galego o expresionismo e todas as formas do teatro de arte, do teatro vangardista, culminación da proposta de renovación dramática de Castelao.

Coda

Como conclusión e resumo hai que recordar que os obstáculos que reduciron esta etapa da historia do teatro galego a un ramo de obras magníficas, que parecen xurdir como flores no deserto, foron tanto internos como externos. Nos internos figuran as reservas e suspicacias dun sector das Irmandades da Fala sobre a liberalidade temática e técnica dos dirixentes do Conservatorio, mais tamén a paternalista convicción doutro sector que consideraba imposible a creación dun teatro culto sen contar co público dunha gran cidade, é dicir, tendo unicamente un pobo-público rural e sen cultura. Nos obstáculos externos cabe recordar a ditadura de Primo de Rivera e a sublevación fascista, mais tamén e, sobre todo, a falta dun poder galego que en épocas de paz apoiase unha cultura e un teatro de seu. Nos case vinte anos que durou esta

etapa, só coñecemos unha subvención do Concello de Vigo á Agrupación Dramática de Emilio Nogueira. De todos os xeitos, houbo dous momentos en que todos traballaron xuntos para conseguir un teatro nacional moderno e de calidade, o primeiro en 1919, cando se presentou o Conservatorio Nazonal de Arte Galega na Coruña; o segundo comezou co Bienio Negro e acabou coa sublevación fascista de 1936, cando desde o Partido Galeguista se interveu e se traballou para, por fin, actualizar e modernizar a escena.

As liñas estéticas que se podían seguir para renovar o teatro nas primeiras décadas do século XX eran moitas. Baixo a dirección ideolóxica, sempre posibilista, de Antón Villar Ponte, en principio, o Conservatorio optaría polo naturalismo, adaptando pezas do *Teatro Livre* portugués –*Amanhã* de Manuel Laranjeira, *Uma anedota*, de Marcelino Mesquita ou *Mater Dolorosa*, de Júlio Dantas–, que a través da denuncia social tiña como lema “redimir pola arte e vencer pola educación”. Ao mesmo tempo, os escritores máis comprometidos co proxecto escribían textos que, ou ben na temática ou ben na estética, estaban marcados por esa corrente dramática; nesta liña están obras como *Donosiña* (1920), de Xaime Quintanilla; *Entre dous abismos* (1922), de Antón Villar Ponte, ou *Desourentazón* (1924), de Fernando Osorio.

A proposta simbolista, da autoría de Vicente Risco, chegou tarde de máis para que puidese ter incidencia nos cadros de declamación ou no labor dos dramaturgos. Mais foi lida no Seminario de Estudos Galegos e dramaturgos como Rafael Dieste en *A fiestra valdeira* (1927), Ramón Otero Pedrayo en *A lagarada* (1929), e Álvaro das Casas en *Matria* (1935) están en moitos aspectos integrados no teatro simbolista. Como tamén o están as obras que romperon coa tradición do teatro histórico dos rexionalistas para inaugurar un novo teatro histórico, simbolista, que foi iniciado con *O Mariscal*, de Ramón Cabanillas e Antón Villar Ponte. Na mesma liña de utilización da historia para espertar a conciencia nacional reivindicando, como símbolos e/ou lección de futuro, determinadas figuras ou acontecementos do pasado, hai que encadrar ao Armando Cotarelo de *Hostia* (1924) ou *A morte de Lord Stauler* (1929), de Álvaro das Casas.

A terceira proposta de renovación dramática chegaría de man de Alfonso Daniel R. Castelao que, se como artística plástica rexeitara o naturalismo que acabou por desembocar na pintura costumista, como dramaturgo e escenógrafo tampouco podían convencelo a comedia e o drama naturalista. Mais el non encontrou a resposta certa no teatro simbolista que propugnaba Vicente Risco, non a achou até que asistiu en París ao espectáculo de vangarda que ofrecía Nikita Balieff no pequeno Teatro do Morcego. Era un Teatro de Arte que o entusiasmou pola súa expresividade, pola

mestura de artes (plásticas, musicais, literarias...) e porque respondía a unha fórmula –a combinación de motivos populares coa arte culta– que estivera presente desde o comezo no proxecto de renovación das Irmandades da Fala. A mestura do culto e do popular pode ser rastrexado en case todas as obras escritas nesta época, desde a *Donosiña* (1920), de Xaime Quintanilla até *Os vellos non deben de namorarse* (1941), de Alfonso D. R. Castelao. O segundo intento de Castelao de ofrecer como modelo de renovación o teatro de arte produciuse en 1934, cando a perda da acta de deputado lle deixou libre tempo para volver ao proxecto dramático. Foi o que coñecemos como ‘Teatro de Caretas’ en que conseguiu involucrar a Ramón Otero Pedrayo co *Teatro de Máscaras* (1934), e a Luís Manteiga con *A Mecada* (1935). Os teatros de arte estaban pensados para un público minoritario e culto e, no caso galego, ían destinados a crear entre a mocidade aos futuros dramaturgos, críticos, directores, actores e actrices... Mais as circunstancias históricas volveron truncar o proxecto e a obra dramática que coñecemos de Castelao, *Os vellos non deben de namorarse*, chegounos coas modificacións realizadas despois de 1939, cando xa estaba preparada para un público constituído, na súa maioría, por emigrantes.

Ademais destas propostas, ás que se adscriben as grandes obras do teatro galego, a literatura dramática, na súa procura dun teatro nacional, non deixou de intentar outras vías. O teatro político tivo o seu autor en Álvaro das Casas, con *O tolo de Lastra*, *A gavilla* (1931) ou *Pancho de Rábade* (1930). A proposta do Gran-Guiñol que tanto éxito tiña en Francia, chegou ao teatro galego por obra da impresionante peza de Álvaro das Casa, *O outro* (1930), á que seguiría *Noiturnio de medo e morte* (1935), de Antón Villar Ponte. Este último sempre defendera a necesidade de aproveitar o enorme tirón de público que tiñan os coros populares para crear un teatro de masas con calidade artística, para o que propuña a escrita de folc-dramas como *Os evanxeos da risa absoluta* (1934). Coa intención de completar e normalizar o sistema tamén se iniciou, durante a República, a produción de teatro infantil con *Rechouchío* e *Teatro dos nenos* (1936), de Álvaro das Casas, e mais *Agromar. Farsa para rapaces* (1936), de J. Acuña, pseudónimo de Filgueira Valverde, mais a brutal sublevación fascista e a ditadura de Franco non só frustraron o proxecto de renovación das Irmandades da Fala, que tiña como obxectivo final a creación dun teatro nacional galego, tamén borraron a súa memoria.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Anónimo (1918): “O noso concurso literario. A opinión do xurado”, *A Nosa Terra* 76, 25 de decembro, 5-6.
- (1919): “Nosos poetas e a prosa”, *A Nosa Terra* 77, 6 de xaneiro.
- (1934): “Consiñas pra os grupos”, *A Nosa Terra*, 6 de setembro.
- Beramendi, Justo (2007): *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais.
- Biscainho Fernandes, C. (2017): “Fernando Osorio Docampo no programa teatral irmandiño”, no prelo.
- Carballo Calero, R. (1981): *Historia da literatura galega contemporánea*. 2ª ed. Vigo: Galaxia.
- Carré Alvarellos, Leandro (2005): “As conferencias da Irmandade. A do irmán Carré Alvarellos”, *A Nosa Terra* 184, 1 de maio de 1923. Recollida en *Documentos para a historia do teatro galego (1919-1924)*, edición e notas de Silvana Castro. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Teatral ‘Francisco Pillado Mayor’ da UDC. 95-116.
- Carballeira, Johan (1934): “Para el logro de un teatro nuestro”, *El Pueblo Gallego*, 15 de novembro.
- Casas, Álvaro das (2005): “O Teatro Galego”, *Arquivo Literario*, vol. II, Lisboa: Livraria Editora Guimarães & Cª. 1924. 353-364. Recollida en *Documentos para a historia do teatro galego (1919-1924)*, edición e notas de Silvana Castro. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Teatral ‘Francisco Pillado Mayor’ da UDC. 117-133.
- Castelao, A.D.R. (2015): “Meu querido amigo e irmán: cartas de Castelao a Otero Pedrayo”. Edición de H. Monteagudo. *Grial* 205. T. 53. 51-63.
- (2000): *Obras 6. Correspondencia*. Vigo, Galaxia.
- (1982): *Obra Completa 3. Diarios de Arte*. Akal, Madrid.
- Dieste, Rafael (1925): “En col do teatro galego I”, *El Pueblo Gallego*, 22 de decembro.
- Fernández del Riego, Francisco (1934): “Necesidade dun teatro galego”, *El Pueblo Gallego*, 8 de novembro.
- Filgueira Valverde, José (1975): “Castelao escenógrafo. Os decorados da Polifónica de Pontevedra”, *Boletín de la Real Academia Galega* 357. Recollido e ampliado, cunha referencia ao monólogo *Un ollo de vidro*, en *Cuarto Adral. Castelao na lembranza*. A Coruña: Edicións do Castro. 1987, 77-100.
- Ken Keirades (1934): “Suxerencias do momento”, *El Pueblo Gallego*, 25 de outubro.
- Lopes, Óscar (1987): *Entre Fialho e Nemésio. Estudos de Literatura Portuguesa Contemporánea* I. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.

- Lousada Diéguez (1985): *Obra Completa*. Edición ó cuidado de Justo G. Beramendi. Vigo: Xerais.
- Manteiga, Luís (1934): “Arredor do teatro”, *Heraldo de Galicia*, 10 de decembro.
- Ogando, Iolanda & Tato Fontaiña, Laura (2012): *Textos recuperados: de Galo Salinas a Castelao*. Edición e notas de Iolanda Ogando. Estudo introdutorio de Laura Tato Fontaiña. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Teatral ‘Francisco Pillado Mayor’ da UDC.
- Paz-Andrade, Valentín (1986): *Castelao na luz e na sombra*. A Coruña: Edicións do Castro. 2ª edición.
- Rebello, Luiz Francisco (1989): *História do Teatro Português*. Lisboa: Publicações Europa-América, 4ª ed.
- Risco, Vicente (1921): “Teoría y-Estórea do Drama. (Anacos de un traballo antigo, que poideran servir pr’os galegos qu’escriben pr’a escea)”, *A Nosa Terra* 148, 01.10.1921. Recollido en *Documentos para a historia do teatro galego (1919-1924)*, edición e notas de Silvana Castro. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Teatral ‘Francisco Pillado Mayor’ da UDC, 2005, 43-47.
- (1923): “O problema da grande vila”, *Rexurdimento. Orgao da I.N.G.*, 2ª época, 1 de xaneiro.
- Tato Fontaiña, Laura (2013): *Do teatro ao cinema. Obras dramáticas e guións de Ramón Otero Pedrayo*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- (2003): “A recuperación dunha sombra”, en Luís Manteiga, *Teatro galego*. Edición e estudio de Laura Tato. Sada (A Coruña): Edicións do Castro. 17-81.
- (2000): “A construción dun teatro nacional en Castelao”, en G. Constenla & P. Porta (eds.), *Castelao. Co pensamento en Galiza. Actas do Congreso*. Pontevedra: Concello de Pontevedra/ AS-PG. 39-48.
- (1997): *Teatro galego 1915-1931*. Compostela: Laivento.
- Valle, Carlos (1999): “Castelao e a arte galega do seu tempo”, en *Actas do Simposio Castelao na Galiza do século XX*, edición de Manuel Ferreiro e X. Ramón Freixeiro Mato, A Coruña, AS-PG e Departamento de Filoloxías Francesa e Galego-Portuguesa da Universidade da Coruña. 155-180
- V(icente) R(isco) (1926): “Os homes, os feitos, as verbas. Porfías diversas”, *Nós* 26, 15 de febreiro.

- Villar Ponte, Antón (1921): “Libros e Revistas. “*Infanta* tragedia por Manuel de Figueiredo. *A Horda* tragedia de João de Castro”, *A Nosa Terra* 153, 15.12.1921. Recollido en *Documentos para a historia do teatro galego (1919-1924)*, edición e notas de Silvana Castro. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Teatral ‘Francisco Pillado Mayor’ da UDC. 2005, 49-55.
- (1934): “Un camino de galleguización que señalamos a nuestra juventud”, *El Pueblo Gallego*, 16 de outubro.
- Villar Ponte, Ramón (1977): *A xeración do 16. Discurso lido na súa recepción na RAG*. A Coruña: Publicacións da Real Academia Galega.

O teatro no tempo das Irmandades: espazo e identidade

Euloxio R. Ruibal
Real Academia Galega

Resumo: Malia que o teatro fose imprescindíbel para contribuír ao prestixio da fala a fin de acadar unha plena construción da identidade galega, non foi tido en conta dende os momentos fundacionais das Irmandades. O chouto do rexionalismo teatral ao nacionalismo facíase indispensábel para a súa necesaria revitalización. Unha breve contextualización político-social pono en evidencia; cómpre non esquecer o tipo dominante de público. Para ese salto, a participación de Fernando Osorio Docampo foi notábel. Tamén a de Vilar Ponte, Cabanillas e outro moitos. Pero a ditadura de Primo de Rivera ou impedimentos de tipo interno coutaron en gran parte o avance, que, aínda así, non foi menor. A este respecto, cómpre ademais ter en conta que a escrita de textos dramáticos, de cara a un sistema teatral propio, tivo moi presente unha estruturación espacial que contribuíse á formación da nosa identidade.

Palabras chave: Rexionalismo, nacionalismo, Osorio Docampo, Vilar Ponte, Ramón Cabanillas, espazo dramático, cronotopo, identidade.

Abstract: Despite the fact that the theater to be essential to contribute to the prestige of the Galician language in order to achieve a full construction of our identity, was not taken into account from the foundational moments of the Irmandades. The leap of regionalism theatrical nationalism was essential for the needed revitalization. A brief political-social contextualization puts in evidence; we should not forget the dominant type of public. For that leap, the participation of Fernando Osorio Docampo was remarkable. Also of Vilar Ponte, Cabanillas and many others. But the ditadura of Primo de Rivera or internal impediments slowed down in large part the breakthrough, which, even so, it was minor. In this regard, it is also necessary to bear in mind that the writing of dramatic texts, in the face of a theater system itself, had a very present a spatial structuring that contribute to the formation of our identity.

Key words: Regionalism, nationalism, Osorio Docampo, Vilar Ponte, Ramón Cabanillas, dramatic space, chronotope, identity.

Na época irmandiña (aínda que tamén, en boa parte, durante a rexionalista) a reivindicación e mailo espallamento da lingua galega implica asemade a exaltación dunha conciencia colectiva de reafirmación e potenciación da personalidade xenuína de Galicia. O prestixio da fala, totalmente necesario para resolver os problemas de auto-aprecio e do espírito nacional (o romántico *volksgeist* alemán), forxadores dunha sólida e diferenciada identidade, requiría unha dinamización de actividades diversas en todos os campos do abano socio-cultural. Loxicamente, o teatro tería que ocupar un lugar sobranceiro. Porén, non ocorreu así dende o momento fundacional das Irmandades; quizais fose tido en conta (non deberíamos dubidalo, sobre todo se consideramos o papel primordial que ocupou Antón Vilar Ponte). Mais o caso é que aínda se tardou en ter coñecemento que “había xuntanzas para traballar pola implantación do teatro galego” (*ANT*, nº 2, 24.11.16). Sorprende así mesmo que un persoeiro da categoría de Lois Porteiro Garea non aluda ás artes escénicas no seu transcendente discurso “ó fundarse a Hirmandá en Santiago” (28-V-1916), pronunciado tan só 10 días despois do inaugural da “Hirmandá d’os Amigos d’a Fala” da Coruña (18-V-1916). Porteiro Garea (2016), non obstante, cómpre sinalalo, non se esqueceu das artes plásticas, da “nosa música”, das masas corais, nin, por suposto, da poesía. Haberá que agardar (aínda que non moito) até 1917 para que apareza un artigo, asinado por Sergude, no boletín decenal *A Nosa Terra*, co expresivo título de “Fagamos Teatro”. Refírese nel o papel que debe cumprir a nosa arte escénica naquela xeira irmandiña que xa estaba a desenvolverse. Velaí un elocuente parágrafo do mesmo:

Temos que (...) axudar ó restablecemento do Teatro Rexional, porque é o mellor xeito para facermos unha grande e fonda propaganda e para dar a coñecer os nosos problemas, sempre esforzándonos en facer arte, que é a mellor maneira de conquistar corazóns, de afinar un corazón na alma dos pobos. (Sergude 1917: 3).

Arte, propaganda, problemática propia, procura dun público, degoros de emocionar, *Volksgeist*... Suñoen, sen dúbida, cuestións moi encomiábeis. Pero aínda se facía patente a grande influencia do teatro rexional, e con letras maiúsculas. Un teatro de carácter nacionalista que daquela cumpría no noso país custaría suores e demandaría moito tempo conseguir que (un paso adiante e dous atrás) se fose normalizando nos palcos ou escenarios. Non deberíamos, porén, desbotar unha mínima contextualización. Quizais dese xeito academos situarnos un chisco, poñéndonos na pel dos nosos antepasados, coa axuda das coordenadas espazo-temporais. Disimulen a banal simplificación, pero os nosos avós, bisavós ou tataravós, tendo en conta que o mundo (como sempre) estaba en guerra (ademais da de España con Marrocos) e en Galicia

se intensificaban as loitas agrarias (que ían deixando mortos nos foxos dos camiños), a ditadura de Primo de Rivera non se fixo agardar (logo viría outra aínda mellor), a fame e a miseria seguían empurrando á emigración, o analfabetismo acadaba cumios lamentábeis, as enfermidades endémicas resultaban agravadas por unha atrasada atención sanitaria (a gripe do ano 1918, por certo, foi a que privou ás Irmandades dun dos máis eminentes “hirmáns”: o xa citado Lois Porteiro)...

Se a toda esta pequena restrita de (enormes) problemas se lle suman outros, causados pola penuria cotiá, aquelas xentes de vida escrava (agás, claro, unha minoría talvez beneficiada) ben tiñan gañado (mercé á catarse cómica ou trágica) uns momentos de grato lecer con comedias sentimentais, líricas ou saudosas, dramas anticuís, obras costumistas, xoguetes rexoubeiros, parrafeos badocos ou choqueiros... A fin de contas, o importante é que a fala vulgar, popular e coloquial ou a lingua refinada e culta se emitise dende o escenario e chegase ao espectador, acomodado nas plateas, palcos ou galiñeiros. escoitar a fala propia nun auditorio, en común irmandade, emociona e fai sentir orgullo polo propio. É desa forma como a lingua se funde de xeito alquímico coa reflexión, o sentimento ético e o gozo estético.

Con entusiastas escritores (poetas, dramaturgos, xornalistas...), firme defensa de dignificación e difusión lingüística, vontade e paixón escénicas, e riqueza temática, existen xa uns alicerces para afrontar a construción dun sistema teatral. Mais tamén cómpre ter en conta o humilde labor dos precursores decimonónicos e a notábel herdanza dos rexionalistas, que sempre tendemos a subestimar.

O teatro rexionalista fora medrando en autores (resaltemos a Manuel Luguís, Antón Vilar Ponte e Galo Salinas), textos, grupos e compañías (ou, como daquela se denominaban, “cadros de declamación”). Asociacións de toda índole (recreativas, relixiosas, pedagóxicas, obreiras, folclóricas, etc.) contribúen en boa medida á produción e espallamento da arte escénica, e non só no noso territorio, senón tamén na Galicia da diáspora (Arxentina e Cuba, fundamentalmente). De grande importancia, malia a súa breve duración, foi a creación por Eduardo Sánchez Miño na Coruña da Escola Rexional de Declamación. Logo da súa desaparición, houbo algúns intentos de formación de entidades semellantes, que non chegaron a callar. Débese salientar que na etapa rexionalista se reivindicou o ensino do idioma galego en todas as escolas de Galicia, así como tamén se defendeu que só se considerase teatro galego o realizado na lingua propia (ou “dialecto”, como moitos así daquela a nomeaban).

A formación do Conservatorio Nacional de Arte Galega, dirixido ao comezo por Fernando Osorio Docampo, supón o gran pulo do teatro nacionalista das Irmandades. Este importante actor, director, profesor e autor, formado teatralmente

en Lisboa, aposta por un teatro de calidade artística, vocación universalista, comprometido socialmente e cun rexistro idiomático culto. O feito de que Fernando Osorio utilizase textos nas súas aulas (Tato 1999: 79) de Shakespeare, Maeterlinck, Yeats ou Strindberg, ofrece unha clara idea do seu excelente nivel formativo, do seu rigor artístico e mais da súa vocación pedagóxica. Cumpría acadar prestixio entre as clases superiores das vilas e cidades. Para a inauguración do Conservatorio, polo tanto, encárgaselle un texto, por mediación de Vilar Ponte, ao recoñecido poeta cambadés Ramón Cabanillas. *A man de Santiña*, o título da obra que este a tal fin escribe, unha “delicada comedia de amor” (como a define Laura Tato; 1999: 79), ten lugar nun espazo señorial de Galicia, nun pazo, onde a familia que o habita fala nun idioma refinado. O espectáculo inaugural confórmase coa estrea desta comedia e mais coa escenificación dunha peza portuguesa, *Unha anécdota*, de Marcelino Mesquita, drama de carácter naturalista, estética que Osorio Docampo tenta introducir dende o comezo, pero que non consegue, malia os apoios de Antón Vilar Ponte, Xaime Quintanilla e poucos máis.

As dicotomías, políticas ou teatrais, que se xeran (costumismo/naturalismo, ruralismo/universalismo, rexionalismo/nacionalismo...) decontado empurran ao Conservatorio a unha fonda crise. Créase o Cadro de Declamación da Irmandade, do que non tarda en apoderarse Leandro Carré, que o converte na Escola Dramática Galega. En fin, o rancio rexionalismo colle por un tempo renovados pulos, en especial coa recuperación de vellos dramaturgos. A actividade teatral, porén, poténciase e espállase por todas as cidades e vilas de Galicia. O público aumenta considerabelmente, mercé sobre todo ás xiras dos “cadros”, moitos deles pertencentes aos coros folclóricos, que tiveron dende a proclamación da ditadura de Primo de Rivera (1923) até a chegada da República o seu gran momento. O número de funcións conseguidas por varios grupos (arredor do cento) resulta hoxe en día sorprendente. Unha das obras de maior éxito de público e crítica foi *O Fidalgo*, texto en verso de Xesús San Luís Romero; foi estreado polo grupo compostelán “A Terriña”, o 17 de xaneiro de 1918. Este drama anticaciquil (a obra galega máis representada daquela, segundo Pillado e Lourenzo; 1979: 65) chegou nun momento providencial, con grandes problemas sociais, sobre todo agrarios (lémbrese que a lei de redención de foros data de 1926). Seguiuse a representar por outros grupos durante bastante tempo, o mesmo que *A Ponte* (1903), de Manuel Lugrís Freire, texto de forte carácter social, que exerceu, sen dúbida, influencias n’*O Fidalgo*.

Se ao devandito engadimos que se convocaron premios de textos dramáticos (Coruña, Betanzos...), que as publicacións periódicas galegas da época se ocuparon

das incidencias ou estreas por medio de soltos, noticias, entrevistas, comentarios e críticas, e que moitas obras (publicadas ou inéditas) e mailos seus autores xeraron posteriormente abondosos estudos científicos de diferente extensión e contido, ben podemos afirmar que no teatro da época das Irmandades (malia a ficar tronzado de vez por dúas ditaduras) se estaban a asentar os alicerces dun sistema teatral galego.

A vontade de contribuír á formación dese sistema maniféstase de moi diversas maneiras. A min interésame agora sinalar de xeito breve e sintético a construción identitaria de Galicia por medio dos espazos dramáticos. Xunto co idioma, en simbiótica relación, producen no lector ou (mellor aínda, coa axeitada mediación escenográfica) no espectador a emoción dos eidos patrios, que se dispara cal unha frecha directamente á nosa alma colectiva.

Son abundantes as obras que propoñen uns espazos interiores, espazos de intimidade familiar, como as cociñas de lareira, que antes non faltaban en ningunha casa labrega. Así, lemos nunha acoutación de *Enredos*, de Leandro Carré:

Cociña de casa aldeana. A dereita lareira na que arde o lume; pendurado da gramalleira un pote grande ou caldeiro e un pote pequeno no lume; na esquerda artesa, bancos... (Biscaíno / Lourenço, 2002: 53).

Esa familiaridade do fogar, ese intimismo, ese lugar con elementos ou obxectos amados da vida cotiá (alzadeiros, artesas, vertedoiros, lareiras, gramalleiras, potes, tixolas, louza...) produce no público unha identificación saudosa, un sentimento de pertenza común, de protección, de acubillo. Áchase ante algo moi seu, moi noso, semellante a outros, pero ben diferenciado. Iguálanos e diferéncianos ao mesmo tempo. É todo, pois, moi noso, só noso, que aínda se pode potenciar co espazo sonoro. O Equipo Glifo (1998: 435) considérao un dos “lugares de encontro” bakhtineano, que denomina *cronotopo da lareira*, “con posibilidades de apertura cara ao fantástico”.

Na referida obra de San Luís Romero, *O Fidalgo*, unha escena, a derradeira, desenvólvese nunha encrucillada. Trátase dun espazo máxico, en forma de cruz. Un espazo que Marc Augé denomina “lugar antropolóxico”, ben diferenciado do “non-lugar”. Ten un centro, pero tamén catro camiños converxentes que poden conducir a moi diversos lugares. A paisaxe foi cortada violentamente, pero tamén humanizada logo, con cultivos ou árbores ás beiras. Con frecuencia, posúe un cruceiro ou un peto de ánimas. Relixión, misterio, superstición... É un espazo que nos atrae, espazo con magnetismo, que fascina polo enigmático e inquedaante telurismo. Érxese en elemento principal dos motivos de encontro, incluídos dentro dos denominados *cronotopos do camiño* (Bakhtín 1989: 250), nos que (artisticamente) se comprime e

concentra o tempo e o espazo se alonga e diversifica. Contribúe dese xeito, ademais de outros aspectos, a acentuar a tensión, a potenciar a violencia.

A peciña de Ramón Cabanillas, *A man de Santiña*, como xa dixen, sucede nun pazo. Nel establécese convivencia entre os señores e a servidume. Pero identifica aos primeiros. Unha casona que pertence a xente moi rica, moitas veces á fidalguía, é un edificio construído case sempre de cantería artisticamente labrada, en especial nas fachadas, no escudo de armas, na capela... Por moito que nos aproximemos, fica distante, non nos é posíbel acceder a el. Pero axiña o recoñecemos, ao primeiro golpe de vista. Resulta inconfundíbel. É a residencia, moitas veces temporeira, do señorío principal, pero tamén é algo noso, está edificado sobre unha parte da natureza pertencente ao común de todas as xentes... En realidade, pode considerarse patrimonio artístico-cultural de todos nós. Posúe unha configuración propia da nosa Terra, que unifica á maioría desas casonas, case sempre con capela e pombal, hórreo farturento, pendellos inmensos, vivendas dos caseiros ou da servidume, cortes... Trátase dun espazo antropolóxico, pero enaltecido; é noso, característico da nosa nación; forma parte da nosa paisaxe. E énos tan propio, en especial o de estilo barroco, que mesmo serviu de modelo arquitectónico para os edificios dos anos vinte e trinta do século XX, e mesmo posteriores, e que se engloban dentro do estilo coñecido como “rexionalismo”. Un inmillorábel exemplo témolo no conxunto coñecido como Residencia Universitaria, segundo proxecto do arquitecto Xenaro de la Fuente, hoxe en día inserido dentro do Campus Sur da Universidade de Santiago de Compostela. Pola súa “entidade cultural e temporal singulares”, o Equipo Glifo (1998: 435), proporciónalle a esta edificación, dentro da nosa literatura, a categoría artística de *cronotopo do pazo*. Poderíanselle engadir *Donosiña* de Xaime Quintanilla e mais *O pazo* de Manuel LUGRÍS Freire, pois ambas suceden tamén nun edificio rural das referidas características.

O espazo mariñeiro, tamén presente noutras obras, sobre todo de Armando Cotarelo, acada a súa máxima expresión como elemento identitario n’*A fiestra valdeira* (1927) de Rafael Dieste. O espazo identitario, individual e colectivo, áchase, e en forte conflito, representado e simbolizado nun anaco de lenzo do retrato do protagonista: unha vista do peirao, dende a fiestra da súa casa, “lugar antropolóxico” propio dos mariñeiros, dos que formou parte e agora sofre porque a súa familia (muller e filla) pretende converter o espazo nun lugar máis señorial, e conseguir deste xeito un prestixio que patentice o seu desleigamento.

Outra sabia e eficaz estruturación do espazo como elemento identitario témolo na “farsada trágica para ler” *A lagarada*, de Ramón Otero Pedrayo (1998: 60-61, 84, 93). A profanación do monte Medelo, lugar sacro e máxico (habitado por fadas

e bruxas), por parte do arqueólogo, por escavar unha mámoa e espoliar un vaso campaniforme, desata a ira dos nosos devanceiros (os mouros), que alí dormen o sono eterno dende un glorioso pasado común “celta”.

Non se debe deixar de inserir aquí o espazo dramático d’*O Mariscal* de Ramón Cabanillas e Antón Vilar Ponte: unha fortaleza medieval. Pódese considerar dentro da categoría de *cronotopo do castelo* (Bakhtín: 1989: 434), por estar enchoupado de tempo do medievo nun espazo significativo de loita dos irmandiños daquel tempo contra os señores feudais. Algúns nobres daquel entón (como o Mariscal Pardo de Cela) loitarían á súa vez contra o dominio de Castela, por un reino independente galego. A impregnación da lenda artúrica reforza aínda máis a consideración de *hipérbato histórico* que se lle pode atribuír (Bakhtín 1989: 299), ao situar no pasado ideais do futuro.

E xa non nos alongamos máis, malia a que non faltan exemplos que reafirmen o gran valor da arte dramática dun país e dun tempo. Estabeleceu alicerces para a configuración dun sólido sistema dun teatro nacional, proxectado cara a esperanzados futuros; algúns, xa pasaron con boandanza e outros, agardemos con nidio sentido porvirista, aínda están por vir.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Bakhtín, Mijail (1989): *Teoría y estética de la novela*. Madrid: Taurus.
- Biscaíno Fernandes, Carlos Caetano, e Lourenço Mória, Cilha (2002): *O ideario teatral das Irmandades da Fala*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- Glifo, Equipo (1998): *Diccionario de termos literarios*. Tomo I (A-D), Santiago: Centro Ramón Piñeiro, Xunta de Galicia.
- Lourenzo, Manuel, e Pillado Mayor, Francisco (1979): *O Teatro Galego*. A Coruña: Edicións do Castro.
- Otero Pedrayo, Ramón (1998): *A lagarada. O desengano do prioiro*: Vigo: Galaxia.
- Porteiro Garea, Lois (2016): *Discurso do Dr. Porteiro ô fundarse a Hirmandá en Santiago. (28-mayo-1916)*. Concello de Santiago de Compostela. (Edición facsímile).
- Sergude, L. (1917): “Fagamos Teatro”, *A Nosa Terra* 12 (10 de marzo), 3.
- Tato Fontaiña, Laura (1999): *Historia do Teatro Galego. Das orixes a 1936*. Vigo: A Nosa Terra.
- (2016): *O teatro nas Irmandades da Fala*. A Coruña: Real Academia Galega.

Fernando Osorio do Campo no programa teatral irmandiño

Carlos-Caetano Biscainho-Fernandes
Grupo ILLA. Universidade da Coruña

Resumo: Neste traballo fócase a participación de Fernando Osorio do Campo no proxecto teatral deseñado por Antón Vilar Ponte para as Irmandades da Fala co obxectivo de atinxir un teatro nacional galego. Deféndese, igualmente, a función da Escola da Arte de Representar do Conservatorio de Lisboa como modelo ideal para o Conservatorio Nacional de Arte Galega e a valiosa contribución de Osorio na definición duns atributos diferentes dos que caracterizaran a produción teatral galega da altura.

Palabras chave: Teatro galego, Fernando Osorio, Irmandades da Fala, Conservatorio Nacional de Arte Galega.

Abstract: This paper highlights Fernando Osorio's participation in the theatrical project conceived by Antón Vilar Ponte for Irmandades da Fala with the aim of creating the Galician National Theatre. It is also argued that the Escola da Arte de Representar integrated in the Conservatorio de Lisboa served as an ideal model to shape the Conservatorio Nacional de Arte Galega and that Osorio made a valuable contribution to define different attributes from those that characterized the Galician theater at that time.

Key words: Galician Theatre, Fernando Osorio, Brotherhood of the Language, National Conservatory for Galician Arts.

No día 5 de setembro de 1818 aparecía n' *A Nosa Terra* un breve texto intitulado «Nubes» e que asinaba Fernando Ossório, de quen, na altura, pouco se sabía na cidade da Coruña:

Logo pol-a mañá cedo, o labrego ao levantarse, contemplou o seu trigo que o tempo seco obrigaba a amarelecer prematuramente. Unha nube ao longe, na que se fixou despois de no seu rostro se haber marcado unha expresión de desgosto, fixo mudar ésta pol-a d'esperanza.

Aquela nube branca que aparecía no fondo azul do firmamento era o preludio d' unha chuba desejada para beneficiar o campo.

A natureza, vigía zelosa da propiedade do labrego, mandaba aquela nube como idea germinadora que cría outras novas para a realización d'unha obra. Esas ideas aparecen por todos lados, e logo o ceo cóbrese por compreto; cae auga, o trigo medra e o labrego goza da satisfacción.

O pobo galego, com'o trigo, amarelece baixo o calor fétido d'unha organización podre, desconxuntada e vella.

No firmamento idealista dos galegos surge unha nube, non formada de moléculas de vapor d'auga, mas si d'homes, e logo por toda Galicia surgen irmandades que cobrirán un día todo este terruño donde caerá... chuba que afogando os caciques faga medrar o ben estar do pobo (Ossório 1918).

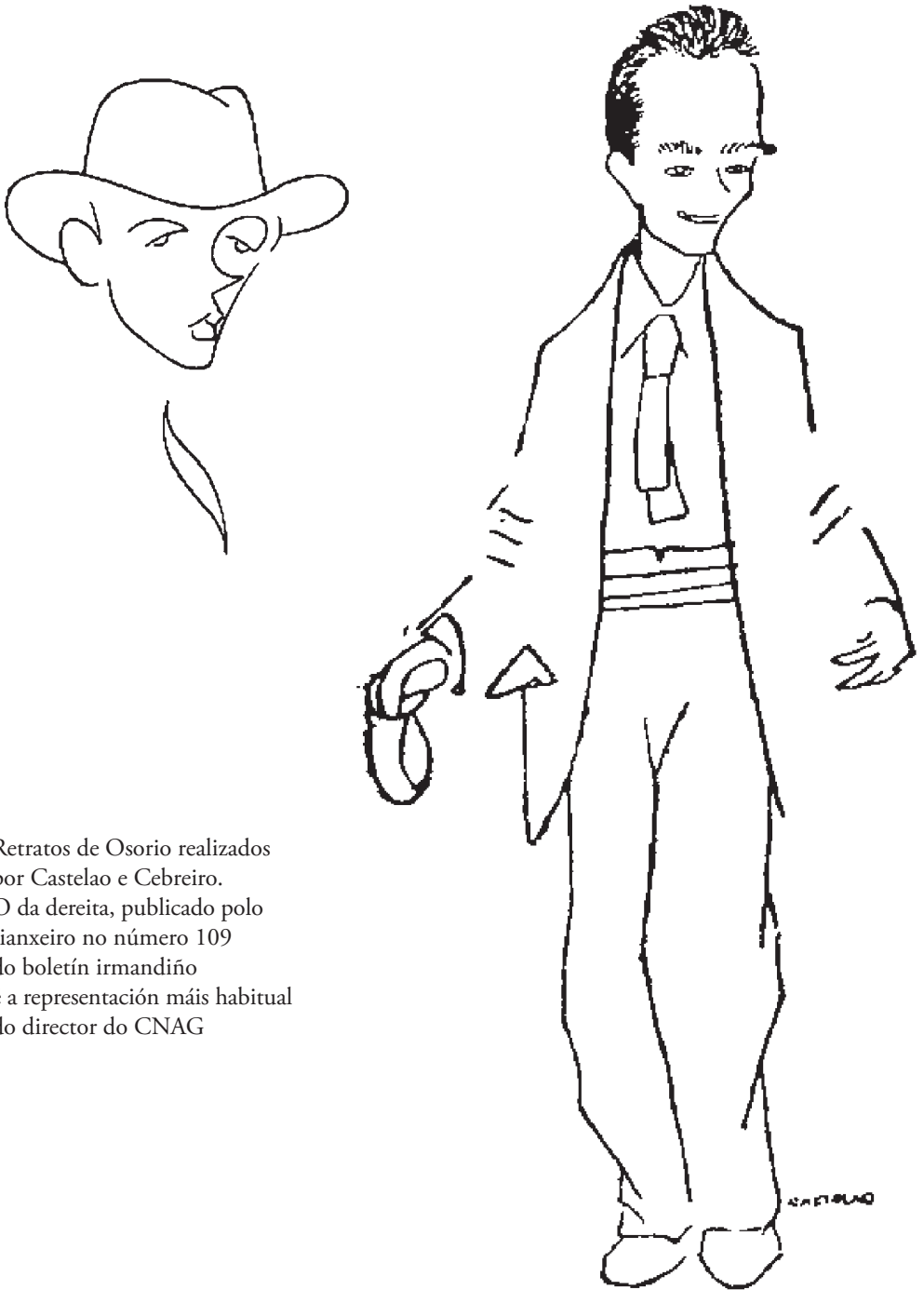
O autor que expresaba desta maneira unha fe tan firme no movemento irmandiño entre ecos de ideas agraristas era Fernando Osorio do Campo, quen chegaría a ser director do Conservatorio Nacional de Arte Galega (CNAG) –creado pola Irmandade da Coruña en 1919 e que, como demostrou a investigadora Laura Tato (1997), xa non existiría como tal en 1920.

Até agora era moi pouco o que sabíamos deste home. A escasa información recollida n'*A Nosa Terra*, o transmitido por Leandro Carré Alvarellos sobre a actividade teatral irmandiña e o esbozo biográfico “Un home, unha aventura, un tempo: Fernando Osorio do Campo”, publicado por Marino Dónega no número 33 *Grial* (Dónega 1971), apenas chegaban a delinear con riscos moi grosos –en ocasións próximos do inverosímil– a figura dun home sen rostro do que unicamente se coñecía os retratos caricaturescos de Castelao n'*A Nosa Terra* e Cebreiro na revista *Crisol*.

Noticias tan limitadas perfilaban unha imaxe case lendaria dun home amante da aventura, quer caracterizado por unha «actitude abertamente ácrata» que «lle impedía estar atado por moito tempo ó mesmo labor» (Vieites 2003: 274), quer como un profesional das táboas que chegou á cidade herculina tan inesperadamente como desapareceu pouco despois, sen intervención posterior na vida cultural e política galega.

En definitivo, achábamonos perante unha figura conxecturalmente moi relevante nun dos campos de acción das Irmandades, mais do cal pouca cousa sabemos relativa aos tempos anterior e posterior a aquel en que funcionara o CNAG ou sobre a maneira en que se vinculou ao ideario nacionalista –e se desvinculou, de ser o caso.

Hoxe podemos achegar un perfil biográfico máis completo do autor do relato con que abrimos este texto. A primeira cousa que pode ser afirmada é que, moi probablemente, «Nubes» foi escrito no Hospital Militar da Coruña, onde Osorio estaba ingresado atinxido de gripe pneumónica –a chamada «gripe española», que decimou a

Retratos de Osorio realizados por Castelao e Cebreiro. O da dereita, publicado polo rianxeiro no número 109 do boletín irmandiño é a representación máis habitual do director do CNAG

populación incluídos varios irmandiños. O actor sobreviviu á doenza, mais non o faría o seu irmán Alberto, que morría en Lisboa con 22 anos. «Recordo a gripe de 1918, que pasei no Hospital Militar con aspirina e conhaç [sic]. Muitos morreram nos meus brazos, afogados sem poder respirar», ía comentar en misiva de decembro de 1971.

Fernando Osorio chegara en 1916 de Lisboa, fuxindo dunha inminente mobilización para integrar a tropa que Portugal enviaba a loitar na Grande Guerra. Da capital portuguesa era a súa familia paterna e alí naceran os seus irmáns, Alberto e Ramiro. No entanto, el viñera ao mundo na Coruña, a onde se deslocara para dar a luz a súa nai, tamén herculina.

O Osorio que chegaba á Coruña titulárase na Escola da Arte de Representar do Conservatorio de Lisboa, dirixido na aquela altura por Júlio Dantas. Alén diso, coñecía os rudimentos de varias linguas e relacionárase cos círculos masónicos da capital portuguesa –de grande presenza pública nos primeiros anos da década de XX. Con dezaseis anos presenciara o advento da República en Portugal e a súa ideoloxía veríase fondamente marcada polos valores republicanos e polo pacifismo.

A formación recibida por Osorio na Escola da Arte de Representar entre os anos 1911 e 1915 caracterizárase por unha visión moderna do oficio teatral que deixaba atrás as formas estereotipadas herdadas do romantismo e a asociación tradicional entre o mundo da interpretación e a ausencia de cultura. Así, frecuentara cadeiras de Estética Teatral, Lingua e Literatura Portuguesas, Historia das Literaturas Dramáticas, Arte de Dicer, Filosofía Xeral das Artes, Arte de Representar, Ximnástica Teatral, Danza ou Administración Teatral. Docentes como António Pinheiro ou José António Moniz propiciaban entre o seu alumnado unha profunda reflexión sobre a interpretación e incorporaban prácticas tan innovadoras como as visitas aos hospitais psiquiátricos para prepararen as personaxes de Henrik Ibsen ou ao Museo de Arte Antiga para coñeceren a indumentaria que caracterizara a época de Gil Vicente.

O carácter innovador da Escola da Arte de Representar do Conservatorio de Lisboa na segunda década do século pasado atinxía tamén a estética predominante na institución. Aínda que os docentes máis vellos seguían instalados nos artificios declamatorios e nas fórmulas neo-románticas empregadas nos dramas históricos, a corrente estética que lle confería modernidade era o naturalismo, cuxo máximo cultivador na institución era António Pinheiro (Gameiro 2012). Este actor, encenador e formador de intérpretes participara no Teatro Livre (1902-1908), un proxecto que visara levar aos palcos lisboetas o modelo dramático de André Antoine no intento de facer do teatro unha ferramenta educativa e de transformación social. O pormenor na caracterización dos espazos e das personaxes, a naturalidade interpretativa e

Fernando Osorio na recepción
a Fernando Martínez Morás
na Reunión Recreativa e Instructiva
de Artesanos da Coruña
[Arquivo da Real Academia Galega]

a coherencia xeral da posta en escena –que xa non vai retirar da vista do espectador as accións indecorosas, como se adoitaba facer nos dramas burgueses– definían esta maneira de concibir a arte dos palcos en que Fernando Osorio se formara.

Outrosí, o coruñés tiña experiencia escénica, pois era práctica habitual no Conservatorio lisboeta (Bastos & Vasconcelos 2004) realizaren no Teatro Nacional Almeida Garrett récitas ás que asistían o Presidente da República ou membros do Goberno, e o seu alumnado máis brillante era logo reclamado pola compañía nacional –como aconteceu con Osorio. Aliás, no primeiro curso na Escola xa fora convidado por Júlio Dantas para dar unha palestra sobre «Os frades de Gil Vicente» (Dantas 1913) e, unha vez titulado, foi contratado polo Visconde São Luiz de Braga para traballar como director de escena no Teatro da República (Dantas 1916).

Durante o seu período de formación militar na Coruña –probabelmente na segunda metade de 1917 ou nos comezos de 1918–, Fernando Osorio entrou en contacto con dous activistas da afirmación colectiva galega: Lois Peña Novo e Antón Vilar Ponte. O primeiro chegara á cidade herculina en 1916, tras cursar Dereito en Compostela, nunha altura en que estaba a transitar do agrarismo socialcatólico para o nacionalismo federalista laico (Beramendi 1995). Por súa vez, Antón Vilar Ponte publicara *Nacionalismo gallego. Nuestra afirmación regional* (1916) e impulsara co seu irmán Ramón a fundación da Irmandade da Fala da Coruña, da que era Primeiro Conselleiro. Da man dos dous amigos coñeceu Osorio a reivindicación lingüística e entrou en contacto co grupo que estaba a fraguar o paso ao nacionalismo.

Desde a súa creación, a Irmandade da Coruña expresara o seu desexo de «traballar pol-a implantación do teatro galego» (*A Nosa Terra* 24.11.1916). Algúns integrantes do colectivo coruñés percibían que a actividade escénica podía representar unha magnífica vía de dignificación da lingua galega e de propagación do ideario nacionalista. Ora, o grande ideólogo deste proxecto era Antón Vilar Ponte, que xa levaba un tempo a concibir un ambicioso programa teatral para as Irmandades que liberase os palcos galegos dos tópicos inmovilizantes tan fortemente instalados na sociedade. O vilalbés achaba que o teatro que promovesen debía fuxir de calquera reduccionismo museístico, ben como dos usos diglósicos. Para iso, cumpría cultivaren o monolingüismo escénico e fórmulas que superasen os contidos e os formatos que adoitaban presentar os coros. Neste sentido, *A Nosa Terra* informaba en 1917 da demanda de textos dramáticos deste teor realizada a Ramón Cabanillas e Victoriano Taibo. Cumpría igualmente non se limitaren á promoción da escrita: a creación escénica tamén debía ser contemplada. Era preciso «facer unha compañía completa» (*A Nosa Terra* 10.03.1917). Entre os socios e as socias da Irmandade coruñesa había persoas que xa tiveran contacto coa práctica escénica amadora, mais parecía que ningunha era quen de dar unha forma definitiva ao proxecto do Primeiro Conselleiro e de se colocar á súa fronte.

Fernando Osorio mostrouse como esa peza que faltaba. Asentaba como unha luva no ambicioso programa teatral de Antón Vilar Ponte: estaba educado nunha concepción escénica global; entendía o práctica profesional nun ambiente cultural caracterizado polo uso normalizado da lingua –«o galego nazonalizado e modernizado» (Vilar Ponte 1919); manexábase nunha corrente, a naturalista, que estaba a propiciar nos palcos europeos –especialmente nas culturas minorizadas– unha auténtica revolución que supuña o paso definitivo á modernidade; non tiña interiorizado ningún límite formal, temático ou de estilo, e achegaba valiosos coñecementos da máis recente literatura dramática portuguesa.

Do valor concedido a Osorio dá conta o feito de o teren incluído no xuri do concurso literario que convocara *A Nosa Terra* no mes de agosto de 1918, xuntamente con personaxes tan relevantes no movemento irmandiño como Johan Vicente Viqueira, Xaime Quintanilla, Victoriano Taibo, Ramón Vilar Ponte, Bernardino Varela, Florencio Vaamonde e Victorino Veiga. Porén, non aparece entre os asinantes do Manifesto da Asemblea de Lugo, probabelmente porque aínda se estaba a recuperar da gripe pneumónica.

Todo leva a pensar que no mes de maio de 1918 Vilar Ponte e Osorio xa estaban a dilixenciar un colectivo teatral irmandiño e definir o seu repertorio, en que incluían a dramaturxia lusa, traducións dos clásicos universais para o galego e textos

dramáticos de nova creación que respondían aos criterios estéticos procurados –os títulos dos autores rexionalistas non serían considerados.

E xa que falamos do teatro galego. A «Irmandade da Fala» da Cruña, ten mentes d'estrenare axiña a comedia do gran poeta Ramón Cabanillas, nomeada *Man de Santiña*. Pensa tamén dar a conocer o teatro portugués contemporáneo. E ven traducind'o galego, logo de feita unha refundición comenente, da xenial obra de Shakespeare, nunca repesentada nos teatros d'España *As alegres comadres de Windsor* (*A Nosa Terra* 30.05.1918).

Ora, os dous promotores pretendían unha estrutura que fose alén do feitío dos cadros de declamación habituais que ensaiaban periodicamente para presentaren a un público entregado encenacións pouco pretensiosas nun marco de benévola complicidade. E Fernando Osorio pensou no modelo da Escola da Arte de Representar de Lisboa, que incluía a formación de profesionais.

No mes de xuño dese ano, Vilar Ponte presentou o seu amigo en público no local da Irmandade da Fala nunha conferencia sobre a arte dramática que contou coa presenza do cónsul de Portugal na cidade. O boletín das Irmandades recolleu con moito detalle a introdución á palestra de Osorio, en que o vilalbés expuña a súa concepción do galego e do portugués como unha única lingua, a pretensión de manter un fecundo relacionamento con Portugal e de revivificar a Galiza a través de «un pangaleguismo da banda d'acó do Miño e un panlusitanismo da banda d'aló» e os seus designios para a Irmandade da Coruña en materia teatral –construír para a Galiza un auténtico teatro nacional.

No seu relatorio, Fernando Osorio deixou ver a súa cultura teatral e o coñecemento que xa acumulaba das tentativas previas de dotar a escena galega dun centro de produción espectacular.

Primeiro falou da importancia do arte dramático; do orixe da traxedia, e algo sobre o que él entende que ten de ser o teatro galego. Lembróuse da escola de declamación que fundara o Sr. Sánchez Miño. E logo entrou de cheio no estudo –un estudo sintético, de vulgarización do teatro portugués, d'os gregoriosos tempos de Gil Vicente ó momento actual–. Indicou cales obras portuguesas terían boa acetación en Galicia (*A Nosa Terra* 20.06.1918: 4).

Con certeza, a parte central do relatorio en relación ao proxecto escénico irmandiño foi ese «algo sobre o que é entende que ten de ser o teatro galego». A visión de Osorio encaixaba nos planos de Vilar Ponte e até fornecía vías e modelos concretos

para emprender a desexada constitución dun teatro nacional galego, en coherencia coa soberanía estética proclamada no Manifesto da Asemblea Nacionalista de Lugo. Concretamente, tomaba como referente a sección dramática do Conservatorio de Lisboa, que vai ser considerado como o «estabrecimento irmán» (*A Nosa Terra* 15.03.1919).

Aínda que o boletín irmandiño continuou a informar após a conferencia dos preparativos dunha festa de arte teatral galego-portuguesa, integrada por títulos de Carlos Selvagem e Ramón Cabanillas e con decoracións escénicas pintadas por Castelao e Camilo Díaz, o proxecto teatral irmandiño era moito máis ambicioso e xa fora suficientemente madurecido. Así sendo, non era preciso agardar máis e en xaneiro de 1919 anunciouse a posta en andamento do Conservatorio Nacional de Arte Galega «por iniciativa d'un notable artista cruñés» (*A Nosa Terra* 25.01.1919). A vontade institucionalizadora ficaba patente desde o primeiro momento:

Temos música autóctona, temos costumes auctótonos, temos unha natureza fermosa e difrente da do resto de Hespaña, unha historia grioriosa, unha tradición brillante. Todo isto soilo pode apreciarse na forma axeitada unindo cantos esforzos áchanse espallados, n'un senso d'organización boa e moderna. Todo isto soilo pode ser fecundo apreixoándoo n'unha forma culta d'unidade.

Por iso e para iso nasce o Conservatorio Nazonal do Arte Galego, que de momento loitará co'a falla de medios económicos pero que quizais moi axiña poderá abranguer o nome de centro oficial do Poder autónomo galego. [...]

De todol-os xeitos se fai patria galega; pero un dos millores camiños é o do arte.

¡Galegos, a traballarmos todos pol-o erguimento da nosa concencia coleitiva! (*A Nosa Terra* 25.01.1919: 1).

O CNAG estaba organizado en tres seccións –Declamación, Música e Organización de exposicións e concursos de arte– e aspirábase a poder ofertar no futuro unha formación integral profesionalizante.

A matrícula ficaba aberta. Adquirírase un piano e estaban a construír un palco escénico na sede da Irmandade coruñesa. Tamén se contaba con docentes cualificados –Camilo Díaz Baliño, Fernando Osorio, o mestre Brage e outros «artistas autouizados»– e na Sección de Declamación xa se tomaran decisións relativas ao repertorio: «Vense estudando unha das milliores comedias de Shakespeare, *As alegres comadres de Windsor*, traducida e arregrada para o idioma galego. Estúdase tamén unha fermosa comedia de Cabanillas: *A man de Santiña*. E teñen ofrecido obras Rey Soto, Fernández Flórez, Xavier Monteiro Mexuto, López Abente, Quintanilla e outros varios notabres escritores da Nosa Terra» (*A Nosa Terra* 25.01.1919: 1).

Para as aulas de interpretación escolléronse títulos da dramaturxia europea máis recente traducidos para o galego por Bernardino Varela do Campo ben como unha peza de Shakespeare e desde o primeiro momento chamaron a atención as maneiras innovadoras con que o director da Sección de Declamación formaba os seus discípulos:

Fernando Osorio o mesmo ós señores que ás señoritas alumnas failles decatarse perfectamente do carácter dos persoaxes que intelpretan, da época en que autían e dos costumes d'isa época. Ilustra os alumnos de maneira admirabre, sementando nas suas almas un fondo amore pol-o arte.
[...] Non hai hoxe no teatro castelán ningún profesor de declamación capaz de superar a Fernando Osorio (*A Nosa Terra* 5.02.1919).

O Conservatorio presentouse ao público no día 22 de abril de 1919 no Pavillón Lino da Coruña cun programa que incluía *A man de Santiña* de Cabanillas e *Unha anécdota* do portugués Marcelino Mesquita. Fernando Osorio era o responsábel da encenación de ambos os títulos, para alén de interpretar a don Pedro na peza de Cabanillas e ser o protagonista absoluto da obra de Mesquita.

A recepción da primeira proposta do CNAG foi magnífica. Aplaudíase o coidado feito e a interpretación naturalista –«Las figuras todas del cuadro aparecen trazadas sabiamente y las escenas se desarrollan con una serena y grata naturalidad» (*El Orzán* 23.04.1919)– e retribuíase con agradecementos o traballo de encenación –«O director da seición de Decramación don Fernando Osorio pode estar satisfeito» (*A Nosa Terra* 25.04.1919). Alén diso, dábanlle os parabéns pola súa calidade interpretativa:

Con la obrita portuguesa «Uma anécdota» se reveló un buen actor, un apasionado actor dotado de singulares cualidades que los años y el estudio acentuarán: el joven coruñés Fernando Osorio, primer premio del Conservatorio de Lisboa, dijo con tanta naturalidad como expresión y brío su largo y difícil parlamento, que constituye, en realidad, toda la original obrita. Amable y hábil pretexto para que el artista descuelle. Agradó generalmente, y también fué aplaudido. Su meloso acento lusitano sirve, admirablemente, a la melodramática y truculenta fábula (*El Correo de Galicia: órgano de la colectividad gallega en la República Argentina* 690).

A figura de Fernando Osorio foi grandemente exaltada, até o extremo de o seu nome ser incluído na relación dos «apóstolos» da cultura nacional da Galiza:

Sen dúbida surdiu xa a «escola galeguista» que ten as fondas esencias do nazionalismo latexante por áas. Apóstolos d'ela, entre outros son; Castelao, na caricatura; Cabanillas, López Abente, Taibo e Porto Rey, na literatura; Risco, Viqueira e Losada Diéguez na pedagogía e na estética; Peña Novo, Banet Fontenla e Noguerol,

Pabellón Lino

¡Dous grandes solenidades literario-artístico-rexionaes!
às sete da tarde e às dez da noite (puntualmente)
de dia 22 d'abril, martes de Páscoa

INAUGURAZÓN do «Conservatorio de Arte Galego»,
cò seguinte programa:

- 1.º Catro palabras de presentación pol-o Sr. Peña Novo.
- 2.º **ESTRENO** de axeitado e orixinalismo **pasatempo**
n'un acto, do mais apraudido comediógrafo portugués Marcellino Mesquita:

Unha anécdota

no que fai unha verdadeira creazón e xóven e notabre actor
cruñés D. Fernando Osorio, primeiro premio do Conservatorio
de Lisboa.

- 3.º **ESTRENO** da farsada en dous pasos e un prólogo
maxinada pel-o xenial poeta da Raza **RAMÓN CABANILLAS**

*A man
de Santiña*

interpretada por señoritas e señores alumnos de «Conservatorio».

Os persoaxes da farsada son: *D. Salvador, D. Pedro, Ricardo, o Alcalde, un criado, Misá Manoela, Mari-Rosa, Rosario e Santiña.*

A acción pasa n'un pazo das Rías baixas e desenrólase n'un ambiente de señorío delicado, cando recenden e sorrín as rosas do Maio.

(O apraudido escocógrafo Camilo Díaz pintou dous artísticas decoracións para esta obra. O notabre mestre Brage lixo un inspirado recital de música enxebre que executará un sestete a mentras se di o prólogo. Nos entreactos tocaráanse tamén ara rexionaes.)

O mesmo para a función vernut que para a da noite rexirán os seguintes prezos: Butaca, dous pesetas; entrada xeneral, 60 céntimos.

Os impostos de conta do púbrice.

Tp. Tomás Rodríguez. — Barreiros 89

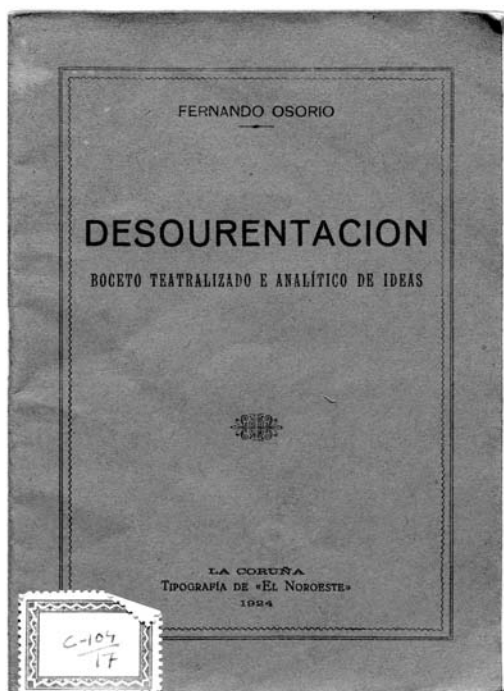
Anuncio da función
inaugural do Conservatorio
[Biblioteca-Arquivo
Francisco Pillado Mayor
da Universidade da Coruña]

na socioloxía e na oratoria; Correa Calderón, Branco Torres, Montero Mexuto e Villar Ponte, no xornalismo; Imeldo Corral, na pintura do paisaxe; Quintanilla na crítica; Balboa e Pita no industrialismo e no agrarismo; Asorey, na escultura; Fernando Osorio, no arte da decramación, e Baldomir e Braxe, na música. Todo ten un recendo a novedá, afincado no amore a Terra, n'estes precursores d'unha Galicia grande, libre, cultura, forte e rica (*A Nosa Terra* 05.05.1919).

Os promotores do CNAG deixaran claro que non ían contar cos vellos dramaturgos rexionalistas nen cos autores que seguían o camiño que aqueles marcaran –como o irmandiño Leandro Carré Alvarellos, un dos que máis teimaran en que o teatro galego debía ser fomentado polas Irmandades. Aspiraban a se distanciar das estéticas e dos feitíos predominantes até entón no teatro galego, rexeitaban o costumismo e consideraban a hipótese de encenar versións galegas de grandes títulos da dramaturxia occidental e tomando especialmente en conta a dramaturxia lusa. A comparecencia inaugural do Conservatorio definira claramente ese modelo: «Que el “patrón” sirva para enmendar los rumbos de la naciente dramática gallega, que hasta ahora solo parecía responder a una única nota, amarga, iracunda, desolada. Bien estuvo que así fuese, seguramente, para despertar energías dormidas; pero ya es hora de una oportuna y artística revolución» (*El Correo de Galicia* 690). A obra escollida para a seguinte encenación do Conservatorio foi *Donosiña* de Quintanilla e o seu anuncio provocou a oposición do sector desatendido, que contraprogramou unha entidade alternativa –a Escola de Teatro Galego Rosalía Castro– na sede do coro coruñés Cántigas da Terra, «coa idea de reorganizar una agrupación puramente artística» (*La Voz de Galicia* 28.10.1919).

Xosé Manuel Maceira, biógrafo de Carré, fala dunha circular asinada por Jacobo Casal, Leandro Carré e Fernando Osorio en que piden apoio para esta nova escola (Maceira 2014: 370). Sorprende que o director da Sección de Declamación do CNAG se embarcase nunha iniciativa que pretendía boicotear o ambicioso proxecto teatral da Irmandade da Coruña, feito que, sen dúbida, tivo que decepcionar Antón Vilar Ponte de maneira especial, pois el era consciente das intencións últimas da Escola de Teatro Galego Rosalía Castro. Temos que pensar que Osorio fora repentinamente colocado nunha posición relevante da vida cultural coruñesa e que estudara para vivir da profesión escénica, polo que admitía sen maiores cuestionamentos que o reclamasen para unha outra iniciativa teatral. Cando constatou que esas diferenzas no seo da Irmandade coruñesa estaban a abortar o CNAG xa era tarde de máis.

A súa luz apagábase tan rápido como xurdira e Osorio transmitía toda a súa decepción en dous artigos intitulados «Paradoxo», cuxas ideas centrais eran respectivamente que a arte dramática era profundamente ingrata e non todo o mundo estaba igualmente

Desourentación foi publicada en 1924 na Coruña co subtítulo «Boceto teatralizado e analítico de ideas»

preparado para o traballo escénico. A Sección do Conservatorio que dirixira convertíase nun cadro de declamación máis, o seu traballo regresaba ás dinámicas amadoras e o proxecto rebaixaba de maneira notábel as súas aspiracións, posto que agora se ían celebrar «veladas teatraes i-artísticas pra recreo dos socios» (*A Nosa Terra* 25.11.1919).

Fernando Osorio experimentou nesa altura unha nova vía para desenvolver o seu oficio, creando unha compañía profesional coa que estreou *Norte*, un texto da súa autoría. Con todo, non rompeu relacións coa Irmandade e continuou participando nas encenacións do seu cadro de declamación até que comprobou que non lle ía ser posíbel gañar o sustento por este medio. Tras casar, a comezos de 1920 decidiu ir traballar ao Congo Belga nunha compañía inglesa de importacións.

Esta aventura non callou e o discípulo de Dantas regresou á Coruña, onde recuperou o contacto coa Irmandade local. Desta maneira, en abril de 1921 Osorio é elixido bibliotecario da agrupación, nunha directiva que tamén integraban Peña Novo e Vilar Ponte. Porén, o actor xa non participaría nas encenacións presentadas nas veladas da Irmandade polo cadro de declamación nen promovería iniciativa teatral ningunha, excepción feita da súa participación no Concurso de Obras Dramáticas convocado en

1923 pola Irmandade herculina. O texto presentado, *Desourentación* (1924), foi destacado polo xuri cunha mención de honra, mais non alcanzou a ser representado pola Escola Dramática Galega –nome que recibía na altura o colectivo teatral da agrupación coruñesa– tal como anunciaran as bases do certame. Desde entón, a vida profesional de Osorio correu por outras canles, como o xornalismo e a función pública.

No que di respecto da súa participación na vida da cidade herculina, o antigo director do Conservatorio aliñouse no movemento republicano-federal coruñés e desenvolveu unha intensa actividade en defensa do ensino público, o laicismo e a reivindicación nacional galega. Infelizmente, os escenarios xa non voltaron a ser testemuñas das súas capacidades interpretativas e Osorio ficou á marxe das propostas modernizadoras realizadas por Castelao, Risco ou Otero Pedrayo. E, finalmente, desistiu de calquera eventual función alentadora da actividade teatral galega, ao contrario do que sucedeu co pertinaz Antón Vilar Ponte.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Bastos, Glória & Ana Isabel Teixeira de Vasconcelos (2004): *O Teatro em Lisboa no tempo da Primeira República*. Lisboa: Museu Nacional do Teatro.
- Beramendi, Justo (1995): *Lois Peña Novo. Obra completa* vol. 1. Compostela: USC.
- Dantas, Júlio (1913): *Escola da Arte de Representar. Relatório do director (1911-1912)*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- (1916): *Escola da Arte de Representar. Relatório do director (1914-1915)*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Dónega, Marino (1971): «Un home, unha aventura, un tempo: Fernando Osorio do Campo», *Grial* 33: 333-338.
- Gameiro, Luís (2012): *António Pinheiro: Subsídios para a história do teatro português*. Disertación de mestrado. Universidade de Lisboa [accesíbel en <http://hdl.handle.net/10451/6781>]
- Maceira, Xosé Manuel (2014): *Leandro Carré. Un século de cultura e compromiso*. Compostela: Alvarellos.
- Ossório, Fernando (1918): «Nubes», *A Nosa Terra* 10.09.1918.
- Tato Fontaíña, Laura (1997): *Teatro galego 1915-1931*. Compostela: Laivento.
- Vieites, Manuel F. (2003): *A configuración do sistema teatral galego (1882-1936)*. Compostela: Laivento.
- Vilar Ponte, Antón (1919): «Pangaleguismo. O camiño dereito», *A Nosa Terra* 15.01.1919.

IV.

Unha poética anovadora

As Irmandades da Fala e a renovación da lírica galega

Xosé Ramón Pena
Escritor e investigador

Resumo: A conformación da *nostridade* –isto é, aquilo que de específico, esencial, auténtico, único... ten a cultura, e a literatura, galega– constituíu o elemento esencial da procura do movemento das Irmandades da Fala. Xa que logo, os principais dirixentes da organización nacionalista buscaron explicar arreo cales viñan ser as características que demostrasen, ao cabo, a deriva singular do pobo galego e mais a orixinalidade dentro do contexto hispánico, europeo e mundial. A procura, pois, de dito carácter senlleiro; a exploración e aquilatamento das súas características vén constituír o eixo central do labor deseñado, e desenvolvido, polos novos irmandiños na xeira que foi rematar, traxicamente, no verán de 1936.

Palabras chave: Nostridade, Vicente Risco, Irmandades da Fala, Singularidade, Mobilización galeguista, Nacionalismo, Estética nacional.

Abstract: The configuration of “ourness” (that is, what is specific, essential, authentic, unique... about Galician culture and literature) made up the essential research object of the *Irmandades da Fala* movement. Therefore, the main leaders of the nationalist organization aspired to explain the features that would show the singular evolution of the Galician people and its originality within the Hispanic, European and worldwide context. The search for that particular character, the exploration and examination of its features centered the work designed and developed by the new *irmandiños* during the period that ended tragically in the summer of 1936.

Key words: Ourness, Vicente Risco, *Irmandades da Fala*, singularity, Galicianist mobilization, nationalism, national aesthetics.

Nas páxinas da súa *Teoría do nacionalismo galego* (1920), declaraba Vicente Risco que constituía un obxectivo primordial da acción galeguizadora “crear en Galicia (...) unha vida e mais unha cultura autónomas, un aproveitamento de tódalas forzas de produción material e mental da terra e da raza para a creación de valores económicos

e culturais que se poidan impor no mundo”¹. É dicir, para os principais dirixentes irmandiños sempre estivo claro que a cultura –e, loxicamente, dentro dela, a literatura– tiña de adquirir unha relevancia esencial. O que é máis: tal e como figura nas páxinas de *A Nosa Terra*, o triunfo do galeguismo habería de deber máis á creación literaria que a esoutras accións de índole socioeconómica. Entendemos que o texto aparecido en 1918, nas páxinas do voceiro das IF non deixa lugar para as incertezas:

Fará máis polo triunfo do galeguismo unha novela notable escrita en galego, unha obra de teatro xial no noso idioma (...) capaces de impoñerse máis aló das nosas fronteiras, que varias estradas, varios camiños veciñais ou unha granxa agrícola.

Deste xeito, para a mobilización galeguista ou nacionalista, facíase necesario deseñar, precisar... aquilo que a literatura tiña de atinxir. É posíbel establecermos, entón, dito labor alicerzado en tres piares decisivos:

1. A conceptualización e explotación da “conciencia de nós”
2. A busca dun rexistro lingüístico-literario culto
3. A procura dun verdadeiro esforzo creativo en todos os eidos da literatura

Ben é verdade que o afán por definir aquilo que denominamos como *nostridade* asenta nesoutra arela levada a termo polos homes e mulleres do Rexurdimento. Así e todo, corresponde ao ímpeto das Irmandades a concreción, por vez primeira na nosa historia, dunha estratexia realmente articulada, dun proxecto concluído que agarrase, xa que logo, alcanzar determinados horizontes de expectativas. Plenamente coñecedores do afán uniformizador oficialista desenvolvido desde o Estado español, as xentes das IF buscaron configurar un relato alternativo, unha nova cartografía cultural galega que fornecese os seus concidadáns dun verdadeiro arsenal de posibilidades, unha fonte limpa de contestación diante de posíbeis agravios e ofensas e, en fin, un vehículo, unha ferramenta que demostrase para alén das nosas fronteiras a fertilidade cultural do país galego. Fiando, daquela, na cultura –e, esencialmente, na literatura– como verdadeiras armas arboladizas dese proxecto común, os novos irmandiños non agacharon esforzos: a concreción, polo tanto, dunha verdadeira

---

1 Citamos a partir de Risco (2000: 4).

literatura nacional de noso é unha manda, un legado que ben se lle debe ao período que buscamos estudar: isto é, a xeira que se inicia en 1916 e que se prolonga, durante vinte anos, deica as tráxicas xornadas de xullo de 1936.

Henrique Monteagudo (1999: 505) e/ou Arturo Casas (2000: 121) abastan os datos suficientes como para comprobarmos que a literatura galega estaba lonxe, con todo, na xeira 1916-1936 de ser quen de acadar a normalidade soñada. Mais iso non significa, como recoñece o propio Casas (2000: 91) que non estivésemos realmente *de camiño*; é dicir, na consistencia dunha semiosfera: isto é, a totalidade estruturada e orgánica de significados na cal os partícipes dunha cultura son capaces de interpretar as manifestacións do mundo que os rodea. Como vimos de apuntar máis arriba, entre 1916 e 1936, o esforzo sostido por parte dos integrantes das IF puxo as bases certas dun labor de creación dun auténtico *contraespazo* público; permitiu entretecer o, xa referido, relato alternativo de nós; en fin, deu pé para que a *nostridade* puidese traballar con intensidade arreo na definición daquilo que chamamos a *procura dunha estética nacional*.

Son ben coñecidos os parágrafos da carta que Manuel Antonio lle dirixiu a Vicente Risco por volta de setembro de 1920. Neles, o futuro autor de *De catro a catro* (Manuel Antonio: 2015: 84) pídelle ao ideólogo ourensán información con respecto ás novas tendencias poéticas que triunfaban en España e en Europa. Desde logo, Risco ofrécelle datos ao rianxeiro; con todo, as liñas finais non poden resultar máis contundentes:

Moi ben que queiramos facer cousas novas -sempre dentro do noso-, pero cando as fagamos, non sexan como as fan en Londres, nin en París, nin en ningures, senón como non as fixeran en ningunha parte do mundo.

Inseridas, entón, na especificidade da cultura –da lírica– galega, Risco non lles pon reparos ás formas novidosas. De certo, aplaude, o ourensán, a propia novidade; mais ese aplauso está condicionado, agora e sempre, a que veña contribuír na posta ao día do *enxebre*, do *noso*, do *sentimento da Terra*. Ou o que vén ser o mesmo: unha Galiza moderna pero sempre galega, velaí a clave da proposta risquiiana e, xa que logo, das mesmas IF ou, mellor aínda, do sector máis dinámico da organización nacionalista.

Tratábase, pois, de definir, precisar e alcanzar unha *estética nacional*. O profesor Carlos Balañas (2000: 312), analizando os ideais de Nós –e, por extensión, entendemos da nosa parte, esoutros das IF–, se ben que conclúa que non existe un “doutrinario” común, si interpreta que ben podemos establecer cinco apartados

decisivos que enxerten o quefacer daquel grupo e do conxunto da mobilización na que se encadra:

- facer dunha fala, unha lingua
- facer dunha poboación, un pobo
- facer dun territorio, unha Terra
- facer dun pasado, unha Tradición e unha Historia
- facer dun folclore, unha cultura

Se ben que matiza as diferenzas entre Vicente Risco e mais os seus camaradas do proxecto Nós, Joaquim Ventura (1997: 259-261) sinala o post-simbolismo, o parnasianismo, o modernismo..., en fin, as diferentes formulacións do decadentismo de fins do século XIX comezos do XX como as tendencias máis caras para os líderes político-culturais do galeguismo de 1916-1936. Situando á canda delas o celtismo, coidamos da nosa parte que, en efecto, unha obra tan emblemática como *Na noite estrelecida* vén dar cumprida conta de semellante proceder. Ao mesmo tempo, o dezo de transformar un folclore nunha cultura explica esoutro éxito aínda da opción neopopularista: unha fórmula seguida, desde logo, polos creadores hilozoístas pero asemade por esoutros que procuraron o neotrobadorismo (e tamén por aqueles que incidiron nas posibilidades do relato popular).

Así pois, diante do reto lanzado polos dirixentes irmandiños, varias foron as respostas que os diferentes autores foron capaces de artellar. Na nosa opinión, e centrándonos no plano lírico, coidamos percibir cinco actitudes fundamentais que pasamos, daquela, a precisar.

1. Unha resposta negativa, contraria aos proxectos renovadores e que senta os seus alicerces e mais a súa lexitimidade tanto, dunha parte, no (suposto) herdo da tradición como sobre todo nesoutra (suposta) manda, abastada pola tradición popular. Certamente, Antonio Noriega Varela define semellante posicionamento hostil ás pretensións emanadas desde as IF.
2. A posta ao día da inspiración cívica: a reexploración do intimismo rosaliano; o modernismo enxebriado; a reinterpretación dos mitos artúricos (ou céltico-artúricos); o paisaxismo aquilatado: trátase de cinco episodios que ben poden definir o labor temático-estilístico de Ramón Cabanillas e, xa que logo, a liña oficial ou oficiosa das propias Irmandades. Villar Ponte, Risco... apoiaron decididamente esta dirección que, para eles, si acertaba na hora de activar unha verdadeira *estética nacional*.

3. O aproveitamento de determinados recursos do lirismo medieval combinada con esoutros elementos procedentes da lírica popular/popularista: velaí a clave, ao noso entender, da resposta neotrobadoresca. Ou, máis exactamente, do neotrobadorismo deseñado por Fermín Bouza Brey.
4. O que vimos denominando como “vanguardia pactada” ou, mellor aínda, *vanguardia enxebre*: isto é, a opción hilozoísta ou imaxinista que tivo en Luís Amado Carballo o seu “xefe de filas”. Estamos, en todo caso, en presenza dunha dirección que foi aplaudida polos dirixentes irmandiños na secuencia dunha “estética nacional para os mozos”. É dicir, unha vangarda aceptábel, asimilábel e nunca situada para “alén do noso”, tal e como propiciara Risco na carta a Manuel Antonio á que nos referimos parágrafos atrás.
5. A quinta resposta tamén lle deu un “si” ao proxecto renovador. Mais non só iso; no seu afán radical, mesmo chegou a cuestionar a mesma lexitimidade do galeguismo irmandiño, propoñendo tanto no eido cultural como no político –e o caso de Manuel Antonio devén, ao noso xuízo, emblemático– unha verdadeira rachadura co pasado, un ir “máis alá” que viñesen romper definitivamente co statu quo e atinxir novos e insospitados horizontes. Vanguardismo extremo, vanguardismo de ruptura significado pola obra do rianxeiro pero tamén por esoutra, inicial, dun Álvaro Cunqueiro. En calquera caso, unha tendencia que, malia contar con apoios iniciais na *intelligentsia* do galeguismo –ou en sectores moi activos do mesmo–, axiña se veu desmentida por eses mesmos axentes, abraizados/soprepasados polo (suposto) alcance e pretensións dos rupturistas.

Desde logo, en ningún caso pretendemos aseverar, co esquema que vimos de deseñar, que non se rexistren interrelacións entre os diferentes apartados do mesmo e, especialmente, temos que subliñar e matizar que esoutras que teñen lugar respecto ao plano político acaban por determinar toda unha sucesión de alianzas e contra-alianzas, conflitos maiores e menores e que, en todo caso, subministran os datos suficientes como para reafirmar que a xeira das Irmandades constitúe un período de extraordinaria efervescencia, o primeiro momento da nosa historia no cal se chegaron a deseñar dunha forma rigorosa as posibilidades/imposibilidades do proxecto galeguista no seu conxunto e, a partir de aí, os ronseis dunha posíbel normalización político-cultural da nación galega. Como é ben sabido, infelizmente, nunca puídemos comprobar a verdadeira medida da proposta: as tráxicas xornadas de xullo de 1936 puxeron punto e final a aquela experiencia, a aquel soño do cal, así e todo, somos debedores na hora presente.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Baliñas, Carlos (2000): “A ideoloxía da Xeneración Nós” en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, tomo XLVII, fascículo 112, 303-324.
- Casas, Arturo (2000): “A poesía galega entre 1916 e 1936” en A. Tarrío Varela (coord.), *Galicia. Literatura, tomo XXXII*, A Coruña: Hércules, 84-213.
- Manuel Antonio (2015): *Obra Completa. Epistolario* (ed. de Xosé Luís Axeitos). A Coruña: Real Academia Galega/Fundación Barrié.
- Monteagudo, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*, Vigo, Galaxia.
- Risco, Vicente (2000) [1920]: *Teoría do nacionalismo galego*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Ventura, Joaquim (1997): *El grup Nós i la cultura europea: autorretrat d'una generació* (tese de doutoramento inédita presentada na Universidade de Barcelona).

A poesía do tempo das Irmandades na historiografía literaria galega

María Xesús Nogueira Pereira
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Revisión das delimitacións periodolóxicas propostas pola historiografía da literatura galega para o treito que vai de 1916 á Guerra Civil. O traballo analiza as historias da literatura de referencia e indaga tanto nas etapas como nos criterios empregados para a súa identificación. A xeito de conclusión, repara nas implicacións que tiveron as diferentes etiquetas empregadas na construción do relato historiográfico galego, con especial atención á presenza nelas da denominación Irmandades da Fala.

Palabras chave: Poesía galega, Irmandades da Fala, historiografía da literatura galega.

Abstract: Review of the period boundaries established by the historiography of Galician literature for the period from 1916 to 1936 (Spanish Civil War). This paper analyses the histories of the key literary works and inquires into the periods as well as into the criteria applied for their identification. To conclude, it focuses on the repercussions that different tags had on setting up the narrative of the Galician historiography, paying particular attention to the presence of the name “Irmandades da Fala” (Brotherhood of the Language) on those tags.

Key words: Galician poetry, Irmandades da Fala (Brotherhood of the Language), historiography of Galician literature.

No marco do estudo do legado deixado polas Irmandades da Fala e, en particular, da achega destas á construción dunha poética anovadora, crin oportuno levar a cabo un exercicio de revisión historiográfica referido á periodización dunha etapa cuxo comezo se sitúa en 1916 e o límite nos primeiros anos vinte, en 1931, ou en 1936, conforme distintas interpretacións. A propia dificultade para delimitar a época das Irmandades desde un punto de vista literario reafirmoume na necesidade de volver sobre as lecturas que se teñen feito dun período tan complexo como fundamental na historia da literatura galega. A centralidade que a historiografía posúe tanto nos estudos galegos como no coñecemento da propia literatura foi outra das motivacións

dun traballo emprendido desde a consciencia do carácter artificioso de toda segmentación, por unha banda, e do feito que que ningunha periodización é, como recordou Arturo Casas nunha contribución sobre o tema, neutral ao non haber historiografía sen acto crítico (2016: 243).

A complexidade da descrición da poesía dunha etapa que foi comunmente denominada *de preguerra* vén dada pola necesidade de dar conta de feitos diversos canto á súa natureza: no ámbito político, o xurdimento do nacionalismo¹; no cultural, o proceso de galeguización acometido polas Irmandades, a Xeración ou Grupo Nós e o Seminario de Estudos Galegos; no propiamente literario, a diversidade de estéticas que concorren nun período non dilatado de tempo, desde a poesía de cuño decimonónico de Noriega Varela até os autores que incorporaron as innovacións vangardistas. Alén do exposto, e cinguíndome á cuestión terminolóxica, considerei de utilidade reparar no peso que na escolla das diferentes denominacións coas que foi bautizada a época tiveron catro factores:

- 1) O papel político e cultural desempeñado polas Irmandades da Fala.
- 2) O labor desenvolvido polo grupo Nós e a función cohesionadora que o termo posúe.
- 3) A dificultade para encadrar unha figura como Ramón Cabanillas –o poeta cano-nizado polas Irmandades da Fala–, debido tanto á súa lonxevidade como á súa evolución.
- 4) A necesidade de describir un fenómeno complexo e innovador como a *poesía das vangardas* en Galicia.

As circunstancias apuntadas avalaron xa que logo a incorporación de *Irmandades da Fala*, *Nós* ou *Vangardas* á denominación das distintas propostas periodolóxicas das primeiras décadas do século XX. O obxectivo último da miña contribución é preguntarse que períodos se sinalaron na construción do relato historiográfico galego, que criterios se manexaron e que implicacións tiveron unhas e outras etiquetas.

A presente revisión da historiografía da literatura galega moderna remóntase á *Historia da literatura galega contemporánea* (1981²), de Ricardo Carballo Calero, texto que exerceu e segue a exercer unha importantísima función canonizadora. O autor

---

1 Neste senso, a creación do Partido Galeguista (1931) podería servir de fronteira natural.

2 A primeira edición data de 1963.

distingue catro etapas na periodización da literatura da preguerra, ás que lles dedica os correspondentes capítulos:

- I. A Época das Irmandades
- II. O Grupo Nós
- III. Os Novecentistas³
- IV. Os Tempos do Seminario [de Estudos Galegos]

Carballo Calero é firme á hora de recoñecer o labor das Irmandades no que denomina “pulo decisivo” na “extensión cultural do idioma galego” (1981: 170) e destaca o papel fundamental desempeñado por Ramón Cabanillas,

o poeta [que], co seu verso afervoadado, tanxe o sino que quer espertar a conciencia da terra. Por unha banda, serve os anxeios de redencionismo agrario, esaltando a aldea fronte á vila, a aldea labradora fronte á vila burocrática, o traballo natural fronte á administración artificial, o labrego fronte ó cacique. Por outra, afirma a Galicia auténtica fronte á desnaturalización do espírito colectivo. [...] Os movementos de Acción Gallega e as Irmandades da Fala [...] acharon en Cabanillas o seu poeta. (1981: 581)

Dentro do período das Irmandades, Carballo Calero identifica aínda unha “Escola de Cabanillas” e a “Outros poetas das Irmandades”. Con respecto ao primeiro colectivo, considera que

os máis notorios poetas que se poden asinalar como pertencentes á escola de Cabanillas, poetas “das Irmandades” son Gonzalo López Abente e Victoriano Taibo⁴. (1981: 596)

Máis problemático resulta, no discurso de Carballo Calero e nos discursos historiográficos en xeral, o emprego do adxectivo *outros*, por exercer unha importante función canoizadora e relegar, mediante a invisibilización do nome, escritores a un segundo plano. Tal acontece con autores nos que a historiografía literaria galega ten reparado nos anos posteriores, como Antonio Rey Soto, Antón Zapata García ou Roberto Blanco Torres⁵.

---

3 Trátase no seu caso dos escritores tamén denominados *Xeración de 1925* (Méndez Ferrín 1984), *Xeración de 1922* (López Casanova: 1991) ou *As vangardas*.

4 Baseándose en razóns cronolóxicas, o autor dedica tamén un epígrafe a Xosé Rubinos, “por moi dubidoso que sexa o seu agrupamento cos poetas máis característicos do tempo das Irmandades desde o punto de vista estético” (Carballo Calero 1981: 605).

5 Carballo Calero engade a esta nómina os nomes de Manuel Pose Rodríguez, Avelino Gómez Ledo, Nicolás García Pereira e Herminia Fariña Cobián.

O influente estudo de Carballo Calero considera polo tanto a Época das Irmandades unha etapa diferenciada na historia da literatura galega, á que seguen o Grupo Nós, os Novecentistas e os escritores dos tempos do Seminario, denominacións estas que, a diferenza da anterior, fan alusión a colectivos máis que a períodos. Dentro do Grupo Nós estuda a Vicente Risco, Castelao, Otero Pedrayo, Florentino Cuevillas e Antón Losada Diéguez. Pola súa banda, considera Novecentistas a Manuel Antonio, Amado Carballo, Rafael Dieste, Eduardo Blanco Amor, Álvaro de las Casas, Augusto Casas, Manuel García Paz, Euxenio Montes, Evaristo Correa Calderón, Florencio Delgado Gurriarán, Federico García Lorca, Manuel Luis Acuña, Xulio Sigüenza, Emilio Mosteiro e Xoán Vidal Martínez. A descrición da literatura da preguerra de Carballo Calero conclúe co capítulo “Os tempos do Seminario”, onde trata os “escritores que estaban en activo e atinxiran a madurez literaria en 1936”. Na escolla terminolóxica o estudoso quere deixar constancia do papel desempeñado pola institución:

Así como a Academia Galega, as Irmandades da Fala e a revista Nós son focos de concentración e dispersión cultural que caracterizan etapas da literatura galega contemporánea, o Seminario de Estudos Galegos, polo entusiasmo e prestixio dos seus dirixentes, domina ou preside o labor dos escritores da preguerra. (1981: 735)

Fermín Bouza Brey, Xosé Filgueira Valverde, Aquilino Iglesia Alvariño, Álvaro Cunqueiro, Ánxel Sevillano, Xosé Lois Parente e Antonio Paz Míguez son os escritores cos que Carballo Calero remata unha *Historia da literatura galega contemporánea* que ten como límite *ad quem* 1936.

Outro dos referentes na historiografía galega é o estudo *De Pondal a Novoneyra. Poesía galega posterior á guerra civil* (1984), de Xosé Luís Méndez Ferrín. Malia o arco temporal delimitado no subtítulo, o autor dedica a primeira parte do seu estudo á “poesía galega do século XX até a guerra civil”. Na súa proposta periodolóxica, que tivo unha importante repercusión en análises posteriores, establece os seguintes grupos:

- I. Escola Formalista
- II. Antre Dous Séculos
- III. A Xeración Nós
- IV. A Xeración de 1925

Ferrín introduce o termo Escola Formalista para identificar “un grupo de poetas, encabezados por Pondal, que nacen na década de 1860”, integrado principalmente por Aurelio Ribalta, Florencio Vaamonde Lores e Manuel Lugrís Freire⁶ (1984: 24). Ao tempo, emprega “Antre Dous Séculos” para se referir

ó grupo de escritores nados na década de 1870 –agás A. Noriega Varela e Francisca Herrera Garrido, que nacen en 1868 e morren en 1947 e 1950. Son estes escritores, alén dos devanditos: Ramón Cabanillas (1878-1959), Gonzalo López Abente (1898-1940), Xerardo Álvarez Limeses (1871-1940), Francisco Álvarez de Nóvoa (1873-1936), como primeiras figuras, e outros nun alonxado derradeiro plano. (1984: 31).

Ferrín salienta a falta de cohesión deste colectivo por se tratar de “xentes sen coerenxia de grupo, sen angueiras comúns, sen órganos de expresión de seu” e sen máis vínculo, na primeira década do século XX, que “un certo compromiso político [que] lles servirá de aglutinante: o agrarismo” (1984: 32). É por iso polo que,

carentes (...) de entidade asociativa, reducidos á condición de “vates rexionais”, con pautas sociolóxicas marcadas polo poeta-tipo do século XIX, os escritores de Antre Dous Séculos corren a integrarse no primeiro grupo autocentrado que xurdirá máis endiante: A Xeración Nós. (1984: 32)

Neste grupo xeracional, o primeiro que na historia da literatura galega “se propón, en colectivo, o artellamento e órganos e institucións culturais integrados dentro dunha doutrina política que tende globalmente ó rexurdimento da cultura e máis da sociedade galega” (1984: 39), salienta a incorporación de Ramón Cabanillas (1984: 33) á beira de nomes como Xohán Vicente Viqueira, Xaime Quintanilla, Ánxel Casal, Lois Porteiro Garea, Lesta Meis, Castelao, Vicente Risco, Arturo Noguerol, Losada Diéguez, Florentino L. A. Cuevillas e Ramón Otero Pedrayo. (1984: 39). Vitoriano Taibo, Antón Zapata García e Roberto Blanco Torres son para Ferrín (1984: 43) “outros poetas” da Xeración Nós.

---

6 En Alberto García Ferreiro, Evaristo Martelo Paumán, o Marqués de Figuerola, Leiras Pulpeiro, Tettamancy y Gaston ve tamén características “moi diferentemente dosificadas” da Escola Formalista (Méndez Ferrín 1984: 24).

Finalmente, o autor de *De Pondal a Novoneyra* identifica unha Xeración de 1925, constituída “en volta deste ano” (1984: 51) e que ten como poetas máis sobranceiros a Luis Pimentel, Manuel Antonio e Amado Carballo⁷.

Unha clara vontade de intervención na interpretación da historia da literatura galega apréciase nos traballos historiográficos que, desde mediados da década dos oitenta, vén dando a coñecer Francisco Rodríguez. En *Literatura galega contemporánea. Problemas de método e interpretación* (1990) e, anos despois, no capítulo introdutorio á *Historia da literatura galega* (1996) publicada en fascículos, presenta, unha proposta que resalta a importancia do período de entreguerras. Para tal etapa, que cingue aos anos 1914-1939, reserva a denominación de *Segundo Rexurdimento: As Irmandades da Fala, Nós e Seminario de Estudos Galegos*, que xustifica nos seguintes termos:

Con este marbete referimo-nos a un período de esplendor da nosa literatura que comeza coa primeira guerra mundial (1914), os momentos culminantes do agrarismo (Sociedades Agrárias de varias tendencias) en loita pola abolición ou redención do foro e a fundación das *Irmandades da Fala* (1916), e remata coa guerra civil española e as súas consecuencias para a literatura galega no interior do país: o silencio. (1990: 52)

Dentro deste Segundo Rexurdimento, Rodríguez recorre á autoridade de X. R. Baireiro para propor “seguir utilizando os nomes de *Irmandades da Fala* para cualificar o período que vai desde 1916 a 1921 e Xeración ou Grupo *Nós*, para titular o período culturalista que arranca desde 1921 até a segunda República (1990: 53). A diferenciación entre dúas etapas cuxas denominacións, como se poderá comprobar nas páxinas que seguen, entraron en conflito en distintos momentos, resólvese conforme o diferente enfoque, político ou cultural, co que foi abordado o galeguismo.

Francisco Rodríguez reconece a coincidencia de tres xeracións neste período, “imbricadas de tal forma que algúns dos membros de *Nós* e os novecentistas (Manuel Antonio, Amado Carballo, Rafael Dieste, Euxenio Montes...) poden, nalgún aspecto, considerar-se coetáneos deses membros dos homes do Seminario (Bouza, Filgueira Cunqueiro...)” (1990: 53). Neste senso, insiste no feito de que “o labor de disterar o realmente nacionalista dun rexionalismo do que facían gala os partidos turnantes do estado –o liberal e o conservador– na súa actuación na Galiza foi acometido polas

---

7 Ferrín engloba dentro da Xeración de 1925 moitos outros autores, entre os que destacan Fermín Bouza Brey, Paz Andrade, Ánxel Johán e Manuel Luís Acuña, entre outros. *Vid.* 1984: 55 e ss.

Irmandades” (*ibidem*), e menciona como protagonistas de tal fito a Antón Villar Ponte e Lois Porteiro Garea. De igual maneira que outros investigadores, salienta tamén a centralidade de Ramón Cabanillas nestes anos e a súa consagración como Poeta da Raza.

A diferenza doutros estudos que botan man de argumentos xeracionais ou grupais, o criterio que Francisco Rodríguez emprega para establecer a distinción entre a etapa das Irmandades e do Grupo Nós é, como puido comprobarse, de índole claramente política.

Unha terminoloxía diferente foi proposta por Anxo Tarrío no seu libro *Literatura galega. Aportacións para unha Historia crítica* (1994), de grande influencia tamén no ámbito do ensino. A principal novidade radica no emprego do agrarismo para dar nome á primeira das etapas nas que articula o período anterior á Guerra Civil:

I. Dende os primeiros anos do século até 1916: Etapa Agrarista

II. De 1916 a 1936: Época Nós.

Na denominada Etapa Agrarista, Tarrío inclúe a Ramón Cabanillas, escritor de difícil encadre na historiografía galega e canonizado na época das Irmandades como “Poeta da Raza”. A este respecto, considera que,

tendo en conta o éxito que tivo entre as xentes do Movemento agrarista (el escribiu o himno de Acción Gallega do que o guieiro indiscutible foi o cura de Beiro, Basilio Álvarez), é conveniente situalo nesta etapa, aínda cando esteamos atentos a que o seu labor poético atravesara as dúas seguintes. Asemade, propiamente, podemos dicir que el foi o *poeta bisagra* de transición entre a poesía decimonónica e a vangardista, que fará eclosión feliz na década dos anos vinte. (1994: 194-195; a cursiva é miña).

Alén de considerar a Cabanillas un autor das Irmandades e bisagra entre dúas estéticas, Tarrío é da opinión de que é no libro *A rosa de cen follas* (1927) onde “atopamos boa parte do máis graúdo e valioso do poeta cambadés, xa que, liberado da poesía de encargo á que sempre estivo atado por razóns de amizade e ardor patriótico, desprega nel a súa veta máis veraz, auténtica e, dende logo, perdurable.”⁸ (1994: 196; a cursiva é novamente miña).

---

8 “É un libro intimista e amoroso no que o poeta se expresa xa coa sinxeleza e limpeza que mellor caracterizan o seu estilo máis propio”, apunta aínda Tarrío (1994: 197) a respecto da obra.

Dentro da Etapa Agrarista inclúe tamén o autor de *Literatura galega*, coas licenzas cronolóxicas debidas, a sección “Outros poetas”, grupo do que forman parte Gonzalo López Abente, Victoriano Taibo, Xerardo Álvarez Limeses, Antonio Rey Soto, etc. (1994: 198)

Outra das novidades que presenta a historia da literatura de Tarrío é a defensa da denominación *Época Nós* fronte a *Xeración Nós*, e tamén fronte a *Novecentistas*, empregada por Carballo Calero para se referir aos escritores encargados da renovación poética en Galicia. A súa argumentación da escolla terminolóxica baséase en criterios cronolóxicos antes que grupais:

temos avogado sempre pola necesidade de referirnos a esta etapa [1916-1936] como a *Época Nós*, en lugar da *Xeración Nós* (...), xa que esta expresión limita o protagonismo a aqueles homes que, nados entre 1880 e 1890, conforman o que certamente podemos chamar Grupo Nós ou grupo do Cenáculo Ourenán ou Grupo da Xeración de Risco, que se organizou fundamentalmente arredor da revista *Nós* e que se identifica soamente polos nomes de Vicente Risco, Ramón Otero Pedrayo, Florentino Cuevillas, Castelao e, ensanchando un pouco, Antón Losada Diéguez, que tivo unha influencia decisiva en todos eles. (1994: 200-201)

A etiqueta *Época Nós* permítelle ademais a Tarrío abordar dentro dun mesmo paraugas terminolóxico a totalidade da produción literaria do período que vai de 1916 a 1936, incluída a poética. Dentro da *poesía da Época Nós* destaca a Manuel Antonio, Luis Amado Carballo, Luis Pimentel, Eduardo Blanco-Amor, Fermín Bouza Brey e outros⁹. A esta etapa segue, no seu relato historiográfico, a Xeración do 36 de Ferrín, a da República de Arcadio López-Casanova, ou a do Seminario de Carballo Calero, integrada por Aquilino Iglesia Alvariño, Álvaro Cunqueiro e o propio Ricardo Carballo Calero.

Ao describir unha poesía da *Época Nós*, en lugar dunha Poesía das Xeracións de 1922, de 1925 ou das Vanguardas, ofrece unha visión alternativa a aquela que identifica a Xeración Nós fundamentalmente cos xéneros narrativo, ensaístico e teatral. As Irmandades da Fala quedan no entanto invisibilizadas na proposta terminolóxica defendida por Tarrío no seu discurso historiográfico.

Gran difusión no ámbito académico tivo tamén a *Historia da literatura* (1999) de Dolores Vilavedra. O manual emprega o xurdimento das Irmandades da Fala como

---

9 Manuel Luís Acuña, Valentín Paz Andrade, Ánxel Johán, Crecente Vega, Roberto Blanco Torres, Augusto Casas e Euxenio Montes, fundamentalmente.

marco na delimitación cronolóxica e como rótulo dun dos capítulos, “Das Irmandades á Guerra Civil”. Vilavedra destaca neste período unha etapa de esplendor, posterior á fundación das Irmandades, entre os anos vinte e o levantamento militar, que atribúe a dous factores:

As discrepancias no seo das Irmandades entre os partidarios da loita política e da liña culturalista conduciran o movemento de ruptura trala celebración da IV Asamblea (Monforte, 1922), da que sairá un novo grupo de carácter neotradicionalista, a Irmandade Nacionalista Galega, liderada por Vicente Risco. Por outra banda, a dictadura de Primo de Rivera, tras conseguir a inicial colaboración dun amplo sector do nacionalismo, imporá unha forzada inactividade política; como consecuencia destes factores, os intelectuais centrarán o seu labor no eido cultural, producindo froitos tan logrados que mesmo hai estudosos que cualifican a etapa que vai dende comezos da década dos vinte ata a Guerra Civil como un segundo Rexurdimento. (1999:194)

Máis que como etiqueta, Vilavedra emprega polo tanto o nome das Irmandades para delimitar o período longo e complexo da preguerra.

Outra achega importante á historiografía da literatura galega foi levada a cabo por Hércules de Ediciones baixo o título *Literatura galega* (2000), unha obra colectiva estruturada en seis volumes. O dedicado ao período que estou a tratar, *O século XX. A literatura anterior á Guerra Civil*, está coordinado por Anxo Tarrío e segue a delimitación periodolóxica por el proposta, que distingue, como se viu, entre unha Etapa Agrarista e unha Época Nós. Na sección correspondente a esta última figura, non obstante, unha proposta de cartografía da poesía do primeiro terzo do século XX sumamente innovadora desde o punto de vista metodolóxico. Trátase da formulada por Arturo Casas no capítulo “A poesía galega entre 1916 e 1936”, desenvolvida con máis pormenor nun traballo recente (2016) que se recolle no volume colectivo *Arredor das Irmandades da Fala*.

Nesta segunda achega, Casas expón unha interesante reflexión sobre o concepto de xeración que el desvincula, seguindo os principios da poética de Bakhtín e da socioloxía literaria de Mannheim, de cuestións relativas á idade ou biografía. Do sociólogo de orixe húngara toma tres conceptos fundamentais para levar a cabo a súa ordenación. O primeiro deles é o de *conexión xeracional*, concibida como unha “unidade histórico-social que participa dun proxecto/destino colectivo común” (2016: 244), non dependente do biografismo. O segundo é o de *situación xeracional*, un “marco de potencialidades de experiencia e pensamento asociado a clases de idade próximas

que pertencen a unha mesma comunidade de vida histórica, compartindo por tanto en trazos xerais un mesmo modo específico de intervención no proceso histórico” (2016: 245). A terceira idea que Casas recupera para a súa descrición está referida á intervención na esfera pública. Trátase da *unidade de xeración*, un “grupo concreo que, dentro dunha certa conexión xeracional e dende unha afinidade compartida e compacta, manifesta reaccións unitarias perante os acontecementos históricos, sociais e culturais” (2016: 245). Esta unidade vén dada antes pola afinidade de criterios e a asunción de obxectivos que pola idade dos seus membros.

A aplicación destes conceptos ao complexo período que abrangue as tres primeiras décadas do século XX, permítelle ao autor trazar unha cartografía na que identifica:

- I. Dúas situacións xeracionais
- II. Tres conexións xeracionais
- III. Catro unidades xeracionais

No que atinxe ás unidades de xeración, Casas diferencia entre unha que é allea á modernidade –predominante até cando menos 1928– e outra que é propiciatoria dela. Logo de deslindar estes dous marcos de potencialidades, o autor identifica tres tomas de decisión concretas ou unidades xeracionais. A primeira delas ten o seu horizonte estético e literario no século XIX e non participa, polo tanto, do ideario estético e político das Irmandades da Fala. A segunda está formada por “escritores partícipes ou afectados polo ideario das Irmandades”: Noriega Varela, Ramón Cabanillas “e os membros da súa escola (nomeadamente López Abente e Taibo), Xoán V. Viqueira, Álvarez Limeses, Antón Zapata, Paz Lestón, Crecente Vega, Urbano Moledo, Trapero Pardo e a práctica poética dalgúns membros adláteres do Grupo Nós”¹⁰ (2016: 252). A terceira das conexións xeracionais identificadas neste período é para Casas a máis heteroxénea e rica, ao participaren nela escritores que superan o espírito localista, que están influídos en diferente medida polo simbolismo e as vangardas: os Novecentistas e os escritores do Tempo do Seminario de Carballo Calero e, con algunhas reservas, os do Grupo Nós (2016: 253).

---

10 O estudoso coincide con outros na complexidade da localización da obra de Cabanillas, ao tempo que sitúa a Vicente Risco, Otero Pedrayo e Roberto Blanco Torres nun espazo fronteirizo.

No que respecta á aplicación do terceiro dos conceptos achegados por Mannheim, a unidade de xeración, que comporta como se dixo unha actuación pública común, son catro as identificadas: a unidade *nacionalista*, conformada arredor de Nós e *A Nosa Terra* (Risco, Otero Pedrayo, Cabanillas, López Abente, Victoriano Taibo, Álvarez Limeses, Manuel Antonio, Manuel Luís Acuña, Eduardo Blanco Amor, Álvaro de las Casas, Florencio Delgado Gurriarán, Xosé Velo Mosquera); a formada arredor do Seminario de Estudos Galegos (coas súas vertentes hilozoísta e neotrobadorista); a formada arredor de *El Pueblo Gallego* e Galicia, en Vigo (Otero Espasandín, Cándido Fernández Mazas, Johán Carballeira, Rafael Dieste, Valentín Paz Andrade, Luís Amado Carballo, Roberto Blanco Torres, Euxenio Montes, Ánxel Sevillano, Xulio Sigüenza, e Xoán Xesús González; e a *mindoniense*, formada arredor de Cunqueiro e a Oficina Lírica do Leste Galego (2016: 256).

O enfoque de Casas resulta innovador ao permitir superar factores relativos á idade e contemplar outros de índole sociolóxica na descrición do complexo tecido poético do período estudado.

No ano no que se cumpría o centenario da fundación das Irmandades da Fala foi publicado o terceiro dos volumes da *Historia da literatura galega. De 1916 a 1936* (2016), de Xosé Ramón Pena. O estudoso, que denomina este período “Etapa das Irmandades da Fala”, refírese ao xurdimento destas institucións como “un dos capítulos fundamentais na historia da cultura galega e mais no artellamento do noso nacionalismo” (2016: 10). Neste senso, centra a súa análise na procura dunha *estética nacional*, entendida como “unha fórmula independente, galega e capaz, polo contrario e chegado o caso, de *galeguizar o mundo*” (2016: 103), nun período amplo no que identifica unha serie de *alternativas de renovación* enumerados como segue:

- I. A persistencia da tradición (Antonio Noriega Varela e outros poetas nacionalistas, como Xosé Crecente Vega ou Daniel Pernas Nieto).
- II. Ramón Cabanillas, o “poeta arelado” (2016: 103), e outros poetas da *estética nacional*, como Antón Zapata, X. Álvarez Limeses, Antonio Rey Soto, Xoán Vicente Viqueira, Eladio Rodríguez González, Vicente Risco, Otero Pedrayo e Victoriano Taibo.
- III. A opción neotrobadoresca (Fermín Bouza Brey).
- IV. A irrupción das vangardas (Manuel Antonio, Amado Carballo, Luís Pimentel, Bouza Brey, Rafael Dieste, Bal y Gay...) (2016: 107 e ss.)

Volvendo á cuestión terminolóxica, Pena discute a denominación *Xeración/Era Nós* para enmarcar a produción destes anos e defende que

a fórmula Xeración das Irmandades –ou Xeración do 16 proposta en 1916 por Antón Villar Ponte– resulta moito máis adecuada á realidade dos feitos e aínda á pluralidade de personalidades, interpretacións do feito político-cultural galego que foron converxer naquela altura cronolóxica¹¹.

Especialmente relevante resulta o feito de que descarte como propósito da discusión calquera “guerra de etiquetas” (2016: 310) e que sustente a súa proposta terminolóxica, ademais de no mencionado maxisterio de Antón Villar Ponte, en dous argumentos:

- a) A visibilización do traballo fundamental levado a cabo polas Irmandades e a necesidade de facer fronte deste xeito ao “postregamento do labor efectuado por personalidades como Antón Villar Ponte, Roberto Blanco Torres e Leandro Carré Alvarellos...”, do que advertira xa Antón Capelán Rey (2016: 309)
- b) A vontade de reflectir “a verdadeira pluralidade de opcións que tiveron lugar no brillante período de 1916 a 1936”, pois pode acontecer [...] que “o emprego dun ou doutro rotulado si pretenda –e implique– consecuencias de carácter político-ideolóxico-cultural que nos impidan ver coa necesaria nitidez a veracidade do relato”. (Pena 2016: 310)

A argumentación de Xosé Ramón Pena conclúe cunha proposta enunciada a xeito de interrogación: “por que non utilizarmos, tal e como de feito si facemos no presente volume, o rótulo *A xeira das Irmandades* e considerar dentro del a concorrencia de diferentes opcións, entre elas a do *Grupo Nós?*” (2016: 310). Deste xeito, o investigador inverte a tendencia máis seguida no discurso historiográfico galego que prioriza as actividades do grupo ourensán na periodización da literatura.

A análise dalgunhas das obras máis representativas da historiografía galega contemporánea revela, no referido ao tratamento das Irmandades da Fala, unha tensión entre a visibilización e a ocultación de diferentes opcións que concorreron nun mesmo período. Conforme esta lóxica, o presente traballo mostra como o labor das Irmandades non

---

11 Aínda recoñecendo que “as Irmandades da Fala, como tales, conclúen o seu periplo en decembro de 1931, coa fundación do Partido Galeguista”, o historiador considera que “o seu espírito –ou unha parte substancial deste– continúa a informar o desenvolvemento da nosa cultura deica o estoupido da guerra civil” (2016: 15).

sempre quedou reflectido na denominación das distintas etapas da historia da literatura galega nin foi tampouco empregado no mesmo nivel ou xerarquía.

Por outra banda, nas propostas analizadas ao longo destas páxinas, é posíbel recoñecer o emprego de cando menos tres criterios:

- a) Cronolóxico, no estudo da problemática cuestión das xeracións.
- b) Político, na análise da construción dunha identidade nacional.
- c) Estético, na cartografía de tendencias e no estudo da dialéctica entre tradición e modernidade que se apreciou no período tratado.

A historiografía da literatura galega do período que vai dos comezos do século XX ao levantamento militar de 1936 evidencia, igual que a que se ocupa doutras seccións cronolóxicas, algúns problemas derivados dun excesivo detalle na identificación de promocións e grupos. Esta dificultade súmase á artificiosidade das segmentacións levadas a cabo polos discursos historiográficos, que en ocasións conduce a ambigüidades e paradoxos. No treito obxecto deste traballo, a dificultade para situar a Ramón Cabanillas ou aos escritores das vangardas no relato historiográfico constitúe un bo exemplo.

A escolloa dunhas ou outras etiquetas e a visibilización que con isto se fai de feitos históricos, procesos, institucións e grupos é tamén unha cuestión de canon, cunha importantísima repercusión no ámbito do ensino e, como indiquei nas primeiras liñas deste texto, na relación coa literatura. Nesta clave habería que interpretar todos aqueles escritores etiquetados baixo o rótulo da outredade (*outros poetas, outras voces*), ignorados ou esquecidos por quedaren nas zonas de sombra do relato historiográfico. O caso de Gonzalo López Abente, rescatado nos últimos anos grazas aos traballos de edición e estudo realizados por Miro Villar, ilustra ben os perigos de denominacións desta natureza.

Finalmente, a elección entre nomenclaturas como, para a cuestión que nos ocupa, *Época das Irmandades vs. Época/Xeración Nós*, coas variantes das que se deu conta nas páxinas anteriores, é tamén o reflexo dunha tensión, xurdida xa no seo das propias Irmandades, entre escolloas políticas e culturais. O triunfo das segundas, moi presentes como notou Pena nas lecturas feitas ao longo da posguerra, en particular polos intelectuais da órbita da Editorial Galaxia (2016: 310), distorsionaron a importancia das Irmandades da Fala como motor do proceso de consolidación galeguista e de renovación poética.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Carballo Calero, Ricardo ([1963] 1981): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia. 3ª ed.
- Casas Vales, Arturo (2000): “A poesía galega entre 1916 e 1936”. En Anxo Tarrío Varela (coord.), *Literatura Galega, vol. III. O século XX. A literatura anterior á Guerra Civil*. A Coruña: Hércules de Ediciones, 85-213.
- (2016): “Karl Mannheim e Mihkail Bakhtín como fundamentos renovadores da periodoloxía literaria: aplicacións á poesía galega dos anos 1916-1931”. En Luís Cochón (coord.), *Arredor das Irmandades da Fala*. Vigo: Xerais, 243-257.
- López-Casanova, Arcadio (1991): “Acitivad vanguardista y poética de ruptura (La generación del 22 en la literatura gallega)”. *Ínsula*: 529, 14-16.
- Méndez Ferrín, Xosé Luis (1984): *De Pondal a Novoneyra. Poesía galega posterior á guerra civil*. Vigo: Xerais.
- Pena, Xosé Ramón (2016): *Historia da literatura galega*. Vigo: Xerais, vol. III.
- Rodríguez Sánchez, Francisco (1990): *Literatura galega contemporánea. Problemas de método e interpretación*. Vilaboa: Edicións do Cumio.
- (1996): “Definición, características e periodización da literatura galega”. En Alberte Ansedo Estraviz e Cesáreo Sánchez Iglesias (dirs.), *Historia da literatura galega*. Vigo: Asociación Socio-Pedagóxica Galega, vol. 1, 6-32.
- Tarrío Varela, Anxo (1994): *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*. Vigo: Xerais.
- (coord.) (2000): *Literatura Galega. O século XX. A literatura anterior á Guerra Civil*. A Coruña: Hércules de Ediciones.
- Vilavedra Fernández, Dolores (1999): *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.

Gonzalo López Abente, o «poeta do mar» das Irmandades da Fala

Miro Villar
Escritor e investigador

Resumo: A traxectoria literaria de Gonzalo López Abente (Muxía, 1878-1963), coñecido como «o poeta do mar», en palabras de Vicente Risco, e a súa participación nas Irmandades da Fala. O seu compromiso coa Irmandade Nazionalista Galega, o Seminario de Estudos Galegos e a Asociación de Escritores de Galicia e a posterior depuración franquista.

Palabras chave: Irmandades da Fala, Irmandade Nazionalista Galega, Seminario de Estudos Galegos, Asociación de Escritores de Galicia, poesía, mar, compromiso galeguista, depuración franquista.

Abstract: The literary trajectory of Gonzalo López Abente (Muxía, 1878-1963), known as «poet of the sea», in words of Vicente Risco, as well as his participation in the Irmandades da Fall. His commitment of the Irmandade Nazionalista Galega, the Seminario de Estudos Galegos, and the Asociación de Escritores de Galicia followed by a francoist purification.

Key words: Irmandades da Fala (Galician nationalist organization), Irmandade Nazionalista Galega (Galician cultural and nationalist organization), Seminario de Estudos Galegos (Galician research and cultural organization), Asociación de Escritores de Galicia (Association of Galician Writers), poetry, sea, commitment to Galician, francoist purification.

Gonzalo Francisco López Abente, fillo do capitán da mariña mercante Francisco López García e de Xulia Abente Lago, que era filla do médico Leandro Abente Chans, irmán da nai do poeta Eduardo Pondal, naceu en Muxía «un día coma hoxe 24 de marzal do ano 1878 ás catro da serán, que cadrou en domingo, con feira en San Isidro, abrín os ollos á vida e pola fiestra da casa do Cabo da Grixá en que moraban meus pais, ollei craramente un outo cruceiro e que no seu cume agoniaba un mártir cos brazos en crús. Aquel día escoitei a rapsodia máis subprime e fíxeme segrel. Pillei un laúde

e con ele ao lombo boteime a cantare polo mundo adiante», segundo conta nunha das cartas dirixida ó seu curmán Horacio Bermúdez Abente, que a reproduce no prólogo á edición de *Decrúa* (1966).

Aínda lonxe do galeguismo, a súa vida estudantil transcorre en Santiago, como conta Otero Pedrayo: «ós nove anos levárono a Compostela a se dispór pra o Bachelato que enteirou ós 15 anos o 22 do san Xoán do 1893», e ata rematar os cursos da licenciatura de Dereito na Universidade o 20 de xuño de 1899.

Neste mesmo ano aparece «Un velorio nunha aldea»¹, o primeiro poema que se coñece de López Abente, publicado postumamente en *Decrúa* (1966) no apartado final de «Recobrados», e en 1900 publica varios poemas e o relato breve «A romería da Barca»².

O poeta regresa a Muxía para traballar nunha entidade bancaria local, propiedade do seu cuñado Manuel Lastres Canosa, que se había converter en sucursal do Banco Pastor, labor que desenvolveu ata a súa depuración, despois de 1936, polas novas autoridades franquistas.

Na primeira década do século XX adoitaba colaborar, case sempre en castelán, na prensa local e comarcal: *El Celta* de Corcubión ou *El Eco de Mugía*. Periódico independente, defensor de los intereses generales del partido judicial de Corcubión³, xornal vencellado ao Partido Liberal e do que chegou a ser o seu director-propietario. Fóra da prensa local, publica o poema «No monte Corpiño» na revista *Coruña Moderna* (nº102, 10 de febreiro do 1907), onde apareceron varios textos da súa autoría e catro meses antes xa publicara un poema en castelán adicado á súa nai.

Cos antecedentes do seu parentesco con Eduardo Pondal e co seu tío Victorino Abente Lago, tamén poeta emigrado a Paraguai e pai da que foi a súa muller Balbina, morta ao ano de casaren, non é estraño o seu temperán compromiso coa creación literaria, que axiña virou monolingüe en galego, conforme ía mergullándose no galeguismo máis activo e combatente.

Na altura deu inicio a unha feraz e longa colaboración con moitas revistas e xornais da prensa galega e da emigración, nomeadamente da diáspora galega na

---

1 Co título «Un velatorio n-unha aldea» publicouse na *Revista Gallega*, núm. 340, do 22 de setembro do 1901. Nesta mesma revista xa publicara os poemas «O inverno do corazón» (núm. 293, do 28 de outubro do 1900) e «Soneto» (núm. 298, do 2 de decembro do 1900).

2 Cfr. *Revista Gallega*, núm. 288, 23 de setembro do 1900. Cfr. Hermida (1995: 144).

3 O xornal coruñés *La Voz de Galicia*, do 4 de marzo do 1903, dá conta da aparición do primeiro número de *El Eco de Mugía* e sinala que Gonzalo López Abente é o seu director.

Arxentina, mais tamén de Cuba ou Uruguai, principiando con «Invernía» que apareceu en *Suevia*. Revista Gallega Regionalista, ano I, núm 2 (Bos Aires, 8 de marzo do 1913), que xa adiantara na referida *Coruña Moderna* e que logo fai parte do seu primeiro libro *Escumas da ribeira* (1911?).

Este *humus* literario e persoal alicerzou o seu achegamento á primeira das Irmandades da Fala, nacida a iniciativa de Antón Villar Ponte o 18 de maio de 1916. López Abente participa do movemento desde o seu inicio e responsabilízase coa creación dunha delegación en Muxía, constituída en 1918, que non desenvolveu moita actividade propia e que tampouco debeu contar cunha nómina de colaboradores moi extensa, mais que espallou pola Costa da Morte o ideario da organización galeguista. A prensa da época testemuña a presenza do poeta en representación do grupo local nas asembleas das Irmandades.

En 1917 a prensa recolle a súa participación o día 11 de marzo no enterro multitudinario de Eduardo Pondal Abente, ao que acode en representación da familia, xunto a Balboa e a Lastres, e presidindo o dó xunto aos representantes da RAG, o seu presidente Murguía e os académicos Martínez Salazar, Riguera Montero e Ponte y Blanco canda as autoridades municipais en pleno co alcalde, Manuel Casás, á cabeza da comitiva.

A súa creación literaria vaise poñer ao servizo dos obxectivos do ideario das Irmandades da Fala e desde o primeiro momento a súa sinatura vai estar presente no seu órgano oficial *A Nosa Terra*, aínda que non será ata o seu nº 5, 25 de decembro de 1916, cando apareza o poema «O dolmen», nos números seguintes publícanse moitos outros poemas da súa autoría, algúns habían facer parte da súa segunda obra publicada, *Alento da raza* (1917?) e outros do sonetario *Do Outono* (1924). Nese roncel tamén van aparecer as súas novelas *O deputado por Beiramar* (1919), que obtivera o primeiro premio do certame de narrativa convocado por *A Nosa Terra*⁴, *O escándalo* (1920) e *O novo xuez* (1922)⁵.

---

4 Vázquez Sousa sinala que as bases do certame foron publicadas en varios medios en setembro de 1918, con convocatorias para obras teatrais, novelas e poemas. Na categoría de novelas preséntanse oito textos baixo lema, o escollido por López Abente foi o de «Breogán». Formaban o xurado Florencio Vaamonde, Victorino Veiga, Bernardino Varela, Fernando Ossorio, Xoán Viqueira, Xaime Quintanilla, Victoriano Taibo e Ramón Villar Ponte, director de *A Nosa Terra*. A novela premiada foi publicada como primeiro volume da «Biblioteca Galeguista» das Irmandades da Fala. *A Nosa Terra* salienta no seu núm. 103 que a novela está a piques de esgotar a súa primeira edición.

5 Reeditouna Edicións do Rucero, A Coruña, 1978.

Un texto abondo significativo desta feraz etapa galeguista é o que escribe na morte temperá dun dos fundadores das Irmandades da Fala, o avogado Lois Porteiro Garea (Lugo, 16 de novembro de 1889 – Frades, 27 de outubro de 1918), que intitulou «O pino derrubado» e que se publicou en *Nós. El Noroeste*, 19 de novembro de 1918; *O Tío Marcos da Portela. Parrafeos c'ò Pobo Gallego*, Ourense, 43, 21 de novembro de 1918 e *A Nosa Terra*, 73/74, 5 de decembro de 1918. Seu curmán Horacio Bermúdez Abente, na edición do libro póstumo *Decrúa* (1966) actualizou o título e introduciu unha gralla na datación, ao poñer 19-VI-1918 e non 19-IX-1918.

A fonda amizade e camaradería con Lois Porteiro Garea motivou que no seu cabodano aínda lle dedicase outros dous poemas. Velaquí todos tres:

O PIÑEIRO DERRUBADO

A Lois Porteiro, sementador de ideas.

Nunha gándara esquiua e medoñenta
só un piñeiro lanzal,
fungando, resistia a carraxenta
labazada do fero vendaval.

Baril i-ergueito cara o ceo sobía,
as polas espallando ao redor,
das que de cote unha canzón saía
de alento e de valor.

Mais a fouce fatal, raio alcendido,
no tronco do piñeiro baticóu
i-esnaquizado, sobre o chan tendido
para sempre ficóu.

E ao caer, a semente esparramada
aniñouse na gándara longal,
que c'os anos, hachouse trasformada
nun mesto piñeiral.

Un piñeiro caeu, barudo e forte,
un valente morréu,
pero a sua idea vencerá da morte
que unha terra fecunda a recolléu.

Publicada en *Nós*, folla do xornal *El Noroeste* do 19-VI-1918.

CAMIÑO DE REDENCIÓN⁶

No cabo d'ano da morte de Porteiro

Outono: Frol doente,
descòrida e muchada
que abala tristemente
antre a pàlida pompa da enramada;
folla seca que leva
o curisco treidor;
curazón que se creba
c'ò alento frío d'un finado amor;
princesa ensonadora
que de cote na torre
do seu castelo chora
o ben que espera i-esperando morre;
mesta brétema escura
que adianta rastroéira,
espallando fríura
nas herbas tremecentes da pradeira.

* * *

¡Outono, triste outono,
fonte embruxada de enfermizo ensono!
Noite: Dona loitosa
en crespóns envolveita,
e sempre na dôrosa
e moura senda de vivir ergueita;
creadora das pantasma
que van nas estadeas,
asombro con que pasma
aos veciños sinxelos das aldeas;
negra visión das fondas
conmocións; negra noite,
para espantar tí abondas
o curazón que o teu silencio escoite.

* * *

---

6 Camiño de redención, *A Nosa Terra*, 103, 25 de outubro de 1919.

Pasa unh'ave voándo
i-unha fouce rebrila,
fulgura, lostregando
c'o vivo resprandor d'unha pupila
misteriosa e xigante;
da fatídica sorte
chega o vento agoirante
e o friaxe da morte,
e na noite outonal
refunga aterecido o piñeiral.

* * *

A cibdá nobre e santa
dos soberbos moimentos
que cal airóns levanta
pol-o cristal azul dos firmamentos,
inconsolable chora
a perda d'outro amado.
¡Compostela, señora,
chorando estamos todos ao teu lado!
—Todol-os bós patriotas
que en épocas lonxanas
escoitamol-as notas
da vibrante canzón das tuas campanas.

* * *

Noite d'outono, morte,
Compostela dôrida,
e un irmán nobre e forte
cal folla seca sobre o chan sin vida.
Preguemos fervorosos
e ouzámol-os rumores
dos ares queixumosos
que voan remexéndose en tremores;
eles o acento trán
do noso estinto irmán,
que deixou tras de sí, con loura estela
un camiño de luz pra a nosa arela.

Outono de 1919.

(Sombra do estinto irmán que alumiante...)⁷

Na Louriña (Porriño).

Sombra do estinto irmán que alumiante,
como unha linda estrela nouturnal,
mostras no céu d'esta Patria meiga
unha senda d'amor e libertá;
ti ben ves unha terra ribeirana
esquiva e montañosa que, sin paz
nin acougo, sostense en loita fera
contra dos tombos do xigante mar.
Ten brétemas i-escumas
e inxentes penedáes,
regatos fondos, carballiños tortos
i-o tráxico balbor do piñeiral;
pero froles pomposas e louzanas
alí n-as hai,
que son todas homildes e silvestres
vivindo ceibas a carón do chan.
Hai corazóns valentes e leiales
que abalan ao compás
d'esas grandes arelas que son lume
d'un ideal,
i-hai bágoas que relocen coma dóas
e son xoias eternas d'amistá.
Sombra do estinto irmán; d'aquela terra,
indino embaixador,
a ofrendarte hoxe veño o que alí temos
de mais nobre e mais bó:
Unha frol, unha bágoa i-un batido
do corazón.

En decembro de 1918 a RAG vaino nomear académico correspondente, como figura no título que forma parte dos materiais expostos na Casa das Beiras, sé da Fundación que leva o nome do poeta, e que di textualmente: «Esta corporación en sesión del día 20 de Diciembre de 1918 nombró Académico Correspondiente a D. Gonzalo López Abente. Y en vista de este acuerdo se le expide el presente título en la ciudad de La Coruña a los 22 días del mes de Enero de 1919». Asinan o presidente accidental, Francisco Tettamancy, e o secretario, Eugenio Tarel.

---

7 Sombra do estinto irmán que alumiante..., *A Nosa Terra*, 106, 25 de novembro de 1919.

Abente representou a Costa da Morte nas Asembleas Nazionalistas, de feito aparece como asinante das conclusións da I Asemblea (Lugo, 17 e 18 de novembro de 1918) na que se acorda traballar pola oficialización do galego e a organización de España coma un estado federal, e nas publicacións nacionalistas da época aparece como representante en Muxía da Irmandade Nazionalista Galega (ING) constituída en 1922. Un artigo da súa autoría intitulado «A Muxía», publicado por *Nerio* núm. 16 (Corcubión, 1/09/1921) e datado en agosto, revela o seu compromiso co noso idioma «Ao falar deste meu vello e querido pobo, coido sería ridículo o facelo noutra fala que non fose a mesma del, a que cai de seu aquí, a que de cote lle sirveu para as súas necesidades. A fala mimosa na que Rosalía cantou a súa sonada romaxe da Barca, e Pondal as súas melancólicas paisaxes e brancas areas. A fala nai, abafada moitas veces por fillos desleigados, e esquecida as máis, por fillos inconscientes; uns e outros desexosos, ao parecer, de dar terra á vella que aínda gusta das tradicións e do arrescendor das mazáns gardadiñas nas lacenas, antre a roupa branca».

Destá preocupación polo noso idioma temos aínda outro testemuño, a súa presenza entre os «irmáns galeguistas» que colaboran economicamente para a creación de futuras «Escolas do Insiño Galego» (*A Nosa Terra*, 192, 12-9-1923). Este mesmo semanario dá conta da súa xenerosidade para crear unha biblioteca galeguista: “O notabre poeta López Abente, enviounos tamén os seus preciaados tomos de versos «Escumas da Riveira» e «Alento de Raza»” («Biblioteca da Irmandade», *A Nosa Terra*, 194, 1-11-1923).

Alén da creación, o seu activismo cultural concrétese coa súa entrada no Seminario de Estudos Galegos (SEG), conxuntamente con Ramón Cabanillas, Noriega Varela e Victoriano Taibo, nunha cerimonia que relata así Otero Pedrayo: «O ingreso de López Abente no Seminario de Estudos Galegos fíxose co de os outros xa nomeados grandes poetas o 14 de marzal de 1926 no vello e simpático salón de aítos da Sociedade Económica de aquila aínda istalado no Colexio San Clemente. Non poideron concorrirre Cabanillas, nin Noriega. Lembramos cada intre de aquila sesión. Hastra o efecto nalgús espritos de poemas de López Abente cecáis pra iles soantes ó metal panteista de Lucrecio». O investigador Alfonso Mato no seu estudo sobre *O Seminario de Estudos Galegos* (2001) publica unha foto de socios e colaboradores do SEG na IIª Xuntanza Xeral da Institución, celebrada en Santiago de Compostela, no Salón de Actos da Sociedade Económica, nese 14 de marzo de 1926, na que aparece López Abente. O seu ingreso faino cunha lectura de poemas. Eran máis habituais os discursos sobre aspectos culturais. Nunca ocupou cargos directivos e a súa actividade na entidade foi escasa.

Durante a ditadura de Primo de Rivera (1923-1930), López Abente vai re-fuxiarse na creación literaria. Lembremos que desta etapa son as súas noveliñas *Buse-rana* (1925), *Fuxidos* (1926) e *Vaosilveiro* (1929), que se anunciaba na derradeira páxina de *Alento da raza* co título *Os fidalgos de Vaosilveiro*, así como os libros de poemas *Do Outono* (1924), anunciado tamén no devandito libro co título *Froles d'Outono. Sonetos*, ademais de *Nemancos* (1929), e a obra de teatro *María Rosa* (1928)⁸.

Vicente Risco en 1928 facía un retrato da súa persoa: «É un home estraño, calado e serio, cunha cortesía exquisita de gran señor. Ten viajado moito, estivo na América e percorreu case todo o Norte da Europa. Poida que aínda teña estado en máis sitios, mais non se sabe, pois il raramente fala dos seus viaxes. Vive en Mugia, fronte ao imenso Atlántico, e é o millor poeta do mar».

Participa tamén na VI Asemblea das Irmandades na Coruña, encabezando a delegación de Muxía, segundo informa o xornal *El Orzán* (27-IV-1930) e meses máis tarde aparece entre os asinantes que apoiaron a creación en Pontevedra do Partido Galeguista o 5 e 6 de decembro do 1931.

No Día da Patria Galega, 25 de xullo, do 1934 asiste á recepción de Castelao como membro da RAG, acto que se celebrou no salón da Alcaldía do pazo Municipal da Coruña. No arquivo da Academia consérvase unha fotografía na que aparecen todos os participantes⁹, entre eles figura Abente que daquela aínda non era académico numerario, só correspondente.

O día 24 de xullo de 1935, organizouse na cidade coruñesa un mitin semellante ao coñecido “mitin das arengas” que acollera a Quintana compostelá un ano antes nesa data. Nesta ocasión consistiu nunha homenaxe a Curros Enríquez perante o seu monumento. Glosaron a personalidade e a obra do poeta desde distintos ángulos, en palestras de dez minutos: Plácido Castro, Antón Villar Ponte, Núñez Búa, Bóveda, Castelao, Suárez Picallo, Víctor Casas, Álvarez Gallego, Otero Pedrayo, Iglesia Alvariño, Lugrís Freire, Sebastián González, Gómez Román, López Abente e Carballo Calero.

O 29 de marzo de 1936, no salón de sesións do Concello de Santiago, local cedido polo alcalde republicano Ánxel Casal, Gonzalo López Abente foi elixido presidente

---

8 Subtitulada «Comedia en dous pasos». A escrita é moito anterior, pois a peza foi estreada o 20 de febreiro do 1921 polo grupo teatral do «Cadro de Declamación» das Irmandades da Fala da Coruña, integrado no proxecto do «Conservatorio Nazonal de Arte Galega».

9 De pé Sebastián González, Eladio Rodríguez, Enrique Peinador, López Abente, Celia Brañas Fernández, Pura González Varela, Ramón Otero Pedrayo, David Fernández Diéguez, Ángel del Castillo e Fernando Cortés. E sentados, Fernando Martínez Morás, Castelao, Manuel Lugrís Freire, Antón Vilar Ponte e Félix Estrada Catoyra.

da Asociación de Escritores de Galicia, nunha lista única que foi elixida por aclamación. Na revista *Nós* (núm. 139-144, xullo-nadal, 1936), número que non chegou a distribuírse, asina xunto a Álvaro de las Casas, como presidente e secretario da Asociación de Escritores de Galicia respectivamente, unha convocatoria de homenaxe a Casal, mantedor da publicación na súa etapa máis difícil. Poucos anos antes, en 1931, aínda aparece como presidente da AEG, Ramón Otero Pedrayo, e con Álvaro de las Casas tamén na secretaría, Abente nin sequera formaba parte da súa Xunta Directiva.

O fotógrafo muxián Ramón Caamaño, verdadeiro cronista gráfico da historia da Costa da Morte, posúe unha foto na que o poeta aparece arengando os seus veciños no Cabo da Vila na campaña a prol do Estatuto de Autonomía de 1936, na que o Partido Galeguista tivo unha participación importante. E unha das súas últimas actuacións como xuíz foi mandar encarcerar en xuño dese mesmo ano a Puertas Lastres, un coñecido axitador da dereita que se implicaría con posterioridade na represión fascista.

A sublevación militar de 1936 contra o goberno democrático da II República vai traer como consecuencia a depuración do poeta da súa vida laboral, pois o novo réxime sabía do seu compromiso galeguista e republicano co Frente Popular. Católico, como o era tamén Alexandre Bóveda, paseado o 17 de agosto na Caeira pontevedresa, debeu ser a súa idade (na altura 58 anos) a que deixou a represión contra a súa persoa no expediente de depuración que o afastou do Banco Pastor e de calquera actividade pública. Este documento foi exhumado polo investigador Luís Lamela García e publicado de maneira íntegra no seu magnífico libro *Estampas de injusticia. La guerra civil del 36 en A Coruña y los documentos originados en la represión* (Ediciós do Castro, 1998). Os instrutores denigran o seu galeguismo e o seu esquerdismo:

«Por su cultura (es Abogado) era siempre el que en los mitines de propaganda electoral, presentaba a los oradores socialistas, galleguistas y de izquierdas que con tal fin llegaban a Mugía, contribuyendo a envenenar el ambiente con sus palabras saturadas de extremismos».

Tamén censuran a súa amizade con Lastres García e a súa relación co líder e fundador de Izquierda Republicana¹⁰, Santiago Casares Quiroga, rematando así o escrito de acusación:

«Fue además uno de los fundadores de la Agrupación de Izquierda Republicana y de los principales cotizantes e influyentes en dicha organización, usando de

---

10 A relación de López Abente con Izquierda Republicana é obvia, pois o seu poema “A Fouce” aparece reproducido na primeira páxina de *Faro Villalbés*. Órgano de la “Izquierda Republicana” de Villalba. Ano III, núm. 40, do 1 de maio do 1934.

lo cual cometió algunos atropellos en la preparación de las elecciones que trajeron el «frente popular»; abusando de la autoridad que ejercía como Juez Municipal Suplente en funciones, de cuyo cargo fue sustituido al producirse el Movimiento Nacional. POR LO EXPUESTO SE LE INSTRUYE UN EXPEDIENTE DE INCAUTACIÓN».

O franquismo silenciou durante varios anos a don Gonzalo López Abente que se refuxia, tamén coma outros galeguistas, na creación literaria. Otero Pedrayo é explícito cando escribe «Tiña amor pola Academia pra a que foi eleito o 8 do Nadal de 1940. Tomou posesión o 27 do Sant-Iago de 1941 e correspondeulle a cadeira 16 dinantes ocupada por un ilustre devanceiro de semellantes afinidades poéticas e de parexa terra mariñeira. Don Manuel Lugrís Freire finado o 15 do febreiro do 1940». O seu discurso de ingreso como novo membro numerario da RAG, presentado na sesión extraordinaria acontecida no paraninfo da Universidade Literaria de Santiago, titulouse *A terra e a poesía de Pondal*, un fermoso texto no que cita os seus antecesores literarios na Costa da Morte, comezando a mediados do XIX con Eduardo Abente, cura de Bamiro e tío de Pondal (citado na *Literatura Gallega* de Eugenio Carré Aldao), o seu curmán Victorino Abente, emigrado a Paraguai, a memoria do rexoubeiro poeta de Baio, Enrique Labarta Pose, o señor das Torres de Vimianzo, Evaristo Martelo Paumán e Antón Zapata García, nado en Laxe (coetáneo) e emigrado a Bos Aires, para realizar deseguida unha interesante e rigorosa análise da obra poética do seu parente por liña materna Eduardo Pondal Abente quen acudía a Vilela de Nemiña (Muxía) para recibir aulas de latín e doutros saberes morando nunha casa que os Abente posuían no lugar de Queiroso. O texto do discurso foi publicado pola RAG en 1965, dous anos despois da morte do poeta.

Gonzalo López Abente finou o 23 de xullo de 1963, á idade de 85 anos, na casa de seu na rúa Virxe da Barca, sendo soterrado como sinalan as palabras de Sebastián Risco «cando dabamos terra ao corpo mortal do poeta no outo e recollido camposanto muxián, nun loitoso día, vispra da festividade do señor Sant-Iago, no que, como si a natureza quixera orquestrar o loito, ventaba do nordés e o mar esboufaba contra dos rochedos de alá embaixo». A prensa galega e da diáspora publica necrolóxicas que lembran a importancia da súa obra literaria e a afabilidade da súa persoa.

Tres anos despois do pasamento do autor, publícase *Decrúa*, con colofón no 11 de xullo do 1966, na bonaerense Imprenta López, e dentro das Edicións Muxía (1966), que dirixían o sobranceiro galeguista Arturo Cuadrado e o seu curmán Horacio Bermúdez Abente. Este último escribe un pequeno prólogo que chama «Noticia» para xustificar a publicación das ‘cuartillas’ orixinais que viñeran a parar

ás súas mans. Entre os poemas antologados aparece un que homenaxea ao «irmán galeguista» Ramón Villar Ponte, co que xa coincidira na fundación das Irmandades da Fala en 1916.

A LEMBRANZA AMORTALLADA

*A Ramón Villar Ponte,
amigo e irmán inesquecido.*

Pensaba en tí, meu vello amigo; en tí,
ao pe da nosa Catedral mareira
e fronte ao fero gardador da terra,
escumante e baril.

Orvallo de luar, longas aréas,
beixos de estrelas a brilar no mato
do Ártabro sonado;
e a voz fonda e têmbrosa do misterio
que te recrama a tí, meu vello amigo.

Duggio enterrado, o *Ara-Solis* druído¹¹
e o vieiro enimático por onde
naus pantasma innúmeras cruzaron,
e por onde chegaron
os anxos c'unha Virxen mariñeira.

Os druídas acenaban cara tí,
no mesto piñeirál,
pra que en vida fixeses romaria
a este bravo corruncho fisterrán
que ademirar querías.

Polas gándaras de Xallas,
piñeirás de Bergantiños,
bicos das outas montanas
que guindan no mar co río...

A lembranza amortallada
vai no corazón dôrido
pregando a Deus o milagre
do San Andrés de Teixido.

Muxía, Nuiteboa do 1953.

---

11 NOTA DO EDITOR: No orixinal: “ruído”.

Oito anos despois da súa morte, o 17 de maio de 1971 a RAG adícalle o Día das Letras Galegas, mais as circunstancias da época inflúen en que a conmemoración non teña a relevancia que tería na actualidade. O acto académico contou coa colaboración do Concello de Muxía que recibiu ás once a comitiva da RAG. A seguir fíxose unha ofrenda floral depositando unha coroa de loureiro na campa do poeta, no cemiterio parroquial de Santa María, e visitouse a súa casa natal, percorrendo as estancias e deténdose no escritorio. Súa irmá Julia López Abente agasallounos cun refrixerio. Á unha no paseo do malecón, no xardín da Cruz, foi descuberto un monumento ao autor, obra do escultor negreirés Andrés Barbazán, simbolizando unha muller mariñeira que leva no fuste un medallón coa efixie do poeta e esta lenda “Ao esgrevio poeta Gonzalo López Abente. 1878-1963. Día das letras gallegas, 15-5-1971”. A seguir interviñeron o Alcalde Antonio Barros Valiña e o presidente da RAG, Sebastián Martínez-Risco, e no nome da familia Antonio López-Abente López deu grazas á RAG e ao pobo de Muxía, rematando a homenaxe coa actuación dunha coral. Tras un almorzo de irmandade ofrecido polo Concello aos académicos, ás cinco da tarde no hoxe desaparecido cine Muxía celebrouse unha sesión plenaria na que o escritor e académico Xosé Filgueira Valverde fixo unha semblanza de Gonzalo López Abente e presentou a publicación realizada pola propia Academia, con prólogo do seu presidente Sebastián Martínez-Risco e epílogo de Salvador Lorenzana (pseudónimo de Fernández del Riego), do libro *Monza de frores bravas para Nosa Señora da Barca*, un feixe de poemas inéditos que deixara o poeta nas súas mans cando tiña xa 82 anos.

O profesor Ricardo Carvalho Calero na súa *Historia da Literatura Galega Contemporánea*, que publica a terceira edición, corrixida e aumentada, no ano 1981, inclúe a Abente na xeración que chama xenericamente «A época das Irmandades» e dentro dela nun grupo reducido de poetas aos que agrupa como «A escola de Cabanillas».

Crítica ademais a denominación de «novecentista» usada con anterioridade porque na súa obra usa este termo para os escritores que se manifestan literariamente arredor de 1900, e di «novecentistas dentro da literatura galega foron chamados algunha vez certos escritores incluídos por nós no capítulo adicado á época das Irmandades, como López Abente e Taibo».

Trinta anos despois da súa conmemoración no Día das Letras Galegas, o 29 de xaneiro do 2011, realízase en Muxía a presentación oficial da Fundación Gonzalo López Abente, creada co obxectivo de divulgar a súa obra. De feito xa recuperou o seu libro inédito *Bretemada* (2011), mecanografado datado entre 1917-1922, reeditou a súa *Narrativa mariña* (2012) e compilou a súa *Poesía Completa* (2013), alén de convocar un Premio de Poesía co seu nome, realizar unidades didácticas, roteiros e outras actividades.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, X. (1981): *Escritores: desterrados, namorados, desacougantes, desacougados...* Sada: Edición do Castro.
- Capelán Rei, A. (1994): *Contra a Casa da Troia (Cultura e Sociedade no Santiago dos anos trinta)*. Santiago de Compostela: Edicións Laivento, ensaio.
- Carballo Calero, R. (1931): «*Ollada encol da poesía lírica galega contemporánea*». Ourense: Nós, núm 87.
- (1971): *Lembranza de don Gonzalo López Abente, no Día das Letras Galegas*. Universidade de Santiago, 17 de maio.
- (1981): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- (1989): *Estudos e ensaios sobre literatura galega*. Sada: Edición do Castro.
- Casas, A. de las. (1928): *Antología de la lírica gallega*. Madrid: Biblioteca de Estudios Gallegos, Compañía Ibero Americana de Publicaciones.
- Casas, A. M^a. (1936): «*Esquema da nova poesía galega*». Ourense: Nós, núm. 139-144.
- Couceiro Freijomil, A. (1935): *El idioma gallego. Historia, Gramática, Literatura*. Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín
- (1952): *Diccionario bio-bibliográfico de Escritores, volume II*. Santiago de Compostela: Editorial dos Bibliófilos Gallegos.
- Dobarro Paz, X. M^a. (1974-1987): «*López Abente, Gonzalo*» en *Gran Enciclopedia Gallega*, tomo 19. Santiago-Xixón: Silverio Cañada editor.
- Fernández Carrera, X.X. e Rivadulla Porta X.E. (1992): *Muxía e o seu concello*. Muxía: Edición do Concello de Muxía.
- Fernández del Riego, F. (1951): *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- (1955): *Historia da Literatura*. Biblioteca Básica da Cultura Galega. Vigo: Galaxia.
- (1955): *Escolma de Poesía Galega IV. Os contemporáneos*. Vigo: Galaxia.
- (1976): *Antoloxía Poesía Galega. Do dezanove aos continuadores*. Vigo: Galaxia.
- (1990): *Diccionario de Escritores en Lingua Galega*. Sada: Edición do Castro.
- Fernández Rei, F. (1990): *Ramón Cabanillas, Manuel Antonio e o mar de Arousa. Duras singraduras na construción dun idioma para unha patria*. A Coruña: RAG.
- Filgueira Valverde, X. (2008): *Os poetas galegos (1936). Antoloxía consultada*. Edición de Aña Acuña e de Xesús Alonso Montero. Pontevedra: Museo de Pontevedra / Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales.
- González Alegre, R. (1954): *Poesía gallega contemporánea. Ensayo sobre literatura gallega*. Pontevedra: Colección Huguín.

- Hermida, M. (1995): *Narrativa galega: tempo do Rexurdimento*. Vigo: Xerais.
- Ínsua, E. X. (1998-1999): «O Mar dun poeta das irmandades: Gonzalo López Abente (I-II-III)». *Cerna*. Revista galega de ecoloxía e medio ambiente, núms. 25-26-27.
- Lamela García, L. (1998): *Estampas de injusticia. La guerra civil del 36 en A Coruña y los documentos originados en la represión*. Sada: Edicións do Castro.
- Lebesgue, P. (1920): «*Poètes de la Galice*», en *Les Tablettes*, Boletín mensual de Saint Raphael-Vas. (Reproducido por *A Nosa Terra, Nós e Rexurdimento*)
- Méndez Ferrín, X. L. (1984): *De Pondal a Novoneyra*. Vigo: Xerais.
- Molina, C. A. (1989): *Prensa literaria en Galicia (1809-1920)*. Vigo: Xerais.
- Otero Pedrayo, R. (1971): «*Lembranza de don Gonzalo López Abente*» en *Boletín da RAG*, tomo XXX. A Coruña.
- Risco, V. (1928): «*Da Galiza renascente*» en *A Nosa Terra*, núm 253, outono.
- Sambade Soneira, X. (2012): «Introdución» a *Gonzalo López Abente. A narrativa mariña*. Vigo: Xerais.
- Tarrío Varela, A. (1994): *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*. Vigo: Xerais.
- Varela Jácome, B. (1951): *Historia de la literatura gallega*. Santiago de Compostela: Porto e Cía editores.
- Vázquez Souza, E. (2003): *A Fouce, o Hórreo e o Prelo: Ánxel Casal e o libro galego*. Sada: Edicións do Castro.

O mito como ideoloxía: un poema inédito de Euxenio Montes para Manuel Antonio

Xosé Luís Axeitos
Real Academia Galega

Resumo: Dous poemas inéditos, de Euxenio Montes e Xavier Pardo Bedía, ambos de 1922, serven para ilustrar un aspecto importante da poética das *Irmandades da Fala*: concretamente o emprego do mito como expresión ideolóxica.

Palabras chave: Mito, ideoloxía, poética, Manuel Antonio, Euxenio Montes.

Abstract: Two unpublished poems, by Euxenio Montes and Xavier Pardo Bedía, both 1922, are useful to illustrate an important aspect of the *Irmandades da Fala* poetics: specifically the use of myth as ideological expression.

Key words: Myth, ideologis, poetics, Manuel Antonio, Euxenio Montes.

Estanse a presentar nestes primeiros meses de 2017 un bo número de publicacións colectivas¹ sobre as *Irmandades da Fala* que recollen artigos, conferencias e intervencións centradas na efeméride celebratoria de 1916. Lidos agora mesmo algúns destes magníficos traballos deseguida nos decatamos de certas coincidencias temáticas, inevitables por certo, e lamentamos que se nos presenten, en tanto lectores, como monólogo cando poderían enriquecerse mutuamente como debate ou diálogo. É moi notoria, por exemplo, a desconexión entre a reflexión política e a reflexión artística, xa sexa esta literaria ou plástica. Así, o discurso canónico de natureza sociopolítica que manteñen nos seus estudos Beramendi e Ínsua² e que presentan as Irmandades

---

1 Así, por exemplo, os interesantes *Arredor das Irmandades da Fala. Pensamento, política e poética en Galicia (1914-1931)*, Luís Cochón, coord., Xerais, 2016. E *As Irmandades da Fala cen anos despois*; Carme Fernández Pérez-San Julián, edit., Universidade da Coruña, 2016. Emilio X. Ínsua López, *A nosa terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*, Baía Edicións, 2016.

2 J. Beramendi, *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*, Xerais, Vigo, 2007 e Emilio.

como un proceso de ruptura coa tradición non se ve continuado pola súa proxección no campo da creación. Sería máis doado, en definitiva, explicar as rupturas do canon artístico a partir das fendas producidas na praxe política sociocultural que propician as Irmandades da Fala. Por este mesmo motivo de desconexión abondamos máis no que sucedía na época das Irmandades que no que eran realmente as Irmandades cando sería máis clarificador e concreto estudar a literatura e a arte *das Irmandades* que *na época das Irmandades*, que introduce un criterio exclusivamente cronolóxico.

Sirvan estas banalidades previas para presentar, por medio dun poema inédito de Montes dedicado a Manuel Antonio, un marcador substancial, polo seu valor identitario, como é o do *atlantismo*.

Sabemos polo seu propio epistolario que Manuel Antonio asistiu á Asemblea Nacionalista de Monforte que se celebrou os días 18, 19 e 20 de febreiro de 1922. Nunha carta a seu curmán Roxelio, poucos días despois de celebrada a xuntanza nacionalista, confirma a súa asistencia, documentada tamén pola fotografía histórica tomada nas escaleiras do mosteiro da cidade:

O sábado 19 saín pra Monforte a asistir á IV Asambrea Nazonalista que aconteceu alí. Antre Monforte e Ourense estiven hastra o 23...³

O poema inédito que hoxe publicamos confirma a presenza do rianxeiro en Ourense o mesmo día 21, data na que está asinado o poema de Euxenio Montes, entregado en man ao propio Manuel Antonio supoñemos que no *Gran Café "La Unión"*, tal como podemos ler no sobre.

Recibido o poema, Manuel Antonio fai unha copia manuscrita moi fiel da orixinal, probablemente coa intención de enviála a algunha revista ou xornal ou mesmo para remitirla ao autor por mor de que este non se tivera quedado coa versión última do poema. Abonda con saber que o poeta de Rianxo endexamais entregaba para a súa publicación un orixinal con emendas ou riscados.

Lembremos que estamos moi preto da data de saída do manifesto *Mais alá!* e que os comentarios de Euxenio Montes en *La Zarpa* terán unha resposta contundente de Manuel Antonio.⁴ Este distanciamento tería provocado que o poema de Montes non saíra publicado nin sequera fora amentado e quedara gardado entre os papeis do poeta.

---

3 Manuel Antonio, *Obra completa. Epistolario*, edición de Xosé Luís Axeitos, Fundación Barrié 2015, p. 136.

4 Vid. Manuel Antonio, *Obra completa. Prosa*. Fundación Barrié, 2012, p. 147.

Ten o poema de Montes a singularidade de honrar a Manuel Antonio en vida fronte dos numerosos poemas elexíacos que suscitou a súa morte⁵ por parte de Blanco Torres, Cunqueiro, Aquilino Iglesia Alvariño, Luís Seoane, etc. E di así:

Pra ti Manuel-Antón...

*Pra ti Manuel-Antón que vas pro mar
Prô mar que treme como un afogado
Pra ti Manuel Antón que vas pro mar
Prô mar que se alonga como un salayo
Prô mar que peina a brétema
E fuma a sua pipa.
Prô mar que abanica à terra
Coa sístole e a diástole do seu curazón
Prô mar que chora como as viudas
E enche o seu ventre co as bandadas eléctricas
dos coores das arelas
Pra ti que vas pro Atlántico emocionado
Que canta como as zamponas
Pro Atlántico que axita a crin
Pra que monte o Encoberto no lombo
Pro Atlántico que se ensancha de sombras
E ô que dín os piñeiros melenudos
Pola mañán "Atlántico bós días
Dormiches bén?"*

Euxenio Montes

*Ourense 21/Febreiro
1922*

Non imos abondar na evidente lectura política que ten o poema de Montes coa alusión ao *Encoberto*, mito que presenta a un personaxe que, desaparecido ou morto, retornará mesianicamente para restablecer un Reino de Xustiza e Liberdade. Por suposto que este mesmo mito é a base do *sebastianismo* en Portugal que tantos temas literarios ten alimentado.

---

5 Cfr. Antón Capelán, "Un autor nunca esquecido (da frustrada homenaxe de 1936 á de 1962)" en *Manuel Antonio. Embarcados nun cantar*. A Nosa Terra, 1996, pp. 25-46.

GRAN CAFÉ LA UNIÓN

Pereira, 13 + Teléfono 61

ORENSE

Pra ti Manuel-Antón - - -

Pra ti Manuel-Antón que vas pro mar
Prô mar que treme como un afogado
Pra ti Manuel-Antón que vas pro mar
Prô mar que se alonga como un salayo
Prô mar que peina a brétema
E fuma a sua pipa.
Prô mar que abanica a ~~paralisa~~ terra
Coa sistole e a diástole do ^{seu} corazón
Prô mar que chora como as viudas
E cuche o seu ventre co as bandadas electrificas
das coores das ~~arelas~~ arelas
Pra ti que vas pro Atlántico emocionado
Que conta como as sampoñas
Pro Atlántico que axita a erin
Pra que monte o ~~encoberto~~ ^{encoberto} no lombo
Pro Atlántico que ~~se~~ ^{se} enuncia de sombras
E ð que dúm os primeiros melencidos
Pola maná " Atlántico bó días
do nicho es béu? "

Ourense
21/Febrer.
1922

José Luís Montes

A disposición pictórica do poema, que pode representar unha onda en movemento, conecta a composición coas distorsións tipográficas dos primeiros poetas futuristas que se achegaban con este procedemento á linguaxe do pintor. Se este grafismo emparenta o poema ás vangardas europeas, a temática atlántica e os procedementos empregados, nomeadamente a reiteración paralelística, anoa o poema á nosa tradición identitaria.

O poema de Montes non fai alusión exclusivamente á vocación mariñeira de Manuel Antonio, estudante neste momento de náutica en Vigo. Coidamos que non pode entenderse sen a influencia do cenáculo ourensán da revista *Nós* (1920-1936) no que estaba integrado o escritor de Bande.

En principio, o “Cenáculo ourensán”, de rigorosa formación intelectual e de procedencia social acomodada, son os representantes dunha xeración de “inadaptados” na sociedade burguesa (elitistas e individualistas) e evádense cara a culturas afastadas ou teorías irracionais, como o ocultismo. Non existe neles ningún tipo de compromiso social nin galeguista. Non obstante, cara a 1918, incorpóranse ás Irmandades da Fala e, desde unha etapa inicial de cosmopolitismo e exotismo (formación literaria baseada nas correntes estéticas de fins do XIX; esteticismo evasivo, neorromántico; interese pola literatura europea, os mundos exóticos como o oriental ou os temas esotéricos...), evolucionan cara ao galeguismo; desde ese momento, Galicia será o obxectivo das súas preocupacións e da súa obra literaria e doutrinal.

En *Nós, os inadaptados*, *Arredor de si* e *Dos nosos tempos*, Risco, Pedrayo e Cuevillas, respectivamente, sintetizan o desenvolvemento da conciencia galeguista nuns homes que, despois dunha viaxe pola cultura europea do seu tempo á busca de espazos exóticos, descubren Galiza e a súa xente. Isto lévaos a conectar Galiza con Europa nun afán de modernización e de superación do illamento rural da cultura galega. Conxugarán enxebriismo e europeización a través do atlantismo celtista e o interese pola literatura irlandesa e a cultura bretoa.

Nos procesos de construción nacional adoitase seleccionar unha serie de valores e marcadores de orde cultural que reforzan a eficacia da penetración do discurso identitario. Irlanda constitúe neste intre, despois da fundación das Irmandades da Fala, un modelo paradigmático para o nacionalismo galego que o considera nación irmá polas orixes celtas compartidas, por un pasado e un presente de opresión, por unha economía de base rural na que os labradores teñen que loitar pola propiedade, os foros en Galicia, por unha emigración masiva, por unha relixiosidade católica e, en fin, por unha lingua e unha cultura en perigo.

A revista *Nós* dedicarlle, como sabemos, á cuestión irlandesa unha especial atención.

Na mesma liña de recorrencia ao mito están outros moitos poemas de escritores que orbitan ao redor das Irmandades da Fala. Non esquezamos que o mito é, tradicionalmente, unha forma de ideoloxía con gran poder de proxección simbólica. Así o demostra este fragmento dun extenso poema inédito, coetáneo do anterior, da autoría do *irmán* Xavier Pardo Bedía:

*Eu son nado n 'a terra fermosa
D 'azur ceo e paisaxe meloso
And 'os pinos e o ,mar bretemoso
Arrullan e bican con fondo agarimo.
Eu son fillo da terra mimosa
Qu 'os bardos cantaron con fonda saudade
D 'a terra que xime, da terra que chora
;da terra que arela a sua libertade!*

*Eu nascín n 'un país miragreiro
Onde dormen o seu sono eterno
Os restos sagrados do Señor San-Yago
E o calis lumioso do Grial do Cebreiro.
Eu son nado n 'a terra dos piños
;dos rumorosos piños que nos cantou Pondal!
Dos piños que arrullan, dos piños que ximen
;dos piñeiros tristes que choran o crimen
do noso caudillo! ;o gran Mariscal!*

V.

**Reivindicación e modernización
da lingua**

Fagamos do cultivo do noso idioma unha relixión de homes dignos

Rosario Álvarez
Real Academia Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: No contexto do programa das Irmandades a prol da normalización social da lingua galega, centrámonos na caracterización da modalidade lingüística que, nun proceso de creación colectiva, os principais protagonistas foron concibindo e modelando como adecuada para ser a norma culta dun novo tempo para o idioma galego. Son tres os seus principios irrenunciáveis: o respecto á lingua dos devanceiros, que representa a tradición; a atención preferente á voz do pobo galegofalante, que representa a fidelidade; e a asunción do papel dos intelectuais na definición da norma culta. Sobre estas bases, baseándonos no contido e forma dos seus escritos, expoñemos as solucións adoptadas ante os diversos compoñentes e as posicións nos debates públicos que estes suscitan.

Palabras chave: Irmandades, lingua galega, período entreguerras, normalización lingüística, elaboración da norma, norma culta.

Abstract: Within the context of the program of the *Irmandades* in favor of the social normalization of the Galician language, this paper focuses on the characterization of the linguistic modality that the leading figures of the movement conceived and modelled in a process of collective creation, and which they deemed acceptable to be the cultivated norm of a new time for the Galician language. They had three unquestionable principles: the respect for the forebears' language, which represents tradition; the preferential attention to the voice of the Galician-speaking people, which represents fidelity; and the assumption of the intellectuals' role in the definition of the cultivated norm. From this background, based on the content and form of their writings, we will show the solutions adopted by them considering the different components and their positions in the public debates that ensued.

Key words: *Irmandades*, Galician language, interwar period, language normalization, norm elaboration, cultivated norm.

Neste ano de conmemoración do centenario das Irmandades da Fala estase poñendo o acento nas importantes contribucións que fixeron mudar o panorama cultural e político de Galicia, coa lingua como eixe central do novo modelo e de toda a reivindicación. Nesta mesa falarase do seu programa a prol dunha lingua galega usada en todo momento, soporte, situación comunicativa, estilo e temática: en definitiva, dunha lingua *normal* no seo da sociedade galega, o que significa ser lingua *normal* de todos os individuos da comunidade de homes e mulleres que conforman Galicia, sexan cales sexan as súas condicións ou as circunstancias do exercicio de comunicación que estean facendo.

Unha parte non pequena dos problemas con que se enfrontaron debería se á inexistencia ou fraqueza dunha tradición de uso do galego en determinados estilos e rexistros, e en non poucas áreas do saber. Nesta miña parte da intervención, porei o acento sobre como era ou como se desexaba que fose ese galego *culto* que debía servir por escrito para o ensaio, a ciencia, o xornalismo, a documentación..., e oralmente para a oratoria, o discurso público, o debate político, o ensino... Tentarei mostrar, moi sucintamente, cales foron as ideas con que se foi construíndo esa modalidade de galego que asumiron como tarefa e pola que hoxe, cen anos despois, celebramos a súa memoria.

A frase con que titulei a miña intervención, obviamente, non é miña. É de Antón Villar Ponte (1916: 65-66; cursiva nosa), exhortando á acción despois da xornada constituínte da primeira irmandade:

Agora ¡Adiante! A facer de cada corazón gallego un escudo da nosa léngua; a sinalar como ós mais cativos enemigos da terra ós probes de esprito ou ricos de afás de medro –de todo vos hai na vide do señor–, que inda nados antre nos, aldraxan e renegan da fala de seus pais e seus abós. Lembremos o Paracleto, cando deu o don das lénguas o mundo, pra sere novos e bariles apóstoles. *Fagamos do cultivo do noso idioma unha relixión de homes dinos.*

1. Tres son os esteos básicos

a) A fala dos avós

Reclamaron a tradición, de aí as referencias continuadas á “lingua dos pais e dos avós”, remontándose na noite dos tempos. Son herdeiros dese legado cultural, transmitido de xeración en xeración, o que significa tanto ser quen a ten de seu nese momento histórico coma ser quen ten que coidala e arrequentala para poder deixala en herdo ás xeracións futuras. Esta vinculación coa tradición exhíbese con frecuencia como argumento a prol do uso, do non abandono, da necesidade de cultivo, etc., mais tamén se ten presente de forma permanente no proceso de construción do galego culto: terá un valor especial todo aquilo que se poida rescatar da tradición (palabras, xiros, expresións...) e todo o que, dun xeito ou outro, se poida vincular coa **tradición**, por moi afastado que quedase no tempo.

b) A voz do pobo

¿Quen mellor representa en Galicia esa tradición no momento presente? Sen dúbida os labregos e mariñeiros, e de entre eles aqueles que presuntamente están menos “contaminados” pola presenza do castelán: pequenas aldeas, comarcas recónditas, monolingües, iletrados...

Colocaron o pobo galegofalante no núcleo da súa construción, como único vínculo fiable cos devanceiros, de tradición ininterrompida, e por iso como único garante de autenticidade (por máis que con frecuencia os seus representantes máis xenuínos fosen iletrados: esa non era a cuestión). As referencias a este esteo básico da construción do galego culto son infinitas. Sirva a modo de exemplo e resumo este treito de Antón Villar Ponte na primeira páxina do primeiro número d’*A Nosa Terra*:

Toda a nosa personalidade está na nosa lingua. Por iso os Amigos da Fala queremos que *a voz do pobo*, *gardadora* providencial da nosa conciencia colectiva, veña inxertarse na voz da xuventude vilega, para restaurar así entre todos (...) (A. Villar Ponte 1916, *apud Ant.*: 25; cursiva nosa).

Moitos dos detractores, como veremos, vanos acusar precisamente de que a súa intervención na lingua, para forxaren o galego culto, afastan este da fala do pobo.

c) Dispostos á intervención

O altísimo respecto pola lingua popular non obsta para que se propoña unha necesaria decantación, tanto para *limpala* de castelanismos coma para *superar* o dialectalismo.

Son conscientes da distancia entre a lingua *escrita* (enténdase en rexistros cultos) e a lingua *falada* (enténdase coloquial), e teñen que esforzarse en explicar esa diferenza diante dos que os acusan de se arredaren da lingua do pobo; como di Risco (1926, *apud Ant.*: 201), todas as linguas “rehabilitadas” canda o galego están a vivir o feito de que “a lingua escrita se arreda algo da lingua que se fala”. Véxase como mostra esta defensa de Fernando Martís Morás (1916: 1) desde as páxinas d’*A Nosa Terra*:

Inda hai quen di que o que nós escribimos non é a mesma fala que os labregos empregan. E ¿como habería de se-la mesma? ¿Falan eles como fala o labrego na Castela, ben diferente da linguaxe dun Octavio Picón –para poñer nome de castelán novo? Houbo en tódolos tempos *fala do pobo*, vulgar, e *fala culta*. ¿Escribiu Cervantes na fala dos arrieiros ou dos venteiros do seu tempo?

Son sabedores de que, entre a etapa de esplendor medieval e a que a eles lles tocou vivir, a lingua viviu nun grao de extrema prostración: achácanlle a iso tanto a perda de palabras e expresións que se ven nos textos antigos e deixaron de usarse, coma a non incorporación de elementos novos, conforme se fosen necesitando, acompañando o progreso da ciencia, da filosofía, do dereito, etc. Algo haberá que facer para superar, no prazo máis breve posible, esa eiva.

Están preocupados con que mesmo na fala dos falantes tradicionais, que gardan as esencias da lingua galega, hai castelanismos (léxicos). ¿Que facer, con que criterio actuar? A opción intervencionista manda prescribir, substituír, erradicar, e por tanto guiarse por criterios marcadamente puristas. Ora ben, ante o temor a arredar en exceso este código “renovado” da lingua dos seus donos, algunhas voces reclaman temperar esa intervención e tentan xustificar a lexitimidade da presenza de formas castelás ou moi próximas a esta lingua.

Nese reto de construción dun galego culto séntense acompañados polo proceso semellante, paralelo, que se está a vivir noutras pequenas nacións europeas, que non só loitan pola recuperación dos seus dereitos lingüísticos e a normalidade das súas linguas (Ramón Villar Ponte [ca 1933] menciona Polonia, Dinamarca, Bélxica, Checoslovaquia, Hungría, Irlanda, Catalunya...) senón que tamén están inmersas no proceso de “anovar”, “rehabilitar”, “restaurar”... as respectivas linguas. Séntense alentados, ademais, por exemplos exitosos anteriores, entre os que destaca a contribución

de Lutero no proceso de modernización e estandarización do alemán. Di Ramón Villar Ponte (ca 1933):

Con tales medidas, rigorosamente levadas a cabo, a lingua vernacular da Alemaña foi flexibilizándose, pódose en condicións de ser instrumento axeitado para que con el exteriorizase aquilo que Ortega Gasset chamou “a fluencia fuxitiva da vida interior”, e converténdose, paseniño, no medio indispensable e imprescindible de exteriorización do pensamento do pobo alemán. (...) o reformador decidiu resolta-mente a utilización da lingua alemá, da lingua vulgar que todos comprendían e a todos chegaba, nos textos de propaganda das súas doutrinas e nos textos sagros, en troques da utilización do latín que tan pouco ou ren dicía aos que o coñecían. De tal xeito levou a cabo Lutero a súa obra, obra que (...) rematou, a causa da utilización da lingua, por ser unha obra de independización espiritual, independización abranguida pola restauración ou, quizais mellor, pola creación literaria da lingua alemá que na Reforma tivo o seu punto de arrinque.

Por iso, cren que poden e deben intervir. Para “Cultivar, limpar e fixar o idioma galego”, que diría Antón Villar Ponte (1916b: 26). Porque ese é o papel dos intelectuais: ¿como deixar de facelo “no siendo suicidas, no teniendo castrada la inteligencia ni cegado el instinto de conservación” (*Ib.*: 26-27)?

2. Un proceso de construción colectiva

Son conscientes de se atoparen inmersos nun proceso de constitución do estándar literario do galego moderno. Hai un traballo tenaz a prol desa construción lingüística, por veces tantariñante mais sempre coa perspectiva de que as mudanzas e achegas conduzan a solucións preferibles desde o punto de vista da fixación do idioma nacional. Que por iso pode ter idas e voltas, nun proceso de construción colectiva, en permanente axuste, en aprendizaxe continua. Din desde a redacción d'*A Nosa Terra*:

Non nos empoleiramos na trepia para defender ex-cátedra que o noso galego é o galego mais correcto: non somos mestres, somos apenas estudantes que tratamos de recobrar para o noso idioma –non dialecto, amigos– o que ten acubillado pol-o tempo de desuso como lingua literarea. Ademetimos de bon grado as leucíos que non queiran dar os mais sabidos (*ANT* nº 23, 30-VI-1917, 7).

a) A tradición escrita medieval

Ven a Idade Media como a “idade de ouro do galego” (Risco 1926, *apud Ant.*: 202). Cos coñecementos de historia da lingua e da cultura galegas que xa se teñen nesa altura, parécelles evidente que teñen que recuperar o vencello coa época anterior á decadencia do galego escrito, tender unha ponte que dea continuidade.

A tese é a seguinte: por falta de cultivo escrito, producíronse dous efectos negativos para a lingua. Dunha parte, empobreceuse porque, di Risco (*Ib.*), “un número inmenso de verbas galegas caeron en desuso, e a xente deixou non soamente de empregalas, senón de comprendelas. Grazas que ficaban escritas nos documentos”. Doutra, o galego non se enriqueceu con cultismos de xeración propia, acompañando a expansión do uso da lingua nas artes, na filosofía e na ciencia, como ocorreu noutros lugares. A primeira das eivas parece ter fácil solución: acudamos aos documentos e á literatura medieval para recuperar as formas caídas en desuso, volver facelas nosas e renovalas no uso moderno. Non perciben falsidade nese proceder: son, en última instancia, súas, da lingua dos seus avós, dos seus devanceiros.

A publicación de documentos medievais, dos *Cancioneiros* e dalgunhas obras en prosa, colócaos nunha posición de vantaxe respecto dos seus predecesores no século anterior:

os que escribimos despois da publicación destes monumentos literarios dispomos dun léxico moitísimo máis rico que o dos nosos mestres do século XIX. Máis rico e máis puro. Para todos aqueles conceptos para os que eles se ían ás verbas castelás, temos nós unha ou máis verbas galegas (Risco 1926, *apud Ant.*: 203).

Así se explica, por exemplo, que no *Diccionario gallego-castellano* da Real Academia Galega (1913-1928), aparezan entradas e/ou definicións que teñen como único aval de autoridade a súa presenza na lingua medieval, en pasaxes reinterpretadas desde a perspectiva moderna (véxanse, como mostras, as voces *alfaya* e *cativo*).

b) O estudo e coñecemento da lingua:

a definición e aplicabilidade das leis fonéticas

A lingua pode arrequentarse, *evolucionando* e *mellorando*, “coa mellor coñecencia das súas leis, da fonética, da gramática, da semántica e lexicografía, da construción da frase”. Son, de novo, palabras de Risco (1926, *apud Ant.*: 203).

Martís Morás (1916: 1) traza mesmo un plan de arrequentamento do tesouro léxico do galego, no que establece como ordinaria a vía do préstamo, restrinxido

para aqueles casos en que realmente non exista a palabra no fondo da lingua. Iso si, advirte que debe adaptarse ao “xenio” da nova lingua de acollida e as modificacións que propón non sempre son de carácter menor: por exemplo, xunto a *periscopio*, *diletante* e *satén*, que non teñen nada que adaptar, ou *xofer*, por simple transliteración, propón “adaptacións” por aplicación extemporánea de leis fonéticas, como *biprano*, *automovre* e *aviazón*.

Moitos deles séntense libres e con dereito a aplicar por si mesmos as leis fonéticas segundo as van descubrindo ou simplemente albiscando, substituindo formas actuais correntes por outras “evolucionadas”, ás que lles foron aplicando de forma inexorable ese conxunto de leis. ¿Cal é a motivación desta forte intervención lingüística?: sospeitan de formas moi parecidas ao castelán, supoñendo que son interferencias e non casos en que houbo condicionantes de diverso tipo para que a forma xenuinamente galega coincida coa solución que encontran na súa fala. ¿Cal é o resultado?: moitas das voces presuntamente “recuperadas” resultaron ser inventos, sen ningunha base real, froito da aplicación dunha lei mal comprendida ou non pertinente. Por iso non falta quen, xa na altura, advirta contra estes perigos:

Pola miña parte, dareivos un consello: cando faledes galego (faládeo sempre) non inventedes palabras polo medo de que sexan do idioma castelán, que se son castelás poden ser ó mesmo tempo galegas, pois sendo entrambas as dúas linguas fillas da mesma nai, non é posible separalas decote, nin para que, porque ó fin e ó cabo entre tódolos fillos –mal que nos estea o dicilo–, somos o melloriño que hai (Vázquez Gundín 1916: 5).

Unha das voces máis autorizadas, que alertou reiteradamente de que as regras fonéticas están inzadas de excepcións e de que non é posible enunciar leis de cumprimento inexorable e validez universal, foi Antonio Couceiro Freijomil (Álvarez 1991), polémico na súa época e non sempre seguido polos seus contemporáneos.

Esta necesidade de coñecemento baseado na investigación filolóxica sustenta a preocupación pola falta de estudos universitarios, pola ausencia total de estudos filolóxicos na universidade galega. As primeiras voces reclamando a creación dunha cátedra específica, e incluso unha sección de “ciencias lingüísticas”, na universidade galega son de 1910. Segundo os xornais da época, as protestas, dentro e fóra das aulas e do claustro, duraron un mes. Nas décadas seguintes, desde os círculos galeguistas, non se abandona a protesta nin a petición da incorporación de materias de lingua e literatura galegas no ensino superior, coa creación de cátedras nas Escolas Normais e na Universidade de Santiago. Na conmemoración do centenario das Irmandades

da Fala é xusto lembrar que a necesidade de estudos filolóxicos na USC estaba no seu abano reivindicativo e que reiteradamente aparecen mencións, noticias, actos, acordos, manifestos... que dan conta dela (Boullón & Tato 1991). Sempre sen éxito. Cando finalmente se crea a Facultade de Letras (1922), nin se incorporan os estudos filolóxicos nin se crea a ansiada cátedra.

c) O acervo doutras linguas

A esculca atenta da realidade presente e pasada da lingua galega non fai que esquezan o recurso ás linguas veciñas, sobre todo as da póla románica. Entre elas, por razóns obvias, o portugués.

A irmandade / maternidade co portugués, son continuamente reclamadas e aducidas. Xaime Quintanilla, desde as páxinas do voceiro (1917: 5), fai súas as palabras de Victoriano Taibo de que “a máis grande autoridade filolóxica para o galego é o portugués (...). Cando teñamos dúbidas en cuestións gramaticais, debemos ir a recoller as solucións nos poetas e escritores portugueses”. E Antón Villar Ponte, arrastrado polo entusiasmo, chega que a afirmar que a lingua atesourada polo pobo galegofalante se mantén tan fiel ao seu ser orixinario –“tan vigorosa y poética como en los tiempos pretéritos”–, que por iso “*Os Lusíadas* de Camoens y todas las demás obras portuguesas anteriores al famoso poema, son, por su lenguaje, más nuestros hoy que del país hermano” (1916b: 26).

Con todo, o recurso ao portugués non está exento de polémica, e de feito non poucas veces téñense que defender das acusacións de estar aportuguesados, de usar un galego excesivamente hibridado de portugués. Din desde a Redacción de *A Nosa Terra*:

E xa que os compañeiros de *La Provincia* usan connosco a franqueza de nos dicir que falamos un galego recastado de portugués –e lles agradecemos a advertencia– debemos nós corresponderlles poñéndoos en aviso de que veñen empregando eles un castelán recastado de chino no titular da sección que decote adican ás amonestacións coma a que nos fan (*ANT*, nº 23, 1917, 7).

E Risco (1926, *apud Ant.*: 203-4), ante a acusación similar de Julio Camba, nun xornal de Madrid, de que “o galego dos escritores de agora é *aportuguesado*”:

Non negarei que o aportuguesamento ten os seus defensores. (...) Tampouco negarei que no léxico empregado polos modernos escritores galegos haxa moitas verbas que pertencen tamén ao portugués culto. (...) Esas verbas que os nosos detractores

coidan *só portuguesas son tamén galegas*; son tan nosas coma dos portugueses e temos tanto dereito para empregalas coma eles tamén. O que acontece é que moitas desas verbas, os galegos deixaron de usalas, namentres os portugueses as seguiron empregando. (...) Non son exclusivamente portuguesas, non son *lusitanismos*.

Non acoden expresamente ao castelán, máis ben ven, por principio, na similitude co castelán un problema de múltiples facetas. Ante unha palabra idéntica, ¿será que se trata dun castelanismo?, e nese caso ¿cal debería ser a forma galega correcta, suplantada?, e mesmo se se trata dunha forma autóctona, ¿non será preferible atopar outra sinónima para non dar a impresión de que o galego se parece demasiado ao castelán? Téñase en conta que na altura a dificultade de intercomprensión era esgrimida adoito como proba de se tratar de linguas diferentes.

A actitude ante o castelán –sexa diante dos castelanismos ou da natural similitude– é tamén obxecto de controversia, con múltiples acusacións e réplicas públicas. Así se expresa Iglesias Roura (1916: 4) no seu argumentario desde o primeiro número do voceiro das Irmandades:

Cando vos digan –como xa nos dixeron ós Amigos da Fala– qu'empleamos xiros e palabras do español para escribir e falar en galego, ou sexa que o galego que escribimos foi antes pensado en *Castellano*, e que non falamos o idioma dos nosos labregos, invítade a quen tal cousa diga a que exprese ideas do século xx ou simplemente que fale de cousas marítimas no *Castellano* que sabe un pastor das Urdes ou das serranías de Cuenca; decidelle que o noso idioma, como o río Guadiana, agachouse mais non se perdeu; deixou de ser lingua literaria durante catrocentos anos, pero xurdiu da cova ó descuberto mais grande e mais pulido; que os gallegos fixeron entramentres literatura *castellana*, e que hoxe teñen dereito a recolleren a riqueza que acubillaron no idioma español; que toman d'él o qu'é seu, o que tería o galego de haberse cultivado n'eses catro siglos que s'escondeu na súa forma escrita.

Na mesma liña está o recurso ao latín e ao grego como linguas clásicas que son patrimonio por igual de toda a cultura occidental. Pódese discutir se as voces se deben incorporar coa variante máis próxima ao étimo ou se deben sufrir algún grao de acomodación maior, pero non o recurso en si mesmo:

A fala galega ten dereito coma tódalas linguas a facer colleita na linguaxe técnica, filla o máis dela das linguas clásicas, adoando as palabras ao seu mesmo xeito. Ningunha fala se chama pobre por facer tal achego (Lousada 1924, *apud Ant.*: 198).

d) O recurso á propia lingua falada: de novo a voz do pobo

Comparten o convencemento de que hai un caudal inmenso, sen descubrir, na lingua do pobo, polo que esta debe ser obxecto de estudo especial, coa finalidade de desvelar eses tesouros e facelos do dominio común:

cada día aparecen novas verbas vivas, empregadas polo pobo das aldeas, en lugares recuados, ou limitado o seu emprego a unha comarca, ou empregadas soamente xa polo derradeiros vellos dun lugar (Risco 1926, *apud Ant.*: 204).

A prosa galega é certo que tropeza moitas veces coa catividade do seu vocabulario. E isto é aínda tendo un tesouro nas nosas mans e ben preto de nós. Temos o tesouro do pobo, que non se aproveita canto debíamos. O feito indiscutibel é que a fala galega é enxebremente labrega, e as máis das palabras nosas son de labranza e de todo o que nas aldeas hai, e nos eidos, nas touzas, nas fragas ou nos montes. Mais isto é un feito na historia de tódalas falas. As palabras desenvólvense e collen significados novos de moitas maneiras. (...) A calquera palabra, por ben labrega e ben enxebre que ela sexa, pódese dar un alto significado e levala da aldea á cidade, dunha coredoira á bioloxía, dunha ruada á filosofía (Lousada 1924, *apud Ant.*: 197-198).

Toda esa riqueza léxica, todo ese patrimonio inmaterial, ten que ser recollido e incorporado ao acervo: porque, cómpre lembralo, a norma, con base na lingua falada polo pobo, sempre se concibiu como supradialectal. E, unha vez recollido, renovalo, poñelo ao día, amplifícalo.

Autores como Otero Pedrayo, mais non só, perante o problema de inexistencia dun estándar, presentan como unha regalía o feito de non ter que “loitar” contra unha “lingua desmasiado feita e traballada” (*Arredor* 1930: 145). Esa idea de que as linguas “virxes” teñen vantaxes sobre as máis codificadas, porque permiten posibilidades de creación lingüística moito maiores, era compartida entre outros por Lousada e Risco. E ese pulo creador maniféstase na creación de novas palabras, na manipulación formal de palabras xa existentes, na atribución de significados cultos a palabras do mundo tradicional... Por exemplo, se temos *poder* e *podente*, ¿por que non habemos ter *impodente*?, se temos *ceibe* e *ceibar*, ¿por que non podemos ter tamén *ceibeza*, *ceibante* e toda unha longa familia? É xusto dicir que non todos os protagonistas das *Irmandades* manifestan a mesma efervescencia creadora que Otero. Pero si participan todos de recrear as palabras existentes, que asumen novos significados acordes cos novos tempos.

Para comprender no esencial o modelo lingüístico da época cómpre atender ás guías expostas por Lousada Diéguez no discurso de ingreso no Seminario de Estudos Galegos, que coinciden no fundamental cos postulados das *Irmandades*. En definitiva,

renovar a lingua para situala á altura das múltiples esixencias da vida en normalidade (social, cultural, científica...) dos tempos que lles tocou vivir, cunha intervención tan forte e fonda como sexa preciso, mais *non ilimitada*, pois a lingua culta *non* se pode construír de costas á lingua popular. E efectivamente, cada vez que nos achegamos á historia do léxico galego comprobamos o enorme impacto que os intelectuais galeguistas dese tempo deixaron sobre o galego, non só literario. Tratouse de dar novas acepcións a palabras que xa existían, de xeito que voces que no mundo tradicional designaban obxectos concretos ou accións relacionadas coa vida agrícola, gandeira ou mariñeira, pasan a ter significados abstractos ou a aplicarse ao campo nocional. Nesta época triúnfan ou comézanse a acuñar voces patrimoniais con significados cultos, cos que hoxe están completamente implantadas entre nós: así, *escolmar* esténdese das tarefas da malla ('separa-la palla, *colmo*) a 'seleccionar', por ex., para facer unha antoloxía de poesía; e o mesmo se pode dicir de *xunguir* (inicialmente 'poñe-lo xugo'), *vencello*, *laboura*, *ceibador* 'liberador', etc.

e) O papel dos escritores

E, por suposto, non se pode negar o papel dos cultivadores da lingua. ¿Non se di que gran parte do atraso se debe á falta de cultivo secular como lingua escrita? Como dirá Otero Pedrayo, no acto de coroación de Cabanillas, preténdese unha lingua *viva*, *moderna* e *ecuménica*, e quen vai facer iso

É a Galicia dos pastores, a Galicia dos labregos, a Galicia das nabeiras, a Galicia dos que esperan que mui pronto cecais a nova Europa ha de levantar novamente o seu acento ecuménico volvendo polos fueros do espírito como en toda a redondeza do planeta. E nesa voz ecuménica de Europa non ha de faltar o acento de Galicia, significado sobre todo polos seus grandes poetas (Otero 1958: 22).

3. Incomprensión, controversia, detractores

A posición adoptada verbo das características que debería ter a variedade culta unificada do galego moderno e dos límites da intervención para acadala –e mesmo sobre a necesidade de se empregaren en tal obxectivo– non estivo exenta de debate público, de polémica entre os propios irmáns, de mostras de incomprensión nin de agudas críticas, por veces moi acedas, dos seus contrarios. Como pano de fondo, a desconfianza sobre a manipulación dun ben patrimonial tan sensible como a lingua, que a todos toca na identidade.

- **A liberdade creadora: ¿tamén na lingua?** A polémica nace entre os que consideran que, para os novos usos, cómpre definir unha variedade formal axeitada e os que expresan que as dificultades e esixencias dunha tal norma unificada poden coartar o uso. Non faltan cantos á lingua “pouco traballada”, que garante a plena liberdade do usuario e facilita que os creadores literarios arrequenten o acervo lingüístico coas súas propias achegas. Claro que, advirten algúns, a liberdade creadora non pode servir de coartada á ignorancia nin de escusa ao erro sistemático por descoñecemento do seu ser básico; por iso, Lugrís (1922: V-VI) advirte en contra dos escritores que, «sin faceren siquera un exáme do que debían têr como modelos literarios e lingüísticos, comenzaron á empregar a nosa fala c’un desconocemento compreto das suas leises fonolóxicas e gramaticás. Unha verdadeira anarquía noxenta introduxeron dentro das nosas letras».
- **O debate sobre a prescripción.** Ao debate anterior vai unido o da prescripción/non prescripción, e o grao de esixencia da mesma. En consonancia, Lugrís (1922) cre chegados os tempos de actuar de forma prescritiva, ditando con firmeza regras que poñan fin a «anarquía noxenta» que denuncia: unha actitude que satisfai a moitos dos seus contemporáneos (sobre todo no ámbito das *Irmandades*) e que alporiza algúns dos escritores máis novos, que lanzan durísimas críticas descalificadoras, contra el e contra a súa gramática. Outros, como Pedrayo, non viven a variación formal e gráfica como un problema, senón como unha oportunidade: consideran máis ben que esta liberdade de que dispón o galego por non ser unha lingua codificada en exceso é un ben en si mesmo (como diría o protagonista de *Arredor de sí* [1930: 145], “na mesma indecisión había unha garantía de mocidade”).
- **A independencia do galego.** As críticas chegan tanto da banda dos que ven indicios de abandono diante da potencia hibridadora do español –sen tentar a reversión da influencia histórica, presumiblemente agravada no seu tempo– coma dos que ven unha sorte de subordinación submisa ao portugués. Como mostras, do suposto aportuguesamento da lingua Risco (1926) defende a posición de todo o grupo; Iglesias Roura (1916), por vez súa, deféndeo dos que erguen a acusación de empregaren xiros e palabras do español.
- **Lingua popular e lingua culta.** Moitos dos seus detractores están en desacordo con que o galego deba asumir os usos formais que eles reclaman, e xa que logo, para eles, está fóra de discusión a definición dunha variedade culta: non é ese o debate que agora nos interesa. Referímonos ao que protagonizan os “amigos da fala” sobre as características de tal variedade: uns aceptan o recurso ao cultismo (grego ou latino) como unha forma normal de incorporar novas formas léxicas desde un

acervo cultural común, en harmonía coas linguas de cultura da contorna; os máis apegados á lingua popular, en cambio, son partidarios ou de reutilizar palabras patrimoniais con novos significados ou de acomodar a forma dos cultismos ao “xenio” da lingua galega. Vexamos, por caso, a defensa de Risco pola acusación de un uso excesivo de cultismos, que non lles parecen enxebres dabondo: “E claro que non o son: non o son no galego, nin no castelán, nin no francés, nin sequera no latín e no grego, de onde foron collidas. Esas verbas son patrimonio internacional, todos temos dereito a empregalas nas nosas falas respectivas, e o que é máis grave, non é doado prescindir delas” (Risco 1926, *apud Ant.*: 204).

- **A lingua cambia de maneira vertixinosa.** As mudanzas introducidas fan que o modelo evolucione con demasiada présa, e non sempre as mudanzas se consolidan dando unha base de seguranza. Risco (1926, *apud Ant.*: 202) quítalle importancia, argumentando que iso é consecuencia de que “linguas que levaban séculos sen emprego literario, ao entraren de novo en uso entre a xente científica e erudita, evolucionan á présa. Anóvanse, transfórmanse, e moitas vegadas a lingua escrita arrédase algo da lingua que se fala”. Obsérvase o mesmo en toda Europa coas “linguas rehabilitadas” (en Finlandia, en Bohemia...); na súa defensa, menciona con humor o caso do escritor catalán que faltou de Cataluña uns meses e que ao volver notaba que falaba arcaico.

En definitiva, antes coma agora. Parece que non pasaron cen anos. Xa o dixo Risco, disputando con Julio Camba:

Hai quen non está conforme: escritores das vellas xeracións, algún escritor novo que lle dá por levar a contraria, algúns lectores que no comprenden ben máis que o galego que eles falan... (Risco 1926, *apud Ant.*: 203).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Álvarez Blanco, Rosario (1991): “Á procura dunhas bases para a unificación: a contribución de Antonio Couceiro Freijomil”, en M. Brea / F. Fernández Rei (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Vol. II. Santiago de Compostela: Universidade, 19-32. <http://hdl.handle.net/10347/12477>.

ANT = *A Nosa Terra. Boletín decenal. Idearium da Hirmandade da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d'América e Portugal*. A Cruña 1916-.

- Ant.* = Monteagudo Romero, Henrique (ed.) (2016): *Irmandades da Fala: oratoria e prosa non ficcional. Antoloxía*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel / Fernando Tato (1991): “A Cátedra de Lingua e Literatura Galega da Universidade de Santiago, datos para a historia dunha reivindicación”, en M. Brea / F. Fernández Rei (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Vol. II. Santiago de Compostela: Universidade, 33-53. <http://hdl.handle.net/10347/12478>.
- Iglesias Roura, José (1916): “Orientacións”, *ANT* nº 1, 14-XI-1916, 4.
- Lousada Diéguez, Antón (1924 [1930]): “Encol da prosa galega”, *Nós*, nº 73, 15-I-1930, 2-5.
- Lugrís Freire, Manuel (1922 [1931]): *Gramática do Idioma Galego*. A Coruña: Moret [ed. facsímile, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2006]. http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2006_Gramatica-do-idioma-galego.pdf
- Martís Morás, Fernando (1916): “Dimpos da primeira saída”, *ANT* nº 2, 24-XI-1916, 1.
- Otero Pedrayo, Ramón (1930): *Arredor de sí*. A Coruña: Nós.
- (1958): “Discurso pronunciado na *Coroación de Cabanillas*. Padrón, 8 de Abril de 1958”, en D. Caseiro (ed.) (2001): *A voz de Otero*. Ourense / Santiago de Compostela: Raigame / Fundación Otero Pedrayo / Consello da Cultura Galega.
- Quintanilla, Xaime (1917): “Do meu feixe. Portugal”, *ANT* nº 13, 20-III-1917, 5.
- Real Academia Galega (1913-1928): *Diccionario gallego-castellano*. A Coruña: RAG. Redacción: “Peneirando...”, *ANT* nº 23, 30-VI-1917, 7.
- Risco, Vicente (1926): “Da renacemento galego. A evolución do galego e os seus críticos”, *Céltiga* nº 47, 10-XII-1926 [*ANT* nº 233, 1-ii-1927, 9-10].
- Vázquez Gundín, Eugenio (1916): “Follas Novas. Crítica de libros”, *ANT* nº 1, 14-XI-1916, 4-5.
- Villar Ponte, Antón (1916): “A bandeira ergueita”, *ANT* nº 1, 14-XI-1916, 1-2.
- (1916b): *Nuestra ‘afirmación’ regional. Apuntes para un libro*. A Coruña: Tipografía Obrera.
- Villar Ponte, Ramón (ca 1933 [2001]): *O feito lingüístico galego*. Edición de Pilar García Negro e Goretta Sanmartín Rei. A Coruña: ASPG.

Cataluña como referente para Galicia na loita polo recoñecemento da súa personalidade cultural e política

Antón Santamarina
Real Academia Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Entre Cataluña e Galicia desde o comezo dos respectivos movementos de *Renaixença* e *Rexurdimento* hai varios paralelismos. Cronoloxicamente o movemento reivindicativo cultural e político é anterior en Cataluña; iso reflíctese en que varias iniciativas nadas en Cataluña fosen con máis ou menos éxito replicadas en Galicia con nomes moi similares: *Jocs Florals* (1859) / *Juegos Florales* (1861), *Lliga de Catalunya* (1887) / *Liga gallega* (1897), *Solidaritat Catalana* (1906) / *Solidaridad Gallega* (1907), *Institut d'Estudis Catalans* (1911) / *Seminario de Estudos Galegos* (1923), *Mancomunitat de Catalunya* (1914) / “*La mancomunidad gallega*”, libro de L. Peña Novo (1921). Persoeiros da cultura e da política galega (nomeadamente A. Vilar Ponte ou V. Risco) tiveron relacións persoais con figuras de vulto da cultura e da política catalanas (Cambó, E. d'Ors, p. exemplo). Cremos que na mesma idea da fundación das *Irmandades* pode haber un reflexo do que foron as *diadas* anuais de reivindicación lingüística comezadas en Barcelona o 1 de xaneiro de 1916.

Palabras chave: *Rexurdimento*, *Renaixença*; *Jocs Florals*, *Xogos Florais*; *Lliga de Catalunya*, *Liga Gallega*; *Solidaritat Catalana*, *Solidaridad Gallega*, *Institut d'Estudis Catalans*, *Seminario de Estudos Galegos*.

Abstract: There are several parallelisms between Catalonia and Galicia since the beginning of the respective *Renaixença* and *Rexurdimento* movements. Chronologically, the cultural and political movement started earlier in Catalonia; this is reflected in the more or less successful replication in Galicia of several initiatives started in Catalonia using very similar names: *Jocs Florals* (1859) / *Juegos Florales* (1861), *Lliga de Catalunya* (1887) / *Liga gallega* (1897), *Solidaritat Catalana* (1906) / *Solidaridad Gallega* (1907), *Institut d'Estudis Catalans* (1911) / *Seminario de Estudos Galegos* (1923), *Mancomunitat de Catalunya* (1914) / “*La mancomunidad gallega*”, book by L. Peña Novo (1921). Personalities of Galician culture and politics (namely A. Vilar Ponte or V. Risco) had personal relationships with notable figures of Catalan culture and politics (Cambó, E. d'Ors, to name just two). We believe that the idea itself of founding the *Irmandades* could be a reflection of the annual *diadas* for linguistic recognition that started in Barcelona on January 1, 1916.

Key words: *Rexurdimento*, *Renaixença*; *Jocs Florals*, *Xogos Florais*; *Lliga de Catalunya*, *Liga Gallega*; *Solidaritat Catalana*, *Solidaridad Gallega*, *Institut d'Estudis Catalans*, *Seminario de Estudos Galegos*.

Vou referirme a algúns paralelismos e diferenzas entre Cataluña e Galicia centrados especialmente na época que se corresponde coa actividade das Irmandades da Fala (1º terzo do séc. XX). Vou ter en en consideración especialmente o que representou Cataluña como espello no que se miraron os irmandiños con vistas á recuperación de Galicia.

Non é a primeira vez que se trata este asunto. Hai anos (1998) Joan M. Ribera Llopis e Olivia Rodríguez González presentaron nun congreso o relatorio “Crisi en la cultura gallega: atenció al model català”¹; tamén sobre o mesmo tema hai un artigo (conferencia) de J. Beramendi, “Relaciones entre galleguismo y catalanismo (1840-1918)”² sen datar, pero recente e asequible na web. Está tamén o prólogo de Beramendi a un libro de Peña Novo que vou citar despois. Hai máis cousas seguramente; non fixen un rastrexo pormenorizado. Tamén hai referencias a estas relacións en textos menos específicos, com o son as historias que se refiren á idade contemporánea de Galicia. Pouco é o que podo eu engadir ao que estes especialistas xa teñen dito, pero creo que ten certo interese que nunha palestra coma esta se teña un recordo para estas relacións.

Galicia participou no séc. XIX, igual que outras nacións europeas, no movemento de renacemento no que se reclamaba o recoñecemento da propia personalidade cultural e política. Hai unha vaga de revolucións ó largo de toda Europa coñecida como “Primavera dos pobos” (ou Revolucións de 1848) que é o resultado de reclamacións democráticas pero que se manifesta tamén en aspiracións de tipo liberal, socialista e nacionalista. Polonia, Hungría, Bohemia ou Irlanda son aludidas entre nós moi frecuentemente desde Faraldo ós Vilar Ponte; Brañas (no *Almanaque gallego* 1899) insire un poema cun remate que se fixo popular: *Ergue, labrego, érguete e anda / érguete axiña. / ¿N'oyes as queixas que dá a terriña? / Ela é a que o manda, probe naiciña: / “Érguete e anda / Coma en Irlanda, coma en Irlanda”*. A Renaixença e o Rexurdimento insírense nese contexto.

Hai moitas cousas que separan a situación de partida catalá da nosa; alí había unha masa de labregos que eran na maioría rabassaires (traballaban as terras dos terratinents); había unha industria bastante desenvolvida, cunha masa de obreiros considerable e unha conffitividadae social bastante aguda; unha grande urbe que era o

---

1 En *Entre la crisi d'identitat i la modernització*, Actes del Congrès internacional celebrat a Barcelona, 20-24 d'abril de 1998, vol. I, Biblioteca Abat Oliba de l'Abadia de Montserrat, 2000, pp 249-262.

2 <http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000190%5C00000053.pdf>

motor económico e cultural do país. Pero o comportamento idiomático dos cataláns dos comezos da Renaixença era moi parecido ó que se daba en Galicia: falaba catalán o pobo e castelán os terratenentes e a burguesía ; os que eran bilingües eran diglósicos. No libro de M. de Riquer, *Quinze generacions dun llinatge català*, que ten un apéndice de documentos referidos ós Riquer, vese moi ben que a partir do XVI, mesmo a correspondencia privada, deixa de facerse en catalán e faise en castelán. Cita Fontana³ as palabras do gramático Josep Pau Ballot quen, na introdución do seu libro (*Gramática i apologia de la llengua cathalana* 1815), xustificaba a utilidade da obra: «Qui serà de nosaltres que no se veja en la precisió de haber de escriurer a vegadas en cathalà? Los senyors a sos majordoms, los amos a sos masovers, las senyoras a sa família, las monjas a sos parents, los marits a sas mullers, y en fi, tots los naturals se veuhen en la necessitat de haver de escriurer alguna carta o bitllet en cathalà». E apostila Fontana: “Llengua, per tant, de criats, masovers i, en tot cas, de les dones, que rebien una educació inferior; però no apta per a les coses serioses”. Recorda tamén Fontana que nos días da revolución de 1868 V. Balaguer dirixíase en castelán ás masas reunidas en Barcelona; hai que esperar a 1886 para que se pronuncie o primeiro discurso político en catalán contra o tratado de libre-cambio entre España e a Gran Bretaña, que prexudicaba a industria catalana; conmemoraron este ano [2016], o 25 de xullo, o 130 aniversario (o primeiro discurso político galego de que hai constancia foi o 9 de outubro de 1907, pronunciado por M. Lugo en Betanzos). Ou sexa, tiñan bilingüísmo e diglosia de libro, coma nós.

E nesa paisaxe comeza a recuperación do catalán como vehículo literario. Hai que ter en conta, de todas maneiras que alí aínda que houbo séculos escuros non foron tan escuros como aquí; sempre existiu algún tipo de textos escritos, especialmente literatura relixiosa, de propaganda política, e tamén textos utilirarios de varios tipos (de farmacopea, veterinaria etc); mesmo cartillas de aprender a ler; de feito ata que se promulgou a Ley Moyano (1857) as “beceroles” polas que aprendían moitos nenos cataláns a ler estaban en catalán. Pero en realidade, no terreo literario había que empezar de novo de cero, como aquí.

A data deste comezo adoita fixarse para Cataluña en 1833, cando B. Carles Aribau escribe a *Oda a la pàtria*. Pero este é de todas maneira un poema illado, de circunstancias escrito en catalán nunha ofrenda literaria plurilingüe feita a un banqueiro,

---

3 Josep Fontana, *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*, Eumo Editorial, Barcelona 214.

como refire o autor escrita en catalán “porque lle tocou” (e nin sequera lle chama catalán ó seu idioma, senón “llemosí” (...*en llemosí sonà lo meu primer vagit...*)). É 6 anos despois (1839) cando empeza a publicar Joaquím Rubió i Ors nunha revista os seus poemas co pseudónimo de *Lo gaiter del Llobregat*, recollidos en libro (con ese título) en 1841. É xa un quefacer literario que ten como mira a construción dunha literatura moderna emancipada. Deseguida empezaron a aparecer gaiteiros para un sennúmero de ríos (o cal deu lugar ó que nas historias da literatura catalana chaman chistosamente “poesía hidráulica”, a maior parte dela de ínfima calidade). Esta iniciación tivo unha continuidade medio institucionalizada cos Jocs Florals (1859-), inventados (a imitación dos que se facían en Tolosa do Languedoc no séc XIV) por Antoni Bofarull e Víctor Balaguer. A estes certames concorreu unha grea de poetas mediocres pero tiveron tamén o mérito de descubrir (aínda que aparecerían igual) varios poetas insignes: Verdaguer (premiado en 1866; e outra vez en 1877 pola *Atàntida*), À. Guimerà (1877) ou Narcís Oller (1879). Os xogos florais naceron nunha época de “anormalidade” literaria na que a lingua e o canon literario eran só unha reivindicación. Pero o caso é que a finais de século Cataluña volvía a ter a lingua propia e un canon literario establecido. Iso é o que explica, como di Fuster⁴, que “Quan el 1902 Santiago Rusiñol estrenà *Els Jocs Florals de Canprosa*, sàtira de la trivialitat dels certàmens, ja podien donar-se per jubilats. La conquesta del públic s’estava produint per altres camins i s’hi volia un «públic lector»” (e non un público “oídor” como era o que tiñan os certames).

Os Xogos de Barcelona (1859) tiveron eco deseguida en Galicia pois en 1861 Juana de Vega e Viacetto organizaron un certame semellante na Coruña, no Teatro Rosalía de Castro (que daquela aínda non se chamaba así, senón “Principal”). En principio os poemas do concurso eran tamén para seren oídos pero un ano despois, como é sabido recolleunos por escrito F. M. de la Iglesia no *Álbum de la Caridad* con moitos outros textos poéticos de orixe variada (ademais dos do certame). Entre nós a consciencia idiomática era aínda moi feble pois as bases do certame só esixían que estivesen en galego as poesías que tivesen como tema “Galicia”; as outras podían estar en galego ou castelán; de feito só houbo un poema en galego⁵, o célebre “A Galicia”, de Añón. A lingua empregada polo mantedor na cerimonia de entrega de premios non nos consta cal foi, pero deducímolo; polo menos pasa por ser o primeiro discurso en galego o de Murguía, que foi mantedor nuns xogoas florais 30 anos máis tarde (1891) en Tui.

---

4 *Literatura catalana contemporània*, Curial, 1971, p. 17.

5 R. Carballo Calero, “Castellano y gallego en el Álbum de la Caridad”, *Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, Vol. II (1979), pp. 33-37.

Os Xogos Florais cataláns eran un acontecemento anual; nos que tiveron lugar o 5 de maio de 1889 foi o mantedor À. Guimerà e cando Brañas leu “o subríme e grandilocuente discurso” ofreceuse a traducilo ó galego. Guimerà quedou moi agradecido polo ofrecemento e mandoulle unha carta garimosa a Brañas na que “fa vots per la unió ben estreita de Galícia i Catalunya, pera arribar en lo pervenir a la obtenció de nostres desitjos de patria i de qui'l abraça ab la major i més coral entusiasme i és son company de nobles aspiracións”. *A Monteiro* de decembro dese ano transcribe un telegrama que lle mandou a Lliga de Catalunya ó tradutor (supoñemos que o orixinal debía de estar en catalán e se cadra foi o propio Brañas quen llo traduciu á *Monteira*) agradecendo “a atención que tivo cos rexionalistas catalás, ó traducir á doce lingua gallega o importantísimo descurso lido nos xogos frorales, en Xaneiro polo seu presidente D. Ánxel Guimerá. I ó facelo así esta asocceación, non pode menos de repitirll'o entrañable afeuto con que mir'a tódolos ilustres patríceos de Galicia, que como vosté, con tanto celo i autividá defenden a idea rexionalista, considerándoa com'a úneca que fai compatibres os dreitos i a dinidá das antígoas naceós hestórecas d'España, coa eistencia desta como estado ou conxunto harmóneco de todas elas”.

A relación entre o “jocfloralisme” catalán e galego maniféstase pola participación de cataláns como mantedores en xogos galegos e galegos en xogos cataláns: en 1884 vén Víctor Balaguer ós celebrados en Pontevedra e pola nosa parte van Murguía e Brañas en 1890 e 1893 respectivamente ós celebrados en Barcelona. Segundo o *Tío Marcos* 31.8.1884: “En Pontevedra según vexo polos periódicos d'aló a chegada do gran poeta Balaguer, presidente dos Xogos frorales, causou un vivo antusiasmo polas cousas de Cataluña”.

No seu discurso Balaguer dixo cousas coma estas: “Pra este ideal, xa hoxe común ás literaturas provenzal e catalana, é conveniente, é necesario, é indispensable, é forzoso voso auxilio, poetas do Miño; e, aporveitando esta acasión solene, veño francamente a demandárvolo. Contamos con voso apoio, que non pode, non debe faltarnos. Da própea sangue nosa sodes, de nosa raza. A cruzada que predica a literatura levantina necesita vevros asociados a ela, poetas i esquirtores de Galicia, que non en van sodes de alta proxenie e de nobre estirpe.”⁶ Balaguer era home estimado polos nosos escritores do Rexurdimento. Pondal dedicoulle unha nenia na que o

---

6 *O novo galiciano, defensor dos intereses gallegos*. Núm. 2. Pontevedra. Domingo 26 de Agosto de 1888.

poeta bergantiñán está nun momento baixo de inspiración: *Dinme que feneció / o noso ilustre e caro Balaguer. / Balaguer non morrío: / eso non pode ser.*

U. Carré insire en *Brétemas* unha tradución do poema “Á Patria” do libro *Celístias* de V. Balaguer.

As relacións dos nosos literatos do rexurdimento coas letras catalanas non se limitaron a imitar os certames literarios. Varios autores nosos tiveron familiaridade coa literatura catalá da época pois son tradutores esporádicos de textos. Pérez Ballesteros verteu ó galego (no *Album literario: Revista semanal de literatura, ciencias y arte, Ourense 1888-1892*, de onde o toma *A Monteiro* en 1889) o poema “Doores e consolos” de *Lo Gaiter de Llobregat*, mencionado antes. Non é este o lugar de lembrar as traducións que se fixeron do catalán nesa época; só quero mencionar unha que eu estimo particularmente: a de Leiras d’ “El pi de Formentor” do mallorquín Costa i Llobera.

A finais do séc. XIX e principios do XX hai entre nós unha crise literaria. Na Historia da literatura de Carballo inclúese unha xeración de “diádocos” e “epígonos” (como os xenerais que foron “seguidores” ou “seguidores dos seguidores” de Alexandre Magno); varias razóns, entre elas a falta de lectores entre nós (lembro isto como síntoma), xustifican esta crise. En Cataluña, en cambio (e tamén nas Illas, e menos en Valencia e o Rosellón) circunstancias diversas interviñeron na aparición dun público lector moi numeroso e diversificado. Proba diso son a cantidade grande de publicacións periódicas que circulaban nesa época; en 1900 había seis diarios en Barcelona; había publicacións periódicas popularísimas e de grande tiraxe (*La Campana de Gràcia* 1870- que en 1888 chegaba ós 22.000 exemplares, *L’Esquella de la Torratxa* 1879-, *Cut Cut* 1902-, *Papitu* 1908-; mesmo un semanario infantil, *En Patufet* 1904-). A Biblioteca Popular de *L’Avenç*, que durou 12 anos (1903-1915), dou só esta cifra porque é significativa, publicou 143 vols. só de traducións (Ibsen, Gorki, Ruskin, Tolstoi, Whitmann...); en ocasións podíase ler un libro escrito noutra lingua antes na tradución catalana que na castelá. Este é un bo barómetro para medir o grao de normalización literaria a que chegara a lingua. E este público permitiu que eses 20 e pico anos que para nós foron de seca literaria en Cataluña se desen movementos como o modernismo ou o noucentisme. Na literatura catalana (ó contrario da nosa) non hai epígonos e diádocos de Rubió i Ors, Verdaguer, Guimerà ou N. Oller senón unha cadea ininterrompida de grandes escritores nados entre 1850 (±) e 1900, nesa nómina podemos recordar a Raimon Caselles 1855, Maragall 1860, Alcover 1864, Rusiñol 1872, Gabriel Alomar 1873, Victor Catalá 1873, Carner 1884, Gaziol 1887, C. Riba 1893, Sagarra 1894, Pla 1897, T. Garcès 1901 etc; entre eles hai prosistas, dramaturgos, ensaístas, algúns deles non son escritores ocasionais senón profesionais.

Todo isto sabíanos celebrábanos os líderes do galeguismo da época. A revista *Nós* 46 15-10-1927 insería esta noticia (é un exemplo):

A Festa do libro en Barcelona constituíu un novo timbre d'orgullo para a relevante cultura de Cataluña. Según temos lido nos xornaes da cibdade condal, na data da-
quela festa vendéronse alí unhos trinta mil pesos de libros. Deles, a maoría, escritos
na lingua catalana. (...) Taes referencias collemos da «Publicitat» e da «Veu de Cata-
lunya». Pro a librería que máis negocio fixo -cousa que se comprende doadamente
despois do devandito- foi a que leva o nome de «Catalonia». Nesta, somentes,
Santiago Rusiñol tivo que firmar unhos cincocentos libros seus.

Esta “normalización” literaria era paralela á normalización do idioma noutros ambientes como os coros impulsados por Clavé, que proliferaron desde a década de 1850, ou o teatro popular, impulsado por Pitarra desde a década de 1860. En cambio o acceso do catalán a outras esferas foi máis problemático e lento; na conferencia inaugural do Ateneo o 30 de novembro de 1895 Guimerà pronunciou o seu discurso en catalán, pero foi entre “aplaudiments i protestes” o que demostra que certas esferas aínda lle eran refractarias. Desde 1903 entrou tamén o catalán na Universidade, aínda que pola porta falsa (nunha especie de Universidade paralela con aulas fóra do recinto universiario); son os cursos dos Estudis Universitaris Cataláns; neles impartiron clases A. Rubió i Lluch, J. Puig i Cadafalch, Pompeu Fabra, Eugeni d’Ors entre outros; foron o xermolo do Institut d’Estudis Catalans; non é casualidade que Rubió fose o primeiro presidente do IEC. Pero porvir do catalán e do catalanismo xogábase na arena política e os catalanistas non tardaron en saír a ela.

* * *

Entre nós o galeguismo, primeiro rexionalista e despois nacionalista tivo sempre moi en conta o que ocorría en Cataluña. Son moitas as publicacións da época onde ese invoca o exemplo catalán; “fijémonos en la ejemplar Cataluña que sin ministros ni ministrables consigue todo lo que se propone” dicía A. Vilar Ponte nun lugar de *Nuestra afirmación regional* (1916); e noutro sitio: “De los catalanes, ya no hablemos. ¿Si abandonen su idioma propio tendrían la pujanza que hoy se les reconoce por todos? El *pensar por si mismos*, que eso significa hablar la lengua nativa, concretó su personalidad” (*LVG* 9-5-1914). O seu irmán Ramón en *Rexurdimento* nº 5 (1923): “Antre tanto Cataluña, a nazionalidade rebelde, a terra cercana á redención de alleas hexemonías, a liberada xa d’eistranas infruenzas, sen contare antre os seus perseiros parlamentarios e antre os seus homes políticos con mangoneadores ou persoaxes do

xeito dos que teñen asoballado a Galiza, consegue todo o que quer”. E non eran só os Vilar Ponte quen tiña a vista posta en Cataluña. Na *Nosa Terra* e *Nós* hai referencias a Cataluña a moreas. Un exemplo máis (ó azar): En *Nós* 6 1921 (Nunha recensión anónima, pero seguramente de Risco, referida ó libro *Lirradiador del port i les gavines* de Salvat Papasseit): “Hai agora na Cataluña, a irmá eixerpar, baruda e progresiva, fundamente amada por nós, embora sexa doutra civilizazón, unha mocidade diste xeito, con almas apuntadas coma baionetas que s'erizan contra da estupidez que Madrid quere baleirar riba de nós todos”. En *Nós* hai unha sección fixa sobre o acontecer cultural de Cataluña do que daban conta Risco mesmo (que se carteaba privadamente con Xènius), ou un corresponsal literario que tiña aló, Tomàs Garcés (que andando o tempo, 1954 faría a trad. de *Deu poemes gallecs*, entre eles a “Negra sombra”).

Que Cataluña era un espello no que mirarse vese claro en que se intentou aquí (ás veces con nomes calcados) botar a andar organizacións ou iniciativas que se correspondían con outras que viran a luz algo antes en Cataluña. Lembremos a *Lliga de Catalunya* fundada en 1887 (nacida dunha excisión pola dereita do Centre Català, de Almirall), chamada a partir de 1901 *Lliga regionalista* da que foron membros (nas dúas etapas) Prat de la Riba, Cambó e Puig i Cadafalch. Pois ben, en 1897 fúndase na Coruña a *Liga gallega* presidida por Murguía; entre os dirixentes das dúas ligas (a catalana e a galega) houbo contactos colaborativos como se pode ver en Beramendi no artigo citado eno seu libro *De provincia a nación*. Outro nome calcado e ben coñecido foi o de *Solidaritat Catalana* (coalición electoral de 1906 que integrou varios partidos e asociacións e que tivo un grande éxito electoral en 1907 [41 dos 44 escanos que correspondían a Cataluña]); *Solidaridad gallega* é de 1907 (o Manifesto solidario galego é de do 14 de setembro de 1907); tamén neste caso houbo contactos persoais entre solidarios galegos e cataláns. Como é ben sabido non sempre acabaron as cousas como facían esperar os entusiasmos iniciais.

A A. Vilar Ponte asombrábao cómo os cataláns respondían ás aldraxes cando os ferían no seu amor propio. Un destes acontecementos tivo lugar en 1915 cando o senador Antonio Royo Vilanova (daquela senador pola prov. de Valladolid) en varios discursos pronunciados no Senado o 22, 23 e 24 de novembro de 1915 atacaba o nacionalismo catalán, e de paso á lingua catalana; estes ataques provocaron unha reacción extraordinaria en Cataluña, que deu lugar a unha manifestación sonada (á que se adheriu o Concello de Barcelona) celebrada en Barcelona o día 1 de xaneiro de 1916; esta *diada* seguiu repetíndose despois en anos sucesivos. Pois ben, A. Vilar Ponte ten a esperanza de que os galegos respondan algún día cunha reacción semellante. “Si logramos esto [que todos los periódicos de Galicia se comprometan a publicar

frecuentemente en gallego, quien el artículo político, quien la crónica local, quien el telegrama, la revista de una fiesta ó la crítica de una obra]” será a maneira que os escritores galegos “paren mientes” en que o galego existe e que moitos se decidan a usalo e un público cada vez máis amplo a lelo; “si logramos así mesmo que la *Liga de Amigos del Idioma* [este era o nome que tiñan nesa data as aínda non nacidas *Irmandades da Fala*] actúe con entusiasmo y la Academia Gallega secunde nuestros propósitos, como es su deber, pronto podrá celebrarse en muchos pueblos de la región un *Día de la lengua*, y pronto la prensa de Madrid colaborará en nuestra obra eficazmente –de ello estamos seguros– provocando el amor propio de los buenos gallegos con insidias y censuras”. O que quería Vilar Ponte non se logrou (a non ser a creación das *Irmandades*) pero queda claro que botaba mesmo de menos a capacidade que tiñan os cataláns de co seu comportamento idiomático seren capaces de provocar reaccións hostiles que de rebote reafirmaban o orgullo propio.

En 1907 crea Prat de la Riba o *Institut d’Estudis Catalans*, ampliado en 1911; é ben sabida a importancia que tivo esta institución no proceso de normalización do catalán (tanto no seu status como no seu corpus). Non se lle escapa a ninguén que entre o *Seminario de Estudos Galegos* (fundado 16 anos despois) e o *IEC* hai tamén moitas coincidencias, incluído case un calco de nomes (non se chamou aquí *Instituto de Estudos Galegos* seguramente porque xa había un *Instituto de Estudios Gallegos* que fundara Casás en 1918). Non coñezo ata onde chegaban as relacións do SEG co *IEC*, pero os membros do SEG que escribiron memorias refírense incidentalmente a esas relacións. L. Tobío, nas *Décadas*, recorda que “No inverno de 1925 apareceu por Santiago, non sei con qué gallo, Francisco Cambó e quixo visitar o Seminario do que tería, sen dúbida, noticia pola relación que mantiñamos co Institut d’Estudis Cataláns” (...) “Dous profesores cataláns da facultade de letras de Santiago, Lluís Pericot e Alberto del Castillo, que tamén colaboraban co Seminario, relacionáronnos co seu Institut”.

Non son eu a persoa indicada para facer un seguimento de como Galicia se miraba no espello de Cataluña no que se refire á aspectos políticos hai agora cen anos (á parte de que xa o fixeron Beramendi e outros que citei). Vou mencionar como exemplo só un texto de Lois Peña Novo. No ano 1921 publicou o vilalbés un libro que titulou *La Mancomunidad gallega* (Biblioteca de la revista “Mondariz”; e reeditado en 2005 por Mandayo, con prólogo de Beramendi como queda dito). Desde 1913 había a posibilidade legal en España de que varias provincias puidesen mancomunarse. Esta oportunidade aproveitárona os cataláns a partir do ano seguinte instaurando unha Mancomunitat na que entraron as catro provincias. Primeiro baixo a presidencia de Prat de la Riba (1914-17) e despois de J. Puig i Cadafalch (1917-23). Nesas nove

anos Cataluña coñeceu un período de progreso, en tódolos aspectos (económico, industrial e cultural), como nunca antes coñecera. Peña Novo estaba ben ó tanto do que pasaba en Cataluña. De feito neste libro non fai case outra cousa que adaptar á nosa realidade (mayoritariamente constituída po parroquias rurais cheas de labradores minifundistas e de mariñeiros) o que se fixera en Cataluña. Confésao el: “Al exponer brevísimamente los [proyectos] anteriores, no hicimos más que enseñar un botón de muestra, tomando casi siempre como ejemplo lo ya realizado por la Mancomunidad catalana para no quitar a este trabajo el carácter eminentemente práctico que desde un principio quisimos darle”. “Y todo esto lo tiene realizado Cataluña dentro de un régimen de centralismo. ¡Qué no podremos realizar el día que alcancemos la soberanía pedagógica para Galicia”. Hai con todo unha cousa na que Peña non é moi explícito neste libro: no que se refire á institucionalización da lingua. Fala da “enseñanza” moitas veces (do ensino agrícola, da Escola Superior de Agricultura, da Universidade Industrial, da U. Marítima etc.) pero non se refire nunca á lingua vehicular destas institucións (nin á lingua da posible Mancomunidad galega e dos seus organismos). Probablemente a dá por suposta, pois segue: “así, diciendo a nuestros lectores que casi todo lo expuesto en materia de enseñanza ya lo tiene hecho la Mancomunidad catalana, comprenderán que no hay motivo que impida realizarlo también en Galicia, y no tomarán estas cosas por ilusiones de un visionario, sino antes bien por notas cautelosas y prudentes de quien toma ejemplos de realidades; es más: muchas otras obras de cultura tiene realizadas la Mancomunidad de Cataluña que no expusimos, por no considerarlas tan urgentes para Galicia”. Tendo en conta que a Mancomunitat puxo en marcha medidas moi eficaces en materia do que agora chamamos “normalización lingüística” é chamativo que no libro de PN non se fale explicitamente disto. Non debemos de todos modos desconfiar do patriotismo lingüístico de PN. Ele é un dos asinantes do Manifesto da Asemblea de Lugo no Sanmartiño de 1918; nel pídese a cooficialidade do galego. Ten ademais noutros lugares decaracións individuais onde incide no mesmo; o 15 de xaneiro de 1921, contestando a un artigo do *ABC*, insería na *NT* un artigo que titulaba “A santidad da lingua”. Valería a pena transcribilo aquí enteiro se non fose algo longo; vou dar só un fragmento da segunda parte: “E Castela, por medio do *ABC* mándanos o seguinte desafío: “Todo español que no quiera hablar castellano debe ser considerado como extranjero”. ¡Que non había de ser verdade tanta beleza! A isa arroutada intemperante teño a seguranza de que tódolos galegos, inda aqueles que casi nunca falan en galego, contestarían non volvendo a falar nunca máis en castelán; porque isto quere decir que Castela non admite trato de igualdade, que quere ser sempre soberán altiva e dominante, que non sinte cordialidade para os

demais pobos, e que somente nos tolera por comenencia”. E despois enumera tódolos agravios comparativos que sofre o paisano galego para que España lle conceda o dereito de ser cidadán. No súa célebre contestación a Risco de se o nacionalismo debe entrar en política (*NT* 1-12-1922) pregúntalle PN: “¿Ti, que eres profesor, podes falar galego na cátedra? ¿No teu ensino non estás agrilloado por un sistema oficial que tés que respetar?” Co cal damos por suposto que desexaba para o galego o rango de co-oficial nas cátedras de Escola Normal e, vai de seu, en todos os graos do ensino. Pero Quédanos a dúbida de cómo implementarían os políticos das Irmandades a posta en marcha do ensino do galego e en galego supoñendo que se tornase legal.

Esta admiración por Cataluña debeu de despertar algún receo en certos sectores. Desá maneira se entenden que algúns galeguistas tivesen que xustificar que o noso movemento non lle debía nada ó catalán. Porteiro, nun panfletíño de propaganda das Irmandades, *A los emigrados* (xuño de 1918) insire unha epígrafe para xustificar isto. Del son estas liñas: “El Sr. Cambó, ni como personaje político, ni como leader del nacionalismo catalán ha definido ni orientado en nada, ni para nada, al regionalismo o nacionalismo gallego, limitándose a ofrecer en nombre de los nacionalistas catalanes ayuda a los gallegos. Nuestro programa lo formuláramos nosotros” (...) [El Sr. Cambó se limitó] “a ofrecemos el apoyo que Calaluña nos viene prestando; y que no es -como almas bajas propalaron- un derroche de oro, sinó una ayuda moral” (...) Así que no crean los emigrados que somos gentes entregadas a los catalanes y subordinadas a ellos: cada uno es cada uno, por eso podemos estrecharnos las manos amigas”. No nº 44 de *ANT* (1918) p. 6 insírese un longo artigo “O que eu diría se presentara ó señor Muntañola” (M. era un home de Cambó que veu a Galicia para axudar ós galeguistas a facerse cun diario que puidese cumprir un papel semellante á *Veu de Catalunya*); non sabemos de quen é o texto, seguramente dalgún directivo da Irmandade da Cruña). Copio un parágrafo no que se reflicte ben o que eu quixen salientar: “Fálase por algúns laverco da política de que nós [nos] catalanizamos. Señores, ista é unha parvada que non merecería contestar. Os galeguistas non nos catalanizamos; os galeguistas miramos a Europa, queremos europeizarnos, pensando coma Xaquín Costa. E com’o máis europeo d’España é Cataluña, imitamos a Cataluña naquelo no que uns pobos deben d’imitare a outros”. É dicir os nosos movementos parécense pero é só porque aspiran ó mesmo.

Para nosa desgraza nin tivemos un diario equiparable á *Veu de Catalunya* (fracasou a iniciativa non só por falta de medios). Non houbo nunca a Mancomunidade de deputacións de Peña Novo. Houbo Estatuto pero careceu de efectos. Iso quere dicir que a lingua galega non chegou no tempo das Irmandades a ser institucionalizada.

Iso quere dicir que tamén como código escrito non chegou a cristalizar nunha norma. A norma era un desiderátum que viña xa desde o XIX. Un dos motivos da creación dunha Academia galega era xustamente: “Dar unidad al idioma gallego por medio de la publicación de una gramática y un diccionario”. A falta de institucionalización da lingua xustifica que non se fixesen progresos suficientes encamiñados á súa fixación. Hai mesmo persoeiros das Irmandades que dan razóns de peso para restarlle importancia a esta eiva. En 1935 no nº 139 de *Nós* insería R. Villar Ponte un longo artigo de título ben explícito: “A unificación da língoa. Unha preocupación inxustificada. Espello en que fitarnos” escrito para calmar a preocupación dos que “andan a se laia- ren de que non haxa impostas, por quen sexa, unhas iñormas xeraes de ortografía e léisico, que poñan remate a certa pretendida anarquía que din eisistía no cultivo do noso idioma”. E pón varios espellos do que podemos considerar elaboración dun estándar (o latín, o checo, o romanés e outros) pero principalmente o catalán (cuxo proceso coñece ben; cita polo menos unha ducia de filólogos e escritores, entre eles ó codificador do catalán Pompeyo Fabra). Segundo RVP ten que haber un período “premeditado, de cultivo que puidéramos chamar político”; a nosa lingua inda “non abrangueu o que a lingua de Cataluña puido abrangue, e non de xeito comrepto, ao cabo de algo menos de un século de cultivo constante, intelixente e ateigado de fervor patriótico” Nós, que levamos só 20 anos de cultivo “filosófico” do galego, temos que “que dare tempo ao tempo e agardar a que percorra o seu camiño obrigado. I estonces, doadamente, sen violenzas, se terá realizado o feito que os impacentes de hoxe, acucia- dos por un nobilísimo afán patriótico, quixeran xa que se tivese realizado”.

Pouco despois de escritas estas verbas veu o 18 de xullo e pasou o que todos coñecen.

Pareceume que era oportuno lembrar nesta conmemoración o caso de Cataluña: Galicia e Cataluña sufrían de maneira semellante os efectos dunha política centralista. En ambas nacionalidades se deron movementos reivindicativos da personalidade cultural e política. En cada lugar as motivacións e as estratexias e a intensidade das reivindicacións foron diferentes. Como é ben sabido os logros do catalanismo foron moi palpables, convertendo o que en principio era a reivindicación dunha elite nunha reivindicación masiva e no que para o estado español acabou sendo “o problema catalán”; por iso era inevitable que os defensores do idearium das Irmandades mirasen a Cataluña como exemplo e con certa envexa. O que pasa é aquí as masas eran bastante impermeables a ese idearium e por iso os logros foron dun alcance moi- to menor. O foro que pesaba sobre as almas dos galegos era máis difícil de redimir có que pesaba sobre as súas searas.

O Seminario de Estudos Galegos: do cultivo do idioma (1923-1927) á codificación (1928-1936)

Henrique Monteagudo
Instituto da Lingua Galega - USC / Real Academia Galega

Resumo: Os obxectivos centrais das Irmandades da Fala en materia lingüística foron: no plano simbólico, resignificar o galego como idioma nacional e incrementar o seu prestixio; no plano funcional, ampliar o seu rango de usos, introducíndoo en novos dominios e cultivándoo en novos xéneros do discurso e tipos de texto; no plano formal, a súa elaboración, depuración e enriquecemento. Nese marco hai que situar o contributo do Seminario de Estudos Galegos, unha entidade basicamente científica de carácter para-universitario, e inspirada por ideais parellos aos que inspiraron as Irmandades. O Seminario foi un impulsor decisivo da utilización do galego nun dominio como o académico, con importantes implicacións prácticas e de prestixio. Canto á codificación, o S.E.G. elaborou as primeiras normas ortográficas e morfolóxicas do galego. No presente traballo imos poñer o foco nestes dous aspectos: como, cando e por iniciativa de quen o Seminario deu os primeiros pasos na recarga funcional do idioma (1923-27); como se elaborou e en que consistiu a súa proposta normativa (1928-1933), e a acollida de que esta gozou.

Palabras chave: Lingua galega, historia social da lingua, nacionalismo, Irmandades da Fala, cultivo e elaboración da lingua galega.

Abstract: The main goals of the *Irmandades da Fala* as far as language is concerned were: from a symbolic point of view, to resignify Galician as the national language and increase its prestige; from a functional point of view, to extend its range of uses by introducing it in new domains and developing it within new discourse genres and text types; from a formal point of view, to further its elaboration, refining and improvement. The contribution from the *Seminario de Estudos Galegos* should be understood in this context. It was a university-level scientific organization not belonging to any particular university inspired by similar ideals to those that inspired the *Irmandades*. The SEG was a decisive boost in the use of Galician in the academic domain, having crucial practical implications as well as being important for the prestige of the language. In the domain of the standardization of the language, the SEG devised the first orthographic and morphological rules for Galician. In this paper,

we will focus on these two aspects: how, when, and whose initiative it was for the *Seminario* to break through in the functional domains of the language (1923-27); how their proposed rules were devised and what they looked like (1928-1933); and how well their proposal was received.

Key words: Galician language, social history of the language, nationalism, *Irmandades da Fala*, Galician language development and elaboration.

As Irmandades da Fala poden ser consideradas en si mesmas, como unha organización creada en 1916 por unhas persoas concretas, coa súa ideoloxía, actividades, iniciativas, traxectoria, obxectivos e logros específicos. Pode ser estudada como unha organización que foi tomando corpo e espallándose a partir daquela data, e que, conforme se foi desenvolvendo, foi mudando o seu carácter (sobre todo a partir da Iª Asemblea Nacionalista, de 1918), ata escindir-se en 1922, e que o golpe de Estado e a conseguinte Ditadura de Primo de Rivera obrigaron a deixar hibernada, ata que a finais de 1931 se dissolveu para dar paso ao Partido Galeguista. Ou pode contemplarse como unha organización emblemática, seminal, principal inspiradora e dinamizadora dun movemento cultural e político moito máis amplo e máis duradeiro ca ela mesma. Sen negar –moi ao contrario– a pertinencia do primeiro enfoque, confesamos que a nós nos interesa máis a segunda perspectiva, pois, ao noso parecer, o suceso das Irmandades radicou na súa capacidade para desencadear un movemento plural, heteroxéneo e polimorfo, con certa encarnación política pero con múltiples conexións en diversos ámbitos da sociedade (os medios de comunicación, a Universidade, os colectivos da emigración...) e, particularmente, cunha robusta expresión cultural.

Desde este punto de vista, unha das claves do éxito do nacionalismo galego de anteguerra foi a súa capacidade para influír en –e atraer cara a si– amplos sectores sociais, suscitando múltiples iniciativas de distintos axentes, na súa aptitude para mergullarse na sociedade galega e para conseguir un efecto multiplicador das súas propostas, incorporando así ás tarefas nacionais –de construción da nación galega– a persoas e entidades pouco ou nada nacionalistas. Isto esixía reconecer a autonomía dos distintos ámbitos da cultura e da sociedade civil, respectando as súas propias dinámicas, obrigaba a integrarse neses ámbitos, aceptar as súas lóxicas, sumarse aos seus procesos, e evitar a tentación de interferilos ou instrumentalizalos para poñelos ao servizo de estreitos intereses de partido ou de facción por máis lexítimos e plausibles que estes fosen.

As devanditas observacións xerais son válidas igualmente se as referimos ao un aspecto concreto da súa actividade, desde logo non menor, como é a lingua. A achega

das Irmandades, canto tales Irmandades, ao progreso do galego, foi, sen dúbida, moi significativa. Pero moito máis significativas foron as propostas, iniciativas, empresas relativas á promoción do idioma que se desenvolveron en distintos ámbitos na Galicia daquel tempo, en moitos casos promovidas polas Irmandades, pero con moita máis frecuencia, soamente inspiradas por elas, ou ben movidas por ideais idénticos ou similares aos que estas defendían –ou máis simplemente, por amor á lingua e afección ao seu estudo. As Irmandades conseguiron, non sen vencer circias resistencias e confrontar agres polémicas, crear e impoñer un marco de intelcción propio para interpretar a situación do idioma galego –o galego é un *idioma*, non un *dialecto*, que define unha identidade *nacional* para Galicia; a súa marxinação é ilexítima e inxusta, tanto desde o punto de vista da dignidade colectiva dos galegos como da súa cohesión como comunidade–, e así dotar dun sentido específico moitas iniciativas concretas de diversos axentes sociais, nacionalistas e non nacionalistas, ou incluso anti- nacionalistas: cultivar, dignificar e promover o galego é contribuír ao progreso de Galicia, reparando a segregación das clases populares e reforzando a súa identidade nacional. Naturalmente, no seo do propio movemento galeguista existían lecturas contrapostas e tensións de todo o devandito, que se foron agravando ao longo da IIª República e acabaron abocando á fractura entre un sector conservador ou mesmo reaccionario, e outro progresista. Pero, recoñecendo a necesidade dunha lectura crítica desas tensións –amplamente elaborada, no tocante aos aspectos político- ideolóxicos, pero aínda pendente no que atinxe ao aspecto lingüístico¹–, non é aí onde imos colocar o noso foco.

Como é sabido, os obxectivos centrais das Irmandades da Fala en materia lingüística foron (Monteagudo 2016a): no plano simbólico, reivindicar –resignificar– o galego como idioma nacional, e, por tanto, incrementar o seu prestixio; no plano funcional, ampliar o seu rango de usos, introducíndoo en dominios dos que estaba excluído e cultivándoo en novos xéneros do discurso e tipos de texto; no plano formal, a súa elaboración, depuración e enriquecemento (incluíndo a súa fixación ortográfica, a regularización morfolóxica, a actualización do léxico e a diversificación estilística). A ampliación do rango funcional era imprescindible para converter o galego nun idioma nacional desenvolvido, apto para a súa utilización en ámbitos de comunicación clave nunha sociedade moderna, e para desempeñar este papel, nomeadamente, para cumprir funcións estándar –idioma vehicular no ensino, lingua de comunicación das administracións públicas, linguaxe usual no discurso público–

---

1 Pola nosa banda, véxase Monteagudo 1992, 1995c, 1995d e 2006.

chega un punto en que a lingua debe, necesariamente, estandarizarse, isto é, dotarse dunha variedade culta de referencia, para a fala e sobre todo para a escrita, regulada mediante un código (en particular, ortográfico) e uns instrumentos normativos de referencia: gramática, dicionario, manuais de distinto tipo. Xa que logo, o reto da nacionalización/ modernización (*normalización social*) do idioma abocaba a afrontar o desafío da estandarización (*normalización idiomática* ou *normativización*). Este segundo reto presentouse dun xeito perentorio cando se previu a oficialización do galego no Estatuto de Autonomía, un Estatuto que se xestou a longo dun proceso que comezou a pouco de proclamada a IIª República (1931), culminou un ano máis tarde (1932) e foi diferido ata 1936, cando o Goberno do Frente Popular autorizou o referendo estatutario.

Precisamente no devandito marco, entendemos nós, hai que situar o estudo do importantísimo contributo á elaboración dunha cultura nacional do Seminario de Estudos Galegos, unha entidade basicamente científica de carácter para-académico ou para-universitario. Pero, obviamente, co traballo que agora presentamos non pretendemos facer unha historia do Seminario de Estudos Galegos [S.E.G.] nin unha avaliación global do seu labor, tarefas estas que, malia algúns traballos valiosos –moi especialmente a fundamental monografía de Alfonso Mato *O Seminario de Estudos Galegos* (2001)–, aínda están por facer cabalmente. Cinxirémonos a analizar algúns aspectos significativos da achega do Seminario ao prestixio, o cultivo e a codificación do idioma galego. Canto á ampliación do rango funcional do idioma, o Seminario foi o impulsor decisivo nun dominio como o académico, de significación crucial por razóns tanto prácticas como simbólicas (isto é, de prestixio). Canto á codificación, dada a falta de iniciativa da Academia Galega neste asunto que inicialmente estaba reservado para a súa autoridade e competencia, o S.E.G. elaborou as primeiras normas ortográficas e morfolóxicas, publicadas en 1933, que, na súa modestia, supoñen a primeira proposta normativa para o galego realizada por unha institución (isto é, que transcenden a iniciativa individual). Precisamente, na presente achega imos poñer o foco nestes dous aspectos: dunha banda, tentaremos mostrar como, cando e por iniciativa de quen, o Seminario deu os primeiros pasos na ampliación do rango funcional do idioma, mediante a súa utilización en xéneros do discurso e tipos de texto novos, durante o período 1923-27; doutra banda, estudaremos o proceso de elaboración, o resultado e a acollida de que gozou a súa proposta de codificación do idioma, xestada entre 1928 e 1933.

Dado que o ano pasado publicamos unha achega centrada nas propias Irmandades (“Lingua nacional, idioma moderno. As Irmandades e a fala”: véxase

Monteagudo 2016a), e unha antoloxía de textos de oratoria e prosa non ficcional motivados por elas (Monteagudo 2016b), imos agora colocar o foco sobre o Seminario, polas razóns que decontado explicaremos. A contribución que agora presentamos baséase na pescuda sobre o Seminario de Estudos Galegos que emprendemos co gallo da realización da nosa tese de doutoramento nos mediados da década dos noventa (Monteagudo 1995a, 416-29 e 512-40), que en parte está resumida na nosa *Historia social da lingua galega* (Monteagudo 1999, 482-494). Abordamos a tarefa proposta non porque teñamos moito de novo que engadir ao noso traballo de 1995, senón en pago de dúas débedas, unha que non é especificamente nosa e outra que si o é.

A primeira contraeuna o país enteiro, comezando polas súas principais entidades culturais, polo escaso eco, por non dicir o estrondoso silencio, que arrodeou en 2013 o nonaxésimo aniversario da fundación do Seminario, unha efeméride que nin a Universidade de Santiago nin o propio Instituto “Padre Sarmiento” de Estudos Galegos –presunto herdeiro do S.E.G.– tiveron a gala conmemorar.

A segunda contraémola persoalmente polo traballo que presentamos oralmente no Simposio da Real Academia Galega dedicado a Filgueira Valverde en novembro de 2014 –que estaba centrado no papel deste nas tarefas galeguizantes do Seminario–, traballo que non entregamos para a súa publicación pola sinxela razón de que no mesmo número 376 do *Boletín da Real Academia* demos a estampa un artigo de lembranza de Ramón Piñeiro polo centenario do seu nacemento, e parecíanos abusivo incluír dous traballos da nosa autoría no mesmo número do Boletín académico. Cumprimos agora, aínda que sexa con demora, o compromiso contraído daquela.

Finalmente, pero non menos importante, na liña das observacións que deliñamos ao comezo do presente artigo, fronte ás tentacións, unha e outra vez reiteradas, de monopolización das Irmandades da Fala por parte dunha determinada corrente do nacionalismo, e de interpretación parcial, limitativa e destorcida do seu papel na Galicia da época, queremos chamar a atención sobre a achega de institucións e persoas non especificamente nacionalistas ao desenvolvemento do idioma galego, propiciada precisamente por unha estratexia non sectaria, senón colaborativa e integradora, do propio nacionalismo / galeguismo de anteguerra.

I. A chegada do Seminario ao cultivo do galego (1923-1927)

Cando demos cabo á nosa tese de doutoramento (Monteagudo 1995a), en que por primeira vez abordabamos o asunto que nos vai ocupar agora, as principais fontes que manexáramos foran o *Libro de Actas das Sesións do Seminario de Estudos Galegos. (Dende o 12 de Outono do 1923 deica o 1 de Maio de 1926*², entón inédito..., 239 e ss.) e cuxa consulta nos fora xenerosamente facilitada polo amigo Alfonso Mato (quen, anos despois, o editou parcialmente: Mato 2001, 239 e ss.), as informacións recollidas na prensa da época –nomeadamente, os diarios *Galicia* e *El Pueblo Gallego*, o xornal *A nosa terra* e na revista *Nós*–, a memoria publicada en 1935 polo propio Seminario co título *Dez cursos de traballo (1923-1934)* (S.E.G. 1935), os traballos contidos en *Cuadernos do Laboratorio de Formas de Galicia. Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos* (1978) –en especial, as contribucións de Xesús Alonso Montero, Ricardo Carballo Calero e Xosé Filgueira Valverde– e mais as informacións ofrecidas por Lois Tobío nas súas memorias (Tobío 1994). Por fortuna, na actualidade contamos con achegas tan importantes como a xa citada monografía de Alfonso Mato (2001), absolutamente fundamental, ou o traballo de Díaz-Ferros Viqueira (2015), centrado precisamente no papel de Filgueira no Seminario. No que vén a seguir botarase man con frecuencia do testemuño das publicacións da época, que indicaremos en nota pero non recolleemos na bibliografía final, pois, para non facela excesivamente enmarañada, decidimos acoller nela soamente as referencias de tipo académico.

Como é sabido, no curso 1922-23 abríronse na Universidade de Santiago dúas novas Facultades *maiores* (isto é, que ofrecían estudos completos de licenciatura, e non só estudos preparatorios para outras carreiras): unha de Ciencias, esgazada das de Medicina e Farmacia, e outra de Filosofía e Letras, que ampliaba os estudos preparatorios de Dereito ata convertelos nunha especialidade. Porén, a única Sección que se estableceu na Facultade de Filosofía e Letras foi a de Historia, na que se desenvolvía un programa de estudos en que as disciplinas lingüísticas e filolóxicas tiñan moi escasa cabida. Por iso, na práctica a creación da nova Facultade tivo un efecto directo bastante feble na captación de profesores especialistas e na formación filolóxica dos estudantes. En todo caso, como di Filgueira Valverde, o establecemento desas dúas Facultades novas “daban á *Alma Mater* de Galicia longos horizontes” (1978: 31; vid. Mato 2001: 19-57 e

---

2 Remitirei a el abreviando *Libro de Actas*. Agradezo vivamente a Alfonso Mato Domínguez que me facilitase fotocopia do orixinal deste texto.

137-140). Efectivamente, nos comezos do curso seguinte, en outubro de 1923, un grupo de mozos estudantes de Dereito e Historia, “xuntos pol- o degaro de coñecer a súa Terra e de xunguir os seus traballos nunha laboura colectiva, homilde e xenerosa, pra o soerguemento da cultura galega” fundaba o Seminario de Estudos Galegos (S.E.G. 1935, 7).

Este grupo de estudantes, entre os que axiña salientarían Xosé Filgueira Valverde (1906-1996), Lois Tobío Fernández (1906-2003) e Fermín Bouza Brey (1901-1973), non tardou en conseguir o padroado dun sobranceiro profesor universitario: o decano da Facultade de Filosofía e Letras, o catedrático de Lingua e Literatura Españolas Armando Cotarelo Valledor (1879-1950); a este engadíraselle no ano seguinte o decano da Facultade de Dereito e catedrático de Dereito Canónico, o vello rexionalista Salvador Cabeza de León (1864-1934)³, que serían respectivamente os seus primeiro (1923-24) e segundo (1925-34) presidentes. Inicialmente, a directiva do Seminario estaba composta por un Presidente, un Censor (que ditaminaría sobre os traballos presentados) e un Secretario⁴. Os aspirantes a ingresar no S.E.G. deberían ler un traballo “orixinal e inédito en col d’algun tema galego” (*Libro de Actas*), mentres que os socios, ademais de poderen ofrecer libremente comunicacións e colaboraren nas angueiras do Seminario, obrigábanse a presentar un traballo anual.

A fundación do Seminario en outubro de 1923 foi en certa maneira providencial para asegurar a continuidade dun labor organizado da intelectualidade galeguista, pois, como lembra X. Alonso Montero (1978: 91-93), o xeneral Miguel Primo de Rivera acababa de dar un golpe de Estado que provocou o desartellamento político do galeguismo, agravado polo enmudecemento durante dous anos do seu órgano cultural máis prestixioso, a revista *Nós*⁵. Por iso, a aparición do Seminario foi saudada con grande entusiasmo polos galeguistas⁶, de xeito que as xeracións máis vedrañas, e concretamente

---

3 Cabeza de León fora secretario dos célebres Xogos Florais de Tui de 1891, colaborara con Alfredo Brañas en campañas rexionalistas que lle valeran un procesamento e foi presidente da Liga Gallega (1898) en Santiago. Membro fundador da Academia Galega (1906), gañou primeiro a Cadeira de Dereito Internacional (1903) e despois a de Dereito Canónico (1919) da Universidade de Santiago, e era Decano da súa Facultade de Dereito desde o curso 1917-18. Tamén ocupara a alcaldía de Santiago entre 1910 e 1914.

4 “Constitucións do Seminario de Estudos Galegos”, no *Libro de Actas*.

5 *Nós* deixou de publicarse desde xullo de 1923 (nº 18) a xullo de 1925 (nº 19).

6 *Vid.* a boa acollida que recibe en “Na Universidade compostelá. Seminario de Estudos Gallegos”, *A nosa terra* 195 (1/XII/1923): 3. O saúdo de Castelao cun debuxo “A-os estudantes de Compostela”, en *Galicia* (4/XI/1923): 1 é lembrado por Filgueira 1978, 31-2, e está reproducido en Mato 2001, 43.

o círculo de *Nós*, axiña se incorporaron a el para exercer labores de orientación e dirección, ao tempo que o Seminario diversificaba as súas tarefas organizándose en seccións. Así, nos primeiros meses da súa existencia ingresaron no SEG Armando Cotarelo Valledor (27/X/1923)⁷, Xosé Filgueira Valverde (3/XI/1923)⁸, Ramón Martínez López (10/XI/1923)⁹, Manuel Magariños Negreira (16/XI/1923)¹⁰ e Lois Tobío (25/XI/1923)¹¹. Hai que notar que todos estes deron as súas leccións de ingreso en castelán, agás o penúltimo, que disertou sobre o costume popular do canto de “regueifas” nas vodas. As primeiras conferencias públicas que organizou o Seminario tamén se pronunciaron en castelán¹². Tamén é digno de nota que tódolos traballos xirasen, exceptuando o de M. Magariños, arredor de temas de erudición histórica ou histórico-literaria galega.

1. Os inicios do cultivo do galego no ámbito académico (1924-1925)

Emporiso, nos primeiros meses de 1924 prodúcese unha ampliación de horizontes e un cambio de pauta lingüística do Seminario, que veñen da man da incorporación a el de persoeiros da talla de Vicente Risco (16/II/1924), quen presenta para o seu ingreso un estudo etnográfico¹³ e Florentino López Cuevillas, 18/IV/1924), que le un traballo sobre prehistoria galega¹⁴ (Mato 2001: 161-62). Estas dúas áreas situaranse desde aquela no centro das anqueiras da institución, como axiña veremos.

---

7 “Santiago. Seminario de Estudos Gallegos”, *Galicia* (28/X/1923): 2; e “Santiago. Labor del Seminario de Estudos Gallegos”, *Galicia* (30/X/1923): 2. No que vén a seguir, tódolos datos referentes a ingresos e a maioría dos relacionados con leccións de ingreso e comunicacións presentadas están contrastados coa memoria de actividades dos tres primeiros cursos do S.E.G. publicada na revista *Nós* (Vid. S. E. G. 1926 na bibliografía final) e confirmados polo *Libro de Actas* e por Mato 2001, 161-167.

8 “Santiago. La sesión de ayer en el Seminario de Estudos Gallegos”, *Galicia* (4/XI/1923): 2.

9 “Santiago. Ayer en el Seminario de Estudos Gallegos”, *Galicia* (11/XI/1923): 2.

10 “Ayer en el Seminario de Estudos Gallegos”, *Galicia* (18/XI/1923): 2.

11 “Cultura Gallega. Labor del Seminario de Estudos Gallegos”, *Galicia* (25/XI/1923): 1.

12 “Estudios Gallegos. Fin del primer cursillo en el Seminario de Compostela”, *Galicia* (2/XII/1923): 1; “Compostela y la cultura. En el Seminario de Estudos Gallegos. Conferencia de Filgueira Valverde”, *Galicia* (3/II/1924): 1; “Compostela y la cultura. En el Seminario de Estudos Gallegos. Conferencia de Filgueira Valverde”, *Galicia* (16/III/1924): 1.

13 A lección, definida como de “xeografía espiritual”, versaba sobre a vila do Castro de Caldeas, e foi lida por F. Bouza Brey. Vid. “Compostela y la cultura. Ingreso de Vicente Risco en el Seminario de Estudos Gallegos”, *Galicia* (17/III/1924): 1.

14 O traballo, lido por F. Bouza Brey, titulábase “A idade de ferro na Galiza”, vid. “Compostela y la cultura. En el Seminario de Estudos Gallegos”, *Galicia* (27/IV/1924): 1.

Desde os comezos de ano, o galego pasa a ser claramente preferido tanto para as lecturas de ingreso coma para as conferencias¹⁵, que ademais tocan temas coma a literatura galega contemporánea (con enfoques novidosos)¹⁶, o dereito político¹⁷ ou a arte popular¹⁸. Como se ve, isto supón a apertura do Seminario cara ao mundo extra- universitario, a diversificación de asuntos contemplados e o inicio do uso do galego en ámbitos insólitos.

No tocante a isto último, non podemos deixar de notar o cambio de actitude que provoca o emprego do galego nestes novos ámbitos. Así, na recensión de prensa do primeiro traballo presentado nesta lingua, subliñábase que “el escrito del recipiendario, abundante en giros y expresiones típicas propias del valle de Barcala, une a su valor filológico una cuidada forma literaria”¹⁹. Cando meses máis tarde, Filgueira Valverde se decide a utilizar o galego no canto do castelán, as gabanzas que recibe sinalan que isto demostra que este idioma “no sólo se presta por excelencia a la lírica, sino también a ser idioma científico”²⁰. Estas mesmas palabras se repiten case literalmente na nova da lectura do traballo, tamén en galego, de F. López Cuevillas²¹.

A confirmación da orientación que ía tomar o S.E.G. e a súa propia consagración pública produciuse en maio de 1924, co gallo da exposición *Nós* de debuxos de Castelao organizada en Compostela²². A inauguración desta exposición, rodeada dunha grande solemnidade, correu a cargo de Manuel Lago González, quen acababa de tomar pose do arcebispado de Compostela, e quen, ademais, foi

-
- 15 Neste senso, é significativo que despois de tres lecturas en castelán, a finais de marzo X. Filgueira pronuncia a primeira conferencia en galego. *Vid.* “Compostela y la cultura. En el Seminario de Estudios Gallegos”, *Galicia* (30/III/1924): 1.
  - 16 Así, Xosé Mª de la Fuente disertou sobre “A socioloxía de *Follas Novas*”. *Vid.* “Seminario de Estudios Gallegos. La sociología de *Follas Novas*”, *Galicia* 813/I/1924): 1.
  - 17 Así, o traballo de Manuel Banet Díaz Varela “A nova organización de Galiza na futura división nazonal”. *Vid.* “Compostela y la cultura. En el Seminario de Estudios Gallegos”, *Galicia* (27/II/1924): 1.
  - 18 Fermín Bouza-Brey “Encol do arte rural galego e unha das suas manifestazóns” (lido o 12/IV/1924), publicado en *Nós* 21 (15/IX/1925): 6-13.
  - 19 “Ayer en el Seminario de Estudios Gallegos”, *Galicia* (18/XI/1923): 2.
  - 20 “Compostela y la cultura. En el Seminario de Estudios Gallegos”, *Galicia* (30/III/1923): 1.
  - 21 “Compostela y la cultura. En el Seminario de Estudios Gallegos”, *Galicia* (27/IV/1924): 1.
  - 22 “Compostela y la cultura. La exposición Castelao”, *Galicia* (2/IV/1924): 1; e “Seminario de Estudios Galegos: A exposición de Castelao”, *A nosa terra* 201 (1/VI/1924): 6-8. Para a importancia da exposición *Nós* de Castelao e a súa xira por Galicia nos anos 1920-1924 (en que tamén viaxou a Madrid e Barcelona), coa serie de conferencias que se foron pronunciando á volta dela, véxase Monteagudo 1996, XXIV-XXV.

recibido no mesmo acto como membro e aclamado como Presidente de Honra do S.E.G.²³. O propio Castelao ingresou no Seminario na mesma sesión cun discurso sobre “O novo espírito”²⁴. Mentres durou a Exposición Castelao e na sala onde estaba despregada, celebrouse a primeira xuntanza anual do Seminario e pronunciáronse as leccións de ingreso de Salvador Cabeza de León (7/V/1924), sobre un episodio da historia da Universidade de Santiago²⁵, de Manuel Lugrís Freire (9/V/1924), sobre Eduardo Pondal²⁶, de Ángel del Castillo (10/V/1924), sobre un tema histórico²⁷, e de A. Lousada Diéguez (12/V/1924), sobre problemas da elaboración da lingua galega²⁸ (Monteagudo 1996: XXV e Mato 2001: 162). Agás os de Salvador Cabeza e Ángel del Castillo, todos estes discursos e conferencias se pronunciaron en galego.

Daquela, en maio de 1924, o S.E.G. tiña marcado dun xeito bastante firme o rumbo polo que discorrerían os seus roteiros. O organismo mantería un estreito vencellamento coa Universidade, pero acollería estudosos e intelectuais que traballaban fóra dela; cultivaría intensivamente (pero non exclusivamente) o idioma galego, o que de momento tiña especial relevancia nos actos académicos de carácter público; e dedicaríase á investigación de temas nacionais galegos (prehistoria, historia, etnografía e folclore, literatura e lingua). A presenza con cargos directivos de venerables catedráticos universitarios de tradición máis ou menos vetero-rexionalista garantíalle o vencellamento a unha institución académica oficial e respectabilidade científica e social, ao mesmo tempo que o ascendente que exercían nas novas xeracións estudiantís as figuras da *intelligentsia* nacionalista que traballaban en ámbitos exteriores

---

23 “Compostela y la cultura. Apertura de la exposición Castelao”, *Galicia* (6/V/1924): 1. No estrado presidencial sentaban o Arcebispo, o Reitor da Universidade, o alcalde da cidade, o bispo de Plasencia, o Reitor do Seminario Conciliar, representacións da Real Academia Galega e de diversos centros, ademais da directiva do Seminario de Estudos Galegos.

24 O texto deste discurso non foi publicado. Véxase sobre el Monteagudo 1996, XXXII-XXXV.

25 “Relación de un episodio académico acaecido al sabio geógrafo y matemático D. Domingo Fontán”. *Vid.* “En el Seminario de Estudios Gallegos. El discurso de ingreso del Sr. Cabeza de León”, *Galicia* (8/V/1924): 1.

26 “Unha conversa sobre Eduardo Pondal”, *vid.* “En el Seminario de Estudios Gallegos. El discurso de ingreso del señor Lugrís Freire”, *Galicia* (10/V/1924): 1.

27 O título da súa conferencia foi “Don Munio Peláez, conde de Monterroso”. *Vid.* “Compostela y la cultura. Conferencia de Angel del Castillo”, *Galicia* (11/V/1924): 1; e “En el Seminario de Estudios Gallegos. D. Munio Peláez, conde de Monterroso”, *Galicia* (13/V/1924): 8.

28 O título do traballo é “Encol da prosa galega”. *Vid.* “Clausura de la exposición Castelao. Conferencia de Losada Diéguez”, *Galicia* (14/V/1924): 1.

á Universidade lle facilitaban a apertura cara ás inqedanzas que xurdían nos ambientes culturais galegos non constringidos pola vida académica, ao tempo que lle imprimían unha inspiración nidiamente galeguista e un aire inconfundible de compromiso intelectual coa construción dunha cultura nacional galega.

2. A ampliación de ámbitos de cultivo do galego (1925-1926)

Os ingresos de novos membros nos dous cursos seguintes por unha banda viñeron reforzar as liñas emprendidas e por outra abriron novos camiños, algúns dos cales frutificarían no futuro, mentres outros entrarían nunha vía morta. Así, en xaneiro de 1925 ingresa Ramón Otero Pedrayo cunha lectura titulada “Síntesis Xeográfica de Galicia”, que viña suxerir unha nova esfera de traballo e que aparecería como volume o ano seguinte, editado por Lar como obra inaugural dunha “Biblioteca do Seminario de Estudos Galegos”; en maio do mesmo ano faino o médico Xohán Rof Carballo cunha conferencia sobre “Bioloxía e Espírito” e en febreiro de 1926 Luis Iglesias dá a súa lección de ingreso sobre as “Aves de Galicia”, iniciando así o traballo nas áreas científico-naturais (Mato 2001: 162-63). Durante o curso 1925-26 tamén se incorporan estudosos do eido da historia como Eduardo Lence Santar y Guitián (cun traballo sobre “La Santa Hermandad”, 24/IV/1926) e Salustiano Portela Pazos (“Las hermandades gallegas en el siglo XV”, 30/IV/1926). Non obstante, quizais o máis notable dos cursos 1924-25 e 1925-26 fose o espazo que se lles concedeu á literatura e aos literatos en galego: durante o primeiro dos ditos cursos lense varias obras en prosa (relatos e pezas teatrais) escritas por membros numerarios do Seminario, e durante o segundo ingresan no S.E.G. un feixe de escritores, entre os que se contan o dramaturgo Leandro Carré Alvarellos e mailos poetas Augusto Mª Casas, Victoriano Taibo, Gonzalo López Abente, Ramón Cabanillas e Antonio Noriega Varela, que son cualificados como “os mais repersentativos do noso tempo”²⁹.

En efecto, durante eses anos afondaríase notablemente o veyiro aberto cara á creación literaria. Xa no curso 1923-24 se lera *Hostia*, obra teatral adxectivada “pantasia tráxico-histórica”, de A. Cotarelo Valledor (V/1924), que foi publicada en Lar

---

29 *Vid.* S.E.G. 1926, 13-4, e “Seminario de Estudos Galegos”, *A Nosa Terra* 223 (1/IV/1926): 7-8. O Seminario organizara en marzo de 1926 unha homenaxe á recentemente finada filóloga portuguesa Carolina Michaëlis de Vasconcellos, do que nos ofrecen ampla información as dúas publicacións.

en 1926. No curso seguinte preséntanse a obra de teatro *O bufón d' El Rei*, de V. Risco (24/I/1925), os relatos *Os nenos* (14/II/1925) de X. Filgueira Valverde e *Pantelas, home libre*, de Ramón Otero Pedrayo (28/II/1925), o poema “A saga d’el Rei Branel” de X. Filgueira (18/IV/1925)³⁰ e mais unha primeira colectánea de *Cousas* de Castelao (16/V/1925). No curso seguinte, 1925-26, cabo de obras que seguen a presentar membros de número, como o xa mencionado X. Filgueira Valverde (que leu os relatos *O Vigairo*, 27/III/1926, e “Os soños de Alain”, 17/IV/1926) ou Manuel Lugrís Freire (poemas: *Routono*, 11/IV/1926), os escritores que se van integrando no S.E.G. ofrecen para o seu ingreso mostras do labor literario que estaban a realizar: así, Leandro Carré Alvarellos recitou o drama *O engano*, “de ambiente cidadán, desenrolado na cras media, de grande exemplaridade e moi belido estilo”³¹ (7/XI/1925), Augusto María Casas a obra *Festa no ceo e na terra* (27/II/1926), Ramón Cabanillas o poema simbólico-narrativo *Na noite estrelecida* (14/III/1926), etc. En definitiva, o que nos interesa arestora pór de relevo nesta apertura do Seminario cara á literatura galega é por unha banda, a insistencia no cultivo da prosa, á que se lle deu prioridade sobre a poesía, e por outra banda, a súa orientación claramente monolingüe: dando cabida unicamente a escritos literarios en galego, o S.E.G. marcaba un camiño definido cara a unha nova concepción da literatura galega como a *escrita en galego*, algo que resultaba completamente novidoso daquela.

De por parte, o S.E.G. colaborou en 1924 nun evento célebre, a Festa da Lingua Galega, convocada a mediados de ano pola Liga de Amigos de Santiago, que ofrecía premios para un amplo abano de traballos, entre os que se incluían unha poesía, un romance de asunto popular, unha poesía cómica, un drama en prosa ou verso, unha obra cómica teatral, un conto e unha noveliña curta, unha lenda, composicións musicais, unha biografía, o relato dun feito histórico, unha descrición arqueolóxica, traballos bibliográficos e un estudo sobre a “influencia do galego primitivo na formazón do idioma castelán”³², sempre en idioma galego e, na maior parte dos casos, sobre asunto galego. Como se ve, na liña que acabamos de sinalar, esta convocatoria, a diferenza do que era usual, céntrase exclusivamente no fomento do idioma galego e

---

30 Non estamos seguros do xénero de “A saga d’el Rei Branel” e “Os soños de Alain”, de Filgueira Valverde, pois non os coñecemos nin os atopamos catalogados nos estudos sobre este autor. No *Libro de Actas* soamente aparece referido como un “traballo”. Segundo Mato (2001, 172), o primeiro aparece como “poema”, pero debe tratarse dunha narración (Acuña, 2016, 46-47).

31 *Vid.* S.E.G. 1925.

32 “Festa da Lingua Galega”, *Galicia* (5/VI/1924): 1.

nun amplo rango de tipos de textos, alén do tradicional ámbito poético. O primeiro premio, dotado polo arcebispo Lago, sería para unha poesía de Eladio Rodríguez, mentres que entre os galardoados nas outras seccións figuraban Ángel del Castillo, Otero Pedrayo, Risco, Uxío Carré Aldao, Filgueira Valverde e Manuel García Barros. O acto de entrega dos galardóns, rodeado de certa solemnidade, foi presidido por Cabeza de León e desenvolveuse integramente en galego³³. Os traballos premiados foron doados ao Seminario, e varios deles foron lidos en sesións deste: coma tal, o estudo “A eirexa de Cambre”, de Ángel del Castillo (lido o 6/XII/1924); a peza dramática *O Bufón d’el Rey*, de V. Risco (lida o 24/I/1925), ou a noveliña *Pantelas, home libre*, de R. Otero Pedrayo (lida o 13/III/1925).

Nos comezos do curso 1925-26, fanse cargo da dirección do S.E.G. Salvador Cabeza de León como Presidente e Xosé Filgueira Valverde como Censor, substituíndo respectivamente a Armando Cotarelo Valledor e Fermín Bouza-Brey, mentres que Lois Tobío continúa como Secretario³⁴. Entre os proxectos que a finais de 1925 se anuncian para o futuro inmediato, interéstanos destacar “a reconstituición galega do Colocci-Brancuti”, a preparación dun catálogo da lingua galega e a elaboración dun vocabulario castelán-galego. Polas mesmas datas, danse como vixentes as seccións de Información e Correspondencia (a cargo da cal estaba Ramón Martínez López) e de Xeoloxía (con Isidro Parga Pondal), e prevese a creación dun “Gabinete Antropométrico” (a cargo do médico e futuro Reitor da Universidade Alejandro Rodríguez Cadarso e mais de Isaac Rovira Carreró) e de seccións de Ciencias Naturais e de Bioloxía e Análise Química. Salientemos que por unha banda aparentemente comezan a bulir as inquiredanzas cara á filoloxía e a lingüística galegas, e por outra a decidida vontade de ampliar o abano de áreas de pescuda do S.E.G. cara ás Ciencias físico-naturais. De feito, á derradeira ningún dos ambiciosos proxectos filolóxicos se levaría a termo, aínda que Risco presentou o proxecto do *Catálogo da fala Galega*³⁵ a comezos de 1926, mentres que a área científico-natural se desenvolvería considerablemente nos anos seguintes.

A mediados de 1926, o S.E.G. era un organismo en plena expansión: segundo Filgueira Valverde (1926), dispuña dun local propio no Colexio de San Clemente;

---

33 “La Fiesta de la Lengua Gallega”, *Galicia* (27/VII/1924): 1.

34 *Vid.* o resumo das actividades do primeiro trimestre do curso 1925-6 e os proxectos previstos en Seminario de Estudos Galegos 1925.

35 O proxecto foi editado moito máis tarde. *Vid.* Risco, Vicente: *Pr’o catálogo da léngua galega* [=Consello da Cultura, *Homenaxe ao 70 aniversario do Seminario de Estudos Galegos*], Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1993.

contaba con vinte e tres socios numerarios e outros tantos correspondentes, máis trinta e sete aspirantes; celebrara oitenta sesións e recibira noventa e tres traballos individuais, dos cales corenta estaban publicados ou en vías de publicación³⁶. Nesa altura, danse como funcionado as seccións de Ciencias Naturais (dirixida por Luís Iglesias), Catalogación Iconográfica (dirixida por Constantino Candeira), Antropometría (a cargo dos dous médicos citados no parágrafo anterior), Xeoquímica (Parga Pondal) e Bibliografía (Martínez López). As datas de creación das distintas seccións aparecen matizadas polo historiador Afonso Mato (2001: 36-37), pero, fose como for, todo indica que se estaban a dar pasos firmes cara á integración das Ciencias nas tarefas do Seminario de Estudos Galegos.

Da importancia que se lle outorgaba ao emprego do galego no Seminario dános idea o dato, achegado polo propio Filgueira, de que do total de oitenta e catro traballos orixinais presentados durante os cursos 1923-26, cincuenta e nove foran redactados en galego e vinte e cinco noutros idiomas (fundamentalmente, en castelán). Coidamos que será interesante presentar por anos o reconto que efectuamos nós mesmos sobre a relación de traballos presentada na revista *Nós*, contrastada coa información do *Libro de Actas do S.E.G.*³⁷ e que coincide fundamentalmente coas contas do Censor do Seminario³⁸:

Cadro 1. Uso do galego e o castelán nos traballos do S.E.G. nos cursos 1923-6.

CURSO	GALEGO	CASTELÁN	OUTRAS	TOTAL
1923-4	14	10	0	24
1924-5	22	3	0	25
1925-6	27	9	1 ³⁹	37
TOTAL	63	22	1	86

Elaboración propia a partir de *Seminario de Estudos Galegos* 1926 e do *Libro de Actas*.

36 *Vid.* a relación de socios e traballos en S. E. G. 1926.

37 Hai que advertir que as dúas fontes non coinciden sempre no idioma en que dan o título dos traballos, que foi o principal dato que utilizamos para deducirmos o idioma de redacción do traballo mesmo, aínda que as variacións non alteran substancialmente os resultados que ofrecemos. En caso de dúbida, outorgámoslle maior fiabilidade á memoria de actividades publicada na revista *Nós* ca ao *Libro de Actas*, fundados en pequenos indicios que sería proxo aducir aquí con detalle.

38 Véxase tamén a información que dá Mato 2001: 39-57.

39 Trátase dun traballo en francés, titulado “L’âme bretonne”, presentado por Pierre Ledevin.

Verbo do cultivo do galego, é claro que, como xa documentamos anteriormente con bastante detalle, os inicios (curso 1923-24) foran tantariñantes, entre outras razóns porque aínda debía pesar moito a sombra de Cotarelo Valledor, pero non o é menos que axiña se fixera notar o influxo dos intelectuais nacionalistas, o cal se evidencia nunha manifesta preferencia polo idioma do país a partir dos comezos do ano 1924 e durante todo o curso 1924-25. Así e todo, a amplitude de miras dos seus impulsores e o crecente prestixio do S.E.G. comezaron no curso seguinte a atraer un espectro de estudosos bastante amplo, o que se reflicte no incremento do uso do castelán, aínda que de tódolos xeitos xa se pode dar por sentada a consolidación da preferencia pola lingua galega. Canto aos tipos de texto cultivados, debemos ter en conta que tódolos contemplados no cadro pertencen ao ámbito do discurso público formal e mesmo solemne, case sempre especificamente académico, pero, ademais, moitos deles foron tamén editados en publicacións especializadas na lingua orixinal ou ofrecidos en resumo de prensa (neste caso, case sempre publicados en castelán). De feito, como veremos, a publicación sistemática de traballos só comezaría no ano 1927, e polo tanto é só a partir desta data cando podemos referirnos con total propiedade e completa seguranza ao uso do galego en textos impresos.

Deixando á parte as pezas literarias (un total de vinte: seis narrativas, seis poéticas, tres dramáticas e cinco de literatura popular), as áreas que aparecen como máis intensamente traballadas son a historia (incluíndo a erudición, a biografía e disciplinas próximas ou auxiliares, como a numismática e a paleografía), con vinte e dous pezas, e os estudos literarios (historia e crítica), con doce pezas; finalmente a arte, a prehistoria e arqueoloxía e maila etnografía e o folclore contan seis pezas cada unha. Xa que logo, en termos de Heinz Kloss, movémonos nos niveis da ‘prosa non narrativa nos medios de comunicación e nos discursos formais’ (III), con incursións dentro do nivel seguinte da ‘prosa non-ficcional impresa’ (IV) na área dos escritos de divulgación e investigación orixinal sobre temas nacionais. A definitiva entrada neste nivel IV), como veremos, producirase a partir de 1927 (véxase para isto Monteagudo 1995b e 2016).

Volvendo ás interesantes consideracións do seu Censor, segundo este a maior angueira do Seminario naquel momento (1926) consistía na promoción dos traballos en equipo, dos que xa estaban en marcha a elaboración dun “Catálogo da lingua”, unha “Bibliografía” e a catalogación dos castros galegos; e en preparación outros no eido da etnografía. Pero o máis notable é que o propio Filgueira se decata da significación do Seminario no traballo de “renacionalización” de Galicia, por unha banda como orientador das “ceifas do galeguismo cara os eidos da discriprina centífica” e por outra banda como organizador dun labor colectivo pola cultura galega. Segundo el, “o autodidaitismo, a improvisazón, o diletantismo, non son soio vezos de orgulo e de lixeireza

e de preguiza senón fillos de tortas e incompretas formazóns”, polo que unha das tarefas fundamentais do Seminario sería a de tallar as novas xeracións no “ferro barudo” da disciplina e encamiñar o seu traballo “afogando o esforzo particular no fin colectivo”.

3. A festa da prosa galega (1927). Consolidación dos avances

En 1927, o propio Seminario de Estudos Galegos organiza unha Festa da Prosa Galega, cun acto no que se len textos de Otero Pedrayo, Evaristo Correa Calderón, Filgueira Valverde, Losada Diéguez, Cabanillas, Castelao e Cotarelo Valledor⁴⁰. Asemade, realízase o acto de ingreso no S.E.G. do presidente da Real Academia Galega, Eladio Rodríguez González, o que testemuña os inicios de aproximación da Academia cara ao novo galeguismo⁴¹. O sector científico-natural do Seminario engrosa este mesmo ano coa entrada do biólogo Cruz Gallástegui Unamuno, que ademais dá a coñecer traballos de botánica e agronomía. Tamén en 1927 comeza a publicación do anuario científico do S.E.G., *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*, que editaría seis entregas ata 1933-34, e que constituiría, sobre todo a partir de 1929, unha plataforma de especial importancia para a publicación dos traballos das áreas científico-naturais que se foron desenvolvendo (*vid.* cadro nº 2 na p. 258). De feito, a partir destas datas coidamos que o labor no sector da creación literaria queda eclipsado pola puxanza da investigación científico-técnica, aínda que as disciplinas humanísticas ocuparían sempre un lugar central.

No ano de 1928 o S.E.G. realiza en Pontevedra a súa xuntanza anual, na que se pasa revista ás seccións establecidas no seu interior. O panorama agora é notablemente máis amplo, pois funcionan seccións de Xeografía (Otero Pedrayo), Prehistoria (López Cuevillas), Etnografía (Risco), Catalogación Gráfica (Filgueira Valverde), Historia (Sebastián González) e Ciencias Naturais (Parga Pondal), acórdase crear unha de Ciencias Económicas e Sociais (a cargo de Asdrúbal Ferreiro) e proxéctase unha de Pedagogía⁴², que polo que sabemos só comezaría a funcionar anos máis tarde⁴³.

---

40 “Os homes, os feitos, as verbas. A Xuntanza do Seminario d’Estudos Galegos” *Nós* 41 (15/V/1927): 11.

41 Sobre as conflictivas relacións entre a Academia e o novo nacionalismo, e como estas se foron encamiñando contra finais da década dos 20, véxase Monteagudo 2006.

42 “Os homes, os feitos, as verbas. O Seminario d’Estudos Galegos”, *Nós* 54 (15/VI/1928): 118-119.

43 Contra 1934, o S.E.G. contaba cunha sección de Psicotecnia e outra de Pedagogía.

Polo que nos atinxe dun xeito máis directo, subliñaremos que nesta mesma sesión se leu un informe sobre a ortografía galega preparado por Antonio Couceiro Freixomil e nomeouse unha Comisión para estudar a cuestión, formada por este e mais o catedrático universitario de Latín, Abelardo Moralejo Lasso.

No curso 1930-31 o S.E.G. contaba cunha sede no Colexio de Fonseca e cuns estatutos que o definían como institución que tiña como obxecto “o estudo de todas as manifestacións da cultura galega” e como finalidade “a formación de investigadores e a divulgación do resultado dos traballos” (S.E.G 1935: 19). O número de colaboradores e de seccións continuaba aumentando, íanse incorporando novas xeracións, e no curso seguinte, o Seminario, que ata daquela tivera un financiamento precario (en parte de procedencia non pública, salientando a xenerosidade de M. Portela Valladares) recibía as primeiras subvencións procedentes do Estado. A partir deste momento, con Rodríguez Cadarso na reitoría da Universidade e coa creación dun “Instituto de Estudos Regionales” universitario, de cuxo funcionamento o S.E.G. foi regular colaborador, o Seminario estaba xa consolidado e encarriado. Ademais, a partir de 1931 as novas circunstancias determinan que o traballo e a significación do S.E.G. se cinxan dun xeito máis estrito ca antes ao terreo científico: por unha banda, a actividade de editoriais como “Nós”, que canalizaban a tarefa de creación e divulgación literario-cultural, e a aparición de novos ámbitos públicos para o desenvolvemento deste tipo de actividades, e por outra, a instauración dun clima de liberdade e competición democrática instaurado pola República, que obrigaba ao groso do nacionalismo a envorcarase en tarefas especificamente políticas. Claro que todo o devandito non implicou de ningún xeito o abandono do vencellamento ao Seminario e ás súas tarefas por parte dos líderes e intelectuais galeguistas como Vicente Risco ou Ramón Otero Pedrayo (de feito este foi o seu derradeiro Presidente), nin que o traballo do S.E.G. deixase de ter repercusión pública e resonancia político-cultural.

4. A xeito de balance: a achega decisiva do SEG ao cultivo do idioma

Para realizar o obrigado balance da contribución do Seminario de Estudos Galegos no cultivo e elaboración da lingua, digamos desde agora que na nosa opinión se debe partir máis ben da perspectiva sociolingüística ca da lingüística. E isto non tanto pola importancia dos esforzos específicos que o Seminario realizou a prol da promoción do cultivo literario da lingua (tales como a organización da Festa da Lingua Galega en 1924 e da Festa da Prosa Galega en 1927), como pola propia relevancia da dinámica sociolingüística que creou o uso oral cotián e sistemático do

galego no ambiente culto e universitario e mailo seu cultivo na prosa non literaria. Verbo do uso oral, Carballo Calero testemuña:

Por suposto, o idioma estaba no centro das preocupacións do Seminario. Constitucionalmente, a nosa Institución era bilingüe, e os traballos que a ela se presentaban, ou que nela se redactaban, podían escribirse en galego ou en castelán. Mais o espírito dos fundadores favorecía e afervoadamente fomentaba o cultivo da lingua do país. Cando nos reuníamos nos locais de Sanclemente ou Fonseca os elementos directivos, xa nas xuntanzas formáis de tipo administrativo, ou nas sesións de traballo, ou nas simples tertulias ou conversas amistosas que soían rematar a xornada, era o galego a lingua unánime e constantemente empregada por todos os presentes (1978: 13).

A normalización da lingua nun ámbito formal coma o académico supuña un paso adiante importantísimo, que ben se pode valorar cando se compara coa práctica da Real Academia Galega, ancorada nas pautas de uso do período rexionalista (Monteagudo 2006). Verbo da utilización do galego nas publicacións científicas do Seminario, non hai máis ca repasar o seu catálogo⁴⁴ para decatarse de que supuxeron a irrupción do galego no nivel da prosa non literaria, unha irrupción forte na área dos temas nacionais, máis modesta na dos temas humanísticos, e tímida nos científico- naturais (*vid.* cadro 2 na p. 258). É perceptible o peso das seccións de historia, prehistoria, arqueoloxía e etnografía e folclore, así como o absoluto predominio do uso do galego en tódalas seccións, agás na de ciencias naturais, que por certo foi moi produtiva. Tamén é de notar a colaboración de estudosos portugueses nas seccións de prehistoria, etnografía e folclore.

Ademais, como vimos, o S.E.G. organizaba actividades que acostumaban acadar unha repercusión pública notable. A presenza do galego neste tipo de actos resultaba un reforzo considerable para o seu prestixiamento en sectores claves da sociedade e, en definitiva, para a normalización do seu uso. Coidamos ter ilustrado isto abundantemente para o período inicial do Seminario, e a tónica, loxicamente, mantívose ata 1936. De tódolos xeitos, interésanos salientar un exemplo do período republicano que nos parece especialmente significativo. Referímonos aos cursiños “de extensión escolar” que organizou X. Filgueira Valverde en Pontevedra en xullo-agosto de 1935. Estes cursiños son moi significativos porque, ademais de abrangueren un amplo espectro de temas a cargo de especialistas nas respectivas áreas, contaron coa asistencia dun público numeroso constituído sobre todo por mestres e estudantes, e ademais gozaron dunha grande difusión pública, pois foron emitidos por unha emisora local de radio.

---

44 Ata 1934 están recollidas en S.E.G. 1935, 79-91.

No balance final da experiencia, infórmasenos de que das cincuenta e seis conferencias pronunciadas durante o seu desenvolvemento, vinte e catro foron ditas en galego e trinta e dúas en castelán, o cal se considera todo un avance⁴⁵.

Por parte, se o interese polos temas lingüísticos foi unha constante desde os comezos da historia do Seminario, os resultados son máis ben merados. Como sinala Carballo Calero, aínda que “o estudo do idioma era un dos obxectivos teóricos máis importantes do Seminario”, na práctica “a investigación lingüística nn chegou nunca a concretarse en plasmacións efectivas”, pois “nunca dispuxo o Seminario de lingüistas profesionais de formación especializada e adicación plena que imprimisen o impulso necesario aos estudos sobre o galego” (Carballo Calero 1978: 13). A sección de Filoloxía foi presidida sucesivamente por Armando Cotarelo Valledor (1923-28) e por Abelardo Moralejo (1928-1930), “mais un funcionamento coordinado e continuo desta sección non era posíbel”, pois, dunha parte, estes catedráticos nunca dispuxeron de tempo para formar discípulos no S.E.G., doutra “a falta de ambiente apropiado, ao non existir[en] estudos específicos de Filoloxía na Facultade de Filosofía e Letras, non propiciaba vocacións de filólogos” (Carballo Calero 1978: 13-14).

Entre os proxectos non rematados, cítase un *Vocabulario castelán galego*, un *Catálogo da fala Galega* e un traballo de tipo fonético (sobre o vocalismo galego) principiado por Martínez López. Outras actividades da Sección de Filoloxía de que temos noticia son a organización dun curso de fonética ao cargo de Lois Tobío Fernández (no curso 1926-7)⁴⁶, outro sobre as orixes do galego de A. Cotarelo (1927), e a visita e conferencias dos romanistas alemáns Ernst Gamillscheg e Reichenkrone no curso 1931-2. Estes profesores da Universidade de Berlín entraron en contacto co S.E.G. a través de S. Cabeza de León e de L. Tobío durante a súa estada de estudos na dita universidade no curso 1929-30⁴⁷. Daquela, Gamillscheg convidara a L. Tobío

---

45 “A laboura do S.E.G.”, *ANT* 380 (31/VIII/1935): 1.

46 Segundo o testemuño de Carballo Calero, este cursiño foi “unha das primeiras actividades que eu recordo que se desenrolasen no Seminario de Estudos Galegos a pouco de eu chegar” e consistiu nun “curso-pasantía de Fonética Histórica Galega para facilitar o estudo da mesma aos discípulos de don Armando Cotarelo”. *Vid.* Fernan-Vello / Pillado Mayor 1986, 52. Anuncio e breve noticia deste curso ofrécese en “Os homes, os feitos, as verbas”, *Nós* 35 (15/XI/1926): 16.

47 Noticia da visita de Tobío en “Os homes, os feitos, as verbas”, *Nós* 75 (15/III/1930): 67. As relacións cos romanistas alemáns eran relativamente intensas, pois sabemos que Salvador Cabeza de León visitara o “Romanisches Seminar” da Universidade de Bonn no curso 1928-9, e V. Risco visitou a Gamillscheg na Universidade de Berlín e na súa propia casa durante o seu periplo alemán. No relato desta viaxe, Risco ofrece unha semblanza do profesor austríaco: *Vid.* “Da Alemaña III. Berlín”, en *Nós* 104 (15/VIII/1932): 146.

a dar unha conferencia no “Romanisches Seminar” sobre “El momento actual de la cultura gallega” (Tobio 1994, 231-34). Gamillscheg, que era daquela director do devandito Seminario, deu un ciclo de tres conferencias na Facultade de Filosofía e Letras sobre “Galicia e a historia lingüística dos visigodos”⁴⁸. O Dr. Reichenkrone, que traballaba como asistente no mesmo Seminario, viaxou pouco despois a Galicia para dictar un cursiño organizado polo S.E.G. en colaboración coa Universidade. Ademais, en *Nós* afirmase que o “Romanisches Seminar” proxectaba iniciar un Atlas Lingüístico de Galicia⁴⁹.

Entre as achegas en positivo, podemos citar en primeiro lugar o propio traballo que presentou A. Losada Diéguez “Encol da prosa galega”, no ciclo de conferencias organizado en 1924 co gallo da exposición de Castela (Monteagudo 2016b: 193-99); ou a conferencia pública M. Lugrís Freire en Compostela en 1926⁵⁰. Pero, aínda que desde 1925 viña tentándose artellar un traballo de equipo sobre a lingua, a contribución do S.E.G. á lingüística galega foi escasa (*vid.* cadro 2). Nin sequera é

Cadro 2. Número de publicacións do SEG (1926-34) por linguas e seccións.

SECCIÓNS	En galego	En castelán	Outras	Total
Historia	17	8	0	25
Ciencias Naturais	2	20	0	22
Prehistoria	17	1	3*	21
Arqueoloxía e H ^a da Arte	13	1	0	14
Etnografía e Folclore	10	0	2*	12
Arte e literatura	7	0	0	7
Xeografía	5	0	0	5
Filoloxía e H ^a da Literatura	5	0	0	5
Ciencias sociais e xurídicas	2	1	0	3
Outras	5	1	1	7
TOTAIS	83	32	6	121

Elaboración propia a partir de *SEG 1935*⁵¹.

48 “Os Homes, os Feitos, as Verbas”, en *Nós* 94 (15/X/1931): 195.

49 “Os homes, os feitos, as verbas”, *Nós* 98 (1932): 33.

50 “Seminario de Estudos Galegos: Conferencia de Lúgrís Freire”, *A Nosa Terra* 224 (1/V/1926): 3-4.

51 Os números acompañados dun asterisco indican publicacións en portugués (sempre de autores portugueses). As publicacións inclúen artigos en revistas, fundamentalmente nos seis volumes publicados neses anos dos Arquivos do Seminario de Estudos Galegos, os seis fascículos do *Catálogo dos Castros Galegos* (1928-33), folletos e libros.

moi vizosa a achega realizada desde o enfoque tradicional da gramática e a lexicografía. Se revisamos os traballos enumerados na propia memoria oficial do Seminario (S.E.G. 1935: 45-47), soamente poderemos consignar como obras logradas o modesto *Vocabulario popular galego-castelán* (1926-28), preparado por Xosé Filgueira Valverde, Lois Tobío Fernández, X. Manuel Magariños Negreira e Xulio Cordal Carús e publicado por entregas no xornal vigués *El Pueblo Gallego*, e mailas *Normas ortográficas* (1933), elaboradas por Paulino Pedret Casado, Pereira Rial, Sebastián González García e Xaquín Lourenzo Fernández sobre o traballo presentado por Antonio Couceiro Freixomil á IVª Asemblea Xeral do S.E.G. (1928), coa *Engádegas* de 1936, que nos van ocupar inmediatamente.

II. A achega do Seminario á codificación do galego (1928-1933)

Noutros traballos anteriores debuzámonos sobre os problemas da estandarización e codificación do galego no período de entreguerras (Monteagudo 1995a: 455-584, Monteagudo 2002 e 2003). Nestes constatamos que entre 1919 e 1929 estalaron intermitentemente debates ortográficos, e en xeral normativos, coa participación de escritores e intelectuais, a maior parte deles do ámbito das Irmandades e en publicacións de cariz galeguista. Contemplados cos lentes da actualidade, estes debates –ás veces acalorados– foron bastante confusos, por unha serie de razóns intimamente conectadas entre si que pasamos a resumir esquematicamente.

En primeiro lugar, a carencia dunha tradición literaria e /ou gramatical minimamente firme en que apoiarse: non existían escritores / textos modelo, nin gramáticas ou dicionarios de referencia.

En segundo lugar, o case completo descoñecemento (científico ou simplemente erudito) que existía do galego, tanto o histórico como o contemporáneo, e mais do portugués; descoñecemento non reparado por unha contribución que talvez podía ter ofrecido a filoloxía portuguesa, naquela época en plena emerxencia, pero sen capacidade para estudar o galego, malia o interese dalgúns ilustres investigadores como José Leite de Vasconcellos.

En terceiro lugar, a falla de escritores ou profesores cunha formación filolóxica minimamente sólida, provocada polo atraso dos estudos filolóxicos en España, que ademais estaban ausentes das aulas da Universidade de Santiago, como acabamos de sinalar (Carballo Calero 1978). Finalmente, a incapacidade da Real Academia

Galega para atender as funcións e finalidades para as que fora creada: dicimos *incapacidade*, non carencia de vontade ou déficit de esforzo, pois, simplemente, por riba do panorama que acabamos de debuxar, a RAG vivía nunha indixencia case total, ao carecer de apoios e recursos para levar a cabo empresas tan complexas como a elaboración dunha gramática e un dicionario. Canto á ortografía, a Academia limitárase a acordar, con vistas á elaboración do dicionario, a adopción das graffías etimolóxicas (*gente, janeiro, caixa*), pero esta orientación que tivo escaso seguimento tanto por parte dos usuarios do galego escrito, canto polos tratadistas máis conspicuos, como Lugrís Freire ou Carré Alvarellos (Monteagudo 2003: 52).

Secomasí, o labor do Seminario de Estudos Galegos no terreo da codificación –de que foi figura impulsora Antonio Couceiro Freijomil, como veremos a seguir– veu precedido e acompañado dunha serie de traballos, entre os que cómpre salientar, entre outros, a *Gramática do idioma galego* de M. Lugrís Freire (1922, cunha segunda edición en 1931) e as achegas de Leandro Carré Alvarellos, autor dun *Compendio de gramática galega*, 1919, pero sobre todo dun “Vocabulario castelán-galego”, 1922-23 e dun *Diccionario galego-castelán*, 1928-1931. Por outra banda, os tres grandes debates ortográficos que estoupan entre 1919 e 1929 dan testemuña tanto da acuidade con que se sentía a necesidade dunha norma canto da grande confusión que existía ao respecto. O primeiro destes debates produciuse en 1919-20, o segundo en 1926, e o terceiro en 1928-29. Sobre os dous primeiros publicamos hai tempo un traballo específico (Monteagudo 2002), onde os analizamos con certo detemento⁵².

Ao longo destes debates debuxáronse tres tendencias en relación coa orientación do galego culto, nomeadamente, da súa escrita (Monteagudo 2003: 57-60): 1) unha corrente popularista, foneticista na ortografía e partidaria de apoiarse no galego falado; 2) unha corrente rexeneracionista, na liña de continuidade da tradición literaria contemporánea, aínda que depurada; partidaria, por tanto, da ortografía usual que se viña xeneralizando no galego escrito; 3) unha corrente etimoloxista, pangaleguista ou portuguesista, que propugnaba un galego escrito máis ou menos remodelado a partir da tradición medieval e no portugués culto. A primeira corrente inspirábase na obra de Aurelio Ribalta, a segunda era a central e a que expresaba un consenso maioritario,

---

52 Este traballo non tivo a continuidade que se prometía, pois a publicación que o ía estampar (a *Revista Portuguesa de Filologia*, editada pola Universidade de Coimbra) deixou de publicarse.

máis ou menos vago, entre os cultivadores do galego do tempo (entre outros, os xa citados Leandro Carré e Manuel Lugrís Freire), mentres que a terceira contaba coa adhesión, máis ou menos matizada segundo os casos, de intelectuais sobranceiros como Johan Vicente Viqueira ou Antón Vilar Ponte. Sobre o escenario que acabamos de deliñar en trazos moi rápidos, prodúcese a intervención do Seminario de Estudos Galegos, que se estea na achega dun estudoso no que nos imos deter brevemente: Antonio Couceiro Freijomil.

5. Antecedentes (1926-1928): a proposta de Couceiro Freijomil

Antonio Couceiro Freijomil (1888-1955) puidera ter pasado á historia como o lingüista do Seminario de Estudos Galegos, pero a súa frialdade académica no tratamento da lingua e o seu rotundo anti-nacionalismo, posto de manifesto de xeito público e polémico, deberon de chocar coa ardencia sentimental e ideolóxica con que se debruzaba sobre o idioma o núcleo orientador do galeguismo. Titulado en Maxisterio en Santiago (1911), profesor na Escola Nacional Graduada de Lugo (1912-17) e despois Inspector de Ensino Primario en Ourense (1918), foi redactor-xefe de *El Diario de Orense* e colaborou na prensa desta cidade (*Galicia e La Zarpa*), así como noutros periódicos galegos (entre outros, *El Eco de Puentevedume*, *El Norte de Galicia* ou a revista *Vida Gallega* e, xa despois da guerra, nos santiagueses *El Compostelano*, *La Noche* e *El Correo Gallego*). A súa produción bibliográfica é moi extensa e variada, pois, referíndonos á anteguerra, inclúe desde un volume de poesía galega (*Lóstregos*, 1925) ata obras de erudición histórica (*Pontevedume y su comarca*, 1927-45), pasando por traballos de pedagogía e bio-bibliografía. A súa obra non literaria está maiormente escrita en castelán, incluíndo o seu estudo *El idioma gallego* (1926, 1935) e o seu folleto *Ortografía gallega. Bases para su unificación* (1929), pero os artigos que publicou en *Nós* sobre problemas lingüísticos están escritos en galego (Couceiro Freijomil 1925 e 1926).

Así como antes se mostrara afecto á Ditadura de Primo de Rivera, adheriuse ao golpe fascista de 1936, e nese ano pasou a traballar en Santiago, adxunto á Reitoría da Universidade, pero, segundo se afirma, renunciou a formar parte da Oficina Técnica Administrativa de Depuración del Personal de Educación Nacional (Bouza 1974: 271). Despois da guerra volveu a Ourense e pasou pola Coruña, antes de establecerse definitivamente en Santiago. Ingresou na Real Academia Galega (1941) e mais no Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos (1949), colaborou na prensa

compostelá, especialmente en *La Noche* (a partir de 1946) e publicou o importante *Diccionario Bio-Bibliográfico de Escritores* en tres volumes (1951-53)⁵³.

A preocupación de Couceiro Freijomil polo galego viña de vello, pois publicou artigos verbo da situación do idioma no ensino publicados en 1914 e 1918⁵⁴. Neles propugnaba o emprego simultáneo da lingua do país e do castelán, por razóns pedagóxicas e como medio para conseguir un bilingüismo equilibrado, posición que mantivo ata 1936 (Cid Fernández 1982: 291)⁵⁵. Pero o autor adoptou unha posición moi belixerante con respecto ao nacionalismo coetáneo, tal como quedou de vulto na serie de artigos de prensa recollidos na colectánea *La bandera de Galicia* (Couceiro 1930; *vid.* Cid Fernández 1982). Ao fío da polémica que estoupara co gallo dun decreto governamental que autorizaba a “ostentar banderas con significación local o regional” nos edificios públicos, nestes artigos discútese a cuestión de cal era a auténtica bandeira de Galicia. O noso estudoso, actuando como voceiro dun sector conservador e anti-nacionalista da capital das Burgas, pretendía consagrar como bandeira de Galicia o histórico estandarte branco, rexeitando así o pendón coa franxa azul que viña popularizándose desde os comezos do século por iniciativa das colectividades da emigración e co apoio do galeguismo. Nunha serie de artigos publicados no diario *Galicia* (voceiro dos calvosotelistas de Ourense), Couceiro Freijomil defende a súa opinión en ruda polémica cos galeguistas –incluso coa propia Academia Galega–, que propugnaban o estandarte cruzado pola franxa azul. A devandita polémica sobre a bandeira sérvelle de pretexto para desenvolver unha crítica furiosa do nacionalismo das Irmandades (Couceiro 1930: 35-38 e 43-55), que conclúe deste xeito:

La literatura gallega y el auge alcanzado hoy por las demás manifestaciones de la vitalidad regional son cosa ajena al «nazionalismo» [...] Las «Hirmandades da fala» jamás se han preocupado de estudiar el idioma regional. Ni una sola prueba cabe aducir en contrario. Son meras agrupaciones políticas de escasa importancia y

---

53 *Vid.* sobre este autor, merecente –e aínda pendente– dun estudo de conxunto, documentado e crítico, os traballos, de valor desigual, recollidos nos volumes *Homenaje al polígrafo eumés Don Antonio Couceiro Freijomil en el primer centenario de su nacimiento, 1888-1988* e *Simposio sobre Antonio Couceiro Freijomil*. En concreto, para a súa traxectoria biográfica, López Calvo 2005.

54 Trátase dos artigos “Enseñanza de la lengua gallega”, publicado no *Boletín de la Unión Hispano-Americana pro Valle Miñor* (1914) e “Los idiomas regionales en las escuelas”, en *El Noticiero Gallego* (1918), segundo Costa Rico 1989: 213, nota 37 e 353-354, nota 97. *Vid.* Monteagudo 1995a: 140-141.

55 Por caso, na súa obra *Factores de desenvolvimiento humano*, 1935.

fondo antiespañol y separatista, so capa de fomentar el cultivo de la lengua vernácula, cuando no han hecho más que corromperla (Couceiro Freijomil 1930: 62).

Entremedias, o autor busca a ocasión para atacar o suposto afán de monopolización da literatura galega por parte dalgúns persoeiros, entre os cales, coñécese que Vicente Risco e os seus colegas de *La Centuria* –aos que acusa de “tránsfugas de las letras castellanas”, “fabricantes de un gallego macarrónico que nadie aguanta”– lle resultaban especialmente antipáticos (*idem*: 49-55):

No sobra advertir que existe en Orense, con ramificaciónes por Galicia entera, una especie de caciquismo literario de lo más divertido: tres o cuatro señores que se imaginan ejercer la dictadura intelectual en todo lo que a Galicia concierne. La consigna es ésta: en ellos y sólo en ellos reside la quintaesencia de la cultura gallega (Couceiro 1930: 28).

Aínda que probablemente o ton exaltado e a crueza dalgunhas expresións pode atribuírse ás súas antipatías persoais e á calor con que abordou a polémica da bandeira, cómpre ter en conta o devandito para situar ideoloxicamente a Couceiro e entender así mellor a recepción das súas propostas lingüísticas por parte das ringleiras nacionalistas. Imos, xa que logo, fixarnos nos artigos publicados en 1925-26 en *Nós*, que están centrados en problemas da codificación da lingua, máis particularmente da ortografía, e nos que adianta as solucións que propugnaría en 1928. Estas primeiras contribucións ofrécense como propostas de simplificación da ortografía galega nunha serie de puntos relacionados coa repercusión gráfica dos fenómenos peculiares da fonotáctica galega, cuestión que desde o século XIX se viña revelando entre as máis espiñentas e difíciles de resolver⁵⁶. O autor queixase da arbitrariedade e da profusión das solucións postas en práctica no galego literario e propugna unha drástica limitación do emprego do apóstrofo e maila regularización das normas de uso do trazo ou guión.

No mesmo ano de 1926 vén a lume o traballo *El idioma gallego*, a obra fundamental de Antonio Couceiro Freijomil, formando parte dun Tomo de “Generalidades” introdutorio a unha *Geografía General del Reino de Galicia*, e que aparecería en 1935,

---

56 Así, abórdanse desde o punto de vista fonético e da repercusión gráfica cuestións tales como a elisión e contracción de vogais, o iode epentético, alomorfos da conxunción e do artigo determinado e mais dos pronomes átonos (Monteagudo 2003). A maioría destes problemas xa foran tratados por Leandro Carré n' *A nosa terra*, e serían tratados nas polémicas sobre a codificación do galego que se desenvolveron nos anos 1925-26. Véxase sobre estas Monteagudo 2002: 14-15 e 33-48.

revisado e aumentado, como libro independente⁵⁷. Na nosa opinión, esta constitúe a contribución máis seria á lingüística galega realizada desde a publicación da *Gramática gallega* de Saco Arce (1868) e os *Elementos de gramática histórica gallega* de García de Diego (1909). Non se trataba propiamente dunha gramática nin dun manual didáctico para a aprendizaxe do galego e moito menos dun tratado con pretensións prescritivas, senón dun estudo de conxunto que contén elementos de historia, gramática histórica e de gramática propiamente dita, que na edición de 1935 foron acrecentados con traballos sobre ortografía e historia literaria. Malia a acollida pouco entusiasta que se lle dispensou á obra en Galicia, debeu de contribuír a rodear o seu autor dunha certa aureola de erudito. Por iso, non é estraño que de cara á IV Xuntanza Xeral do S.E.G., celebrada en 1928, se lle encargase a Couceiro a elaboración dun informe que servise de partida para elaborar unhas “Bases para a unificación” do galego escrito (Carballo Calero 1978: 15-18). Efectivamente, o lingüista eumés elaborou tal informe, no que aproveitou os artigos que preparara para *Nós*, e deuno a coñecer ao público a través de *El Pueblo Gallego*⁵⁸. Isto serviu de pretexto para que este xornal lle fixese unha entrevista na que verte unha severa –pero non desatinada– crítica sobre o galego escrito coetáneo, que daquela debeu de soar francamente dura. Así, entre outros defectos, apoñíalle á escrita do seu tempo

palabras arbitrarias, castellanismos a granel, portuguesismos que non necesitamos, adopción de arcaísmos que es vano empeño querer resucitar, derivacións absurdas, términos de significación dislocada, formas del más bárbaro ruralismo, vulgarismos a los que se pretende dar la categoría de voces cultas, olvido de la sintaxis genuina y, como coronamiento de todo ello, la ortografía más anárquica⁵⁹.

---

57 A primeira versión do traballo foi publicada na *Geografía General del Reino de Galicia. Tomo I. Generalidades*, Barcelona, Alberto Martín, 1926. A segunda versión, xa como libro exento, enriquecido con apéndices, é Couceiro Freijomil 1935. O traballo primitivo ocupa as pp. 7-172 deste libro, que a seguir inclúe como apéndice unha reprodución do folleto *Ortografía gallega. Bases para su unificación* (pp. 173-209) e un estudio histórico-literario (pp. 210-494). Citaremos este traballo sobre ortografía pola edición de 1935.

58 Non demos localizado o número ou números do xornal en que se publicou, supomos que por lagoa da colección que consultamos. *Vid.* “Os homes, os feitos, as verbas. O Seminario d’Estudos Galegos”, *Nós* 54 (16/VI/1928): 118-9; onde se cualifica o informe de Couceiro Freijomil como “lumioso”.

59 *Vid.* “Los problemas actuales del habla gallega. Una conversación con el Sr. Couceiro Freijomil”, *El Pueblo Gallego* (28/IV/1928): 12. Reproducida en Couceiro Freijomil 1935, 18-20; a cita é das páxinas 18-19 desta última edición.

O diagnóstico non é moi diferente do que proporía cincuenta anos máis tarde Carballo Calero: “Os homes representativos do Seminario empregaban un galego no que se acusa unha forte desorientación. É moitas veces un galego mal aprendido, no que o arbitrismo, o hiperenxebrismo e o anarquismo campan”. Pero o profesor ferrolán é máis ponderado, cando sinala as dificultades en que se viña desenvolvendo o galego literario, e particularmente, cando sinala con realismo: “era inevitábel mentras unha policía lingüística discretamente exercida non se puxese en marcha por autoridade competente” (Carballo 1978: 18). Sexa como for, Couceiro Freijomil presentou a súa proposta ante a Xuntanza anual do Seminario de Estudos Galegos, que a aceptou como punto de partida para a elaboración das bases normativas (S.E.G. 1935: 46). En 1929, o traballo apareceu publicado polo propio Couceiro, cun apéndice de Abelardo Moralejo, daquela catedrático de Latín e director da Sección de Filoloxía da Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Santiago (Couceiro Freijomil 1929)⁶⁰. A proposta do erudito eumés serviría de base para as *Normas* que finalmente prepararía unha comisión do Seminario, e que foron unanimemente aprobadas por este e dadas ao prelo en 1933, como decontado veremos (*vid.* S.E.G. 1933).

Rosario Álvarez caracteriza a súa doutrina lingüística sobre o galego do seguinte xeito (Álvarez Blanco 1991)⁶¹: Couceiro Freijomil parte do recoñecemento da necesidade de constituír un modelo común de lingua culta e escrita establecido por consenso, modelo que debía asentarse sobre un coñecemento científico da gramática histórica da lingua, procurar o enraizamento na fala do pobo, alicerzarse na tradición literaria contemporánea, e ter un carácter culto (o cal obrigaba a un labor de rigorosa peneira), independente (isto é, sen subordinación nin ao castelán nin ao portugués), e sinxelo, o que significaba que a procura da máxima racionalidade e economía sería un criterio fundamental para a escolla de solucións. En resumo, neste folleto o estudoso pon de manifesto que conseguira unha formación lingüística notable e un coñecemento estimable do galego escrito e falado; pero sobre todo demostra que tiña reflexionado seriamente sobre os problemas que trataba e que soubera aplicar a formación que posuía aos datos que axuntou. Isto permitiulle diagnosticar con acerto os excesos diferencialistas e a arbitrariedade imperante no galego escrito.

---

60 O texto deste folleto á súa vez está reproducido en Couceiro Freijomil 1935: 173-209; por onde citaremos.

61 *Vid.* sobre a proposta ortográfica de Couceiro Freijomil, tamén González González 2005: que, sorprendentemente, non cita a bibliografía anterior sobre o asunto.

O problema foi que Couceiro Freijomil non reparou en que esta situación respondía á consciencia lingüística dos cultivadores do galego, e á súa vez estaba determinada tanto pola situación obxectiva do idioma como pola súa ideoloxía nacionalista (Monteagudo 2003, 52-60). Dunha banda, a marxinação do galego dos ámbitos estatais e públicos presentaba a codificación do galego como unha tarefa non urxente aos ollos de moitos dos seus cultivadores (véxase máis abaixo a reacción de Ramón Vilar Ponte ás *Normas* do SEG), mentres que o diferencialismo e o hiperenxebrismo respondían á reacción fronte á presión abafadora do castelán, e a ampla marxe de liberdade na adopción de variantes cadraba ben coas motivacións que se agochaban trala decisión de cultivar unha lingua cunha tradición fundamentalmente literaria; isto é, a da reivindicación da propia fala fronte á diglosia e a aproximación á expresión verbal auténtica e xenuína do pobo. Por outra banda, as solucións propostas por Couceiro Freijomil, ao normalizaren o galego escrito –ao corruxiren as desviacións hiperenxebristas e vulgaristas e prescindiren dunha serie riscos visibles que se introduciran para dotar dunha imaxe propia e distintiva á grafía galega (como apóstrofos e trazos)– tiñan como consecuencia (non deliberada) que a fasquía do galego escrito tendese a asemellarse perigosamente á do castelán.

De feito, coidamos que unha das vantaxes que se lles podía ver ás solucións portuguesizantes (pero non ás puramente etimoloxizantes) era que ofrecían a posibilidade de regularizar o galego culto ao tempo que permitían gardar distancias gráficas co castelán. Fose como for, manter a distancia lingüística co idioma dominante que garantise a suficiente autonomía do galego era máis doado nos textos literarios que nos non literarios –sempre máis estandarizados e inzados de cultismos e vocábulos máis ou menos técnicos coincidentes co castelán–, precisamente aqueles en que o idioma se estaba estreando naqueles tempos. Couceiro, adoptando unha actitude que se pretendía obxectiva, talvez non soubo valorar estes aspectos da cuestión. Pero o que máis dificultou a recepción das súas propostas nos ambientes galeguistas –que en realidade constituían os seus principais destinatarios virtuais–, foi que tampouco se coidou de presentárllelas dun xeito didáctico e persuasivo. A frialdade da súa achega, que lle facilitara un enfoque ilustrado e obxectivo dos problemas, revelouse como un atranco para a presentación atractiva e convincente das súas solucións.

Menos aínda axudaron a isto os seus modos impolíticos que xa espreitan neste folleto –que, como se porá de vulto no xa citado *La bandera de Galicia*, responden a unha belixerante antipatía contra o nacionalismo, concentrada nalgúns dos seus perseguidores máis significados– no que ás veces se deixa sentir un ton de autosuficiencia se cadra xustificada, pero de certo inoportuna. Tales maneiras manifestáronse dun xeito

rechamante na entrevista que acompañaba a publicación do informe e estouparon con batifondo nunha extensa recensión, publicada en *El Pueblo Gallego*, da primeira entrega da celebrada novela de Otero Pedrayo *Os Camiños da Vida*⁶². Neste artigo, Couceiro deita afirmacións non desencamiñadas pero moi pouco ponderadas, como que a lingua da prosa galega do seu tempo era “en general, bastante artificiosa, remendada, heterogénea, desencajada en demasía de los puros cauces del idioma”⁶³, ao tempo que consideraba, acertadamente, que a lingua de Otero Pedrayo supuña unha reacción ruralista fronte a un galego que “quiere pasar por ciudadano, con mucho de convencional, de amanerado y seco”. A seguir, procede a presentar unha crítica pormenorizada do léxico utilizado polo novelista, na que, de certo, abundan as observacións atinadas, e que conclúe cunha ladaíña onde se mesturan palmadas e pancadas do teor seguinte:

Los escritos de Otero Pedrayo dan una idea bastante exacta de cómo es hoy el habla de Galicia en labios del vulgo, que, después de todo, fue quien la conservó y la alimentó y la sostuvo en su abandono varias veces secular, sin que por ello deba extrañarnos que haya adquirido las maneras rústicas de los que le tendieron amorosamente sus brazos protectores. De muy pocos literatos actuales puede decirse otro tanto. ¿Que es necesario depurar esa habla rústica, pulirla, afinarla, pero sin arrancarla o desviarla de su cauce propio y natural? No cabe duda. Mas hasta ahora nadie lo hizo, nadie nos dio la pauta, firme y bien determinada, de lo correcto, y entre escribir como cualquier señorito aportuguesado de los que por ahí adelante sacan a relucir la nueva prosa, urdida a base de lo que en sus casas aprendieron de la criada –y esto será lo que tenga de más estimable–, o hacerlo de forma popular, ampliamente, sin trabas ni cortapisas de normas y selecciones, que se han solido dictar de modo hartó subjetivo, preferible es lo último.

Definitivamente, era unha crítica pouco sutil, nun ton que nalgúns casos frisaba na aldraxe, aínda que o peor parado non era desde logo Otero Pedrayo. O máis lamentable neste caso foi que Couceiro Freijomil provocou o rexeitamento do sector a quen precisamente deba esforzarse por adoutrinar. Antón Villar Ponte retrucoulle cun

---

62 Ramón Otero Pedrayo, *Os señores da terra*, A Cruña, Nós, 1928. A obra merecera a gabanza de Antón Villar Ponte nunha recensión publicada uns días antes nas mesmas páxinas de *El Pueblo Gallego*.

63 Couceiro Freijomil, Antonio: “Minucias filológicas. Sobre el último libro de Otero Pedrayo”, *El Pueblo Gallego* (8/V/1928): 1-2. A cita é da p. 1.

artigo en ton moi correcto, que non entraba no fondo da cuestión, pero observaba, con agudeza e cunha argumentación xuízosa:

Unhas regras para o bó cultivo da nosa lingua, escoreitamente escritidas na mesma lingua que se arela ennobrecer, chegarían a nós millor que feitas en castelán, porque tragarían –ora xa– a eficacia do exemplo. Serían o modelo ideal para correxir erros [...] Se os que demostran saberen escribir en galego nos aconsellan sobre a escritura d’ista lingua en castelán, ¿que imos facer os que cultivamos arreo a nosa fala con millor intención que acerto? [...] Soio deprenderemos a escribir ben o galego ollando modelos de bó galego⁶⁴.

Así e todo, o propio A. Vilar Ponte non puido deixar de recoñecer, como remate da súa gabanciosa recensión da seguinte novela de Otero Pedrayo, *Arredor de si* (1930) que “algún día será preciso levar esta obra a la edición de lujo escrupulosamente corregida de erratas y de lapsus de léxico”⁶⁵.

6. As normas do Seminario de Estudos Galegos (1932-1934)

En comparanza coa etapa precedente, durante a IIª República a cuestión ortográfica perdeu carga polémica e centralidade nos debates culturais do momento. A isto contribuíu sen dúbida o xurdimento das novas tarefas políticas e culturais que o marco democrático fixo urxentes, e moi particularmente a consciencia de que o Estatuto de Autonomía abría a posibilidade de oficialización da lingua. Así e todo, a carencia de estudos lingüísticos e filolóxicos sobre o galego seguía a deixarse notar. Neste período, pouco máis podemos rexistrar que a aparición da segunda edición de *Gramática do Idioma Galego* de Lugrís Freire (1931), do segundo volume do *Diccionario galego-castelán* de Leandro Carré (1931), da segunda edición deste *Diccionario* completo (1933) e mais do *Vocabulario Castellano-gallego das Irmandades da Fala* (1933) –publicado por un sector destas, radicado na Coruña, que se negara á súa disolución no Partido Galeguista. Precisamente a precariedade da lingüística galega e a falla dunha guía segura para os cultivadores do galego escrito son sinaladas en 1933 por V. Risco nunha reseña deste *Vocabulario*.

---

64 Vilar Ponte, Antón [=ANVIPO]: “Predicar e praiticar”, *El Pueblo Gallego* (16/V/1928): 1.

65 Vilar Ponte, Antón: “Novela gallega magistral”, reproducido en Vilar Ponte 1971, 166-7.

O certo é que, nas novas circunstancias que abría a expectativa da oficialización do galego no Estatuto de Autonomía, comezou a callar a idea de que os esforzos debían concentrarse nas esixencias que este paso adiante implicaba: a necesidade de unificación impúñase pola forza das cousas, e perante esta evidencia as posicións individualistas cedían terreo. Un exemplo da devandita evolución ofrécenola o escritor e xornalista Johan Carballeira, quen en 1928 se mostrara resoltamente defensor da grafía etimolóxica⁶⁶. Non obstante, nun artigo de finais de 1932 (co proceso de tramitación do Estatuto de Autonomía a piques de culminar), recoñecía que a súa convicción sobre o particular non se modificara, “pero chego o intre pra a Galiza n’o que o instrumento lingüístico é tamén un delicado instrumento político –delicado i enorme– e non é cousa, entre outras razóns, de lle mellar o fio n’un cisma que non é oportuno”⁶⁷. Para este autor, o que naquel momento tocaba, sen renunciar a reformular a cuestión nun futuro en que a posición do idioma estivese definitivamente consolidada, era reservar os criterios e preferencias persoais e “transixir co mais numeroso e mais popular, tamén en beneficio do noso idioma”. Insistindo unha actitude conciliadora, o xornalista vigués non se mostra resignado a que a escrita etimolóxica fose totalmente varrida dos textos galegos, polo que, recollendo unha suxestión lanzada anos antes por Rafael Dieste, propuña que se reservase a “forma culta, etimolóxica” para as publicacións destinadas ás minorías intelectuais (coma a revista *Nós*), mentres as publicacións dirixidas ao gran público podían empregar a “forma demótica”⁶⁸.

En outubro de 1933, o Seminario de Estudos Galegos aprobaba unhas *Normas pra a unificación do idioma galego* (S.E.G 1933, *vid.* o texto reproducido en Sanmartín Rei 1997: 102-108, e para a súa análise en Carballo Calero 1978: 15-19) que culminaban os traballos que emprendera unha comisión creada ao efecto en outubro de 1931 no seo da Sección de Filoloxía, que á súa vez partira da achega anteriormente realizada por A. Couceiro Freijomil. No curso de 1932-33, a comisión, formada por Paulino Pedret Casado, Luís Pereira Rial, Sebastián González García, Xosé F. Filgueira Valverde e Xoaquín Lourenzo Fernández, elaborou a proposta que se elevou definitivamente á Xuntanza Xeral do Seminario de 1933 (*vid.* S.E.G. 1935: 46-47). As *Normas* aprobadas foron publicadas nun folleto que non sabemos moi ben cando

---

66 Carballeira, Johan: “Idioma”, *El Pueblo Gallego* (17/III/19278), 1. Este artigo prendeu o lume dunha animada polémica ortográfica (Monteagudo 1995a, 512-13).

67 Carballeira, Johan: “Língua Galega: Unificación”, *El Pueblo Gallego* (15/XI/1932): 1.

68 R[afael] D[ieste]: “Tribúa aberta. A fala galega”, *El Pueblo Gallego* (5/XI/926): 1.

comezou a circular, probablemente a primeiros de 1934, aínda que a súa divulgación xeral debeu de retrasarse ata os mediados do ano.

O opúsculo contén un informe preliminar, que é unha exposición de motivos e de principios orientadores, e tres apartados: Normas ortográficas, Normas fonéticas e Normas morfolóxicas. No limiar xustifícase a elaboración das *Normas* pola necesidade sentida polos cultivadores do galego dunha guía que axudase a superar a anarquía imperante na escrita. Canto aos principios orientadores, sinálase a orixe común do galego e o portugués, para a seguir subliñar a evolución histórica diverxente dos dous idiomas, ata un punto que desaconsellaría “adaptar lisa e totalmente a nosa lingua ás normas que rixen a fala de Portugal” (S.E.G. 1933: 5). Xa que logo, o recurso ao portugués debe limitarse a servir para encher “os baldeiros” do galego, pois, “agás da nosa principal obriga de deixar que o galego siga ceibemente polos sulcos que él vaise marcando, non podemos crer que o portugués sexa unha lingua perfeita” (*idem*). No nome deste principio, mesmo se declara a preferencia por construcións castelás que estean xa introducidas no galego, sempre que sexan “superiores tecnicamente” (?) ás portuguesas correspondentes.

Por outra parte, sinálase que as *Normas* soamente van atender cuestións ortográficas e as fonéticas ou morfolóxicas intimamente vencelladas con estas. Secomasí, considérase necesario actuar “sen presas e con siso”, pois a lingua e cultura galegas aínda están na súa “adolescencia”, “así que non trabemos o desenrolo dela desbotando as ricas formas dialectás, ou sometendo a régoas inflexibles a evoluzón das verbas desde o latín, ou asiñando taxativamente os cultismos” (S.E.G. 1933: 6). Esta prudencia, que aconsellou á comisión que elaborou as *Normas* a limitarse a un abano de puntos moi reducido, pero cunha importancia central, serviu ao obxectivo que se pretendía, que non era outro que as orientacións normativas fosen acollidas sen alporizamentos, e aceptadas, cando menos provisoriamente, como unha guía flexible, pero amplamente seguida. Entre as decisións máis notables adoptadas, no terreo gráfico, as *Normas* desbotan totalmente o emprego de *y* (así: *lei, maio, a i-alma*) – seguindo nisto as orientacións da *Ortografía simplificada* do portugués, aprobada en 1911– e dos tiles circunflexo e grave, establecen a grafía <x> para a fricativa prepalatal (*xente, xaneiro*) –aínda que se matiza que “só provisionalmente e por razóns de comenza actual” se prescinde “da representazón etimolóxica que usa os signos *g, j*” –, descartan o uso do apóstrofo (*dun, nun, cun*) e limitan o do trazo (*polo, mailo; a i- auga, todol-os, querel-o neno, co-este* e poucos máis casos). Verbo dos nexos consonánticos, aconséllase o seu mantemento nos cultismos (*nexo, apto, obviar*), aínda que se acepta a vocalización ou simplificación noutras palabras: *eisame, estrano*. No terreo morfolóxico, recoméndase o plural en *-(l)s* para os nomes polisílabos agudos rematados en *-l* (*casal > casás, real > reás, etc., agás aqueles*), e en *-les* nos demais casos (*vales, fáciles*).

En fin, desbótanse os finais en *-eón* en palabras como *naceón, ocaseón*, e danse algunhas orientacións para certas dúbidas, particularmente os finais de palabras: por sinal, *orde, virxe* e non *orden, virxen; raíña* pero *divino; cidade* e non *cidá; tese* e non *tesis*.

É notable que as *Normas* do Seminario se centren en resolver cuestións nas que non entraban en xogo variantes dialectais, e asemade eviten con coidado pronunciarse xustamente sobre estas. Por exemplo, do feminino dos nomes en *-án* só se di que non se faga en *-ana* (admitindo implicitamente as variantes do tipo *(a) irmán* e *(a) irmá*); non se trata o plural dos nomes en *-n* (admitindo implicitamente as variantes do tipo *razóns* e *razós*); déixase á parte toda a morfoloxía verbal. Isto supuña limitar considerablemente o alcance das orientacións, pero ao mesmo tempo facilitaría a súa aceptación. En definitiva, dentro da súa modestia e sinxeleza, as *Normas* do S.E.G. reflectían unha relativa madureza no que atinxe tanto ao coñecemento da lingua galega coma a un certo saber filolóxico, e marcaban unha liña de racionalización e simplificación para a escrita que podía supor un paso adiante considerable no camiño cara á unificación gráfica do galego. En 1936 publicouse unha breve *Engádega* a estas *Normas* que tamén procuran abranguer o mesmo tipo de cuestións e avanzar no rumbo sinalado (Seminario de Estudos Galegos 1936). Aínda que o estúpido da guerra civil e a consecuentemente ditadura fanaron un esforzo que podería ter encamiñado a cuestión normativa dun xeito decisivo nos anos seguintes (co galego como lingua cooficial no marco do Estatuto de 1932), en todo caso, a orientación das normas do Seminario de Estudos Galegos serviu de base para as prácticas ortográficas da editorial Galaxia a partir de 1950.

7. Reaccións ás normas do Seminario de Estudos Galegos

Imos ofrecer unha rápida panorámica da acollida que tiveron as Normas do Seminario de Estudos Galegos naqueles tempos. No primeiro número de 1934 da revista *Nós*, Vicente Risco dedícalles un comentario, que en substancia cualifica de orientación “práctica e san”, aínda que non considera as *Normas* como “rigurosamente centífecas”. Salienta nelas que non sexan “ríspetas”, que deixen unha marxe importante de liberdade de escolla e que se centren naqueles puntos en que “a anarquía era máis rechamante e revoltante”, desbotando “formas bárbaras ou de excesivo vulgarismo”. Insinúa unha crítica á adopción exclusiva da grafía <x>, no que ve unha certa desconsideración cara aos principios etimolóxicos. Asemade, na restrición que as *Normas* dispoñen no emprego de apóstrofos e guións enxerga unha paralela desconsideración da fonética galega.

En fin, á vista do criterio ecléctico das *Normas*, o que Risco propón é a súa adopción provisoria, en canto non se regule o ensino do galego. Para esta ocasión, el propón “voltar inmediatamente ás formas que podemos chamar clásicas, e mais á ortografía etimolóxica”, é dicir, ao emprego de apóstrofos e hífen para rexistrar a fonotáctica galega, e ao de <g> e <j> para a fricativa prepalatal. Como se ve, a postura de Risco era fundamentalmente tradicionalista (véxase Monteagudo 1995c: 92-102).

A mediados de 1934 rexístrase a reacción d’*A Nosa Terra*. Antes de reproducir integramente o texto das propias normas co informe da Sección Filolóxica que as precedían, o voceiro do Partido Galeguista expresa a súa postura, salientando a importancia que a vixencia dunhas normas ten para o *prestixio* da lingua, nos seguintes termos:

A Nosa Terra, inda que non comparte integramente algunhas d-elas, propónse adotalas na súa totalidade dende hoxe. Por dúas razóns: 1ª, porque estima comenente que a nosa lingua empece a escribirse con certa unidade pol-o menos n-aqueles puntos en que vai habendo conformidade, o cal contribuirá a prestixial-a ante a masa; e 2ª, porque a Seizón de Filoloxía do Seminario tivo o acerto de evitar que as súas normas fosen traba tal que impedise o desenrolo da nosa lingua como é dado agardar da recostruzón que se ven levando a termo e do xenio do noso Pobo⁶⁹.

Á vista do devandito, o voceiro nacionalista advírtelles aos seus colaboradores que teñan en conta as *Normas*, e resérvase o dereito de corrixir os orixinais que se lle envíen segundo o criterio destas. Xa que logo, os redactores do boletín galeguista entendían que había que comezar a aplicar as *Normas* do Seminario.

A raíz da aceptación d’*A Nosa Terra*, Johan Carballeira expresa a súa opinión nas columnas do diario *El Pueblo Gallego*. Segundo el, a carencia da “debida homoxeneidade” precisa para o “normal funcionamento” do idioma era provocada sobre todo por un “feroz individualismo –a nosa gran tara ‘colectiva’–” que impedía a conxugación de esforzos⁷⁰. Precisamente, ao seu xuízo, fora a unidade política do nacionalismo a que facilitara a “despersonalización” das actitudes que “permite que se poida orgaizar o idioma con seriedade e unidade”. O autor non renuncia á defensa estratéxica da súa opción a prol da grafía etimolóxica e insiste na súa proposta de que, no entanto, se empregue nos textos de circulación máis restrinxida. Porén, manifesta

---

69 “Seminario de Estudos Galegos. Normas pra a unificazón do idioma”, *A Nosa Terra* 338 (30/VI/1934): 2.

70 Carballeira, Johan: “Temas galegos: A unificazón do noso idioma”, *El Pueblo Gallego* (22/VII/1934): 1.

unha acollida positiva das *Normas*, e mesmo anima o Seminario a seguir polo mesmo camiño nos termos seguintes:

Polo demais, aínda que as normas agora propostas non esgotan a cuestión, ofrecen desde logo un camiño seguro e claro por donde dirixir o desenvolvemento do noso instrumento idiomático. Conviña, porén, que o mesmo Seminario coidase de ir ampliando e concretando, coa debida oportunidade, iste programa de unificación da nosa lingua até chegar a fixala en seguras normas científicas. Somentes eisi un idioma pode afincarse nun pobo con outa e firme categoría que lle ten de ser propia.

Nas páxinas do “Boletín de Estudos Políticos” *Alento*, o nacionalista Álvaro das Casas, que en teoría se mostra partidario da adopción da ortografía portuguesa, defende unha posición matizada ante as *Normas*, que lle parecen construídas sobre “moi atinadas bases”. Segundo el, as publicacións en galego deben pólalas en práctica, pero respectando a liberdade de opción dos escritores, aínda que ao defender a súa postura confunde o aspecto léxico co propiamente ortográfico e morfolóxico:

Entendo que debe empregarse o idioma unificado en todol-os traballos anónimos ou de redaición, mais non nos siñados pol-os nosos escritores. Un escritor é sempre un faitor no enriquecemento e desenvolvemento dunha língoa: ten o seu estilo, fai á súa maneira, i-élle lícito hastra a invención de verbas novas sempre que se suxeiten aos principios filolóxicos fundamentás. O caso é moito máis notabre en intres de amplo renacemento, como agora na Galiza, no que se está a facer, de feito un novo tempo ou un novo ciclo idiomático⁷¹.

Pola contra, un nacionalista da emigración, Ricardo Florez, expresou nas columnas da publicación arredista bonaerense *A Fouce* o categórico rexeitamento que lle merecían as *Normas* do S.E.G., nas que vía “un-a orientación d’achegamento ao remendado e manco idioma dos nosos opresores”⁷², e consideraba “treidoras” ao galego e á “bela fala portuguêsa”. Na breve crítica que desprega o autor deste artigo ofrece elementos abondos para demostrar que confunde o plano gráfico co prosódico, ao considerar que a renuncia á distinción gráfica das vocais medio-abertas e medio-pechadas implica “que a pronuncia terá de se facer por hábito, tal como socede no imperfecto castelán”, e os galegos non distinguirán o timbre de tales vocais. O mesmo autor publica uns meses máis tarde un artigo⁷³ que censura severamente o “jeito bárbaro e anarquizante” con

---

71 Das Casas, Álvaro: “Valorización poética da língoa”, *Alento* 5 (1934): 87-90. A cita é da p. 89.

72 Florez, Ricardo: “Alheiros’ innovadores do idioma”, *A Fouce* 80 (VI/1935).

73 Flores, Ricardo: “Reflexons encol da lingua”, *A Fouce* 85 (II/1936).

que se escribía o galego, queixándose de que primaba “a comodidade individual” sobre “a comeniência geral” do idioma, pois esta esixiría o sometemento a “un-a disciplina etimológica” e a unha “regra gramatical”. O articulista fai un enérxico chamamento para que se abandone “un-a escrita degenerada” e se volva aos “moldes originários”, isto é, á escrita medieval, para deste xeito achegarse ao portugués. Na súa opinión, tal paso é perfectamente factible, pois “quen lê actualmente en galego, é un sector escol, que coa mesma facilidade que domina a lectura galega, domina a lectura portuguesa”. Trátase, como se pode comprobar, dun defensor afervoadado da actitude arcaizante/elitista característica do reintegracionismo, moi crítico coa tradición escrita do galego contemporáneo, e completamente decidido a rachar con ela.

No derradeiro número da revista *Nós* (que non chegou a distribuírse), Ramón Vilar Ponte teima na súa antiga posición⁷⁴ contraria a dar pasos firmes cara á unificación da lingua, pasos que lle parecen prematuros⁷⁵. O autor está convencido de que a propia dinámica do desenvolvemento do idioma crearía automaticamente as condicións para a unificación. Partindo desta convicción, Ramón Vilar Ponte apreciaba que desde os primeiros tempos das Irmandades da Fala se produciran uns notables “adiantos de léxico e de ortografía” e un “sensible avanzar da lingua cara a unificación”. Así, os textos escritos en galego, que soaban ao principio a “gaguexos feitos con medo”, lle semellan na altura en que escribe “manifestacións espontáneas, feitas sen esforzo ningún, e por espontáneas ben logradas, rexas e firmes” (Vilar Ponte 1935: 204-5). Polo tanto, a súa posición está ditada, máis ca polo aprecio cara ás variantes dialectais, pola consideración de que non chegara aínda o momento ansiado da unificación, e que esta se atinxiría natural e espontaneamente cando as condicións estivesen creadas, isto é, cando a lingua adquirese un cultivo máis intenso e extenso có que tiña daquela:

A lingua galega, que xa avanzou moito no vieiro da súa unificación, se amostará unificada relativamente cando lle chegue a súa hora. Aquela hora que non pode darse no intre actual pol-a sinxela razón de que o seu rexurdimento foi iniciado

---

74 Millobre Pintos [=Ramón Vilar Ponte], “Escallos lingüísticos”, *A Nosa Terra* 253 (1/X/1928): 2-3.

75 *Vid.* Vilar Ponte 1935, reproducido en Sanmartín Rei 1997: 89-97. Este número da revista *Nós*, dedicado pola “Asociación de Escritores de Galicia” a Ánxel Casal Gosende, estaba preparado para saír a mediados de 1936, pero a raíz do golpe de estado de xullo, a imprenta “Nós”, onde estaba a ser encadernado, foi asaltada e a maioría dos exemplares destruídos. Xa que logo, o artigo de R. Villar Ponte non chegou a ser divulgado, e interésanos máis como unha mostra dunha posición determinada ante o problema da unificación ca pola súa repercusión pública (que non tivo).

fai pouco aínda. Hai que dare tempo ao tempo e agardar a que percorra o camiño obrigado. I-estonces, doadamente, sen violenzas, se terá realizado o feito que os impacientes de hoxe, acuciados por un nobilísimo afán patriótico, quixeran que xa se tivese realizado (*idem*, 208).

Segundo o articulista, as impacencias e preocupacións dos que propugnaban que se desen pasos rápidos cara á codificación do idioma eran inxustificadas, pois os que piaban pola unificación

pretenden pra o noso natural instrumento d'eispresión unha precocidade, un adianto de madurez que, pra darse, eisixe como condición previa un cultivo intenso i-eistensivo de moitos anos, cultivo que a nosa lingua se acha moi lonxe de ter (*ibidem*, 204).

Para ilustrar a súa posición, Ramón Vilar Ponte esténdese en explicacións e citas sobre a evolución contemporánea do catalán, que ao noso xuízo máis contradín que apoian o seu punto de vista. En definitiva, este autor tiña toda a razón en vencellar os progresos no proceso de elaboración do idioma cos avances no seu cultivo. É probable que estivese atinado cando consideraba que aínda quedaba moito camiño por diante para que o galego atinxise a madurez imprescindible para adoptar decisións definitivas neste terreo. Emporiso, é dubidoso que estivese acertado na súa confianza en que os pasos dados nunha área se trasladarían automaticamente á outra, e na conseguinte actitude de desleixo ante a cuestión da codificación ortográfica. Escapábaselle ao autor que a dinámica do proceso de normalización era dialéctica e non mecánica: os avances no cultivo, na elaboración e na consciencia lingüística interrelacionan entre si, non existindo un campo que determine mecanicamente calquera dos outros. Neste senso, xulgamos que o feito de que a necesidade dunhas *Normas* comúns fose amplamente sentida expresaba acaidamente a consciencia de que estas facilitarían, ou mesmo eran imprescindibles para posteriores progresos. Coa oficialidade e a escolarización da lingua petando á porta, o idioma dificilmente podía agardar o milagre de que se producise a unificación de forma espontánea. Aínda que, como acabamos de mostrar, existía unha ampla gama de puntos de vista sobre a cuestión, dá a impresión de que a maioría da opinión galeguista, desde unha pluralidade de opcións concretas, o vía así: tal apreciación seméllanos xustísima para aquel momento histórico.

Neste aspecto, o Seminario de Estudos Galegos, que, sen ser unha entidade de carácter nacionalista, xogara un papel da maior relevancia na prestixiamento e promoción do galego desde os seus primeiros anos de actividade, coas *Normas* de 1933 estivo á altura das esixencias históricas da normalización do idioma. A partir

de 1950, a Editorial Galaxia –probablemente por decisión de Ramón Piñeiro– inspirouse na orientación destas *Normas* á hora de encamiñar o galego escrito por unha vía de simplificación e racionalización (Monteagudo 2003: 63), como atinadamente reconecía hai cincuenta anos Méndez Ferrín (1968: 17): “A editorial Galaxia fixo máis, a partir de 1950, pola unificación ortográfica do galego do que a Academia en toda a súa durmiñenta e inútil historia. Sin preguntarlle a ninguén unificou a ortografía cuns criterios máis ou menos discutíbeles, pero sensatos”. A mágoa foi que as orientacións normativas do Seminario non puideran ser implementadas nunha Galicia autónoma que parecía que quería nacer en 1936. Con certeza, nese contexto e con esa orientación a cuestión normativa do galego tería sido encarreirada e hoxe, simplemente, non existiría –ou non sería o atranco que vén sendo para a normalización do galego.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1978): “Notas sobre o Seminario de Estudos Galegos”, en *Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos*, 91-93.
- Álvarez Blanco, Rosario (1990): “As ideas lingüísticas de Antonio Couceiro Freijomil”, en *Homenaje al polígrafo eumés Don Antonio Couceiro Freijomil en el primer centenario de su nacimiento, 1888-1988*, 89-99.
- (1991): “Á procura dunhas bases para a unificación: A contribución de Antonio Couceiro Freijomil”, en Mercedes Brea Fernández / Francisco Fernández Rei (eds.), *Homenaxe ó profesor Constantino García*, 2 vols. Santiago: Universidade, vol. II, 19-31.
- Bouza, Brais da (1974): “Couceiro Freijomil, Antonio”, en *Gran Enciclopedia Galega*. Gijón: Silverio Cañada, VII, 271.
- Carballo Calero, Ricardo (1978): “O idioma”, en *Cuadernos do Laboratorio de Formas de Galicia. Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos*, 13-19. Reproducido en R. Carballo Calero, *Problemas da Língua Galega*. Lisboa: Sá da Costa, 1981, 111.20.
- Cid Fernández, Xosé M. (1982): “Postura controvertida de A. Couceiro Freijomil ante o Rexurdimento e extensión da conciencia nacionalista (1916-1936)”, *Boletín Auriense* 12, 275-297.
- Costa Rico, Antón (1989): *Escolas e mestres. A educación en Galicia: da Restauración á Segunda República*. Santiago: Xunta de Galicia.
- Couceiro Freijomil, Antonio (1925): “A nosa ortografía. Sobre o emprego do apóstrofo”, *Nós* 24, 5-8

- (1926): “A nosa ortografía. De certas adicións, supresións, troques y-enlaces de letras”, *Nós* 25, 7-9.
- (1929): *Ortografía Gallega. Bases para su unificación, con un Apéndice del Profesor Abelardo Moralejo*. Ourense, Relieves “La Popular”.
- (1930): *La bandera de Galicia*. Ourense: Imprenta y Papelería Galicia.
- (1935): *El idioma gallego. Historia. Gramática. Literatura*. Barcelona, Alberto Martín.
- Cuadernos do Laboratorio de Formas de Galicia. Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos*. Sada / A Coruña: Edicións do Castro, 1978.
- Díaz-Fierros Viqueira, Francisco (2015): “Filgueira Valverde no Seminario de Estudos Galegos”, *Boletín da Real Academia Galega* 376, 203-217.
- Fernan-Vello, Miguel Anxo & Pillado Mayor, Francisco (1986): *Conversas en Compostela con Carballo Calero*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Filgueira Valverde, Xosé F. (1926): “A laboura do Seminario de Estudos”, *A nosa terra* 227 (25/VII/1926): 12-13.
- (1978): “O que foi o Seminario de Estudos Galegos”, en *Testemuñas e perspectivas en homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos*, 31-38.
- González González, Manuel (2005): “A visión da ortografía galega de Couceiro Freijomil”, en *Simposio sobre Antonio Couceiro Freijomil*. Santiago: Xunta de Galicia, 43-56.
- Homenaje al polígrafo eumés Don Antonio Couceiro Freijomil en el primer centenario de su nacimiento, 1888-1988*. A Coruña, Deputación Provincial, 1990.
- Libro de Actas das Sesións do Seminario de Estudos Galegos. (Dende o 12 de Outono do 1923 deica o 1 de Maio de 1926)*. Manuscrito inédito.
- López Calvo, Xesús Andrés (2005): “Couceiro Freijomil (1888-1955): Un percorrido pola súa vida”, en *Simposio sobre Antonio Couceiro Freijomil*. Santiago: Xunta de Galicia, 21- 41.
- Mato, Alfonso (2001): *O Seminario de Estudos Galegos*. Sada / A Coruña: Edicións do Castro.
- Méndez Ferrín, Xosé L. (1968): “Unidade lingüística galega”, en Xesús Alonso Montero, *O porvir da lingua galega*. Lugo: Círculo de las Artes, 13-18.
- Monteagudo, Henrique (1992): “As ideas lingüísticas de Castelao”, en Alfonso D. Rodríguez Castelao, *Sempre en Galiza. Edición crítica*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago / Parlamento de Galicia, 145-176. Reproducido en H. Monteagudo, *Castelao. Defensa e ilustración do idioma galego*. Vigo: Galaxia, 2000, 57-124.
- (1995a): *Ideas e debates sobre a lingua. Alfonso D. Rodríguez Castelao e a tradición galeguista*. Santiago: Universidade de Santiago [Tese de doutoramento inédita].

- (1995b): “Nación/ creación. Estética e política no agromar do ensaio galego”, *Anuario de Estudios Literarios Galegos 1995*, 63-108.
- (1995c): “Ideas de Vicente Risco sobre a lingua galega”, en Carlos Casares (ed.), *Congreso Vicente Risco*. Santiago: Xunta de Galicia, 87-127.
- (1995d): “Ideas sobre a lingua de Antón Losada Diéguez”, en *Antón Losada Diéguez. 10 anos dun premio*. O Carballiño: Concello do Carballiño, 67- 75.
- (ed.) (1996): *De viva voz. Castelao: conferencias e discursos*. Santiago: Fundación Castelao.
- (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- (2002): “Propostas e debates sobre o galego culto no período de entreguerras. 1. Primeira etapa (1917-1927)”, *Revista Portuguesa de Filología XXIV*, 1-51.
- (2003): “A demanda da norma. Avances, problemas e perspectivas no proceso de estandarización do galego”, en H. Monteagudo / Xan Bouzada (eds.), *O proceso de normalización do idioma galego (1980-2000). Volume III. Elaboración e difusión da lingua*. Santiago: Consello da Cultura Galega, 37-129.
- (2006): “A Academia, o idioma e o nacionalismo (1906-1930). Notas para unha historia”, *Grial* 171, 26-37.
- (2016a): “Lingua nacional, idioma moderno”, *Grial* 211, 18-29.
- Monteagudo, Henrique (ed.) (2016b): *Irmandades da Fala: oratoria e prosa non ficcional. Antoloxía*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Sanmartín Rei, Goretta (ed.) (1997): *Prosa didáctica. Antoloxía*. Vigo: Asociación Socio- Pedagóxica Galega / Promocións Culturais Galegas.
- S.E.G. 1925= Seminario de Estudos Galegos (1925): “Os homes, os feitos, as verbas. As sesións do Seminario de Estudos Galegos”, *Nós* 24, 17-8
- 1926= Seminario de Estudos Galegos (1926): “Os homes, os feitos, as verbas. O Seminario de Estudos Galegos”, *Nós* 32, 13-7.
- 1933= Seminario de Estudos Galegos (1933): *Algunhas normas pra a unificación do idioma galega*. Santiago: Nós.
- 1935= Seminario de Estudos Galegos (1935): *Dez cursos de traballo (1923-1934)*. Compostela: Seminario de Estudos Galegos.
- 1936= Seminario de Estudos Galegos (1936): *Engádega ás Normas pra a unificación do idioma galego*, Santiago: Seminario de Estudos Galegos.
- Simposio sobre Antonio Couceiro Freijomil*. Santiago: Xunta de Galicia, 2005.
- Tobío, Luís (1994): *As décadas de T. L.* Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- Vilar Ponte, Ramón (1935): “A unificación da língoa. Unha preocupación inxustificada. Espello en que fitarnos”, *Nós* 139-144, 204-208.
- Vilar Ponte, Antón (1971): *Pensamento e Sementeira*. Buenos Aires: Ediciones Galicia.

VI.

A conquista do público

Comunicación e novas tecnoloxías

Víctor F. Freixanes
Real Academia Galega

Resumo: O ensaio aborda a significación das Irmandades da Fala no ámbito específico da comunicación, tanto no que se refire a medios impresos, periódicos e publicacións non periódicas, como ás novas tecnoloxías que empezaba a incorporar o século XX, máis concretamente o cinema e a radiodifusión. A comunicación é un factor fundamental para a construción de calquera modelo social, cultural e político. Sen comunicación (e sen tecnoloxías da comunicación) non hai sociedade. Consideramos o tempo das Irmandades dende a data de fundación da primeira delas, na Coruña, en 1916, ata a Segunda República, período de grandes expectativas para a cultura e a lingua galega, no marco do que podemos denominar unha nova modernidade histórica.

Palabras chave: Irmandades da Fala, historia de Galicia, lingua galega, comunicación, novas tecnoloxías, edición, prensa, cinema galego, radiodifusión.

Abstract: This paper deals with the significance of the *Irmandades da Fala* on the specific domain of communication, both in printed media, newspapers and non-periodical publications, as well as in the new technologies that were starting to be used in the 20th century, such as cinema and radio. Communication is a crucial element for the construction of any social, cultural and political model. Without communication (and without communication technologies), there is no society. The period of the *Irmandades* is considered, from the establishment of the first one in A Coruña in 1916, until the Second Republic. This was a period of great expectations for Galician culture and language, in the framework of what can be considered as a new historical modernity.

Key words: Irmandades da Fala, history of Galicia, Galician language, communication, new technologies, publishing, press, Galician cinema, radio.

Deberíamos concretar en primeiro lugar que entendemos por comunicación e, sobre todo, que entendemos por comunicación considerando as súas formas e procesos na Galicia das tres primeiras décadas do pasado século XX, que é o período histórico que nos ocupa. A escrita e os medios impresos (o libro, os folletos, a prensa) eran naquel momento as formas dominantes, e as que de xeito máis estable chegaron a nós, en canto que documentos. Mais cómpre considerar outras modalidades, algunhas apenas desenvolvidas, que estaban a se estrear. Refírome moi especialmente á radiodifusión,

que empeza a emitir en Galicia a partir do ano 1933 (Unión Radio Galicia, en Santiago de Compostela) e poucos meses antes en Buenos Aires con marca de identidade de noso (1932), unha tecnoloxía que vai revolucionar radicalmente os modelos de comunicación social e que acadada dende o primeiro momento unha enorme aceptación popular; ou mesmo as primeiras producións audiovisuais (proxecións de cine documental e de propaganda), xunto con outros xéneros ou formas de comunicación máis clásicos e entón moi activos, como o teatro ou a comunicación oral, o discurso político, a cátedra universitaria, sen esquecer o deseño, o cartelismo, as artes plásticas, etc...

Quero dicir que o termo “comunicación” atinxe todas as facianas da expresión humana, neste caso referidas á vertebración do grupo social. Fronte os modelos tradicionais de socialización (a familia, a parroquia, o gremio ou estamento profesional onde se deprendía un oficio, a educación máis ou menos regrada, a igrexa, as administracións públicas, a universidade), o século XX introduce un novo factor que, andando as décadas, e na medida en que se consolidan novos modelos económicos e novos modelos de organización social, vai resultar decisivo: a comunicación de masas.

O proceso viña de atrás, segundo historicamente se ían incorporando á vida pública (*res publica*) sectores sociais ou individuos (intereses) que antes estaban excluídos. O século XIX é o século dos medios impresos, moi especialmente a prensa. Son os “papeis públicos” dos que falaban os ilustrados, plataformas de expresión que procuraban audiencias que antes non contaban ou non interesaban. Cando cen anos antes da eclosión dos devanditos “papeis”, Martín Sarmiento ou o padre Feijoo querían actuar sobre a gobernanza (consellos, opinión cualificada, propostas organizativas, debates, argumentacións varias) utilizaban basicamente a correspondencia, a carta ou a memoria manuscrita, que se dirixía case sempre á autoridade que a encargaba ou a sectores moi específicos e cualificados da Corte. Nos salóns literarios do século XVIII e nas primeiras décadas do XIX (Madame de Staël en Francia, Juana de Vega entre nós) non só se estreaban obras literarias e musicais, senón que se debatían cuestións políticas, artísticas, filosóficas, morais, e corrían noticias, e armábanse rexoubas, aínda que sempre en círculos escolleitos e cualificados, de acceso restrinxido.

A primeira expresión consciente de mobilización social dirixida cara ás clases populares, entendámonos: cara a aqueles sectores de poboación que, en sendo maioritarios, apenas contaban no discurso dominante, moito menos na gobernanza pública, debemos procurala en Galicia nos primeiros anos do século XIX, coa aparición da prensa: os “papeis” aos que facía referencia máis arriba. *O Diario de La Coruña*, que dirixe en 1808 nesta capital galega Manuel Pardo de Andrade, financiado pola Xunta Suprema do Reino de Galicia contra a ocupación dos exércitos franceses, é a

primeira expresión do que hoxe entendemos por xornalismo, moi fundamentalmente xornalismo político e de axitación (aínda que non exclusivamente), característico dos dous primeiros terzos do século¹. Tamén estaban os púlpitos, abofé: as plataformas de adoutramento das que dispoñía a Igrexa, que tanta influencia tiveron na sociedade rural e urbana ata hai ben pouco, xunto coas catequese e, en xeral, as distintas formas de socialización relixiosa, que non deixaban de ser formas de socialización política, ideolóxica e de comportamento. Da época da “francesada” son os primeiros panfletos ou follas voandeiras para a mobilización popular, escritas as máis das veces en lingua galega, que era a lingua maioritaria da poboación. É o que o profesor Carballo Calero denomina “literatura patriótica”², que seguía os modelos dos cantares de cego (a antiga xograría). Nesta mesma liña de “didactismo” aínda deberíamos citar os Diálogos e as Tertulias, textos elaborados para a lectura pública, cando non arremedos de representación teatral, orientados maioritariamente cara ao debate e o adoutramento político (liberais e absolutistas) nos períodos constitucionais ou preconstitucionais da época³.

En calquera caso, o pobo, a sociedade no seu conxunto, alén das clases dirixentes ou estamentais do Antigo Réxime, comeza nestes momentos (primeiras décadas do século XIX) a ser axente receptor do discurso, ben a través dos papeis impresos, ben a través doutras fórmulas de tradición popular (cantares, refráns, formas de representación teatral, almanagues e coplas de cego). As ideas da Revolución Francesa espállanse por toda Europa, tamén por Galicia, e apelan ao concepto de cidadanía (soberanía), coa conseguinte necesidade de informar e influír na opinión pública para a súa participación ou mobilización, na medida en que esa cidadanía empeza a ser considerada como principio básico dun novo modelo social. As cabeceiras xornalísticas,

-
- 1 Cítase sempre como primeira publicación periódica impresa en Galicia *O Catón Compostelano* (1800), semanario onde se abordaban temas de carácter erudito ou curioso, atribuído ao reitor do Colexio San Clemente de Santiago de Compostela, o catedrático e bibliotecario Francisco del Valle-Inclán. Existe unha edición facsimilar publicada en 2000 polo Consello da Cultura Galega. Non obstante, a primeira publicación que, na miña opinión, podemos considerar xornalística (opinión, servizos e información), consonte os modelos clásicos do xenero, é o *Diario de La Coruña* (primeira época: de xuño de 1808 a xaneiro de 1809).
  - 2 A mostra máis coñecida é o poema anónimo “Un labrador que foi sarxento aos soldados do novo alistamento”, que recolleu por primeira vez Antonio de la Iglesia en *El Idioma Galego*. A Coruña. Biblioteca Gallega. 1886.
  - 3 Unha das primeiras mostras deste xénero é *Conversa no adro*, publicada nas páxinas da *Gazeta Marcial e Política de Santiago*, 1 de abril de 1813, “año sexto de nuestra gloriosa Revolución y segundo de nuestra sabia Constitución”, asinado coas iniciais F.R.A.

plataformas de opinión, pensamento e discurso político, multiplícanse ao longo do século XIX, e configúranse, paseniñamente, como os novos espazos de comunicación, primeiro como vehículos de expresión de correntes ideolóxicas, bandos, faccións ou partidos e, xa contra finais do século, como empresas informativas, na procura de públicos estables que as sosteñan.

Aposta pola modernidade

O tempo das Irmandades da Fala (1916), que é o que aquí nos ocupa, non se reduce a unha década. Comeza en 1916 e podemos dicir que se prolonga ata a fin da Segunda República (1936). No discurso histórico do galeguismo, a iniciativa que promove dende A Coruña Antón Villar Ponte (xornalista), representa un avance cualitativo que debemos considerar en varias dimensións: política, cultural, ideolóxica, lingüística, mesmo organizativa, o cal aviva ao longo do primeiro terzo do século institucións como o Seminario de Estudos Galegos (1923), ou incluso o Partido Galeguista (1931), por citar dous exemplos significativos. O espírito das Irmandades, no marco histórico do galeguismo, repito, é o espírito da modernidade, que inaugura o novo século XX. Modernidade para a cultura galega, modernidade para a lingua galega (que deixa os espazos específicos da literatura e entra de cheo na vida social, política, cultural, académica, administrativa, etc.), modernidade política, presentando novas fórmulas no discurso que superan o rexionalismo do século XIX, e mesmo modernidade empresarial, económica e científica (Misión Biolóxica de Galicia, 1921). Algúns destes aspectos tratáronse ou aludíuse a eles noutras intervencións ao longo deste ano de conmemoración do centenario.

A comunicación, a concepción que as Irmandades teñen da comunicación social en todos os seus aspectos, responde xa que logo á mesma ansia modernizadora. Este ensaio pretende salientar como o espírito das Irmandades inflúe ou considera, como parte esencial da súa estratexia, a comunicación de masas, sempre dentro das coordenadas históricas do que neste período podemos entender como “sociedade de masas” nunha Galicia maioritariamente rural, onde as cidades tiñan unha presenza relativa en termos cuantitativos, aínda que preponderante en termos cualitativos, pois os modelos urbanos (a modernidade) son os que van conformando os valores da nova sociedade, novas formas de comportamento, modelos novos de organización, novas propostas de explotación económica, etc.

En 1930 a poboación total de Galicia ascendía a 2.230.281 habitantes, un 9,42 por cento do conxunto da poboación do Estado, dos cales case un 80 por cento

vivía no ámbito rural, con altos niveis de analfabetismo. Segundo o Censo de Poboación de España, en 1910 o 68 % da poboación galega apenas sabía ler (Ministerio de Instrucción Publica. Madrid, 1913). No primeiro terzo do século, o municipio máis populoso era Vigo, que non chegaba aos cen mil habitantes, pero que xa se configuraba como o gran pulmón do crecemento industrial, seguido da cidade da Coruña, 74.132 habitantes (vid. Cadro 1).

Cadro 1. Habitantes das cidades galegas. Primeiro terzo do século XX.

	1900	1910	1920	1930
A Coruña	53.615	56.902	62.022	74.132
Santiago	35.710	36.463	37.786	43.093
Ferrol	32.794	34.031	40.396	47.211
Lugo	26.959	35.726	28.346	31.137
Ourense	21.038	22.343	24.286	29.560
Pontevedra	26.756	28.661	31.331	36.050
Vigo	45.913	60.678	28.282	96.696

Fonte: Censos de poboación. INE.

Cada institución é produto do seu tempo e como tal debemos considerala, aceptando os seus períodos históricos e os seus procesos evolutivos. A Real Academia Galega, constituída en 1906, xorde no espírito do galeguismo rexionalista do século XIX, igual que o foron, no ámbito da comunicación, iniciativas como *O Tío Marcos da Portela* (1876), a primeira etapa de *A Nosa Terra* (1907-1908, voceiro do sector de Solidaridad Gallega radicado na Coruña) ou empresas editoriais como a Biblioteca Gallega de Andrés Martínez Salazar (1885), por salientar algunhas referencias senlleiras.

As Irmandades da Fala, que se fan cargo de *A Nosa Terra* a partir de 1917, inspiran en 1923 a creación do Seminario de Estudos Galegos, iniciativa que en gran medida xorde como resposta crítica das novas xeracións perante os posicionamentos da RAG, que naquel momento se consideraban máis conservadores, e mesmo contra as concepcións da universidade tradicional, aínda que nas Irmandades e no Seminario militasen profesionais cualificados, algúns estudantes e profesores universitarios. Era un novo xeito de enxergar a realidade dende a consciencia de nós. Xa en 1919, no número 106 de *A Nosa Terra*, Antón Villar Ponte, o fundador, diferenciaba o novo pensamento político (nacionalismo) do rexionalismo ou

galeguismo “bien entendido”, proclamando a necesidade dun novo discurso (autonomía integral) que, andando os anos, confluíría no Partido Galeguista (1931), e incluso noutras formacións anteriores de carácter local ou provincial. A preocupación polas artes musicais e escénicas como plataformas de difusión popular para a lingua e os novos valores materializouse no apoio ás agrupacións folclóricas (Toxos e Froles en Ferrol, 1915; Cantigas da Terra na Coruña, 1916; Coral de Ruada en Ourense, 1919; Cantigas e Agarimos en Santiago, 1921), así como as agrupacións teatrais, principalmente o Conservatorio Nazonal de Arte Gallego, no seo da Irmandade coruñesa.

Noutro eido, a Misión Biolóxica de Galicia, que se crea en 1921, e na que tanta significación tiveron figuras sobranceiras como Cruz Gallástegui e Rof Codina, este último vencellado xa a Solidaridad Gallega, xunto con persoeiros do ámbito científico, como o matemático e astrónomo Ramón María Aller ou o xeólogo Isidro Parga Pondal, ambos os dous moi unidos ao Seminario, debemos entendelas como produtos directa ou indirectamente resultantes do espírito modernizador das Irmandades. E outrosí as formulacións que o galeguismo empeza a desenvolver no ámbito da creación artística e a comunicación: o cartelismo e a escenografía de Camilo Díaz Baliño, a arquitectura de Gómez Román, a música de Bal y Gay...

Novas formas de comunicación, novos tempos

O gran desafío dos novos galeguistas era a modernidade de Galicia, afirmada no recoñecemento da súa identidade (lingua, historia, tradicións) e na procura dunha expresión política que, aínda que inicialmente non se concretase nunha organización partidaria, puidese presentar o país como unha unidade autónoma, con personalidade de seu, sen mediacións nin dependencias. Isto significaba a modernidade da cultura galega en todos os seus ámbitos, alén dos estritamente artísticos e literarios, e mais o uso “normalizado” do idioma galego en todas as dimensións, tanto públicas como privadas. A lingua como bandeira e, asemade, como ferramenta de dignificación e de socialización. A lingua como alicerce e escudo, en palabras de Ramón Cabanillas. A lingua como expresión do pobo que a falaba (as clases populares), marca de identidade nacional.

Para tal fin, e mais para a traballar a consciencia social da Galicia nova que se predicaba, os medios de comunicación, fundamentalmente os medios impresos, dominantes nestas primeiras décadas do século, considéranse ferramentas estratéxicas

de primeiro nivel. Mais tamén as novas formas e as novas tecnoloxías, como é o caso da radio, ou a escenografía e o cartelismo ao que fixemos referencia (Camilo Díaz Baliño, Castelao, Carlos Sobrino, Maside, Arturo Souto, Álvaro Cebreiro, Seoane, Díaz Pardo, Zeus). A profesora Sobrino Manzanares estudou o cartelismo galego ata o ano 1936 (Sobrino 1993), e Ángel Núñez Sobrino, nun traballo sobre este xénero de comunicación, diferencia entre “labor plástica” e “labor de tribuna”, para salientar dúas dimensións complementarias do cartel: a estética e a didáctica (ou de propaganda), que ten especial significación na publicidade comercial e mesmo no discurso político: a campaña do Estatuto de Autonomía de Galicia en 1936, por exemplo (Núñez 2005).

Na mesma liña podemos considerar o humor ou xornalismo gráfico das viñetas nos xornais, caricaturas e textos, que tanta popularidade deron a Castelao (Cousas da vida) e mais a outros viñetistas como Torres, Cebreiro, Maside, etc., que se achegaron ás publicacións periódicas procurando novas plataformas de difusión dos seus discursos. Son liñas de comunicación nas que latexa o espírito da época e o discurso galeguista (sempre en lingua galega), apoiado nas novas formas, novas linguaxes e novos xéneros, que moi ben souberon entender as Irmandades. Algúns destes debuxantes nos xornais inspirábanse nas correntes europeas das primeiras décadas do século, en Francia e Alemaña sobre todo, e incorporaban ao discurso galego as formas de expresión que primaban na Europa deste tempo.

No eido das infraestruturas empresariais e tecnolóxicas, Xohán Vicente Viqueira e Antón Villar Ponte teimaban xa a finais da primeira década do século no establecemento dunhas artes gráficas para a produción cultural galega. Mesmo chegaron reunir 12.000 pesetas, que non era pouco diñeiro daquela, para ver de financiar o proxecto, segundo informaría algúns anos despois Álvaro de las Casas nun artigo en *El Pueblo Gallego* (1934). A dependencia de empresas non afíns ás preocupacións dos promotores do galeguismo considerábase unha eiva que cumpría superar. Este proceso só se materializaría cando empezou a traballar a editorial Nós con Ánxel Casal. Viqueira e Villar Ponte eran conscientes da necesidade dun discurso sen dependencias.

Outro si, na mesma preocupación ou aposta de futuro, o médico coruñés Sal Lence, dende o pensamento estratéxico das Irmandades e posteriormente dende o Partido Galeguista, pregoaba nos primeiros anos trinta as excelencias da radiodifusión, certamente a nova tecnoloxía da época, xunto co cinematógrafo, gabando as enormes posibilidades do novo invento para a causa da lingua e mesmo para achegar as propostas do galeguismo a sectores sociais aos que non era doado acceder a través dos medios impresos. O mundo estaba a mudar moi aceleradamente.

A prensa e as empresas editoriais

Ademais da cabeceira de *A Nosa Terra*, que a partir de novembro de 1917 pasa a ser voceiro oficial das Irmandades (*Idearium da Hirmandade da Fala en Coruña e nas colonias gallegas d'América e Portugal*), dirixida primeiro por Xosé Iglesias Roura e polo propio Antón Villar Ponte despois, os homes das Irmandades participan activamente no desenvolvemento dalgunhas das grandes empresas xornalísticas da época: o xornal coruñés *El Noroeste*, por salientar un caso, que se converte nunha das plataformas informativas da organización cando, en 1918, da man de Porteiro Garea, sobre todo, deciden entrar na confrontación electoral co apoio dos catalanistas de Francesc Cambó e a Lliga Regionalista; ou o xornal *Galicia*, que entre 1922 e 1926 dirixe en Vigo Valentín Paz-Andrade, así como *El Pueblo Gallego*, xornal tamén editado en Vigo (1924), que adquire en 1927 Portela Valladares e que continúa en parte o discurso do *Galicia*⁴.

Clodio González Pérez (2016) diferencia na época das Irmandades entre publicacións nacionalistas e publicacións filonacionalistas, coincidindo na meirande parte dos casos co carácter monolingüe galego das primeiras e o carácter bilingüe (galego e castelán) das segundas. O autor dá conta das cabeceiras que militaban abertamente na causa das Irmandades, mais tamén daquelas que acollían o espírito do novo galeguismo, non só a través de colaboradores significados, senón tamén na composición das redaccións e incluso nalgúns momentos na propia liña editorial, tal é o caso das dúas referencias que veño de facer.

A Nosa Terra foi sen dúbida o órgano de expresión oficial do movemento, mesmo cando a partir de decembro de 1931 pasa a ser voceiro do recién constituído Partido Galeguista. O xornal *Galicia* e, posteriormente, *El Pueblo Gallego* ata 1936, igual que anteriormente *El Noroeste* dende a cidade da Coruña, sobre todo no período no que o dirixiu Anton Villar Ponte (1918), foron medios afíns ao novo discurso político, social e cultural.

---

4 Clausurado o xornal *Galicia* por orde gubernativa en 1926, Valentín Paz-Andrade pasa a ser un dos editorialistas básicos do novo periódico de Portela Valladares, *El Pueblo Gallego*. Nas súas páxinas publican ata 1936 as grandes figuras do xornalismo, a literatura e o deseño gráfico do galeguismo. Trátase sen dúbida do xornal máis moderno e tecnoloxicamente máis adiantado de Galicia naqueles momentos, e non parece casual que sexa Vigo, motor económico e industrial dos novos tempos, a sede da redacción de ambas as dúas cabeceiras. Para o proceso de xestación e desenvolvemento do xornal *Galicia* vid. F. Freixanes 1976.

Verbo das empresas ou proxectos editoriais non periódicos (o libro ou produtos asemellados), as primeiras iniciativas a prol da construción dun corpus masivo de lectores en lingua galega foron: a colección “¡Terra a Nosa!” (1919), folletín ou suplemento literario do citado xornal coruñés *El Noroeste*; a colección/editorial Cél-tiga (1921-1923) que pulaba dende Ferrol Xaime Quintanilla; a editorial Lar (1924-1928), que dirixía na Coruña Leandro Carré, administraba Ánxel Casal e deseñaba Camilo Díaz Baliño (primeiro equipo editorial estable dunha editora), e a que sen dúbida foi a empresa máis ambiciosa e lograda de todas, en parte resultado da maduración das anteriores: a editorial Nós (1927-1936). Outras iniciativas destes anos, ningunha coa significación das devanditas, foron a compostelá Libredón, que non chegou editar máis de dous títulos; a colección/editorial Galaxia que promovía dende Ourense en 1926 Augusto M. Casas (dous títulos), o selo Ronsel (Lugo, 1924) e a que se anunciaba como Biblioteca Escogida de Autores Gallegos, do impresor coruñés Manuel Fernández Moret (1925), que non foi mais alá dun volume: as *Poesías* de Valentín Lamas Carvajal⁵. As empresas xornalísticas tamén tiñan departamento de impresión e artes gráficas, nas que ocasionalmente aparecen títulos de autores deste período: Faro de Vigo, El Pueblo Gallego, La Región, etc.

Noutros formatos impresos, dirixidos a públicos máis especializados, están a revista Nós (1920-1936), que dirixen dende Ourense e Pontevedra Vicente Risco e Castelao, a revista *Logos* de pensamento cristián en Pontevedra, dez anos despois (1931-1936), os *Arquivos do Seminario*, que imprime Ánxel Casal, e publicacións diversas, como *As Roladas. Folla dos rapaciños galegos* (1922), publicación de carácter infantil pensada para fornecer de material nesta lingua a mestres e iniciadores do idioma, *Guieiro* (1931), voceiro da Federación de Mocidades Galeguistas, *Alento*, *Rexurdimento*, *Cristal*, *Ronsel*, *Resol*, *Yunque*, *Ser*, *Universitarios*, revistas culturais ou especializadas, de creación ou pensamento, nalgúns casos de orientación política máis ou menos marcada. Non todas tiveron o mesmo nivel de identificación co discurso das Irmandades, mais en todas, dun xeito ou doutro, latexan preocupacións semellantes: Galicia, a modernidade, a identidade e desenvolvemento da cultura galega, a democracia, a liberdade... A todas elas deberíamos engadir os boletíns locais dalgunhas Irmandades (Ferrol, Ourense, Madrid, Baiona, Santiago e Vigo) e as publicacións na Galicia exterior: en Arxentina principalmente (Alonso 2016).

---

5 A achega máis recente para o estudo deste período, con importantes noticias sobre estas cuestións, é o libro de Emilio Xosé Ínsua, *A nosa Terra é Nosa. A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*.

Na procura de novos públicos

Unha das preocupacións estratéxicas do galeguismo nestes momentos era a conquista de novos públicos, novas audiencias, alén das estritamente ilustradas, anuncio do que máis adiante será a cultura de masas. Levar a lingua galega a estes territorios non era tarefa doada. A inmensa maioría da poboación galegofalante era analfabeta, como xa dixemos, e a poboación alfabetizada ou lectora, instalada na diglosia, consideraba o idioma galego como unha cuestión menor, irrelevante ou folclórica (cando a consideraba). Neste contexto xorden as primeiras iniciativas de literatura popular, ou cando menos con vocación de tal.

Xunto co teatro, este foi quizais o primeiro gran desafío: coleccións pensadas para o gran público, a prezos accesibles, apoiadas cando era posible nas plataformas dos xornais. Así naceu a colección “¡Terra a Nosa!”, en 1919, que se titulaba *Biblioteca Popular Galega*. Xa o ano anterior, en 1918, o mesmo periódico ofrecera aos seus lectores un coidado suplemento literario en galego que algúns autores consideran un precedente do que logo sería a revista *Nós* (Filgueira 1970). Inspiraba o proxecto o propio Antón Villar Ponte.

««Terra a Nosa» é o primeiro folleto galego que publicará somanamente, decenal ou quincenalmente unha serie de contos, novelas, comedias e poemas dos mestres da nosa fala», anuncian os editores no seu número de saída, “e posible é tamén que n-él aparezan nalgunos números –sin grandes pretensións– unha gramática e unha xeografía galegas, amén dún compendio no que trátase á grandes rasgos a Historia da nosa terra”.

Tratábase dun produto de pequeno formato, poucas páxinas, prezo económico (dez céntimos) e texto doado de ler, consonte a súa intencionalidade didáctica. Presentábase coa fotografía do autor na cuberta e a bandeira galega de fondo na cabeceira. En total chegaron a saír dezaseis títulos, a meirande parte deles en prosa, cunha tiraxe anunciada de cinco mil exemplares, cifra realmente importante naqueles momentos. Entre os autores: Lois Porteiro Garea, Carré Aldao, Francisco Tettamancy, Vicente Risco, Ricardo Carballal, Florencio Vaamonde, unha homenaxe ao poeta Curros Enríquez con motivo do XI aniversario do seu pasamento... Seica o primeiro título, *Unha mensaxe a García*, de Porteiro Garea, houbo que reeditalo. Os editores amosábanse especialmente satisfeitos da acollida da colección.

Esto échenos de satisfacción. Non sómente po-lo orgullo natural de vere asegurada a vida d’unha idea lévada á práctica, sinón por nos decatare por este medio, de qu’o noso idioma ten prosélitos, e non é cousa desvaída como moitos pensan (Terra a Nosa! Editorial número 2).

A experiencia axiña animou outras iniciativas, as máis relevantes: Céltiga (Ferrol, 1921-1923) e Lar (A Coruña, 1924-1928), sempre no alento das Irmandades. Céltiga comeza con dúas publicacións de teatro (*Alén*, de Xaime Quintanilla, e *Mal de moitos e Trato a cegas*, de Charlón e Hermida), material pensado para fornecer a demanda popular dos escenarios, que as Irmandades avivaban moi especialmente, e continúa con títulos de Villar Ponte, López Abente, Francisca Herrera Garrido, Roberto Nóvoa Santos, Evaristo Correa Calderón, o propio Xaime Quintanilla, que dirixe a colección...

En Lar publica Castelao o seu primeiro texto literario, *Un ollo de vidro* (1922), e, atendendo ao espírito que evoca o nome da editora, a tradución dunha lenda celta, *Os catro cisnes brancos*, recollida da tradición popular por Louey Chisholm e vertida para o galego por Manuel Fernández Barreiro, banqueiro local afeccionado ás letras, quen ademais actuaba como principal financeiro da empresa.

Vocación popular, recoñecemento e prestixio da lingua, conquista de públicos novos, unidade de deseño, coa participación de artistas coñecidos: Cebreiro, Castelao, Imeldo Corral, Bello Piñeiro, Manoel Abelenda, Camilo Díaz Baliño... De *Un ollo de vidro* chegou a facerse unha edición especial de cen exemplares con debuxos do autor. Todos os números saían ao mesmo prezo: trinta céntimos, cunha tiraxe media de arredor de cincocentos exemplares⁶. Cómpre advertir que neste caso non se contaba cunha plataforma de difusión coma a de *El Noroeste* para “¡Terra a Nosa!”

Lar representa un novo paso adiante, camiño do que será a grande editora do primeiro terzo do século: a editorial Nós. Seguía viva a idea de Xohán Vicente Viqueira e de Antón Villar Ponte de dotar a edición de artes gráficas propias coas que garantir maior rendibilidade e autonomía. No seu momento, cando tal propuxeron, non chegaran lograr o proxecto, mais por estas datas aparece na Coruña un galego que vén da emigración catalá, fortemente sensibilizado cara ao nacionalismo, Ánxel Casal Gosenje, militante tamén das Irmandades. Ánxel Casal e Leandro Carré Alvarrellos asócianse para botar a andar a nova angueira.

Corenta títulos, nun catálogo centrado basicamente na “novela curta”, que era o xénero máis popular naqueles momentos (na liña que encetara en España Eduardo Zamacois con *El Cuento Semanal*, en 1907). Inaugura a xeira un título de Wenceslao Fernández Flórez, *A miña muller*. Daquela Fernández Flórez era un xornalista

---

6 Información de Guillermo Escrigas a partir dos arquivos da familia Fernández Barreiro.

que empezaba a ser popular nas redaccións e nos ambientes literarios de Madrid, e mais que dera os seus primeiros pasos en Betanzos, Ferrol e A Coruña, na prensa dos agrarios e nas páxinas de *El Noroeste*. Leandro Pita Romero, Aurelio Ribalta, Amado Carballo, Francisca Herrera Garrido, Ramón Otero Pedrayo, Vicente Risco, Fermín Bouza Brey, Magariños Negreira, Álvaro de las Casas, Filgueira Valverde... forman parte do seu para entón xa extenso catálogo, no que, ademais do citado Fernández Flórez, que presenta dous títulos *O ilustre Cardona* e o antes citado, aparece o nome de Felipe Fernández Armesto, andando algún anos “Augusto Assía”: *Xelo, o salvaxe*.

Escribe Leandro Carré en 1928:

Ás edizóns de libros galegos feitas noutrora por Martínez Salazar e Carré Aldao, veñen a se engadir agora os que publican as editoriais coruñesas Lar e Nós, aparte as moitas obras editadas pelos propios autores, que suman xa unha boa contía de volúmenes. Somenta a colección de novelas Lar, que xa vai no seu tomo 39, leva espallados máis de 40.000 exemplares das súas publicacións (“A linguaxe galega e o seu momento actual”, *El Pueblo Gallego*, 1-I-1928).

Debemos pensar que o editor se refire ao conxunto do catálogo, para acadar a cifra que apunta, mais a difusión social da iniciativa era importante. Nunha entrevista que en 1934 lle fai Álvaro de las Casas a Ánxel Casal, tamén para as páxinas de *El Pueblo Gallego*, o editor de Nós fala de tres mil exemplares de tiraxe media das noveliñas de Lar, empresa na que tamén el participara⁷.

É de grande trascendencia a publicación de Lar [explicaba en 1925 *A Nosa Terra*]. Os seus propietarios non queren limitarse á publicación periódica d’estas noveliñas senon que tamén, e xa o veñen estudando con grande intrés, pensan ir dando ó público outras obras como novelas grandes, estudos encol de problemas galegos, libros de versos, libros de xeografía galega, folletos de propaganda e outras cousas que antes era d’unha grande dificultade poder publicar pol-o costoso das edicións. Os editores de Lar non teñen mais aspiración que o de inzar o mercado literario de obras galegas de diferentes materias... (*A Nosa Terra*, 213. Xuño de 1925.)

---

7 “La editorial Nós”, en *El Pueblo Gallego* (21-IX-1934).

A editorial Nós

O comentario de *A Nosa Terra* en 1925, voceiro oficial das Irmandades, vén adiantar o programa da grande editora deste período: a editorial Nós (1927-1936), que nace da man de Ánxel Casal cando se independiza de Carré e instala a nova empresa primeiro na cidade da Coruña e, a partir de agosto de 1931, en Santiago de Compostela. Unha impresora Minerva e algún material tipográfico procedente de *El Ideal Gallego* seica foron as primeiras ferramentas da editora. En palabras de Castelao dende o exilio, que recolle Otero Pedrayo: “Casal fixo por Galicia máis do que todos nós” (Otero 1953).

O proxecto de Nós é a culminación, ramo vizoso de toda esta xeira, morto de morte matada cando a sublevación fascista de xullo de 1936, igual que sucedeu con outras iniciativas empresariais, culturais e políticas (o Partido Galeguista, o Seminario de Estudos Galegos, *A Nosa Terra*, a incautación de *El Pueblo Gallego*). Neses momentos a editora de Casal xa levaba publicados máis dun cento de títulos, cunha variedade de xéneros que abranguía dende a lírica e o cantigueiro popular ao ensaio de carácter antropolóxico, histórico ou político, dende o libro de viaxes a coleccións de artigos periodísticos ou estampas en linóleo, dende a poesía á narrativa, tradución de clásicos, manuais escolares, teatro, folletos de propaganda, cartaces, nunha achega verdadeiramente sen precedentes no mundo editorial galego⁸.

O prezo medio dos libros de Nós era de 2,63 pesetas. As tiraxes non eran moi altas, entre trescentos e catrocentos exemplares, aínda que bastante equilibradas se temos en conta que en 1935 o semanario *A Nosa Terra*, dende 1931 órgano do Partido Galeguista, distribuía mil cen exemplares por número (Casas 1935). Entre os títulos máis caros están *A romaría de Xelmírez*, de Otero Pedrayo, e *Os dous de sempre*, de Castelao (sete pesetas). Entre os máis económicos: *Margarida a da sorriso d'aurora*, unha obriña para nenos de Evaristo Correa Calderón (cincuenta céntimos). Seica a cuestión provocou algunha polémica nos xornais: “Los libros de la Editorial Nós son caros”, apunta *El Pueblo Gallego*, nun comentario sen asinar.

No importa que resulten así fatalmente, tanto por la calidad de la obra como por su indiscutible esmero editorial. Pero es indudable que un precio de siete pesetas retrae al lector. Mucho más han de alejarle, por necesidad, los que lo superan. El *Ensayo histórico de la cultura gallega* —obra formidable, enorgullecedora para un

---

8 Vid. *Catálogo de Nós. Pubricacións galegas e imprenta. 1927-1935*. Nós. Rúa do Vilar, 15. Santiago.

país y consagrada para un autor— que Nós le imprimió a Otero Pedrayo, merece mínimamente por los dos motivos, del lujo editorial y del contenido soberbio, las diez pesetas que cuesta. ¿Pero no se quedarán en aspirantes muchos miles de lectores, imposibilitados de abordar el precio de diez pesetas? (“Divagaciones sobre el libro gallego”. Comentario editorial en *El Pueblo Gallego*, 13-X-1934)

Con humor, e non sen retranca, o propio Otero escribía nas páxinas de *A Nosa Terra* algúns anos antes: “Un señor quéixase do prezo dos libros galegos. Seica coida que sempre temos que viaxar en terceira”⁹ (19).

Eran cuestións que preocupaban aos promotores das empresas editoras, comprometidos cunha causa que aspiraba a ser popular, pero obrigados a se mover en relacións de mercado e enfrontados ás limitacións obxectivas do mesmo. Resulta moi interesante neste aspecto a correspondencia que Ánxel Casal sostén daquela con algúns autores, entre eles Rafael Dieste, redactor de *El Pueblo Gallego*, que acababa de publicar *A fiestra valdeira* (1927) e reclamaba do editor atención e compensacións económicas pola comercialización do seu traballo. Escríbelle Casal en 1928:

Estimado irmau na Patria:

Nós (dito en termos mariñeiros que tan ben cadran entre xentes de ribeira) é unha embarcación tripulada por todol-os galegos que arelan unha Patria libre e culta, por todol-os que lén e por todol-os que escriben o idioma vernáculo, sexa da escola ou da banda que queiran. ¡Non pode haber diferenzas entre pelerinos d’un mesmo ideal! En Nós estamos todos: uns sabemos xa do noso enrolamento e outros que como vostede tamén son da compañía témol-os a bordo, inda que se non teñan decatado. Por esto, ben comprenderá que non precisa o chicote que nos pide —quizais coidándose á deriva nunha inxel chalana— quen navega na dorna dos mellores mariñeiros da Terra.¹⁰

E logo de clarear os dereitos de autor e as condicións de comercialización dos libros, engade noutra misiva:

Cómpre ser optimistas e ter esperanza na seguridade de que han vir tempos mellores, canto nós máis pagamos para conqueril’os. As dificultades d’hoxe son o xunque onde temos que forxar a nosa vontade para chegar ós trunfos de mañán;

---

9 *A Nosa Terra*, 256, 1-I-1929. Reproducido en Baliñas 1973.

10 Correspondencia privada de Rafael Dieste, facilitada por Xosé Luís Axeitos.

vostede que inda é mozo e ten talento e patriotismo ha trunfar, e cando se vexa no cumio das súas arelas rírase dos apuros pasados e serviranlle de ledicia. Non deixe de nos mandar a escolma dos seus contos e mail-a conferencia de Vilagarcía que derradeiramente lle pedín. Cómpre traballar, ledos e sen medo á vida.¹¹

A radio: unha nova tecnoloxía para a comunicación de masas

O teatro foi un xénero moi querido polas Irmandades, conscientes da súa capacidade de comunicación popular. Antón Villar Ponte convenceu a Ramón Cabanillas para que escribise a obra coa que se inaugurou o Conservatorio Nacional o 22 de abril de 1919: *A man da santiña*, no pavillón Lino da Coruña. Seica foi un grande éxito de público. Ambos os dous puxeron letra, asemade, á primeira ópera galega que se estreou como tal, *O Mariscal*, no teatro Tamberlick de Vigo o 31 de maio de 1929. O teatro (dramático e lírico) era entón o verdadeiro xénero de masas. As salas de representación enchíanse de público coa visita das compañías que viñan de Madrid, de aí o interese pola construción dun teatro de noso, en lingua galega, cunha oferta atractiva para os espectadores (principalmente urbanos) e que, ao mesmo tempo, respondese aos principios estratéxicos e didácticos do discurso galeguista. O teatro (o espectáculo teatral) é o xénero de maior aceptación neste período. Ata a chegada do cine e da radiodifusión.

Da pegada do cine pouco sabemos, malia os traballos de investigación de Xosé Luis Cabo, Xosé María Folgar, Xosé Enrique Acuña, Xosé Nogueira, Arribas Arias ou Miguel Anxo Fernández. As primeiras producións cinematográficas, que algúns autores denominan “cinema de correspondencia”, son realizacións de carácter documental dirixidas preferentemente ás colectividades emigrantes en América, sobre todo na Arxentina, para información ou recreación de costumes locais, festas, paisaxes, noticias da Galicia de acó e das actividades da Galicia de alén mar. José Gil é quizais o autor máis significativo. Del é asemade a primeira produción cinematográfica de ficción, *Miss Ledya* (1916), na que curiosamente participa Castelao como actor ocasional. Castelao, Otero Pedayo, Rafael Dieste, Bal y Gay interesáronse nalgún momento polo cinema, pero foi máis ben despois da guerra civil, igual que

---

11 *Ibidem*.

Luis Seoane dende Buenos Aires ou Xoaquín Lorenzo. O novo invento non aparece especialmente relacionado co galeguismo neste período, malia a coñecida visita de Manuel Murguía ao estudo de José Gil en Vigo, que ficou inmortalizada nunha estampa fotográfica (1910), ou as campañas de propaganda do Estatuto de Autonomía en 1936, nas que seica participaron algunhas producións cinematográficas de carácter documental, segundo información persoal de Manuel Beiras e Antón Fraguas¹². Nesta liña podemos considerar os primeiros pasos dos irmáns Barreiro e os primeiros ensaios documentais de Carlos Velo.

Non foi así o caso da radiodifusión, perante a cal o galeguismo si tivo unha posición máis activa. De feito, o primeiro gran personaxe da radio galega (e en lingua galega), Xosé Mosquera Pérez, o Vello dos Contos, auténtica figura popular na Compostela do seu tempo, viña do teatro das Irmandades.

A creación da emisora compostelá (Unión Radio Galicia. EAJ-4) en 1933 tivo unha enorme repercusión social e importante transcendencia política, resultado dun demorado proceso de xestación no que confluíron dunha banda os movementos galeguistas proestatuto de Autonomía, que xurdiran da Asemblea de Municipios (1932), a denominada Liga Pro Estatuto, e os empresarios da comunicación que viñan desenvolvendo en España proxectos similares: Unión Radio. Uns e outros seica embocaban nunha mesma comunión de intereses. Na produción de contidos, ou cando menos na súa orientación, participaban moi activamente os homes das Irmandades e do xa constituído Partido Galeguista, mentres que os equipos técnicos e de

Cadro 2. Licenzas de receptores de radio e habitantes. 1933.

	Habitantes	Licenzas
Estado español	23.677.497	154.662
Galicia	2.230.281	2.483

Fonte: Elaboración propia a partir de datos históricos do Instituto Nacional de Estadística; Maneiro Vila. *Historia da radiodifusión en Galicia*, e Virgilio Soria. *Historia de la Radiodifusión en España*, 1935. Os datos de poboación son de 1930.

12 O 4 de marzo de 1933 estrouse no cine Coliseum de Pontevedra o documental *Por unha Galicia nova*, producido pola empresa Folk, realizado por Ramón Barreiro e financiado polo Comité Central de Propaganda do Estatuto Galego, que presidía Bibiano Fernando Osorio y Tafall. Realizouse un pase privado para “galeguistas e republicans”, segundo informa Enrique Acuña en *Historia do cine en Pontevedra*.

explotación comercial estaban representados pola compañía madrileña, na persoa do enxeñeiro Ricardo María de Urgoiti (Cadro 2).

O 5 de xaneiro de 1933, o xornal *El Compostelano* publicaba en primeira plana unha información asinada pola Liga Santiaguesa Pro Estatuto na que se anunciaba a inmediata inauguración da emisora:

Van muy avanzadas las gestiones con la entidad Unión Radio, filial de la Compañía Telefónica Nacional de España, para establecer a estación que desde nuestra vieja urbe ha de avivar la llama para que el magno acontecimiento de la consecución de nuestra Autonomía Regional sea un hecho cada vez más sentido y más querido por los ciudadanos de Galicia.

En estos días han llegado a Santiago dos ingenieros de esta entidad que están al habla con la Liga Santiaguesa y que vienen inspirados por los mejores deseos de servir desinteresadamente la causa y los intereses de Galicia y de Santiago, interés que tiene el precedente magnífico de la sesión de clausura de la Asamblea de Municipios radiada gratuitamente a América y que tanta impresión causó en el alma de nuestros hermanos de tras el Océano...¹³

A creación da emisora compostelá debe entenderse, dende o espírito das Irmandades (incorporadas arestora ao Partido Galeguista), como unha estratexia de dinamización e proselitismo a prol do Estatuto que se plebiscitaría en xuño de 1936, mais tamén dende a consciencia das posibilidades (e das necesidades) da nova comunicación de masas que o medio representaba, con atención especial á situación da lingua galega e á dignificación da cultura de noso, na medida en que a nova tecnoloxía permitía por primeira vez unha relación directa con audiencias non instaladas na alfabetización, unha nova dimensión da comunicación oral.

Galiza conta hoxe cunha boa Estación Emisora de radiotelefonía en Santiago [le-mos na revista *Nós* en xullo de 1933] qu'está desenrolando unha interesante laboura a prol da cultura galega.

Ademais das sesións de música galega e das conferencias de divulgación cultural e políteca (Sebastián González, Xurxo Lourenzo, Enrique Raxoy, Álvaro de las Casas, etc.) estabreceu unha Seición Infantil, na quinta feira de cada semán, adicada

---

13 “Pro Estatuto. Liga Santiaguesa”. *El Compostelano*, 5-I-1933. A primeira retransmisión da Asemblea de Municipios fíxose a través da liña telefónica vía Madrid. En 1936 houbo outra transmisión, neste caso a través de Unión Radio Galicia, informando dos resultados do plebiscito. Para máis información da creación e proceso de xestación da emisora compostelá, vid. Maneiro 1993; Blanco 1999; *Grial* 180.

por inteiro aos rapaces menores de dezaseis anos. O elemento principal d'ela é o recitador coñecido pol-“O Vello dos Contos”, a quen seus admiradores veñen de lle render un sentido homenaxe.¹⁴

Xerónimo Sal Lence, médico oftalmólogo residente na Coruña, membro do Partido Galeguista, salienta nestes anos como un dos máis afervoados propagandistas das posibilidades do novo invento. O xornal *El Compostelano*, acaso o órgano de prensa que máis activamente apoia a nova emisora, recolle unha intervención súa nos micrófonos de Unión Radio Galicia:

El viernes pronunció su anunciada conferencia en la estación emisora Unión Radio Galicia, en Compostela, el ilustre doctor Sal Lence, de La Coruña, que se expresó en gallego, como hace siempre que habla en público, por pertenecer al partido galleguista.

Dijo —entrando en la primera parte de su discurso— que era para el un gran motivo de alegría el que ya contáramos con una Estación Radioemisora en Galicia, con lo cual estaba alcanzada la primera parte de sus insistentes ruegos a la Comisión del Estatuto. La segunda parte —añade— estriba en dotar a los Ayuntamientos rurales de aparatos receptores adecuados. Recordó sus campañas de Prensa a favor de la Radiodifusión rural, y dijo que la radio y el cine, cuando se saben emplear bien, son dos medios formidables de civilizar a los pueblos, y sirven para abrir surco en el cerebro y en la conciencia de los hombres.

Velaquí a preocupación do galeguismo perante a nova modernidade. E mais engade a reseña do xornal:

Aún no hace mucho tiempo que la palabra hablada, y la escrita en el periódico, la revista y el libro, eran los únicos medios posibles de ilustrar a las gentes. Hoy, aquella palabra emitida ante un micrófono conmueve el éter que llena el espacio

---

14 Continúa a nota de *Nós*:

“O Sr. Mosquera Pérez, exercita con estilo propio a arte na que despuntou Xoselín. Contos de nenos, folklóricos ou orixinás, fábulas, leiciós en col de cousas galegas, adiviñas e brincadeiras tradicionais, forman o programa d'esas sesións. Mais tamén s'organizaron concursos con prémios para os rapaces que milliores respostas dean ás preguntas qu'a radio lles fai, consistentes en adiviñas, probemas, preguntas de xeografía, historia, etnografía, folklore, literatura, etc, de Galiza qu'os nenos responden con gran leducia. N-istes días, orgaízase un concurso de contos que han de ser compostos por rapaces menores de dezaseis anos. Anotamos co meirande agarimo esta bela conquista da cultura galega” (“A cultra galega hoxe en día”. *Nós* 115. Ourense, Día de Galiza, 1933).

y, con ritmo y longitudes de onda distintas, atraviesa instantáneamente los puntos más apartados de la tierra. Hoy, al más remoto campesino de la más remota aldea, le es dado, mediante un aparato receptor, recoger en su antena las noticias diarias de todo cuanto de interés pueda ocurrir en el mundo¹⁵.

Arturo Maneiro Vila publicou no número 180 da revista *Grial* (2008) un cumprido ensaio sobre a xestación e os primeiros anos da emisora compostelá. Nese número hai tamén un traballo meu sobre o mesmo proceso. Os lectores poden consultar estes textos. A nova emisora comezou a emitir dende a praza da Universidade, cunha antena instalada en San Domingos de Bonaval. Antón Fraguas, outro home do galeguismo, daquela profesor axudante na Universidade compostelá, foi o primeiro locutor de continuidade. O primeiro texto que saíu ao aire seica foi un poema de Fermín Bouza Brey. Os nomes de Alexandre Bóveda, Álvaro de las Casas, Castelao, Manuel Beiras García, Lois Tobío, Ramón de Valenzuela, Luís Iglesias (catedrático de Bioloxía da Facultade de Ciencias, que daba consellos aos labregos para o mellor aproveitamento das terras), Suárez Picallo, Valentín Paz-Andrade, Filgueira Valverde... aparecen con frecuencia nas programacións, non só da emisora santiaguesa, senón, posteriormente, nas novas estacións radiofónicas que a partir de 1934 empezan a emitir no país: en Vigo, en Pontevedra, en Ourense, na Coruña, en Ferrol...

A campaña do Estatuto de Autonomía de 1936 tivo no medio radiofónico un apoio moi importante, así como nalgunhas primeiras producións cinematográficas (documentais de propaganda, a un dos cales fixemos referencia en nota a rodapé), que circulaban en camionetas polas vilas e rúas do país, e nas que o galeguismo, organizado no Partido Galeguista ou presente noutras formacións políticas integradas na estratexia común da Fronte Popular, tiña protagonismo. Sabemos por Filgueira Valverde de emisións de teatro radiofónico en Radio Pontevedra, por exemplo, entre elas unha versión da antes citada *A fiestra valdeira*, de Rafael Dieste, producións de Labor Galega ou guiños narrativos de Ramón de Valenzuela (o Vello dos Cestos), entre outros.

---

15 “En torno del Estatuto: Radio-Difusión y Autonomía Gallega. Conferencia del Dr. Sal Lence”. El Compostelano (6-II-1933). Xerónimo Sal Lence (Castroverde, 1884) foi doutor en Medicina especializado en enfermidades da vista, membro do Partido Galeguista, participou activamente na redacción dos proxectos de Estatuto de Autonomía e salientou, ademais de polas súas contribucións médicas, polo seu interese e traballos arredor da tecnoloxía da comunicación (a radiodifusión) e o transporte (o ferrocarril).

“Non tiñamos discos”, contaba Antón Fraguas, falando da emisora compostelá.

Ese era un dos problemas. Pedímoslles prestados a Remuñán e a Salvador Parga para empezar a emitir. Logo mandaron algúns de Madrid. Eu abría a emisora cun saúdo en castelán ás tres da tarde, pero a meirande parte da emisión facíase en galego: poemas, contos, relatos de escritores nosos, representacións teatrais de San Luis Romero e Frade Giráldez... Eran dúas horas de programa: unha contra o mediodía e outra pola tarde. Tamén viñan profesores da universidade [...] O Vello dos Contos chegou despois...¹⁶

A escola das Irmandades

Xosé Mosquera Pérez (San Pedro do Carballal, concello da Enfesta, 1895-Santiago de Compostela, 1965) foi, como xa apuntamos, o primeiro personaxe popular da radiodifusión galega (e en lingua galega) a través das emisións radiofónicas de Unión Radio Galicia EAJ-4, co nome de O Vello dos Contos. Tal que indicaba a nota da revista *Nós*, tratábase dun espazo radiofónico de extraordinaria aceptación, dirixido preferentemente aos oíntes máis novos (aínda que non exclusivamente), na liña que daquela xa fixera moi popular o humorista Xoselín.

“Viña do teatro”, explicaba Manuel Beiras, que durante anos compartiu co personaxe emprego nunha paquetería da praza de Santo Agostiño, en Santiago de Compostela:

Utilizaba un galego popular, enxebre, moi directo, para comunicar ben cos paisanos, diferente do galego culto e algo máis requintado que usaban os oradores do Estatuto [...]. Pero non era un galego paifoco, nin estragado, senón moi ben pronunciado, porque tiña ademais unha gran voz, realmente impresionante, e improvisaba moi ben. Contaba contos, moitos deles da súa propia autoría, e facía o que agora se chama animación cultural, en parte dentro do espírito das Irmandades da Fala e do Seminario de Estudos Galegos, aínda que daquela quen máis vencellado estaba a esta institución era Antón Fraguas. Mosquera e Fraguas foron os primeiros colaboradores fixos da radio en Santiago...¹⁷

---

16 Antón Fraguas, Xosé Flgueira Valverde e Manuel Beiras García déronme testemuño persoal deste período e da súa relación coas primeiras emisoras de radio.

17 Declaracións persoais de Manuel Beiras. Vid. *Grial* 180.

Mosquera Pérez dirixía daquela o grupo teatral Cativeces, formado na escola das Irmandades da Fala, e frecuentaba os faladoiros do obradoiro de Ánxel Casal e Camilo Díaz Baliño. O 18 de xuño de 1933 celebrouse nos baixos do hotel Compostela, en Santiago, unha grande homenaxe popular á súa persoa, aplauso colectivo en recoñecemento á súa participación na emisora. Segundo algunhas fontes, o acto contou con case que cincocentos asistentes. Alí estaban todos os seus amigos, moitos deles colaboradores da programación radiofónica, anunciantes locais, comerciantes, seguidores das emisións, incluído o alcalde da cidade, Raimundo López Pol. “Non vos quede dúbida, na emisora nosa pode estar todo un rexurdimento racial verdadeiramente espléndido, insospitado”, declaraba daquela O Vello dos Contos á prensa local (*El Eco de Santiago*, 19-VI-1933.).

Poucos meses despois, en outubro dese mesmo ano, case que nas vésperas do chamado “bienio negro” (novembro de 1933-febreiro de 1936), que instalaría a dereita no poder do goberno da República, o semanario *A Nosa Terra* informa que prenderan o popular actor/locutor:

O Vello dos Contos, preso

Pol-o discurso que onte pronunciou ante o micrófono de Unión Radio, o popular Vello dos Contos foi denunciado e posto a disposición da autoridade xudicial, por orde gubernativa.

Temos de facer notar eiquí a nosa protesta máis enérxica contra do esceso de celo de quen teimou ollar no discurso, o que ningún radioouvinte de Galiza viu, aínda escoitándoo moitos cuia patente de republicanismo está por riba de comadros e anécdotas politiqueiras (*A Nosa Terra*, 313, 9-X-1933.).

Cando a Fronte Popular, Xosé Mosquera toma partido pola Dereita Galeguista, na liña que propoñían Vicente Risco, Filgueira Valverde, Xosé Sexto, o seu amigo Manuel Beiras, etc., mais continuou activo despois da Guerra Civil, xa non na radio, pero si na xenerosa achega galeguista. A el débese en gran medida a recuperación da casa da Matanza, morada de Rosalía de Castro en Padrón, así como a creación do Padroado que leva o nome da escritora e, xunto con outros galeguistas do interior e da emigración, a recuperación do lugar como referencia simbólica da cultura galega. En xullo de 1952 foi nomeado membro correspondente da Real Academia Galega.

Na concepción estratéxica das Irmandades da Fala, a comunicación, case que deberíamos dicir que a primeira comunicación de masas entre nós, desenvolveuse de xeito moi consciente e tivo un papel fundamental, non só na reivindicación e

afirmación do idioma, senón no proceso de formación e sensibilización cara á modernidade da sociedade galega no seu conxunto. O espírito das Irmandades supón un salto cualitativo que, como apuntamos máis arriba, se manifesta en todos os ámbitos sociais e inflúe poderosamente no discurso galego do primeiro terzo do século XX.

O sociólogo estadounidense Neil Postman adoita repetir que cada sociedade, cada momento histórico, cada nova etapa da cultura e da civilización está obrigada a pactar coas novas tecnoloxías, moi principalmente coas novas tecnoloxías da comunicación, factores fundamentais nos procesos de socialización. “E aquelas que non pactan”, advirte, “están condenadas a desaparecer” (Neil 1992). A comunicación de masas e, como referente máis significativo desta realidade, a radiodifusión, entran en Galicia no primeiro terzo do século XX tamén para transformar o país, da man dos sectores intelectuais máis sensibilizados a prol dos cambios necesarios, aínda que logo en gran medida se frustrasen.

As emisións de Unión Radio Galicia EAJ-4 abríanse cada día ás 14.30 horas coas badaladas do reloxo da torre da catedral compostelá. “La emisora compostelana”, artigo asinado por J. G. González, advertía en novembro de 1933 *El Eco de Santiago*:

Es indudable que si la emisora de Radio dejara de funcionar en Santiago /refírese á emisora, que acababa de inaugurarse/, todos los radioyentes, especialmente los de fuera de nuestra población, sentirían un vacío no fácil de compensar. Hay que darse cuenta de la emoción que produce oír desde lejos, el lenguaje bronceado de la campana grande cuando nos marca las tres de la tarde. (...) Y hay que escucharla desde esos rincones de Galicia en donde la soledad es la única compañera; hay que observar a nuestros campesinos cuando anotan las fórmulas y consejos que el profesor señor Iglesias les dice desde el micrófono, que a falta de papel las escriben en las paredes de las casas. Y es que el entusiasmo de la emisora de Compostela se mide desde lejos de la ciudad: Ferrol, Ribadeo, Orense, La Estrada, Bayona, Vigo, son poblaciones en las que sus radioyentes escuchan las emisiones como algo suyo, porque son radiaciones de la ciudad vieja, corazón de Galicia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Acuña, Enrique (1996): *Historia do cine en Pontevedra, 1897.1936*. Vigo: A Nosa Terra.
- Alonso Girgado, Luís (2016): “A prensa nacionalista da Galicia alén mar na etapa das Irmandades (1916-1931)”, en Cochón, Luís (coord.). *Arredor das Irmandades da Fala. Pensamento, política e poética en Galicia, 1914-1931*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 231-239.
- Baliñas, Carlos (1973): *Otero Pedrayo, Ramón. Parladoiro*. Vigo: Editorial Galaxia.
- Blanco Campaña, Xosé Luís (1999): *Historia da radio en Galicia*. Santiago de Compostela: Edicións Lea.
- Casas, Víctor (1935): “Historia sintética do boletín A Nosa Terra”, en *Nós* 139-144. Xullo-Nadal.
- Catálogo de Nós. Pubricacións galegas e imprenta. 1927-1935*. Nós. Rúa do Vilar, 15. Santiago de Compostela.
- Freixanes, Víctor (1976): “Valentín Paz-Andrade. Crónica dun xornal”, en *Unha ducia de galegos*. Vigo: Galaxia.
- Filgueira Valverde, Xosé (1970): “Nós naceu na Coruña”, en *Cincuentenario de Nós (1920-1970)*. A Coruña: Real Academia Galega.
- González Pérez, Clodio (2016): “A prensa nacionalista en Galicia, 1916-1931” en Cochón Luís (coord.): *Arredor das Irmandades da Fala. Pensamento, política e poética en Galicia, 1914-1931*. Vigo. Edicións Xerais de Galicia, 215-229.
- Ínsua, Emilio Xosé (2016): *A nosa Terra é Nosa. A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*. A Coruña: Baía Edicións.
- Maneiro Vila, Arturo (1993): *Historia da Radiodifusión en Galicia, I*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia.
- Núñez Sobrino, Ángel (2005): “O cartel: atracción e trunfo da imaxe” en VV.AA. *Galicia en cartel*. Catálogo. Santiago de Compostela: Universidade.
- Otero Pedrayo, Ramón (1953): *O libro dos amigos*. Buenos Aires: Ediciones Galicia.
- Postman, Neil (1992): *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*. New York: Knopf. Trad. ao castelán de V. Campos González (1994): *Tecnópolis. La rendición de la cultura a la tecnología*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- Sobrino Manzanares, María Luisa (1993): *O cartelismo en Galicia, desde as súas orixes ate 1936*. Sada. Edicións do Castro.

Irmandades da Fala: acción pública e novos obxectos

Margarita Ledo Adi3n
Real Academia Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Pensar o xornalismo en lingua galega como dereito e como parte da nosa identidade comunal 3 un dos sinais daquela xeraci3n que ousou levar 3 pr3ctica un novo modelo de publicaci3n, *A Nosa Terra* como exemplo maior, facendo unha f3rmula contempor3nea, con escasos recursos e grande vocaci3n p3blica so o idearium galeguista e un programa pol3tico nacional.

Palabras chave: Prensa e Naci3n, Xornalismo comprometido, Medios en lingua galega. Modelos de Publicaci3n.

Abstract: Thinking journalism in Galician language as a common right as well as part of our identity is, perhaps, the main brand of IF Generation who dared to put into practice a new model of publication, by the way *A Nosa Terra*, making a contemporary formula, with scarce resources and a strong Public vocation, under the nationalist idearium and a Galician political program.

Key words: Press and Nation, Committed Journalism. Midia in Galician language. Models of Publication.

En 1916, cunha xinea “metida a xornalista” e coa prensa das Irmandades, cuxo signo inalien3bel 3 a Fala, Galicia entra no s3culo XX incorporando os medios de comunicaci3n ao seu programa transformador e no ronsel que se fora configurando dende que, en *El Porvenir*, aparece o lema “Todo para Galicia” e se labra un c3digo que distinguimos no anti-localismo e o combate aos estereotipos, a intenci3n did3ctica [3s as “Escolas do Insi3o Galego”], no vencello opini3n-acci3n canda o co3ecemento da realidade [3s o SEG como exemplo], dunha Galicia na que entra a di3spora [IF na Arxentina] e a posta en com3n desa proposta de co3ecemento a trav3s da acci3n, da articulaci3n de novos obxectos, para o caso, publicaci3ns peri3dicas modernas, que se manifestan en elementos novidosos como a caricatura 3 par do interese en identificar de seu unha profesi3n, a de xornalista que trae canda si unha de serie normas que a comprometen co ben com3n.

Porén, e porque pensadas como uns instrumento mediador para o desenvolvemento da conciencia de nación, o papel destas publicacións vai máis aló de seren un simple soporte de novas e opinión, para funcionar como un recurso substantivo de cara ao empoderamento desa “Galicia enteira” que tiña na Fala a súa grande construción comunal. Mais no común da sociedade de comunicación de masas, a publicación de carácter periódico precisa de empresas, urbes, cidadáns e cidadás alfabetizadas –en castelán, a quen se dirixían *La Voz de Galicia, Faro de Vigo, El Orzán, El Noroeste* pero tamén *La Zarpa, Galicia, El Pueblo Gallego...*–, a prensa das IF precisa de persoas dipostas a se alfabetizar en galego, a través, precisamente, doutro tipo de medios e como toma de posición. Cómpre, xa que logo, formar o lector, a lectora modelo con novas cabeceiras que usen, exclusivamente, a lingua galega.

Vocación contemporánea

As Irmandades da Fala, o suxeito que nos convoca nesta sesión, é unha singularidade tecida con persoas que non arredan a axitación á volta dun idearium da súa materialización en cousos diferentes, entre os cales novas cabeceiras que se nomean *A Nosa Terra, A Roladas* ou *Nós*. Se estas revistas, observadas como prototipo “de grupo”, poden aínda deixar ver certos sinais oitocentistas, ao seren ideadas en contradición cos modelos dominantes, ten todos os elementos necesarios para evoluir, admitir variacións e construír un discurso xornalístico que vai servir, en adiante, como referente profesional e como voz crítica, unha liña editorial que se compromete, en presente, con todo o que acontece, dos sucesos agrarios ás reivindicacións políticas. Abondaría coa análise do texto con que Vitoriano Taibo informa do, así chamado, Primeiro Congreso Periodístico Galego, celebrado en Compostela, co acento na ausencia dos verdadeiros xornalistas galegos que cualifica de xusticeiros e patrióticos e que personaliza nos “redactores dos semanarios, quincenarios e mensuarios agraristas e galeguistas”.

Porque pensaron e entenderon os medios de comunicación como parte do dereito a outra información, a outra opinión, á conexión que iguala, fixeron da partilla de mensaxes un ritual liberador e dos xornais unha ferramenta de organización pública, cuxo produto máis acabado e o que podemos ler como Modelo será, precisamente, *A Nosa Terra* que comeza a súa andaina o 14 de novembro de 1916 e que, para alén de acompañar toda a vida cívica das Irmandades da Fala, a partir do 15 de abril de 1932 pasa a ser, até o golpe de estado do 1936, o periódico-voceiro do Partido Galeguista.

A lingua como práctica

Regresando á etapa das Irmandades da Fala de *A Nosa Terra*, e denantes entrarmos na caracterización forma-contido do seu proxecto, é preciso termos sempre in mente a lingua como parte da súa imaxe pública e como activo tanto da función articuladora do nacionalismo que se lle apón á publicación, como do aprofundamento da crítica e mais o debate que afortalarían a construción dunha nova cidadanía.

Se comezamos pola audiencia-tipo, e sen deixar de anotar ese milleiro de subscricións que son a audiencia-real e que está constituída maiormente de ensinantes, *A Nosa Terra* quérese dirixir a certa burguesía togada de médicos, avogados, notarios, farmacéuticos quen, a carón dos devanditos ensinantes, son un elemento de mediación e de atracción cara a públicos máis afastados, nos que inclúen o sector industrial e comercial, secomasí a cregos e sociedades de recreo e cultura que representarían o abano social da Galicia popular. E como marca de auto-representación, fronte a redución a parodia que publica *El Progreso*, ao dar razón daquel primeiro mitin das Irmandades da Fala no Lugo-Salón, na resposta sarcástica do redactor de *A Nosa Terra* atopamos un senfín de indicadores-reclamo neste curto parágrafo:

(...) “los de la fala” -¡que pouco senso da eufonía, que cativo gusto!- son a sexta parte da poboación galega, toda a Galicia traballadora e viva para o caso... “los de la fala” somos tódolos traballadores galegos, somos nós os hirmáns das primeiras cidades da terra na xuntanza distes “cativos” que se chaman Sanz, André, Fernández Florez, Cabanillas, Porteiro, Cabeza de León, Xil Casares (...)

Nos contidos xerais, as rúbricas e seccións de *A Nosa Terra* poñen en valor temas políticos, manifestacións ideolóxicas ou de pensamento e aspectos educativos e culturais, seguidos das cuestións económicas e sociais que reflicten actuacións e desafeccións dun sistema que consideran contrario aos intereses e á posibilidade de modernización da nación. A esixencia de medidas a prol do ferrocarril e dunha rede de infraestruturas de transporte ou a crítica ás políticas tributarias son motivos nodais á par da batalla anti-corrupción que expanden ao “caciquismo parlamentar”, aos partidos aquendados, e que atravesan espazos informativos, de opinión, editoriais ou formativos.

A escolma temática e as modalidades comunicativas son un entrenzado creativo, con múltiples rexistros expresivos, que alongan a súa presenza en xéneros como a entrevista, a crónica o comentario ou pezas-reclamo e de persuasión, mentres a actividade orgánica sitúase ora en sección fixas como *Novas da Causa*, ora en información

sobre intervencións e actos públicos, ora en feitos con valor simbólico, tal a morte en folga de fame do alcalde nacionalista de Cork, (Ireland), Mac Swiney ou o enterro do Patriarca, don Manuel Murguía.

Libro de estilo e lei de proximidade

Curtos, sinxelos, substanciosos deben ser a regra para os textos que unha estrutura clara da páxina reforza en credibilidade e lexibilidade. Ilustración, viñeta, caricatura, foto son eses elementos que terman do “ar dos tempos” e fan de reclamo canda os autores-innovadores que respontan por Castelao, Cebreiro, Camilo Díaz Baliño. Espazos de crítica e denuncia como *Peneirando* e *En poucas verbas* serven de exemplo, secomasí o *Cadro Branco/Cadro Mouro*, dunha selecta escolma editorial do mellor e o peor que entre cada edición tiña acontecido para a nación. E para alén das rúbricas de contido orgánico, ese eco rosaliano na sección de cultural, *Follas Novas* ou as entregas seriadas de divulgación e formación, que enuncian a Síntese Xeográfica de Galicia da man de Otero Pedrayo, ao tempo que denuncian a falta de institucións educativas axeitadas e as dificultades de aprendizaxe e naturalización do idioma, coa publicación de normas ortográficas.

A maior abundamento, *A Nosa Terra* trae para a cultura galega Rimbaud, Tagora, Ibsen, Gorki... mostrando a capacidade da lingua para a grande literatura. Mención especial merece a súa rúbrica de Internacional, voltada para as nacións sen estado e para as reivindicacións anti-coloniais.

Atinou, *A Nosa Terra*, na definición dun modelo novo, so o idearium galeguista e dun programa político nacional, facendo unha fórmula contemporánea, con escasos recursos e grande vocación pública, e deixando que nela entraran combinatorias hipertácticas que, ao abeiro do xornalismo interpretativo, sempre acertou a argumentar. Eís a unidade cultural-lingüística para Galicia e Portugal.

A identidade de *A Nosa Terra* como produto mediático, –escribiamos a fins dos anos oitenta do século XX¹– como medio de comunicación política, orgánica, de pensamento, de avaliación dos feitos, reflíctese na independencia de cualificación dos

---

1 Ledo Andión, Margarita (1991): “O pre-existente como Modelo”, na introdución á edición facsimilar do periódico *A Nosa Terra*. Vigo-Galicia. Nova Galiza Edicións.

sucesos que entenden son fulcrais no proceso histórico e por iso terma dos sinais da boa prensa, que crea opinión, que persuade, que quere seducir coa novidade dos seus suxeitos informativos, co tratamento galeguizador para cada nova como operadora das relación sociais de comunicación que lle dan existencia a unha nación que teima en se facer recoñecer como tal.

Realización maior daquela xeración que dá o paso á acción pública tamén co xornalismo en lingua galega, esta etapa de *A Nosa Terra* vai ser rematada con bala real no corpo do seu derradeiro director, Víctor Casas, e en cada corpo asasinado, exiliado e perseguido polos fascistas que derrotan a legalidade democrática na guerra de 1936-1939. A última carta de Víctor Casas a Gómez Roman, dende o cárcere de Pontevedra segue a petar, arestora, nas consciencias:

Pídlle a vostede e a todos que no intre do trunfo da liquidación do sucedido (do movemento criminal) non esquezan os culpábeis. Confío en que seguirán traballando pola terra encamiñándoa xa polos vieiros da súa liberación definitiva.

Seguir a pensar o xornalismo en lingua galega como dereito e como parte da nosa identidade comunal segue a ser parte do noso compromiso e lealdade coa xeración de mulleres e homes das Irmandades que por tanto tempo un senfín de veos ocultou.

Buscando unha vitrina para o galeguismo

Xan Carballa
Xornalista e escritor

Resumo: Política e medios de comunicación forman un binomio inseparábel. As Irmandades da Fala, como movemento político nacionalista, buscaron primeiro facerse presentes nos xornais da época e despois crear os seus propios medios. Contou con algúns dos mellores xornalistas (de Antón Villar Ponte ou Blanco Torres a Valentín Paz Andrade) e a influencia social das súas grandes figuras (Castelao).

Palabras chave: Medios de comunicación, xornalismo e política.

Abstract: Politics and press form an inseparable binomial. The Irmandades da Fala, as a nationalist political movement, sought to first be present in the newspapers of the time and then create their own means. He had some of the best journalists (from Antón Villar Ponte or Blanco Torres to Valentín Paz Andrade) and the social influence of his great figures like Castelao.

Key words: Media, journalism and politics.

Cando abordo estas notas sobre o que foi o empeño do nacionalismo das Irmandades por facerse con tribunas xornalísticas propias e estender o seu proxecto nos outros medios que funcionaban no país, sitúome a min propio nos anos finais do franquismo e primeiros da transición que vivín como adolescente vencellado indirectamente aos xornais. Polo oficio de meu pai, primeiro quiosqueiro en Vigo desde a década de finais dos 50 e despois como distribuidor de prensa e revistas ate a súa xubilación en Vigo en 2007. Prensa e revistas era o pan de cada día na casa desde cativo, e cando morre o ditador e arrincan os primeiros proxectos de medios ligados ao nacionalismo, eran vistos por min como unha novidade de asombro. Lembro peregrinar ao quiosco a mercar cada venres o *Teima* e anos despois participar no renacemento de *A Nosa Terra*, desde a mínima achega económica dun mozo de 17 anos, a colaboración desde o primeiro número como fotógrafo e despois xa

profesionalmente a plena dedicación como xornalista entre 1982 e 2010. Aquela arela, aquela necesidade, non resulta difícil asimilala á sucedida décadas antes, nos tempos das Irmandades. Tanto é así que a prensa, na súa diversidade extensa de periodicidades, tiraxes, orientacións ideolóxicas ou territorios de influencia son imprescindíbeis para cartografar os camiños e os debates do nacionalismo galego en construción.

O arco centenario das Irmandades da Fala que se celebrou en 2016 contempla un tempo no que a transformación dos medios foi absoluta. Cando nacen o único medio de comunicación de masas en marcha eran os xornais e as revistas en papel. Cando desaparecen, transmutadas no Partido Galeguista, a radio daba na Galiza os seus primeiros pasos. Despois viría a televisión e cando se escriben estas liñas o apoxeo da rede e a dixitalización pon en cuestión a propia existencia do universo escrito en papel, exclusivo naquel instante fundacional de 1916. No período de vida das Irmandades (1916-1931) cénsanse, segundo explica Justo Beramendi, 343 cabeceiras en Galicia “das que só son nacionalistas 26, isto é un 7,6% (...) teriamos un total aproximado de 259 publicacións transmisoras de opinión nun ou noutro sentido, das que os periódicos nacionalistas representarían un 10%, porcentaxe moi pequena de seu que en realidade oculta unha realidade aínda máis cativa, (...) se temos en conta a duración e a periodicidade” (Beramendi 2011: 714-715)

Cando falamos das Irmandades, e celebramos o seu centenario facémolo tamén coa cabeceira que simbolizou a súa traxectoria, *A Nosa Terra*, que se ben fora creada en 1907, acada a súa primeira alborada nacionalista e basicamente monolíngüe en galego como voceiro das Irmandades. E xa sempre será o fío para reconstruír con certeza os camiños da vida do nacionalismo, as súas voltas e reviravoltas, os seus posicionamentos e discusións.

Todas as xeracións de nacionalistas tiveron conciencia de que a súa presenza na comunicación era básica para achegarse á sociedade, pero case sempre accederon a ela intermediados por propietarios con intereses e ideoloxías afastadas, e cando lograron erguer as súas propias plataformas foi produto de esforzos difíciles e de extensión limitada.

Para comprender de vez como foi a situación no devir das Irmandades hai que prestar especial atención aos xornalistas de referencia do nacionalismo naquel tempo, singularmente Antón Vilar Ponte, que vai estar en todas. Velaquí o panorama descrito polo viveirense nunha carta a Joan Estelrich en 1929, que ademais simplifica

o que con distancia temporal supuxeran as distintas cabeceiras para as Irmandades (Ventura 2015: 56)

O galeguismo vaise intensificando máis cada vez. Eu, que tiven a honra de darlle o pulo inicial, síntome satisfeito diso. Os prestixios maiores de Galicia están con nós. Desde que encertei aquela alianza coa *Lliga*, que comezou –despois dunha correspondencia previa entre o egrexio don Francesc Cambó e eu– coa viaxe nosa a Cataluña e de catalanistas prestixiosos a Galicia, até hoxe, temos progresado moito. Daquela, toda a prensa diaria éranos hostil. Despois contamos co cotián *Galicia*, de Vigo, que obrigou a renovarse e a prestarnos atención a outros xornais galegos. Hoxe sérvenos de tribuna *El Pueblo Gallego*, de Vigo, que é o xornal de meirande circulación da nosa terra. Segue a publicarse *A Nosa Terra* e temos a revista de alta cultura *Nós*. Posuímos unha editorial para imprimir obras galegas. Creamos o Seminario de Estudos Galegos en Santiago. Secúndanos en Bos Aires a revista *Céltiga*

Os intentos dunha prensa propia e afín

A peripecia de Vilar Ponte en *El Noroeste* ou máis adiante no nacemento do *Galicia*, é interesante para entender o empeño, e a necesidade, de socializar non só o debate ideolóxico interno, tamén a vontade de estender fóra dun círculo pequeno o ideario e o proxecto de transformación que propuña o nacionalismo en metamorfose das Irmandades.

Emilio Ínsua, no seu imprescindíbel *A nosa terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala 1916-1931(2)*, afonda nese primeiro intento de contar cun xornal diario afín coa axuda dos catalanistas de Francesc Cambó:

“A Lliga de Cambó e as Irmandades da Fala, unha vez acordado o seu pacto de colaboración, coincidían á hora de valorizar como imprescindíbel dispor dun instrumento xornalístico de periodicidade diaria e tirada considerábel. As súas previsións ao respecto contemplaban entre cinco e seis mil exemplares para arroupar, xunto coa prensa propia ou afecta ás Irmandades (*A Nosa Terra*, *A Xusticia*, *o Galicia* ferrolán, *O Tío Marcos da Portela*, *Heraldo de Arosa*...), as súas propagandas e actuacións diante da inminente celebración dos comicios legislativos de febreiro de 1918” (Ínsua, 2016: 225)

Vilar Ponte traballa en *La Voz de Galicia* e a el se dirixen para poñerse á fronte do xornal *El Noroeste* que os enviados de Cambó adquiriron por 160.000 pesetas.

AVP apostou en *El Noroeste* aínda que fose con menor tiraxe e peores condicións económicas porque na *Voz* a súa incomodidade medraba en paralelo á mudanza de posición editorial do xornal respecto ao galeguismo. Unha posición que fora derivando dun anterior acordo, pois chegaron a imprimirlle gratuitamente unha edición do seu *Nacionalismo Gallego*.

El Noroeste agromou como un xornal católico en 1896, e ao chegar Vilar Ponte (como factótum, aínda que a dirección formal estivo en mans de Rodrigo Sanz) debeu improvisar unha nova redacción ante o abandono de boa parte do persoal para incorporarse a unha nova cabeceira, *El Orzán*. Esta etapa de *El Noroeste* está inzada de dificultades e boicots, comercial e ideoloxicamente interesados pola competencia. Son sete meses os que permanece no xornal, e que son analizados polo miúdo por Emilio Insua, e da propia xeira e as dificultades afrontadas acabou dando conta miúda en *La Voz de Galicia* (onde regresou profesionalmente) o 28 de agosto de 1918 cun traballo titulado *Apuntes para la historia del regionalismo. En defensa de mi prestigio*.

Do Galicia a El Pueblo Gallego

O xornal vigués *Galicia* é case unha lenda a pesar da súa curta duración (1922-1926). Unha lenda unida como un cordón umbilical ao seu *alma máter*, Valentín Paz-Andrade e a unha idea do xornalismo como elemento de intervención na sociedade. A súa xestación lígase estreitamente ao afán dos elementos máis dinámicos do galeguismo, con Vilar Ponte á fronte, que son os que estimulan a Paz-Andrade para pilotar a experiencia, financiada por un empresario chileno que quería facer publicidade dos Nitratos de Chile, ao que Valentín tería convencido de investir eses cartos nun medio propio. A historia do *Galicia*, contábanola en *A Nosa Terra* o propio Paz-Andrade (Carballa/Luca de Tena 1986),

Atopámonos na redacción de *El Noroeste*, na que había unha caricatura de Castelao en forma de mural, esa na que pon ao demo cunha lupa ollando e preguntando, *Este é o mundo que fixo Deus?* (...) Falei co meu tío, Xoán Bautista, con Castelao e con Losada Diéguez, *Que vos parece esta oportunidade?* A min parecíame unha ocasión coa que non contabamos, que había que aproveitar e eles estiveron de acordo. Víñenme para Vigo e falei con Manuel Lustres Rivas, que era redactor de *La Concordia* e estaba moi mal pagado, aínda que era un gran xornalista.

A idea era tirar o primeiro número o 25 de xullo, o Día de Galicia e na discusión co promotor económico, Cádiz Vargas, Paz Andrade formulou as liñas do que había ser durante tempo o diario de referencia galeguista antes que *El Pueblo Gallego* tomase o relevo xa na fase republicana: “ou fago un xornal liberal, independente e galeguista ou non fago nada, pois se o xornal non ven servir ao país dunha maneira total eu non me meto nesta aventura e tampouco os amigos que eu aporto [en referencia a Vilar Ponte, Castelao e moitos outros colaboradores que captou da onda galeguista], que supoño que me seguirán”. Así arrincou o *Galicia*, “elaboreino cunha expresa profesión de fe galeguista, de ser independente, de vir loitar contra a incomprensión que se tiña coa Galiza, o caciquismo que dominaba. O proposto para director dimitiu, Cádiz Vargas escolleume a min para substituílo e pasei a Lustres Rivas a redactor-xefe, máis adiante reemprazado, cando marchou a América, por Roberto Blanco Torres”. Velaí xa xuntos algunhas das figuras principais do xornalismo de onda galeguista, que cando o trebón ditatorial de 1936 sufrirían a represión: fusilado Lustres Rivas, *paseado* Blanco Torres, exiliado Castelao, desterrado Paz Andrade...

O éxito da proposta de xornal ben informado e de opinión, cunha presenza gráfica moderna, cos debuxos de Castelao na portada, foi moi ben acollida e comezou a captar unha clientela fiel que demostraría esa adhesión cando comezaron os problemas. Un solto sen asinar en *A Nosa Terra* (nº 295, xullo de 1932) resumía, pasado o tempo, o impacto que causou, “a publicación de *Galicia*, aínda tivo outro valor, aparte da forza cívica. (...) Foi o primeiro xornal cheo de modernidade, que se confeccionou na Terra. Tiña un xeito de novidade e axilidade en toda a súa estrutura, que o fixo sempre grato e buscado pola xente avisada e culta. En realidade o *Galicia* operou unha transformación profunda na Prensa rexional. Despois da súa aparición a caricatura, o fotogravado, a colaboración de plumas escolleitas fixéronse necesidade espiritual dos lectores”.

Ademais da presenza en portada da caricatura de Castelao, que tamén se encargaba da diagramación, Luís Ksado achegou o seu saber fotográfico nun diario que, aproveitando as melloras tecnolóxicas, foi tamén unha revolución no xornalismo galego da época, obrigando ás outras cabeceiras á renovación. A nómina de colaboradores ía de Antón Vilar Ponte a Eloi Luís André, Roberto Blanco Torres que chegou a redactor xefe, Xoán Bautista Andrade, Vicente Risco ou Amor Ruibal. A eses elementos loxicamente había que sumarlle boa información, “o periódico non foi só novidade por todas as cousas que comentamos [editorial, caricatura, humor] senón polo contido. Nós empezamos a publicar as páxinas literarias, empezamos coa crítica musical, había incluso un cronista obreiro...”.

Antón Vilar Ponte, mestre do xornalismo que ergueu Paz-Andrade, resumía acaidamente o que había representar o *Galicia*, “o diario-oficina, tan común en Galicia, sen outro obxectivo que defender os intereses materiais dunha empresa e os políticos dun *cunero* e que se reduce a un editorial oco, a uns artigos ‘espontáneos’, a uns soltos de compadreo cheos de gabanzas adxectivadas, a unha sección telegráfica e telefónica, pide a oposición dun xornal europeo, dun xornal, no que ademais de todas as noticias mundiais cotiáns se rexistren e definan as novas ideolóxicas en boga, até agora só coñecidas pola maioría das xentes a través da prensa madrileña, con moitos meses e aínda anos de retraso”.

O *Galicia* mantívose vivo entre 1922 e 1926, ou sexa no espazo ditatorial de Primo de Rivera. Con numerosas dificultades, desde a prisión de Paz-Andrade, até procesamentos, censura e peches temporais, ademais de dificultades económicas de diferente xorne, entre elas a competencia dura de *El Pueblo Gallego*, o *Galicia* foi un modelo mítico de xornalismo e o propio galeguismo quixo nos anos da transición (1975-1978) resucitar a cabeceira sen éxito.

Poderíamos chegar á conclusión de que, fronte á incapacidade de reunir unha masa económica que sosteña no tempo proxectos propios, o galeguismo na súa diversidade capilarizou globalmente as súas ideas e a súa oferta política noutros lugares antes que poñer en pé medios propios e potentes. Cando se fai unha historia do xornalismo na Galiza desa época, son moitas as figuras que se destacan vencelladas dun ou outro xeito ao galeguismo, pero finalmente a súa presenza tería presenza nas cabeceiras que se habían consolidar no tempo. *El Pueblo Gallego* de Manuel Portela Valladares podería ser o exemplo máis acabado disto porque desaparecido o *Galicia*, e en maior medida nos anos republicanos, rematou por ser o xornal diario no que se articulou mellor a opinión galeguista pro-autonomía, con Paz-Andrade ou Xerardo Álvarez Gallego no núcleo editorial, como nalgúns momentos Castela coas súas series de debuxos, que foron un vehículo de forte pegada popular.

Influencia máis que autonomía, foron sempre os sinais de identidade do galeguismo na prensa, un trinque desexado que estivo aberto ás novidades. Velaí como en 1932, cando a radio emite por primeira vez no país, desde a antena de EAJ4 Unión Radio Galega chantada en San Domingos de Bonaval, entre os seus guionistas está a man de Manuel Beiras e conta entre os seus locutores ocasionais a Ramón de Valenzuela, Antonio Fraguas ou Xosé Mosquera e chega a transmitir desde esas ondas algúns dos debates centrais que darían no difícil parto do Estatuto de Autonomía de 1936, acaso o instante cimeiro da traxectoria do nacionalismo político que as Irmandades da Fala construíron.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Ínsua, Emilio Xosé (2016): *A nosa terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*. A Coruña: Bahía.
- Beramendi, Justo (2007): *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo. Xerais.
- Ventura, Joaquín (2016): “Epistolario entre Antón Villar Ponte e Joan Estelrich”. *Grial. Revista galega de cultura* 210, 46-57.
- Luca de Tena, Gustavo; Carballa, Xan (1987): “Valentín Paz-Andrade. Un corazón sen sospeita”. *A Nosa Terra* 316.

As irmás de *A Nosa Terra*.

O voceiro das Irmandades acolle o alborexar das primeiras mulleres do xornalismo

Carme Vidal
Xornalista

Resumo: En *A Nosa Terra*, voceiro das Irmandades da Fala, atopamos tres nomes que inauguran na nosa lingua o xornalismo feito por mulleres. Corona González, Mercedes Vieito e M.ª Luz Morales sitúanse no alborexar das xornalistas nunhas páxinas en que a presenza feminina vén marcada polas sinaturas de literatas. Filomena Dato e Francisca Herrera Garrido aparecen na listaxe inicial de “redautores e colaboradores” nunha publicación que deitará luz tamén sobre a paixón reverencial das Irmandades por Rosalía de Castro e, aínda que en menor medida, por Concepción Arenal.

Palabras chave: Xornalistas, mulleres en ANT, as primeiras xornalistas, mulleres nas Irmandades da Fala, Rosalía de Castro, xornalismo, Irmandades da Fala.

Abstract: In *A Nosa Terra*, mouthpiece of the *Irmandades da Fala*, three names are found that pioneered the journalism written in Galician by women. Corona González, Mercedes Vieito and M. Luz Morales belong to the dawn of female journalism in a newspaper that owe its feminine presence to some women of letters. Filomena Dato and Francisca Herrera Garrido appear in the initial list of “writers and collaborators” in a publication that also sheds light on the reverential passion the Irmandades had towards Rosalía de Castro, and to a lesser extent, towards Concepción Arenal.

Key words: Journalists, women in *ANT*, early female journalists, women in the *Irmandades da Fala*, Rosalía de Castro, journalism, *Irmandades da Fala*.

O ideario das Irmandades da Fala exprésase nun feixe de cabeceiras das que unha delas cobra especial forza na nosa historia. *A Nosa Terra* (*ANT*) inaugura o 14 de novembro de 1916 a súa etapa como voceiro dun movemento participado tamén por mulleres, malia que a súa aparición no relato histórico sexa aínda menor. A pesar do recoñecemento na I Asemblea Nacionalista de Lugo, dous anos despois da creación das Irmandades, da “igualdade de dereitos pr-a muller” que no marco da II Asemblea se converterá en “igualdade absoluta, política e civil, da muller co home”, a pegada

feminina no ámbito público que se constata nas páxinas do seu voceiro, continúa a ser minoritaria. As mulleres como suxeito e obxecto de información, como autoras e protagonistas, fican ás marxes, mais procuraremos as súas aparicións nas páxinas de *A Nosa Terra* para construír o relato das Irmandades en feminino.

Se ben son as literatas as que máis columnas asinan e as máis referenciadas nas crónicas e artigos do xornal, *A Nosa Terra* permite albiscar a incipiente aparición, como logo veremos, das xornalistas, de mulleres que teñen xa vontade de tomar parte doutra maneira de escribir nas páxinas periódicas impresas, de xeito singular, de partillar do xornalismo de opinión que se impuña no voceiro das Irmandades.

Na busca da pegada feminina no xornal cómpre facer referencia a dous nomes de mulleres que aparecen xa na listaxe de “redautores e colaboradores” publicada no primeiro número da cabeceira nacionalista. Trátase das escritoras Filomena Dato e Francisca Herrera Garrido, que comparten listaxe con Cabanillas, Lugrís Freire, Noriega Varela, Tettamancy, Xil Casares ou Ramón e Antón Vilar Ponte.

Malia esa presenza inicial na listaxe de persoas colaboradoras do xornal, de Filomena Dato non atopamos máis rexistro que a homenaxe que se lle tributa pola súa morte da que se dá conta no número do 1 de xuño de 1925. Na crónica do acto recóllense as palabras de María Barbeito que retrata a escritora como “poeta e muller cuios sentimentos de homildanza e caridade aniñaban na súa alma sinxela de boa galega”. Aparece desta maneira no xornal o nome de María Barbeito, pedagoga e escritora “deputada” tras o golpe militar de 1936, autora tamén de numerosos artigos na prensa da época en xornais e revistas como *Adelante*, *Marineda*, *La Voz de Galicia*, *El Pueblo Gallego*, *El Norte de Galicia* ou *El Orzán*. Barbeito era defensora dunha avanzada posición arredor da reivindicación da educación das mulleres en igualdade, tema ao que lle dedicou varios traballos como a conferencia que, en 1934, pronunciou na Agrupación Republicana Feminina da Coruña, presidida por Amparo López Alvar, unha das mulleres con máis intensa presenza nas Irmandades.

Pola contra, a sinatura de Francisca Herrera, primeira muller en ser elixida para numeraria da Real Academia Galega, aparece nas páxinas de *ANT* con poemas como “¿Cántigas.. Para a Nosa Terra...?”, “Sant-Yago e Galicia”, “Lembranza d’ unha invitación agasallosa” ou “Follas murchas”, composicións cargadas de sentimentalismo e costumismo á maneira dos poemas, “Orfo!” ou “O retorno do gando” da escritora Herminia Fariña, ou “Lembranza” e “Nai Galicia!” de Carmen Prieto Rouco, dous dos nomes de mulleres, neste caso pioneiras do teatro galego, que tamén aparecen no xornal das Irmandades. Coinciden tamén as dúas escritoras en teren asinado textos de exaltación franquista despois de 1936.

Os nomes de Filomena Dato e Francisca Herrero insírense nese grupo de intelectuais que animan na primeira hora a saída do voceiro mais sen presenza destacábel na historia das Irmandades. Trátase, como sinala o investigador do movemento, Emilio Xosé Ínsua, dunha listaxe que “revela ás claras, en todo caso, a intención dos promotores de abrir xogo á partida a un amplo abano de tendencias e sensibilidades” (Ínsua 2016).

Dunha feita ben distinta é “Os irmáns da Fala” (n. 56, 30 de maio de 1918) que a mestra e xornalista Mercedes Vieito publica en maio de 1918 e asina na Habana. “Camiño adiante, a través de sacrificos e loitas, trunfan os modernos Irmandiños...” remata o entusiasta artigo en que compara as Irmandades da Fala con “aquelas outras irmandades acaudilladas polo valente canto desventurado Pardo de Cela”. Filla de emigrantes das Somozas, Mercedes Vieito naceu en Cuba en 1887, país en que tamén morrería en 1960 despois dunha traxectoria en que colaborou, entre outras, nas revistas da emigración *Galicia e Eco de Galicia*, publicación que dirixiu de 1934 a 1936. Deste tempo en que Vieito se pon á fronte da publicación, a investigadora Puri Cabido destaca o aumento de artigos de corte feminista e a denuncia das inxustizas e dá conta tamén da defensa da nosa lingua que deita en artigos escritos en castelán. En *Eco de Galicia* mostra o seu apoio ás Irmandades polo seu “labor a prol da cultura e os seus ideais políticos, destacando sobre todo a loita polo idioma. A lingua como a expresión máis xenuína do carácter dun pobo, da súa personalidade, é o primeiro paso para a recuperación da identidade nacional” (Cabido 2001).

Na liña das Irmandades, escribe Mercedes Vieito en 1918 unha acendida defensa da lingua galega como camiño para a recuperación da conciencia nacional galega: “Es indispensable comenzar por el idioma, y al igual que los catalanes hablan catalán entre sí, hablar también en gallego a los hijos de Galicia donde quiera que se encuentren, lo mismo en las veredas campesinas que en las rúas bulliciosas, en territorio patrio o en las lejanas tierras (...) porque así y sólo así se logrará verdadera personalidad” (*Eco de Galicia*, 20 outubro, 1918)

Corona González, xornalista de opinión

En París ou Londres asina Corona González algúns dos artigos enviados á redacción de *A Nosa Terra*, cabeceira en que inicia a súa colaboración despois de remitir unha carta de subscrición co envío de 13,50 pesetas dirixida ao administrador de Lar e asinada no concello da Rúa, texto que o propio xornal publica á maneira de exemplo. “Tenciono procurarlle n’América algúns abouamentos pois héme moi grato protexer

os xornais galegos”, escribe Corona en carta que sae publicada no número 221 do 1 de febreiro de 1926 para enxalzar a súa autora que confesa, desta maneira, o seu compromiso galeguista. Na propia carta, Corona González anuncia a comunicación de futuros enderezos: “pois eu veño a vivir cuase sempre no extranxeiro”, anota, circunstancia da que darán conta os distintos lugares en que asina os seus artigos.

Desde novembro de 1926, Corona González é asidua ás páxinas de *ANT* con artigos con títulos como “Para os da terriña”, “Como se encaran os diversos casos por eiqui abaixo”, “O egoísmo de ultratumba”, “Saudades”, “Vaidades encol do reco”, “O Fogo”, “A bordo do “Arlanza”, “¡Sempre as ditosas saudades!” ou “Nunca se debe perder a esperanza”, textos en que a emigración será un dos principais temas. “O noso mal e a falla de instrución: débíase castigar aos pais obriga-los a dar intrución a seus fillos conforme a súa posición eso sería o único medio de que respetasen os galegos. É muito triste ver a forma como os tratan lá”, escribe Corona González no artigo titulado “Para os da Terriña”, o primeiro dos dirixidos ao xornal e publicado en dúas entregas en novembro de 1926 e xaneiro de 1927.

Mais será o artigo “Prós pais que tein fillas” (*A Nosa Terra* 235, 1 de abril de 1927), un texto avanzado que reclama igual formación para as mulleres, un dos máis célebres da autora e pioneiro na demanda expresa de igualdade de dereitos para as mulleres. “Só pode adequerir a súa independencia por medio do traballo, e o día que as nosas mulleres podan gañar a vida independentemente, sin precisar de ninguén terán independencia de carauter, e poderán casarse, ou non, sin ter medo a quedar solteiras, pois non precisan de un que as manteña”, escribe.

Figura singular dentro das páxinas de *A Nosa Terra*, autora dun xornalismo de opinión que se sustenta sobre dous eixos, por unha parte a denuncia do drama da emigración e, pola outra, a reivindicación de formación para as mulleres, pouco se sabe desta muller viaxeira que escribiu nos vapores Arlanza e Itanagé e visitou lugares como París, Londres ou Río de Janeiro.

Como exemplo de “fondo patriotismo e de gran exempraridade” reciben en *ANT* os artigos de Corona González, unha muller que demostra un “sinceiro e entusiasta cariño pol-a literatura e idioma galegos”. Pouco se sabe dela mais é tamén en papel de prensa onde descubrimos infeliz constancia, que non aparece nas notas biográficas atopadas sobre a autora, de que, pasado o tempo, Corona González se había de aliar co réxime ditatorial saído do golpe militar converténdose en protagonista de episodios de pronunciada adhesión ao franquismo. Desta maneira, o 24 de setembro de 1936, apenas dous meses despois do golpe militar, o nome de Corona González aparece na directiva dunha “xunta que integran distinguidas damas da sociedade”

para a celebración de actos “patrióticos-relixiosos “que todo es poco para honrar a los heroicos soldaditos de la Patria!”), valora a información do xornal *El Pueblo Galego*. O 27 de abril de 1937 atopamos na crónica da mesma cabeceira a Corona González como protagonista ao se converter en madriña da represora garda cívica de Vigo. O entregado discurso da outrora galeguista fala dunha “hora histórica” na que España é a “valente defensora do cristianismo e a súa civilización humana e espiritual contra a barbarie Rusa brutal e materialista”. “Vencerémoslos sempre, que levamos nas nosas veas o sangue de Numancia e Zaragoza, dos defensores da Capital de Asturias e do Alcázar de Toledo”. Entrégalle a bandeira á garda cívica e pídelle que a conserven “coa dignidade e o honor das vosas accións e defendédela até perder a última gota do voso sangue”.

A xornalista profesional con pegada no voceiro

Canda estes nomes de mulleres, a coruñesa M.ª Luz Morales, que centra dúas pezas xornalísticas en *ANT*, reforza esa aparición dun perfil diferente ao literario. Non por acaso, M.ª Luz Morales foi pioneira no oficio de xornalista, inauguradora de xéneros e a primeira muller que dirixe un xornal diario no Estado Español ao se poñer á fronte de *La Vanguardia* de Barcelona no seu período máis difícil, de xullo de 1936 a febreiro de 1937 por decisión dun comité de traballadores. En “Galega. Para i-escoita!!!” e “Lingua materna” recóllense colaboracións no xornal *El Sol* en que a xornalista fai unha clara defensa da lingua galega que rubrica o seu compromiso cun galeguismo que mantén a pesar de vivir lonxe da nosa terra. “Cando as letras comezan a se lle facer coprensibles ao neno, as verbas sonlle desconocidas e as ideas non saen, da sua inmovilidade no papel, por que os libros da escola falan noutra lingua que o neno non comprende e así, n’ un comenzo, ensíñaselle algo tan disparatado como é ler sen entender” apunta a xornalista en defensa do ensino en galego. Cando o xornal *A Nosa Terra* se fai eco de “Galega. Para i-escoita!!!” no número 264 do 1 de setembro de 1929 toma a M.ª Luz Morales como exemplo e presenta ás lectoras o seu texto como unhas “verbas que non debes esquecer”: “Por que a muller culta de Galicia, abandonaches a túa lingua, tan feita para ti e por ti, tan expresiva nos teus labres, tan doce no teu sentir?”, pregunta M.ª Luz Morales.

Mais á marxe desta presenza da autoría feminina, varios artigos asinados por homes mostran contundencia doutrinaria arredor dos dereitos das mulleres. Neste sentido, J. Sarmiento Tabares asina no voceiro o artigo “Tedes ollos...” (n. 85-86, 15

de abril de 1919) en que se pregunta: “¿Non ollades como a muller a quen estades molestando de cote con froles e parvadas, estase preparando, capacitándose para tomar parte activa en todol-os problemas sociaes é políticos, escomezando xa a despreciarvos como a seres inferiores e incapaces de pensar nin discurrir nada de proveito”. “A muller e os seus dereitos”, do betanceiro José Vía Golpe, reconece á altura do 25 de xaneiro de 1920 a vinculación da igualdade co obxectivo da democracia defendida polos nacionalistas. “No programa nazonalista figura o conqwerimento dos dereitos da muller. Non podía menos de figurare aspirando como nós aspiramos ao conqwerimento d’unha democracia por base á realización de un ideal tan xusto que todo el é asentado sobor d’isa base”, defende nun texto que avoga con claridade polo voto feminino.

Apenas catro meses despois, Xavier Montero rubrica un artigo que, a pesar do título, tenta botar abaixo as urxencias do movemento feminista na Galiza. “Galicia é a terra máis feminista do mundo. A pasión feminista que axita as nacións non ten chegado a Galicia porque non hai necesidade dela en Galicia. Cando os nazonalistas galegos facían concesións a femineidade na segunda das súas grandes assembleas -a de Santiago- recollían o senso galaico. Galicia é a rexión feminista por excelencia. Fortes son as mulleres como a muller feminista quere sel-o”, apunta no artigo titulado “O Femenismo”.

Como voceiro das Irmandades da Fala, *A Nosa Terra* tórnase tamén en arquivo que rexistra os principais fitos da actividade feminina no movemento. En 1918 faise eco da noticia da subscrición popular das mulleres para adquirir unha bandeira, iniciada en Betanzos e que contou coa colaboración das da Coruña, na que participan as irmás Micaela, Tereixa e Carme Chao Manciñeira, María Miramontes, ou Eudosa Álvarez e María Luísa Cabanillas nunha nómina na que non é difícil apreciar a solidariedade familiar de mulleres e homes das Irmandades. Sería o inicio dunha organización que callaría na constitución en agosto de 1918 da “Sección Feminina” da Irmandade da Fala da Coruña, da que sería directiva Micaela Chao Maciñeira, a única muller que participaría no acto fundacional do 18 de maio de 1916 na cidade. En *ANT* atoparemos, dez anos despois, a necrolóxica de Micaela Chao, con pésame para o seu compañeiro Antón Vilar Ponte: “Unha señora que compartía por enteiro os sentimentos galeguistas de Villar Ponte e da sua familia, caso exemprar de sincero e acendrado patriotismo. Foi conselleira primeira da Irmandade feminina cruñesa e estaba completamente identificada cos nosos ideás galegos manifestándoo a cotío con forte intensidade e constancia” (n. 255, 1 de decembro de 1928).

O ano seguinte da publicación da nota arredor da iniciativa para a adquisición da bandeira promovida polas mulleres, rexístrase na peza titulada “Traballos

patrióticos” o papel desenvolvido desde a sección feminina da Irmandade da Coruña. Distinguen, na súa acción, a “caridade” exercida por outras agrupacións femininas do traballo por elas realizado. Defenden que “está ben atender os probes, pero que está mellor aínda traballar porque os probres deixen de selo”. A modernidade do traballo desenvolvidos polas “irmás” queda á vista na súa tarefa de coñecemento da realidade das mulleres, en especial, das súas condicións de traballo.

Polo artigo de *ANT* sábese, nese sentido, que a sección feminina da Irmandade da Coruña “ven recollendo datos estadísticos dos traballos da muller galega e dos xornás que rixen n’aqueles traballos. As industrias obra das maus femininas son ouxeto de concenzudo estudo pol-o novo organismo”. Finalmente, as mulleres das Irmandades acordan tamén dirixirse “ós Centros galegos das Américas para que orgaizen de maneira axeitada a protección á muller que emigra, cousa tan necesaria e tan nobre, até chegar á creación d’unhas bolsas de Traballo, com’as que eisten xa en Cataluña e en todol-os povos mais adiantados d’Europa”.

A través das páxinas do xornal recóllese tamén a actividade das mulleres nos cadros de declamación en que, entre outras se revelaron “como notabilísimas artistas as señoritas Elvira Bao e Carmen Chao” ademais de Carmen Meléndrez, Loisa Castelo ou Ester Carballo.

“Malia ser a súa proxección pública abondo limitada se a comparamos coa dos compañeiros, o compromiso e as actividades das militantes, circunscritas case sempre aos grupos femininos, non foron en absoluto irrelevantes”(Marco 2016), valora a investigadora Aurora Marco no seu recente estudo arredor das mulleres das Irmandades.

Rosalía de Castro e Concepción Arenal

Mais se algo revela o voceiro con claridade é a absoluta reverencia que a figura de Rosalía de Castro provoca nas Irmandades da Fala. Ela é a que máis fotografías protagoniza nun xornal sen apenas imaxes, a que en máis ocasións abre os números, o centro de máis noticias e crónicas e o obxecto de máis enxalzados comentarios. Desde a inauguración de monumentos até a puntual celebración de aniversarios de nacemento e morte, Rosalía de Castro flúe como un continuo a través da colección de números en que *A Nosa Terra* se presenta como voceiro das Irmandades da Fala e evidencia, sen lugar a dúbidas, a apaixonada devoción –en termos case relixiosos– que o movemento profesa pola grande escritora.

“Ruisenñol de Galicia”, “a máis grande figura galega de todol-os tempos e unha das máis excelsas gorias da Humanidade”, “alma da nosa alma, encarnación da nosa raza”, ou “santa” -en multitude de ocasións- son algunhas das maneiras de presentar a poeta da que as Irmandades se senten debedoras.

“Honrando a quen nos honrou” é, por exemplo, o título da crónica que abre o número 26 de 30 de xullo de 1917 de *A Nosa Terra* cunha imaxe de Rosalía. “Eisí que nós, os bos e xenerosos, os que levamos na frente unha estrela e no peito un cantar, en xuntanza espritoal e corporal no local da Academia Galega, fúmol- os únecos que adicamos unha lembranza a Rosalía, á que nomeamos coma símbolo e non coma bandeira”, di a crónica dun acto que se desenvolveu na sede da Academia Galega.

“Para nós, que arelamos tamén a redención da Terra traballando sen acougo no conqwerimento de tan nobre afán, o nome de Rosalía siñifica tanto como o mesmo nome de Galiza”, (n. 198, 1 de marzo de 1924) destaca no texto dedicado ao oitenta e sete aniversario do nacemento da poeta, unha das datas sinaladas que o xornal conmemora puntualmente.

A seguir, é Concepción Arenal a muller pola que *ANT* mostra admiración, dedicándolle, entre outras lembranzas, a capa do número de outono de 1918 para preparar o futuro centenario do nacemento en Ferrol “daquela gran galega, verdadeira santa laica”.

No encontro continuado con Portugal, o voceiro faise eco do falecemento en Porto a fins de 1925 de Carolina Michaëlis de Vasconcelos co que “Galiza sofre tamén unha grande perda, porque os estudos predileitos da notabre crítica eran os das linguas e literaturas romance que por igual interesan aos dous pobos irmáns, especialmente nos seus traballos acerca dos Cancioneiros galaico-portugueses e os seus trovadores”. Tempo despois, recollerá tamén as crónicas das homenaxes do Concello da Coruña e o Seminario de Estudos Galegos á estudosa portuguesa, un acto de lembranza do que se destaca un “salón ateigado dun púbrico seleito, entre o que figuraban moitas señoras”.

A atención demorada ao falecemento da investigadora portuguesa que pode parecer hoxe, con redes de comunicación máis fluídas, unha circunstancia singular responde, como destaca Luis Martínez-Risco, á relación privilexiada de dúas culturas irmás. “Referindo-nos ao que acontece nas revistas e jornais da Galiza debemos pôr em destaque que, á diferença do que acontece com culturas de outros espaços geográficos, o que vem de Portugal, e em geral do mundo lusófono, recebe um tratamento de irmão e nunca com tratamento de “outras culturas” ou “culturas alheias”” (Martínez-Risco 2016).

Será en 1933 máis de quince anos despois de naceren as Irmandades da Fala cando en *A Nosa Terra*, cabeceira que continuou sendo voz do galeguismo e nacionalismo, naza a sección, de carácter efémero, titulada “O recanto da muller” con colaboracións como as de Carmen Lobeiras Pantín, María Santos Freire e Joaquina Trillo. Na sección aparece tamén a sinatura da irmá Elvira Bao, unha das mulleres, canda María Miramontes ou Amparo López Jean de máis presenza nas Irmandades da Fala malia que de ningunha das tres fica rastro como autoras na etapa inicial -despois de ter sido órgano de Solidaridad Gallega con anterioridade- do que foi o medio nacido para lles dar voz. As tres, como boa parte de membros das Irmandades, foron vítimas da represión despois de 1936. Elvira Bao pasou polo cárcere e foi afastada da súa profesión de mestra e María Miramontes e Amparo López Jean morrerían tempo despois no exilio, sen regresar nunca en vida á súa terra.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Cabido Puri (2001): “Un nome para rescatar do olvido: Mercedes Vieito”, *Andaina. Revista galega de pensamento feminista*, 28, 56.
- Ínsua, Emilio Xosé (2016): *A Nosa Terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*. A Coruña: Baia Edicións, 132.
- Marco, Aurora (2016): “A presenza feminina nas Irmandades da Fala. Amparo López Jean”, en Uxío Breogán Diéguez Cequiel (coord.): *As Irmandades da Fala (1916-1931)*. Santiago de Compostela: Editorial Laiovento, 213.
- Martínez-Risco, Luis (2016): “Re-ler as relacións entre a Galiza e Portugal no centenario das Irmandades da Fala”, en Fernández Pérez-Sanjulián, Carme (ed.): *As Irmandades da Fala, cen anos despois*. A Coruña: Universidade da Coruña, 103-104.

VII.

Intelectuais, jornalistas, escritores

Antón Villar Ponte (1881-1936): un guieiro xeneroso e esforzado¹

Emilio Xosé Ínsua
IES A Basella (Vilanova de Arousa)

Resumo: Trazamos inicialmente un sintético perfil de Antón Villar Ponte en cada unha das diversas vertentes da súa actividade pública. Ofrecemos, a seguir, un resumo do seu percurso biográfico e finalizamos cun retrato da súa particular relación coa vila que o veu nacer, Viveiro.

Palabras chave: Antón Villar Ponte, Irmandades da Fala, Xornalismo, Teatro Galego, Viveiro.

Abstract: Initially we draw an Antón Villar Ponte's synthetic profile in each one of his various public activities. We offer, then, a summary of his biographical course and we conclude with a portrait about his relation with the town where he was born, Viveiro.

Key words: Antón Villar Ponte, Irmandades da Fala, Journalism, Galician Theatre, Viveiro.

Introdución

Antón Villar Ponte ten un papel decisivo na Galiza do primeiro terzo do século XX, pois desprega simultaneamente varias facetas que lle outorgarán gran relevancia. Foi a súa, efectivamente, unha personalidade moi activa, que traballou e influíu arreo desde a prensa, a política, desde diversas entidades culturais ou por medio do teatro para a exposición, divulgación e defensa dun ideario galeguista de corte progresista e republicano, verdadeiro *leit motiv* da súa vida.

---

1 Texto da intervención do autor no acto celebrado no Teatro Pastor Díaz de Viveiro o sábado 8 de outubro de 2016, organizado polo Concello de Viveiro e a Real Academia Galega dentro do ciclo de Mesas de debate “No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos”, con motivo do primeiro centenario das Irmandades da Fala.

En primeiro termo, foi promotor e directivo das Irmandades da Fala (1916-1931), unha entidade cívico-política que muda substancialmente para mellor o panorama da lingua e da cultura galega desa época e que propicia, ademais, a aparición do nacionalismo político galego. Republicano na súa mocidade e deputado da ORGA nas Constituíntes de 1931, defendeu con entusiasmo a causa da Autonomía galega e ingresou en 1934 no PG. Nas súas fileiras sería de novo elixido deputado dentro das candidaturas da Fronte Popular en febreiro de 1936, poucos días antes de morrer.

En segundo termo, fixo unha achega fundamental para o desenvolvemento e renovación estética do teatro galego do seu tempo, colaborando coa Escola Rexional de Declamación, impulsando o Conservatorio Nazonal da Irmandade coruñesa, escribindo unha considerábel cantidade de textos orixinais (*A patria do labrego*, *Entre dous abismos*, *Almas mortas*, *O Mariscal* –en colaboración con Cabanillas–, *Os mártires*, *Os evanxeos da risa absoluta*, *Nouturnio de medo e morte*, *A festa da malla...*), prologando pezas doutros moitos autores (Charlón e Hermida, Porto Rei, Pérez Parralé...) e traducindo para galego obras da dramática universal, desde Aristófanes a Shakespeare, pasando por Strindberg, Molière e varios dramaturgos cataláns (Rusiñol, Guimerá, Ignaci Iglèsias).

En terceiro termo, foi probabelmente o xornalista galego máis importante e influínte do seu tempo, non só por promover cando mozo algunhas publicacións (*Nueva Brisa*, *¡Guau... Guau!*, *Alma Gallega...*) senón, sobre todo, por exercer como director dos emblemáticos *A Nosa Terra* e *El Noroeste* e polo feito de dispor de seccións fixas nalgúns dos máis importantes diarios galegos de entón, como *La Voz de Galicia*, *El Correo Gallego*, *La Zarpa*, o *Galicia* de Vigo e *El Pueblo Gallego*, sen esquecermos a súa constante presenza na prensa galega da emigración, nas máis importantes revistas culturais do momento (*Nós*, *Alfar*, *Ronsel*, etc.) e mesmo nalgún importante xornal madrileño, caso de *El Sol*. Desde as columnas na prensa defendeu decote o idioma, animou empresas colectivas de todo tipo en beneficio do país, fustrigou os males da sociedade e atacou o caciquismo, o centralismo e o reaccionarismo.

Finalmente, tivo parte en numerosos organismos e entidades de carácter cultural (Academia Galega, Seminario de Estudos Galegos, Reunión de Artesáns, Universidade Popular coruñesa, Asociación de Escritores de Galicia...), facéndose un referente imprescindible para a comprensión do que se ten chamado algunha vez o “Segundo Rexurdimento” galego.

Percurso biográfico: política, teatro e xornalismo

Antón naceu na vila do Landrove en 1881. Seu pai, Ponciano Villar Bermúdez (1842-1914), era *indiano* rico e participaba na política local no bando conservador, mentres que súa nai, Melchora Ponte Peña (1852-1897), muller moi devota, era unhas das tres fillas (canda Clementina e Celia) do derradeiro médico das fábricas de Sargadelos, José Mª Ponte, e da súa esposa Antonia Peña.

Antón foi o segundo dos cinco fillos do casal, en tanto Ramón (1891-1953) foi o cuarto. Moi novos morreron vítimas da tise, como a propia nai Melchora, o máis vello dos irmáns, José Faustino (1880-1904), María de la Consolación (1884-1906) e Mª de la Natividad Jesusa (1892-1904).

Comezou os seus estudos no Colexio Insigne de Viveiro, tendo como mestre ao subdiácono e xornalista Jesús Noya González, con quen moi axiña sosteirá acesas polémicas doutrinarias na prensa local. Fixo logo os cursos do bacharelato en dous institutos: o de Lugo (por libre) e o de Compostela (como alumno oficial). Obtivo o título o 26 de xuño de 1896. Ese mesmo ano comezaría os estudos de Farmacia, que cursaría sen demasiada brillantez, aínda que conseguiría finalmente o título en novembro do 1900.

O seu espertar vocacional político e xornalístico foi moi temperán e nel tivo moito a ver seu irmán máis vello, José Faustino. Da súa man, Antón participou nas mobilizacións estudantís de 1899 contra a supresión da Facultade de Dereito e da Escola de Veterinaria en Compostela, deu algún mitin na compañía de elementos socialistas e moi axiña promoveu en Viveiro, en 1899, a constitución do colectivo republicano “Germinal”, que poñería na rúa o semanario *Nueva Brisa*, de curta existencia (16 números en dous meses e medio). No seu primeiro artigo, publicado nesas páxinas precisamente, Antón alentaría unha folga de obreiros das minas da Silvarosa en protesta pola redución dos seus salarios. Tamén participaría en 1901 nunha Comisión para o traslado dos restos do poeta Pastor Díaz á vila do Landrove.

Estabelecido como boticario en Foz, desde a primavera de 1901, Antón envía colaboracións xornalísticas e literarias (poemas e contos, maiormente en español) a diarios como *El Vivariense*, *La Voz de Galicia*, *El Norte de Galicia* e *La Idea Moderna*, ao republicano *El Combate* e ao seu sucesor *Tierra Gallega*, e tamén á rexionalista *Revista Gallega* de Galo Salinas, onde propón en xaneiro de 1905, aínda que sen eco, a fundación dunha Liga de Amigos de Galicia.

En Foz, Antón fai tertulia con Noriega Varela e co inspector de Aduanas Camilo Cela. Con eles promove os xornais festivo-satíricos *El Automóvil* (xullo de 1903)

e ¡*Guau... Guau!* (maio a novembro de 1906). Tamén fai parte do Comité Republicano que preside en Mondoñedo Leiras Pulpeiro, figura que ten moito a ver coa súa evolución cara ao galeguismo, aínda que nesa altura non manifeste simpatía ningunha pola Academia Galega que preside Murguía nin polo movemento da “Solidaridad Gallega”, ao que combate abertamente desde o coruñaés *Tierra Gallega*. Como nova promesa republicana intervén igualmente en actos e mitins en diversas localidades: A Coruña, Lugo, Viveiro, Mondoñedo, A Veiga...

É tamén no seu período focego cando emprende a confección de dúas pezas teatrais “de tese”, unha en español, *El peso de una ley*, estreada en Viveiro (1902) e en Lugo (1904), pero hoxe perdida, en que combatía o sistema de “redención a metálico” do servizo de armas, e outra en galego, *A patria do labrego*, de contido anticaciquil e favorábel á emigración como saída liberadora, imprentada en Luarca en 1905 e enviada á Escola Rexional de Declamación de Lugo Freire e Bernardo Jambrina na Coruña para unha posible representación que, finalmente, non se realizou por mor da desfeita da propia Escola. Antón tamén achegou para ese elenco varias traducións galegas de pezas do teatro catalán coetáneo como *El Mistic*, de Rusiñol, *Terra baixa*, de Guimerá e *Els Vells*, de Ignaci Iglèsias, traducións hoxe infelizmente non conservadas.

Tras breves estadias en Madrid en 1904 e 1905, nas que tentou ficar como xornalista ensinando cartas de recomendación a Salmerón, Antón acabou fechando a súa botica de Foz en 1907 e probou de novo sorte na capital hispana, desta volta como redactor de *El País*. Tampouco tivo éxito desta volta, o que determinou o seu regreso a Viveiro no verán de 1907, onde colaborou co quincenal republicano *Germinal* e, tras unha seria discusión co seu pai Ponciano, a súa marcha a Cuba.

O período cubano da súa biografía abrangue desde maio de 1908 ata xullo de 1910. É agora cando coñece á súa futura esposa Micaela Chao Maciñeira², con quen comparte *plantel* no cadro de declamación Rosalía de Castro, que el propio dirixe.

---

2 Antón e Micaela contraerán matrimonio na Coruña o 26 de abril de 1913. Terán dous fillos, Antonio e Carme. O primeiro, que faleceu en EE.UU. no ano 2000 despois de residir moitos lustros en Venezuela, chegou a ser célebre na mocidade como futbolista do Deportivo, co sobrenome de *Tonecho*. Carme Villar Chao, pola súa banda, é a *Meliña Villar* a quen Ramón Cabanillas dedica un poema na revista *As Roladas*, en xullo de 1922. Morrería con vinte e poucos anos, vítima da tise. Micaela Chao, única muller presente no acto fundacional das Irmandades e primeira presidenta da súa Sección Feminina, faleceu o 27 de novembro de 1928.

En Cuba participa na posta en marcha da sociedade “Vivero y su Comarca”, organiza cos agrarios actos de protesta pola matanza de Oseira, enfróntase en duelo con outros xornalistas (Wifredo Fernández, Juan A. Pumariega...) e colabora ademais coa revista *Follas Novas* e co *Diario Español*, de Adelardo Novo. O enfrontamento con este xornalista ferrolán determina a súa caída en desgraza e a súa marcha a Camagüey, onde exerce como director de *El Comercio* e promove a revista *Alma Gallega*, da que só saírían finalmente dous números (febreiro e marzo de 1910) mais onde comeza a facer explícita xa a súa identificación plena e rotunda co ideario rexionalista.

O regreso desde Cuba non será, con todo, o dun fracasado, pois trae consigo os nomeamentos como correspondente do *Diario de la Marina* habaneiro e de *La Correspondencia*, de Cienfuegos, respectivamente. Eses nomeamentos e a recomendación con que o favorece un tío materno da súa prometida Micaela, Federico Maciñeira, serviranlle de chave de acceso para entrar na redacción de *La Voz de Galicia*, xornal que o envía como correspondente a Portugal en decembro de 1910.

A estadia no país irmán resulta un chanzo máis na configuración do seu pensamento reivindicativo a prol do idioma galego e por iso comezan a aparecer na súa sección “Con letra del siete” no citado diario herculino, no “Decenario Gallego” do *Diario de la Marina* e aínda noutros xornais coruñeses como o semanario *El Ciudadano* e o satírico *El Pirulí*, con especial intensidade a partir de 1914, artigos en que proclama a necesidade de poñer fin ás marxinações que padecía o galego en diversas áreas da sociedade.

As reivindicacións idiomáticas de Antón acharon eco en diversas individualidades (Porteiro, Quintanilla, Peña Novo...), na vella garda rexionalista que acompañaba a Murguía na Academia (Lugrís, Carré, Vaamonde...) e mais no núcleo de intelectuais que promovían en Madrid a revista *Estudios Gallegos* (Ribalta, Rodrigo Sanz...). Da conxunción provisoria destes tres segmentos nacerán as Irmandades da Fala.

Antón resulta elixido Conselleiro Primeiro da Irmandade da Coruña, que se constitúe nos locais da Academia Galega o 18 de maio de 1916. Edita entón o folleto *Nacionalismo gallego. Nuestra afirmación regional*, que coñece dúas edicións consecutivas en moi breve tempo. Tamén xoga un papel relevante na posta en marcha, en novembro dese ano, do boletín *A Nosa Terra*, que dirixirá ata xaneiro de 1922. Para el confeccionará numerosos artigos emblemáticos (“A bandeira ergueita”, “A brosa de tres fios”, “Non esquezamos a nosa historia”...); publicará en folletín o ensaio *Ramón Cabanillas, poeta da Raza* e ocuparase de varias seccións (“Breviario”, “Follas novas”, “Peneirando”), imprimíndolle unha liña nacionalista e polemista moi clara. Ao mesmo tempo, desde un monolingüismo absoluto e coherente, *A Nosa Terra* actuará

como *idearium*, facendo bandeira da dignificación, defensa e promoción do galego; abrindo o debate sobre a súa estandarización; ofrecendo canles para as creacións literarias orixinais e as traducións para o galego dunha longa nómina de autores; e, finalmente, emprestando atención e arroupando todo tipo de manifestacións culturais (teatro, pintura, música...).

O rol de Antón nas Irmandades é moi relevante e decisivo, cando menos ata a ruptura destas, que se produce na IV Asemblea (Monforte, febreiro de 1922). O seu activismo tradúcese na confección de innumerábeis artigos para a prensa explicando os porqués do novo movemento. Tamén se concreta na participación en moitos mitins e conferencias; no contacto cos líderes do catalanismo para tecer alianzas de cara ás lexislativas de febreiro de 1918; na súa atribulada experiencia como director do diario *El Noroeste* entre febreiro e setembro de 1918; e, finalmente, no esforzo constante de espallamento das Irmandades a outras moitas localidades.

Antón impulsa a ruptura co rexionalismo tras o fracaso electoral de 1918 e participa plenamente na definición nacionalista das Irmandades que se aproba no Manifesto de Lugo. Tamén se candidata, aínda que sen éxito, nas municipais coruñesas de 1921, nas que obtén asento no Concello o avogado Lois Peña Novo, primeiro en empregar o idioma galego nesa institución.

Seducido paulatinamente, porén, polas posicións de Vicente Risco (absentismo electoral, pureza doutrinaria, illamento a respecto das demais forzas, concepción elitista do movemento...), Antón entra en conflito coa súa propia Irmandade, que acabará por relegalo da directiva do agrupamento en favor de Peña Novo e Xoán V. Viqueira e por cesalo na dirección do boletín *A Nosa Terra*.

Na Asemblea de Monforte, Antón fica coa ING risquiiana. Nese contexto, alenta algúns dos contidos críticos máis explícitos contra un segmento das Irmandades que se deitan nas liñas do manifesto *Máis alá!*, de Álvaro Cebreiro e Manuel Antonio, e publica traballos en *Rexurdimento*, de Betanzos, *La Zarpa*, de Ourense e *Galicia*, de Vigo, de fondo e radical contido político que o sitúan nunha liña moi próxima do “arredismo”, co referente da loita irlandesa como modelo máis ou menos explícito.

Tamén é Antón asiduo colaborador do boletín *Nós*, fundado en outubro de 1920 e dirixido por Risco, con traballos como “Da paisaxe e a pintura en Galizia [sic]”, unha tradución para galego da peza *Kathleen Ni Houlihan*, do irlandés Yeats ou “A cantiga do fento”. Comparece, así mesmo, na revista infantil *As Roladas*, animada en Madrid por Cabanillas; na revista pontevedresa *Alborada*, co artigo “Os esteos da nazonalidade” e nas coruñesas *Gráfica e Alfar*.

Delegado e líder da ING na Coruña, tras proclamarse en setembro 1923 a ditadura de Primo de Rivera Antón acepta un posto de concelleiro en febreiro de 1924, se ben permanece nel unicamente durante un mes. Comeza entón unha rectificación da súa traxectoria anterior. En numerosos artigos que ven lume no xornal *Galicia* e, desde febreiro de 1926, en *El Pueblo Gallego* e no madrileño *El Sol*, o de Viveiro multiplica as súas críticas á ditadura, aos seus prebostes e ao monarquismo unitarista e reaccionario que a sustenta ideoloxicamente, o que lle custará dar cos seus ósos na cadea en cando menos dúas ocasións: a primeira, en maio de 1926, por mor da publicación dun artigo crítico coa proposta de nomeamento de fillo predilecto para o entón ministro de Facenda, Calvo Sotelo; a segunda, desde o 15 ao 29 de xaneiro de 1927, pola publicación no xornal cubano *La Correspondencia* dun artigo intitulado “La extraña unanimidad” (30-XI-1926), en que poñía en solfa a política do Directorio. Os problemas coa censura son nestes anos pan de cada día para el.

En 1925 Antón promove, aínda que sen éxito, a constitución dun Partido Liberal Autonomista Galego que servise para reflotar os restos do naufraxio galeguista (desfeita da ING) e, desde 1926 cando menos, colabora activamente coa Alianza Republicana. En claro desafío á ditadura, redacta en *El Pueblo Gallego*, a carón de seccións en castelán como “Galerías”, “Pretextos cotidianos” e “Temas de interés”, outra en idioma galego, co título de “Exemplos”, que recolle unha constante e ben argumentada reivindicación da dignidade e da valía cultural da lingua de noso.

Nos anos da ditadura, Antón arroupa desde as columnas de prensa os traballos do Seminario de Estudos Galegos, colabora coas actividades da Academia Galega, é directivo durante un tempo da Reunión de Artesáns herculina, impulsa na mesma cidade un Ateneo e unha Universidade Popular, colabora cos coros Saudade e Cántigas da Terra, prepara unha edición da obra poética de Leiras Pulpeiro para a editora Nós e alenta a constitución dunha efémera Asociación de Escritores Galegos (1930), da que será vicepresidente primeiro.

Loxicamente, a súa sinatura non falta na pléiade de efémeros xornais republicanas que xorden á calor da loita contra o Borbón en diversas cidades galegas, xa na chamada “Dictablanda”. Colabora así na *Gaceta de Galicia*, de Vigo; no xornal corués *Adelante*; nos xornais *¡Ahor!* e *Guión*, editados en Lugo... e xoga un papel director, xunto con Ánxel Casal, na curta aventura, entre febreiro e marzo de 1930, do vespertino corués *El Momento*, voceiro oficioso do sector nacionalista da ORGA que, no entanto, non pasou dos catorce números.

En chave galeguista e republicana, é Antón dos que alentan desde 1929, canda Casares Quiroga, a constitución dunha nova forza coa que encarar os estertores da

Ditadura, a ORGA, que participará no chamado Pacto de San Sebastián. Outros sectores do galeguismo, porén, deciden na VI Asemblea (abril de 1930) non apoiar esta táctica e lanzaranse a constituír unha miríade de pequenos agrupamentos locais que só darán confluído no Partido Galeguista en decembro de 1931, cando xa se debatera e aprobara a propia Constitución republicana.

Precisamente nas eleccións Constituíntes da 2ª República (28 de xuño de 1931), Antón foi electo deputado da ORGA pola Coruña (sexto candidato máis votado) e chegou a desempeñar por breve tempo, ata xaneiro de 1932, o cargo de voceiro da minoría republicana galega no Parlamento. Foi, ademais, o principal impulsor dunha Asemblea pro-Estatuto que se celebrou na Coruña o 4 de xuño de 1931, punto de partida dun tortuoso proceso autonómico galego que só culminaría o 28 de xuño de 1936 cun plebiscito cuxo resultado, porén, axiña sería afogado polas armas.

A deriva antiautonomista do sector casarista da ORGA, ao longo do chamado “bienio reformista”, converteu o de Viveiro nun refén das propias siglas e, en consecuencia, nun deputado pouco activo, aínda que non faltaron brillantes discursos seus desde a tribuna, como o pronunciado sobre as consecuencias nefastas para a economía galega da aplicación do chamado Tratado do Uruguai (importación de carnes conxeladas). Nas eleccións de novembro de 1933 foi excluído a última hora da candidatura do P.R.G. de Casares e, visto o resultado catastrófico para os republicanos de esquerda e para os galeguistas neses comicios, decidiu ingresar en febreiro de 1934 nas fileiras do PG, onde Castelao o acolleu cun agarimoso artigo nas planas de *A Nosa Terra*, intitulado “No retorno de Antón Vilar Ponte”.

É nesta época cando Antón ingresa na Academia Galega (24-VII-1934) co seu discurso *O sentimento liberal na Galiza*, contestado por Otero Pedraio, e cando confecciona e publica as pezas teatrais *Os evanxeos da risa absoluta* (1934) e *Nouturnio de medo e morte* (1935). Tamén escribe os prólogos da peza *Pepa Andrea* (1933), de *Pedro Guimarey* (Pérez Parallé) e do ensaio *Ribadeo antigo* (1933), de Francisco Lanza, respectivamente, e está presente cun texto evocativo no *Álbum de Viveiro* (1934), ao que logo volveremos. Para o coro ferrolán Toxos e Froles e con música de Fernández Amor escribe, igualmente, *A festa da malla* (editada en 1997 por Dolores Vilavedra e Noemí Pazó).

Estivo presente, ademais, en diversas homenaxes a figuras como Castelao, Federico Maciñeira e Cecilio Bedia, nos labores previos á constitución dunha nova Asociación de Escritores de Galicia e participou nos actos de inauguración do monumento a Curros na Coruña e nas celebracións dos centenarios de Murguía e Pondal. En setembro de 1934, como veremos, recibiu el propio unha homenaxe no seu Viveiro natal, a única que se lle tributou en vida, en realidade.

No período republicano, a súa pluma xornalística foi verdadeiramente prolífica e incansábel na confección de centos de artigos de corte autonomista, republicanista, galeguista e anticaciquil, tanto en *El Pueblo Gallego* e *A Nosa Terra* como de novo, desde 1933, en *La Voz de Galicia*, aquí baixo o pseudónimo SIL.

Apenas uns días despois dos comicios de febreiro de 1936 e sen tomar posesión do seu escano, Antón morrería na Coruña dunha perforación gástrica. Seu irmán Ramón e a súa cuñada Teresa Chao Maciñeira fariáanse cargo dos dous orfos que deixaba e polo país adiante non deixarían de sucederse as iniciativas de homenaxe na súa honra, alentadas polo galeguismo e polo republicanismo de esquerdas, ata o mesmo día en que estourou a guerra.

Antón Villar Ponte e Viveiro

Nas liñas precedentes xa fixemos mención ao ambiente familiar conservador e fortemente católico que rodeou a Antón desde o berce, á súa cómoda situación social, ao seu privilexiado paso polas aulas do Colexio Insigne, ao seu espertar vocacional á calor dos xornais que se editaban en Viveiro nos finais do século XIX e ao seu afán de intervención na vida pública, con varias iniciativas sobre a memoria de Pastor Díaz e con constantes polémicas xornalísticas co subdiácono Jesús Noya. O promotor de *Nueva Brisa* e o fundador do colectivo republicano “Germinal” tiña moito de adolescente rebelde e de “enfant terrible”, desde logo.

A súa simpatía polo elemento traballador lévao a participar na posta en marcha da sociedade obreira “La Prosperidad”, orixe das organizacións do socialismo na vila do Landrove. A súa amizade discipular con García Dóriga faino devoto de Aurelio Aguirre e da poesía en xeral. O estudante de Farmacia na Universidade compostelá deixa un rastro académico mediocre, mais o mozo vocacional republicano e xornalista comeza a brillar con luz propia no panorama galego. Das súas estadias de verán no Viveiro de entre séculos deixou testemuño no “frívolo cuento de estío” *Villahermosa*, publicado por vez primeira como folletín no diario lugués *La Idea Moderna* en 1911 e reproducido en 1924 nas planas do diario vigués *Galicia*.

Dividida en oito capítulos, a trama deste conto neorromántico cínxese á historia do galanteo entre un mozo de Villahermosa (=Viveiro) e unha moza forasteira que pasa as súas vacacións nesta “pequeña villa enclavada en apacible rincón de la costa gallega que arrulla el Cantábrico, y que por obra y gracia de su representación en Cortes elevose no ha muchos años á la categoría de ciudad”. Escaso interese tería, probabelmente, esta

breve peza narrativa se o seu argumento central amoroso non estivese salpicado de substanciosas referencias ambientais e biográficas, por unha banda, e de brillantes retratos e estampas de *Villahermosa*, por outra. Envoltas na musicalidade e rica adxectivación da prosa modernista do autor, desfilan polas poucas páxinas deste conto detalladas descrições da paisaxe da ría, da propia vila ou dalgún dos seus monumentos, retratos de inconfundíbel sabor costumista como o da romaría de San Roque, recreacións de determinados ambientes característicos como o do Casino, o do peirao mariñeiro, o dos paseos, o dos *saraos* nas casas das familias máis ricas da vila, etc. Esta circunstancia confírelle ao conto *Villahermosa* o valor dun testemuño sobre un ambiente e unha época.

Aínda que abre botica en Foz, o mozo Antón non acouga nin perde de vista o seu Viveiro natal. Nos xornais humorísticos que edita naquela vila aparecen tratadas cuestións locais viveirenses e hai un ataque claro á inconsecuencia do republicano Díaz Freixo por pactar co conservador Rebellón Zubiri. Por esta época, ademais, a tuberculose arrebátalle a Antón tres irmáns, determinando nel para o sucesivo un marcado compromiso na loita contra a “peste branca”.

Cando regresou de Madrid tras fracasar como redactor de *El País*, en 1907, Antón discutiu agrememente co seu pai, pois non quería retomar a botica, e sentiuse afogado na limitada atmosfera da súa vila natal.

Tras pasar case dous anos emigrado en Cuba, Antón regresou a Viveiro e, ademais de atender ás súas obrigas cos xornais cubanos dos que era correspondente, emprendeu xunto con outros persoeiros locais os traballos de organización dos actos de celebración do 1º Centenario do nacemento de Pastor Díaz, que incluíron unha solemne función relixiosa, con Marcelo Macías como orador; unha procesión cívica presidida por Murguía, unha ofrenda floral diante da estatua e unha velada con discursos de Murguía, Parga Sanjurjo e o propio Antón. El mesmo relataría nalgunha ocasión, a este propósito: “Desde la misma casa pronuncié yo un discurso adecuado al acto, en que enaltecí, como supe, inspirado en un ferviente amor á Galicia y á la memoria de Pastor Díaz, la personalidad del ilustre patricio”.

O clima político que se respira en Viveiro cando regresa de Cuba provócalle, non obstante, un evidente malestar, que se exterioriza na “Carta aberta” que lle remite ao director de *La Idea Moderna*, Vega Blanco, nada máis arribar. A ela pertencen estes substanciosos parágrafos:

[...] hablemos de esta cosa turbia que se llama sociedad vivariense y que á lo que á mí se me alcanza es fiel espejo de otras sociedades similares donde el caciquismo y el engumenismo han sentado sus reales, levantando tiendas de campaña más

pobres y grotescas que las de ciertas hordas africanas [...]. Ese arte de mediocres que se llama la política *ad usum vulgaris*, invade todas las capas sociales de este pueblo donde me cupo la suerte de nacer [...] tan mezclados andan aquí los oficios, las artes, las letras y la política.

Villar Ponte denuncia a tremenda polarización da vida local viveirense en dúas faccións (“ha de saberse que hay dos aceras: la de don fulano y la de don zutano”), que envelena completamente a convivencia e, nese sentido, dificulta a súa particular reintegración:

Y a mí, que jamás fui político en el sentido rebañego de la palabra, hubo señores graves —y que el asno me perdone si ofendo su seriedad— que no se han dignado saludarme, creyéndome sin duda contaminado de majadería política. ¡Pobres gentes! ¡No saben que limitando el valle donde se enmarañan sus miserias hay cimas altas y escarpadas á donde se encaraman los hombres que, como yo, gustan de espaciar la vista en los horizontes amplios y dilatados! ¡Ignoran que más allá de su pequeñez está la cultura y está la vida civil y está la espiritualidad y están las margaritas que no se han hecho para la boca de los puercos!

Na primavera de 1911 alenta desde o semanario *La Voz de Viveiro* unha campaña pro-ferrocarril da Costa, facendo chamamentos á mobilización cívica para empurrar a vontade dunha clase política pasiva e indolente ata a exasperación:

¿Qué le importa al Estado que Viveiro se muera de hambre y que al igual que Viveiro vegeten en la más triste indigencia todos los pueblos, ciudades y aldeas del litoral marítimo que va desde Ferrol a Gijón, si en ellos no encuentra resistencia ni activa ni pasiva la voluntad oficiosa del caciquismo patográfico que padecemos y los tristes anhelos de la oligarquía marchan aquí como una seda? [...] Yo os digo, lectores, que nuestros representantes en Cortes únicamente se decidirán á atendernos, cuando vean que una formidable masa de opinión empieza á enseñar las uñas.

Tamén lle tocou cubrir como xornalista os tráxicos sucesos do 5 de novembro de 1911, cando un grupo de mineiros da Silvarosa tiroteou unha comitiva de republicanos, conservadores e liberais monteristas locais, encabezados por Díaz Freixo, que se dirixía ao concello para a proclamación de candidaturas.

Semellante clima político e social, a oportunidade de ingresar na redacción de *La Voz de Galicia* e o amor por Micaela Chao, a quen coñecera en Cuba, determinan a súa decisión de abandonar Viveiro e instalarse na Coruña a comezos de 1912. Desde ese instante, a cidade de cristal será a súa residencia permanente.

A partir de entón, o vínculo con Viveiro mantense nas estadias de verán. A morte de seu pai Ponciano en 1914 deixou como representantes da familia ás súas tías Celia e Clementina, que se encargaron do coidado e educación do seu irmán máis novo, Ramón. Aínda que Antón participa inicialmente na delegación da sociedade “Vivero y su Comarca” na Coruña, axiña rompe coa entidade, porque esta se enfeuda co cacique e deputado do distrito viveirense José Soto Reguera.

Viveiro non acolleu inicialmente as prédicas de Antón e non houbo Irmandade da Fala na vila do Landrove ata que veu asentarse nela Ramón, a comezos de 1922, despois de ter vivido sucesivamente en Madrid, como estudante de Filosofía e Letras; A Coruña, como activista das Irmandades, redactor do seu boletín *A Nosa Terra* e esposo de Teresa Chao Maciñeira; e Ferrol, como animador da editora Céltiga e director do diario *El Correo Gallego*. Cando as Irmandades rompen, Ramón e Antón seguen a Risco e créase en Viveiro a correspondente delegación da I.N.G.

Ambos irmáns, en colaboración cos socialistas locais comandados por García Atadell, implícanse de cheo en 1930, xa como activistas da ORGA, nunha campaña contra Soto Reguera e a súa pretensión de ser candidato de novo polo distrito viveirense nunhas futuras eleccións.

A experiencia de Ramón á fronte da alcaldía de Viveiro, nos primeiros meses da 2ª República, resultou un inferno, atrapado como se viu entre dous fogos: a férrea oposición dos socialistas, que fixeron contra el unha campaña furibunda, pretextando que apoiara o empresario Barro fronte ás demandas dos obreiros da súa fábrica de Chavín, por unha banda, e, por outra, o “entrismo” no seu partido, a ORGA, de elementos caciquís comandados polo ex alcalde ditatorial e antigo maurista José Santiago Seijo.

Mentres Ramón pasaba o seu calvario na alcaldía viveirense, outro tanto lle acontecía a Antón no seo da minoría parlamentaria galega nas Cortes Constituíntes, como deputado pola Coruña. A actitude dilatoria de Casares Quiroga diante da demanda autonomista, que Antón impulsaba con fervor, determinou a progresiva marxinação do de Viveiro no seo da minoría, despois de chegar a presidila, e acabou determinando o seu abandono do partido para ingresar no de Castelao e Bóveda, en 1934.

Precisamente ao deixar de ter escano nas Cortes, a partir de novembro de 1933, ao coñecerse a gravidade crecente da doenza gástrica que finalmente lle tiraría a vida e ao ler por fin o 24 de xullo de 1934 o seu discurso de ingreso na Academia Galega, axitouuse en Viveiro a idea de tributarlle unha homenaxe a Antón. A comisión organizadora do evento estivo formada, entre outros, polo galeguista Balbino Cerdeiras, futuro alcalde martirizado polos fascistas no 36; Fermín González Prieto *Lander*,

pintor e fotógrafo, militante socialista e promotor do *Álbum de Viveiro*; José Antonio Pernas Peón, funcionario municipal; Salvador Pérez-Labarta Pillado, falanxista, íntimo amigo do irmán do homenaxeado e director do *Heraldo de Viveiro*; Carlos Tobío Fernández, estudante e irmán do galeguista Lois Tobío; Ángel Seco, con tenda na Praza Maior, tamén militante galeguista; Melitón Cortiñas Riego, fillo do indiano filántropo homónimo, xa falecido na altura; José Pla Zubiri, farmacéutico e antigo correligionario de Antón en tempos do combativo *Germinal*; Gonzalo Pozo (pai da futura escritora Luz Pozo Garza) e o mestre galeguista Manuel Bermúdez.

Nunha folia que a Comisión repartiu profusamente e que reproduciu nas súas planas a prensa galega explicábanse os porqués da iniciativa. Tributábase por entenderen os comisionados que o pobo de Viveiro “tiene de antiguo contraída una deuda con hijo tan esclarecido”, de maneira que “porque es honra de Viveiro, Viveiro debe honrarle”. Na continuación loábase a súa “conducta recta y ejemplar”, posta sempre “al servicio de generosidades”. Advertíase, en derradeiro lugar, que era a proxectada unha homenaxe ao “brillante escritor, egregio literato, periodista eminente”, da que estaba adrede “ausente toda significación política”. O *Heraldo de Viveiro* de 8 de setembro de 1934, no traballo “Una idea a la que nos adherimos”, sinalaba, nesta perspectiva, que

más que un homenaje el proyectado acto es una reparación que desde mucho tiempo se debe al distinguido hijo de Viveiro, para quien su pueblo natal, aún estimándole como le estima, no ha tenido todavía acuerdo para honrarle como se merece [...]. [Villar Ponte], de quien hemos discrepado, sin que nos hayamos recatado de manifestarlo en varias ocasiones, y, más, le hemos combatido por alguna de sus intervenciones públicas, que estimamos desacertadas [...], coloca muy en alto el nombre de Viveiro con su sólido prestigio bien ganado, es un hombre cuya bondad constituye su más excelsa cualidad, que hace muy justamente que no tenga enemigos.

Como reconece o citado semanario, a homenaxe proxectada tiña tamén o seu aquel de reparación e desagravio para quen apenas dous anos antes dera amargas queixas nas planas do xornal *El Pueblo Gallego* sobre a falta de agarimo e xenerosidade que practicaba a súa vila de nacemento cos seus máis egrexios fillos. Efectivamente, cando despois do golpe falido do xeneral Sanjurjo, en agosto de 1932, se celebrou unha manifestación en Viveiro de apoio á legalidade republicana, na que participou o propio Antón (que pasaba uns días de descanso na vila), seu irmán Ramón foi obxecto dun feo boicot cando interviña nos discursos finais en nome do Partido Galeguista. Elementos

presentes na mobilización, ao parecer de filiación socialista, apuparon e increparon o autor da *Historia sintética de Galiza* por empregar na súa disertación o idioma galego. O enfado de Antón púxose de manifesto nas planas do amentado rotativo vigués, onde ademais de criticar particularmente a actitude dese “feixe d’inconscientes”, deu renda solta ao desencanto cara á súa vila natal nestes duros termos:

A min doume esto pena, porque aquela vila é a miña vila e estou decatado de que é a vila galega máis ingrata c’os seus fillos ilustres e máis acollidora c’os estranos.

Non hai na nosa terra unha sola cibdade ou pobo pequeno onde un nativo d’eles que adquirise releve por algo deixara de ser honrado. Mondoñedo rindeu culto a Noriega Varela; Ortigueira, a Armada [Teixeiro], entre outros; Ordes, a [Vicente] Carnota; Cambados, a Cabanillas, e así onde queira rexístranse casos semellantes.

Viveiro, en cambio, non sólo tardou moitos anos en honrar a Pastor Díaz como merecía, senón que inda hoxe non lle rinde o homenaxe debido. E pol-o mesmo pouco pode estrañar a ninguén que nin siquiera teña respecto para un home que, coma meu irmán Ramón, sempre alonxado da caciquería local, sempre sementador de ideas (único republicano vivariense de toda a vida, exemplo de demócratas e de defensores das reivindicacións populares) dou a Galicia tres obras d’interés: a *Doctrina Nazonalista*, a *Historia Sintética e Nacionalismo e Internacionalismo*.

Eu quero con todo a Viveiro, porque me lembra as horas felices da infancia e porque garda en terra sagrada as cinzas de moitos inesquecentes familiares meus. Pero ¡qué contraste entr’a estimanza que me desmostran outras vilas galegas e a de Viveiro! Nunca esquencerei que cando por custións ideolóxicas fun perseguido e encarcerado, de total-as vilas galegas e de todol-os galegos representativos (inda de xentes arredadas de min por diferencias políticas) recibín probas d’afecto. Mais de Viveiro nin unha solo. Nin unha sola entón, nin unha sola n’outras ocasións en que prestei servicios útiles a miña terra.

Viveiro non tivo para min un estímulo cordial xamais. E isto sería o de menos, pero non’o tivo tampouco para fillos seus que o merecían de verdade, com’o gran artista Bujados, por exemplo, como Tobío, como meu irmán Ramón (¿por qué non decilo?) e como outros.

Toda a súa cordialidade foi para estranos que adulaban ós fillos de Viveiro para tomalos d’escabel, ou para vivarienses nemigos das reivindicacións populares. E os que sempre lle dixeron a verdade, e loitaron por impoñer a cidadanía, axudando ó proletariado na súa obra de xusticia, inda a costa de sufriren disgustos, a eses sempre se lles tratou mal. Para facerlles o caldo gordo co’a maior das inconsciencias ós eternos vividores da política caciquil. C’os consecuentes de sempre que en Viveiro e máis alá de Viveiro conqueriron prestixio, non adxetivo sinón substantivo, o esquencimento, ou algo peor aínda: a hostilidade.

En ningún pobo do mundo (pol-o mesmo en ningún pobo de Galicia) se rexistrou nunca un caso igual. Doime por Viveiro; non por min que de Galicia enteira teño

recibido mostras d'un afecto superior ós meus pobres merecimentos e ás miñas pequenas virtudes. Com'os teñen recibido outros viveireses esgrevios.

E sinto que a miña vila natal sexa unha triste excepción no de haber uns cantos inconscientes, pobres d'espírito, escravos moraes, que arreneguen da súa fala materna, que é como arrenegar de canto son.

A teor das informacións de *La Voz de Galicia* (15-IX-1934), o programa de honras ao autor de *Almas mortas* incluía, de entrada, tres actos: un banquete popular, a entrega dun artístico pergameo e o envío dunha proposta ao Concello para nomeamento como Fillo Predilecto. Os dous primeiros leváronse a cabo, como agora explicaremos, mais o terceiro ficou no caixón do esquecemento, probabelmente pola intensa treboada política e o enrarecido ambiente social que se desatou a partir de outubro de 1934 e que non faría máis que agravarse ata o tráxico estoupido da Guerra Civil.

Para retirar tarxetas de participación no citado banquete estiveron dispoñíbeis os bares Pepe, América, La Aldeana e Buenos Aires e a cafetería Madono. O ágape tivo lugar no Hotel Comercio o venres día 21 de setembro de 1934, desde a unha da tarde. Custaba o cuberto oito pesetas. As adhesións por telegrama e por carta foron numerosas e revelan o mesmo pluralismo que caracterizou a propia comisión organizadora, aínda que a única á que se deu lectura pública no transcurso do acto foi a enviada polo entón alcalde herculino, Suárez Ferrín, quen definiu a Villar Ponte como “gran liberal y gran gallego”. Da propia cidade de cristal chegaron os saúdos do ex presidente da Deputación provincial, Manuel Ínsua Santos, e do político Iglesias Corral, mentres que desde Ortigueira enviáronse os de Federico Maciñeira e Leandro Pita Romero.

Salientan, loxicamente, as mensaxes remitidas por elementos galeguistas como os irmáns Suárez Picallo, o editor Casal, López Abente, Otero Pedraio, Manuel Beiras, Álvaro de las Casas e numerosos agrupamentos locais do Partido Galeguista. Tamén fixeron chegar a súa adhesión varios directivos da Academia Galega, como Lugrís Freire, César Vaamonde e Martínez Morás e artistas destacados, como Díaz Baliño, Seijo Rubio ou o músico Xosé Baldomir.

Moitos estamentos e oficios aparecen representados no elenco de adhesións recibidas. Do militar destaca o saúdo do tenente de infantería Antonio Páramo Prieto, en tanto do médico chegaron adhesións como as de Urbano Losada e Enrique Hervada. Houbo numerosa representación do maxisterio, algúns farmacéuticos como Pedro Casariego, funcionarios de telégrafos en Viveiro, como Teijeiro Tenreiro, etc. Dada a profesión do laureado, non estraña que fosen numerosos os xornais que se adheriron

ao acto, o mesmo que destacados xornalistas como Ramón Fernández Mato (na altura gobernador civil en Jaén) ou Álvarez Gallego, editorialista de *El Pueblo Gallego*.

Cando xa se celebrara o banquete, a Comisión recibiría aínda con data de 25 de setembro un telegrama do deputado por Bilbao e ex-xefe de goberno Manuel Azaña, quen encontraba “muy justificado el acto realizado al sr. Villar Ponte”.

Os xornais *La Voz de Galicia* (25-IX-1934) e *El Pueblo Gallego* (26-IX-1934) ofreceron a mesma cumprida crónica do acto, salientando que resultara brillante e cordial, que todos os oradores empregaran o idioma galego (en claro aceno de desagravio por aqueles apupos dos que fora obxecto Ramón Villar Ponte durante a manifestación contra a “Sanjurjada”) e que concorreran a el máis persoas das previstas, tratándose dunha iniciativa de estrito ámbito local. Así resumiu o anónimo cronista que enviou o texto aos diarios herculino e olívico as intervencións que nel se produciron:

Ofreció el banquete, en breves y elocuentes palabras, el joven escritor Salvador Pérez Labarta. Hablaron luego el señor Ramos Riguera, D. Plácido R. Castro y el señor Rey Barral, este en nombre del grupo de coruñeses allí presentes [...].

Seguidamente, en una charla familiar, tan amena como emocionante, Villar Ponte dió las gracias. Dijo que él no podía ofrecer nada más que una conducta moral, camino estrecho, abierto cara a la altura, entre espinas de humildad, y que si algún mérito había en su vida era el de haber sido constantemente sembrador de ciudadanía en más de treinta años de periodista y escritor, por eso saludaba a los asistentes al acto con la palabra más luminosa en el diccionario de todas las lenguas: la de ciudadanos.

Aconsejó a los jóvenes la rebeldía generosa y altruista que es el motor de la historia del progreso y la madre de la Historia. Pidió que las flores de la mesa, puesto que no tenía madre ni esposa - la madre enterrada en el cementerio de Vivero y la esposa en el de La Coruña - fuesen ofrendadas a la memoria del vivariense más representativo, Pastor Díaz.

Hizo una distinción entre los méritos substantivos y adjetivos de los hombres, señalando como los primeros los del poeta, el escritor, el filósofo y el altruista, y como los segundos los del filántropo, que para serlo tiene que ser rico; los del político, que dependen tanto del azar como de circunstancias de lugar y tiempo; y los del técnico, que se jerarquiza por el escalafón, para concluir que los substantivos que arrancan de la propia personalidad y que nunca pueden dejar de ser, son los mejores.

Tras sus palabras, que fueron aplaudidísimas, el alcalde de Vivero, Sr. Santiago [Seijo], en otras breves dió por finalizado el acto, abrazando a Villar Ponte en nombre del pueblo [...].

Los comensales, seguidamente, se dirigieron al monumento de Pastor Díaz, para colocar en él un ramo de flores, disolviéndose después de darles gracias el alcalde por tan simpático acto.

Algúns meses despois desta homenaxe saía do prelo en Viveiro, editado pola Comisión Pro-Turismo da localidade, o *Álbum de Viveiro*, un volume de cento catorce páxinas ideado e coordinado polo pintor e militante socialista Fermín González Prieto, *Lander* (1887-1987) no que, ao lado de numerosas fotografías a el debidas, aparecían varios traballos asinados por diversos escritores locais³, entre os que figura Antón Villar Ponte.

A saída deste álbum demorara en realidade bastante tempo. En 1901 *Lander* emigrara a Cuba e no seu desterro concibira movido pola morriña a idea dunha publicación con estampas de Viveiro, “a maneira de salterio para dirigir la íntima devoción de cada vivariense en coloquios de amor a nuestro pueblo”. Ao seu regreso, a comezos dos anos 20, *Lander* púxose a percorrer a súa bisbarra natal “descubriendo bellezas ignoradas, rincones de íntimo recogimiento y todo un himno de exaltaciones de la tierra bien amada”. No ano 1925 o traballo gráfico estaba rematado, mais faltaban axudas para imprimíalo. Como el propio ponderaría: “Desde entonces, ¡cuántos planes para llevar el resultado de mi dilatada labor a la imprenta! El Viveiro de mis estampas parecía condenado a permanecer eternamente inédito”.

Ao asumir a amentada Comisión a edición do volume, non faltaron “entorpecedoras resistencias” e “malévolas interpretaciones”, a pesar do total desinterese pecuniario con que actuaron todos e cada un dos colaboradores do volume. Posto finalmente na rúa, o *Álbum de Lander*, aínda que non puido levar por cuestións de limitación económica, segundo explicou o seu promotor principal, “aquella espléndida magnitud con que confeccioné y dispuse el original”, foi recibido así e todo con prácemes e parabéns polo xornal vigués *El Pueblo Gallego* (19-I-1935): “Es una lujosa edición digna de codearse con las que editan ciudades tan eminentemente turísticas y que del turismo sacan pingües beneficios como las islas Madeira, Las Palmas, Valencia y otras. Nada tiene que envidiar este álbum a los mejores editados, lo mismo en su factura artística, que literaria y gráfica”.

---

3 As plumas que poñen texto ás fotografías de *Lander* deste *Álbum* son, ademais da de Antón Villar Ponte, as de Jesús Noya González; os poetas entón xa falecidos Vicente Sergio López Carril e José Castro Pita; Noriega Varela, co poema “Viveiro, vila alegre”; o xa amentado Salvador Pérez-Labarta; José A. Pernas Peón; Juan Donapetry, futuro cronista oficial e autor da *Historia de Viveiro y su Concejo*; e Francisco Leal Insua, poeta autodidacta, “camisa vieja” de Falange e destacado redactor xefe e director na posguerra de xornais como *El Progreso* e *Faro de Vigo*. Colabora tamén no *Álbum*, como único autor non viveirense, o galeguista Ramón Otero Pedraio, cunha “Lembranza de Pastor Díaz”.

Antón contribuíu para a obra cun traballo intitulado “Pórtico de una guía sentimental de la ciudad del Landrove”, que consta de dúas partes ben diferenciadas. Unha primeira, máis extensa, está consagrada a cantar as marabillas naturais e as tendencias progresivas coevas da cidade do Landrove, aínda que sen deixar de facer determinados comentarios veladamente críticos. Outra parte, pola súa vez, céntrase con maior brevidade na evocación sentimental do Viveiro da súa infancia e adolescencia.

Comezaba o xornalista, efectivamente, salientando a idoneidade da Terra de Viveiro como marco natural xerador no espírito de Pastor Díaz do “sentimiento puro y neto del romanticismo”. O poder subxugante deste medio natural residía na combinación de mar, ría, praia, río, montaña e vila antiga, de maneira que Viveiro aparecía, na metáfora villarpontina, “como un príncipe encantado de los cuentos infantiles, con los pies calzados de algas, calzón ochocentista, trusa [sic] medioeva y monteira de labriego”.

Proseguía Antón o seu traballo enumerando algúns dos lugares de encanto especial do municipio viveirense: a praia de Covas (“una de las mejores playas de España”), a Cova da Doncela, a illa Gabeira, as pequenas vilas de Celeiro, Vieiro e Grallal-Covas (“sede de bañistas foráneos e indígenas en la época de estío, fachendosa de sus castelos, de su playa y de su pazo señorial, que evoca la consaguinidad gallega con la céltica Irlanda lejana”), o Convento de Valdeflores en Xunqueira, o val de Galdo, a ponte de Portochao, o monte de San Martiño Castelo, etc.

Pasaba despois a describir a vila en si, ponderando a combinación na súa fasquía de elementos con avoengo, monumentos de interese, edificacións reformadas, abondosas galerías e avenidas roubadas ao mar. Viveiro, remarcaba Villar Ponte, “no es una de tantas villas, de moderna génesis y de simple psicología de aldea, ascendida de pronto a tal rango en las márgenes de una carretera”. Salientaba, particularmente, a traza pina e irregular das rúas graníticas; as meritorias edificacións primitivas que adornaban o casco vello; a singularidade da praza principal do pobo, “cuadrilátero costanero”; a beleza románica do “atrio melancólico del templo de Santa María del Campo, que profanan un reloj de torre y una torre campanario sin estilo ni esbeltez”; o estreitísimo “calexón do Muro” que arrancaba dos Alfolís do barrio da Pescadería; o campo da feira, vello solar conventual, coa súa fonte do Cadafalso; a igrexa e convento de San Francisco, de “vaga reminiscencia escurialesca”; a vella ponte “romana” [románica, en realidade], “de moderno ensanche, aceras y balaustres de cemento (centurión con sombrero de paja)”, que xa perdera varios arcos debaixo do recheo do malecón e do peirao; a ermida do Ecce-Homo; a rúa do Valado, as portas ditas da

Vila (“mercado de lecheras hasta hace poco, con el retablo de un tétrico Nazareno en cruz que recuerda algún rincón toledano”) e das Monxas, así chamada “porque sobre ella se edificó en época no lejana una celosía del convento de franciscanas”; etc.

O Viveiro de 1934, “la dinámica pequeña ciudad de hoy, con ímpetu progresivo”, inzada de garaxes e automóviles, non resulta con todo o máis cordial e estimado polo xornalista: “Mas mi Vivero era el otro: el de la adolescencia lejana y perdida para no volver que resuena en mi alma como el ronco son del mar en la caracola marina”. A ese Viveiro xa desaparecido e apenas conservado máis que na memoria íntima dedica Antón, como dixemos, unha segunda parte do seu traballo. Trátase dunha breve evocación do Viveiro do médico republicano Díaz Freixo, do gaiteiro “Chumín”, do poeta bohemio García Dóriga, da comparsa dos “Armantes”, etc.:

Este Vivero muerto, que guarda en el viejo cementerio ya abandonado las cenizas de cuantos han sido sus más simpáticos animadores y también las de mis padres y otros familiares queridos, como si fuese el hito divisorio de dos épocas, lo vivo y revivo siempre en el alma, propensa al recuerdo romántico, sin duda por influencia irresistible del medio en que nació.

Ao se coñecer a nova do falecemento de Antón na Coruña, na madrugada do 4 de marzo de 1936, vítima dunha perforación de estómago, producíronse diversas reaccións. O propio Concello de Viveiro adoptou na primeira ocasión que tivo, nada máis coñecerse a infausta nova, o acordo unánime de expresión de pésame “ante la pérdida de tan ilustre vivariense” e ordenou “que una comisión lo testimonie personalmente a su hermano Ramón”. Non estará de máis lembrar que o PG tiña tres concelleiros nese instante: o propio alcalde, Balbino Cerdeiras Rey, e os edís Modesto Vilar Ínsua e César Parapar Sueiras.

Algo despois, o edil Modesto Vilar daba as grazas á Corporación en nome do PG pola boa disposición amosada á hora de render homenaxe a Villar Ponte e propuña a seguir “que se designe una comisión presidida por el alcalde [Balbino Cerdeiras] para que organice los actos que deben celebrarse en memoria del mismo y que se le de el nombre de Antonio Villar Ponte a uno de los Grupos Escolares que van a construirse en este municipio. La Corporación acoge con entusiasmo la propuesta del señor Vilar”. O Grupo Escolar que había de ser bautizado co nome do noso xornalista era o de Landrove, parroquia onde nacera o pai dos Villar Ponte, Ponciano, mais o estoupido da guerra civil impediu que así fose. Na actualidade, reparando dalgún xeito esta frustrada iniciativa da etapa republicana, leva o nome “Vilar Ponte” un dos centros de secundaria existentes na vila.

O “periódico independente” vivariense *El Landro* (nº 22, 1-IV-1936) publicou unha necrolóxica intitulada “Antón Villar Ponte”, asinada por “Un galego”. Destacábase nela que o autor de *A patria do labrego* fora toda “unha instituzón”, que en Viveiro a nova da súa morte causara grande conmoción (“non se falaba d’outra cousa, pois parecía que morría con il algo que era xa de todos”) e expresábase finalmente grande mágoa polo feito de que o xornalista marchase de entre os vivos “sin lograr seus mais grandes desexos”, en probábel alusión á non satisfacción das demandas autonomistas galegas, das que fora destacadísimo adañl.

Tamén cómpre destacar a positiva resposta que tivo na vila do Landrove a colecta organizada polos diarios *La Voz de Galicia* e *El Pueblo Gallego* para sufragar a erección dun monumento a Antón na Coruña, obra do escultor cambadés Francisco Asorey. Houbo bastantes viveirenses que, a título individual, enviaron o seu pequeno aporte pecuniario. Entre eles cabe citar o pintor e fotógrafo *Lander*, o comerciante Ángel Seco e o ex alcalde Santiago Seijo. Ademais, segundo lemos en *La Voz de Galicia* do 5 de xullo de 1936, o entón alcalde, Balbino Cerdeiras enviou, “como resultado de una colecta efectuada en dicha ciudad, donde nació Villar Ponte, 191’50 pesetas”.

Cando no propio Viveiro tivo lugar unha magna manifestación das forzas progresistas para conmemorar un novo aniversario da proclamación da 2ª República, o 14 de abril, os asistentes, segundo indica a crónica do xornal *El Progreso* (17-IV-1936), detivéronse non por acaso

delante de la casa de don Ramón Villar Ponte, donde se hizo el minuto de silencio en homenaje al fallecido, Antonio Villar Ponte, entonando luego los afiliados al Partido Galleguista, el Himno Regional. La manifestación siguió al Ayuntamiento, desde donde dirigieron la palabra al pueblo Javier Soto Valenzuela y Agapito García Atadell. Después los componentes del Grupo Galleguista llevaron la bandera enlutada a casa de los señores Villar Ponte, en donde quedó depositada en señal de homenaje siendo recibida por Ramón Villar Ponte.

A meniña que era entón Teresiña Villar Chao gardaría emocionado recordo dese día e compartiríao con todas as persoas que acudimos nalgunha ocasión onda ela para aprendermos sobre esa familia que ocupa xa por dereito propio e para sempre un lugar de honra na nosa historia colectiva.

O humanista galego Johán Vicente Viqueira López na alba do século XX e no tempo das Irmandades

Antón Costa Rico
Universidade de Santiago
De Nova Escola Galega

*Viqueira deixou un ronsel que podemos percibir
na ollada dos mozos e mozas galegas que loitan hoxe
por unha Galicia irmandiña, creativa, libre e xusta.*

Resumo: Realizamos unha presentación sintética e global da figura humana, cívica, intelectual e académica de Johán Vicente Viqueira López. Filósofo e psicólogo de formación, tivo igualmente profundas inqedanzas pedagóxicas e unha intensa vida docente. Probablemente, a figura que mellor sintetiza entre nós o que significou o espírito e o programa da Institución Libre de Enseñanza, dándose cita nel a profundidade ética e estética, o ánimo racional, o europeísmo académico, o progresismo cívico, e un galeguismo de proxección nacionalista e convivencial.

Palabras chave: Intelectual galeguista, Filósofo, Educador, Investigador, Institución Libre de Enseñanza.

Abstract: In this paper, we present a global and synthetic view on the human, civic, intellectual and academic dimension of Johán Vicente Viqueira López. Philosopher and psychologist by training, he also developed deep pedagogical interests and he had an intense life as a teacher. He probably was the best example in Galicia of the meaning and the programme of the Institución Libre de Enseñanza. In him meet the deepness of ethics and aesthetics, the rational animus, the academic Europeanism, the civic Progressivism and a Galeguismo with a nationalist and convivencial projection..

Key words: Galician intellectual; Philosopher; Educator; Researcher; Institución Libre de Enseñanza.

Na Galicia de comezos do século XX... tamén comparecían clases e xentes que buscaban a modernización do país, dentro de claves autóctonas. A Ditadura de Primo de Rivera e a Guerra civil, despois, coutaron un certo horizonte de posibilidades. Antón Baamonde: “Irmandades: un relato particular”¹

Proemio

Falaremos de Johán V. Viqueira (1886-1924). Como definir esta senlleira figura nosa? Sen dúbida, un psicólogo ou mellor un destacado estudoso da psicoloxía hai cen anos; mesmo tamén un filósofo, estudoso das correntes e debates filosóficos vividos daquela; aínda, un profesor, e isto quere dicir no seu caso un formador, un pedagogo. Ademais, un escritor literario, autor de textos e tradutor á lingua galega. Así mesmo e por fin, un cidadán con acusada conciencia política e en certo modo un teórico social preocupado por enxergar e deseñar, con outros, un horizonte de vida colectiva en Galicia. Vin dar, así, na cualificación de humanista, pensando na frase clásica de Publio Terencio: *Humani nihil a me alienum puto*, que Marx converteu en lema da súa vida. Humanista cabal foi Viqueira. E tamén “figura na nación”: con fortuna e intelixencia titulou Ramón Villares (1997) co rótulo *Figuras da Nación* un dos seus recoñecidos ensaios para se referir e analizar algunhas das máis destacadas figuras intelectuais e sociais xurdidas en Galicia e que tiveron unha nidia conciencia como actores e parte da historia colectiva. Este foi o caso de Johán Vicente.

Unha figura recoñecida e estudada

Pero menos do que a súa talla faría pensar. En 1974, no tempo final do franquismo, foi Viqueira a figura do Día das Letras Galegas por acordo da Real Academia Galega, cando daquela moi poucas persoas poderían dar algunha razón del. Algo serviu aquela celebración para erguer a súa figura a través de varias edicións dalgúns dos seus textos, onde, en todo caso sobresaían a biografía do filósofo con formación adquirida en universidades europeas, o cidadán e profesor que formara parte destacada das Irmandades da Fala da Coruña, o ensaísta que reclamara a creación dunha escola e

---

1 Texto de Antón Baamonde publicado en *Tempos Novos*, nº 232, setembro de 2016, p. 75, no que chamaba a atención sobre a constitución en 1917 por parte de 22 persoas da quinta das Irmandades da Fala, a de Vilalba, coa participación dun seu bisavó e dun seu avó.

dunha universidade autenticamente galegas, mediante textos publicados entre 1917 e 1921 n' *A Nosa Terra*, e o escritor que reclamaba a aproximación normativa da escrita da lingua galega á lingua portuguesa.

Arredor destas referencias foron abondando limitadas columnas informativas publicadas en distintos medios, servindo de fondo unha colectánea dos seus textos publicada *post-mortem* en 1930, titulada *Ensayos y poesías*, por conter unha estimable bio-bibliografía do autor², reeditada por Galaxia en 1974³, co título en galego, mentres que o estudo de conxunto máis detallado e mellor elaborado sobre a peripecia vital-intelectual de Viqueira foi, e aínda segue a ser, o que Xesús Torres Regueiro publicou en 1987, *Xoán Vicente Viqueira e o nacionalismo galego*⁴. Á súa beira e con algunha complementariedade desde ese ángulo de perfil biográfico é conveniente apuntar as páxinas que Anxo Porto Ucha escribiu ao respecto (1986), dando conta dun amplo manexo de fontes documentais e de arquivo, en particular existentes na Biblioteca da Fundación Penzol de Vigo⁵. Mediante estas contribucións e algunhas outras breves achegadas por Ramón Piñeiro ou por Carballo Calero, neste caso na súa recoñecida *Historia da Literatura Galega*, chegamos a ter un adecuado perfil biográfico, carecendo, entre tanto, de estudos valorativos dos seus textos de pensamento filosófico e psico-pedagóxico publicados entre 1915 e 1930, nalgún caso de modo póstumo, e non reeditados: varios libros, tres series de artigos sobre cuestións psicolóxicas, comunicacións académicas a congresos españois, artigos diversos en revistas de carácter psico-pedagóxico, varios textos traducidos e diversos textos inéditos.

---

2 Esta colectánea, con tirada de 300 exemplares non venais, contendo “algunas de sus obras inéditas con otras dispersas”, “ofrenda a su memoria”, contou cun Prólogo de Ramón María Tenreiro, datado en marzo de 1925. Convén indicar que Ramón María Tenreiro, coruñés con formación universitaria alemana e krauso- institucionista, foi un destacado profesor do Instituto-Escuela de Madrid e desde 1931 deputado pola Coruña da Federación Republicana Gallega (FRG), encabezada por Casares Quiroga. Foi, logo, secretario da Embaixada española en Berna e morrería en Suíza en 1939 como exiliado político republicano. Na Biblioteca Penzol de Vigo consta un exemplar, co nº 43, que foi de Manuel Bartolomé Cossío e de Carmen L. Cortón de Cossío, tía de Johán Vicente.

3 Esta edición de *Ensaio e Poesías*, de 1974, carece do anterior prólogo de Ramón Tenreiro, agora substituído por un escrito por Domingo García Sabell, quizais máis interpretativo e rico có de Tenreiro. En todo caso, os dous necesarios para recoñecer mellor o perfil biográfico viqueirán. No demais correspóndese totalmente coa edición de 1930.

4 O betanceiro e profesor Xesús T. Regueiro tivo acceso para a súa elaboración á documentación epistolar e formulou o seu estudo como un “tributo sentimental e de admiración”.

5 A propósito das conexións do galeguismo co institucionismo e das relacións de Giner de los Rios con Galicia.

Esta carencia comezaría a disiparse na fronteira dos pasados anos noventa. Así, o seu pensamento psicolóxico foi motivo de exame desde fóra de Galicia, mediante achegas realizadas a partir de 1982 por parte dos profesores da Facultade de Psicoloxía de Madrid Helio Carpintero⁶ (1982 e 1994) e Florentino Blanco Trejo (1986,1989, 1996 e 2005)⁷, fundamentalmente. E foi a partir de aquí que en 1993 se realizou na Facultade de Psicoloxía da Universidade de Santiago unha exposición bibliográfica e documental sobre a figura de Viqueira, baixo o comisariado do profesor xa citado Florentino Blanco. O estudo da dimensión filosófica fíxose a través do denso traballo de Ramón Regueira, *X. V. Viqueira: Teoría e Praxe* (1992), aínda que cun resultado desigual e desequilibrado, ao pretender examinar o conxunto dos seus textos, *a contrario* do que del se di (1992: 8) a modo de presentación: “o estudo máis contextualizado, completo, sistemático e estruturado sobre o pensamento global de Viqueira ata o presente realizado”. Chegaron, por fin, dous textos da nosa autoría (1996 e 2008), a través dos que procuramos a valoración (non completa) da súa contribución pedagóxica.

A personalidade dun humanista

O trazado da figura de Johán Vicente fíxose de primeiras tanto a través das páxinas d’*A Nosa Terra*, como das do *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* co gallo do seu pasamento. No caso galego serían as plumas de Cortón do Arroio⁸ e de Antón Villar Ponte⁹, presentes en *A Nosa Terra*, as que dan conta da súa morte. Xunto a diversos datos biográficos sinala Cortón: “Tiña un temperamento de apóstol que merecía a nosa veneración. Era un dos espritos máis cultos e representativos de Galicia. (Era de carácter bondadoso e aberto, ledicia moza, conversa sempre amena e cautivante e tiña

---

6 Helio Carpintero xunto con Mª Vicenta Mestre fixeron en 1982 unha primeira presentación de Viqueira. Posteriormente, Carpintero dedicará seis coidadas páxinas (da 177 á 183) da súa ben ponderada *Historia de la psicología en España* á figura de Viqueira, “unha das personalidades máis interesantes da psicología española”.

7 Ademais, en 1993 Florentino Blanco Trejo presentou na Universidade Complutense de Madrid a súa tese de doutoramento co título *Juan Vicente Viqueira y la psicología española de principios de siglo*.

8 Cortón do Arroio asina n’*A Nosa Terra* de 1 de outubro de 1924 un curto texto “Johán Viqueira: Na túa lembranza”. Formando parte da familia dos Cortón, con todo, non podemos neste momento indicar o seu nome e a súa ligazón con José e con Luís Gutierrez del Arroyo, de Pontedeume, ligados ambos os dous desde o comezo do século XX coa Institución Libre de Enseñanza, da que estes dous irmáns foron profesores.

9 “In memoriam”, no mesmo 1 de outubro de 1924.

un conceito optimista da vida”. Pola súa parte Villar Ponte sinalaba que era un “bo i exemplar galego (que) levaba a Galicia no corazón”.

Con máis densidade se expresaba en 1925 o catalán Joaquin Xirau i Palau desde as páxinas do *Boletín da ILE*, onde, logo de salientar a capacidade didáctica dos seus textos (“recoge y condensa de un modo admirable lo más seguro de las nuevas orientaciones psicológicas... con precisa exactitud y exquisita corrección”), poñía de manifesto:

Trataba de despertar la conciencia letárgica de su querido pueblo gallego. Actuó, pues, como galleguista, con su espíritu ampliamente liberal y con marcada tendencia socialista. Su saber era enorme. Pero más todavía que su ciencia –difícilmente igualada en España– era de admirar su espíritu austero y su perfecta bondad. Su muerte fue, como su vida, limpia, pulcra, fervorosa. Una de los hombres de espiritualidad más fina y más honda. Un hombre de ciencia; su mentalidad vigorosa, densa de saber, planteaba con rigor los problemas y les buscaba con fervorosa delicadeza una solución. Difícilmente habrá habido nadie en España de tan seria formación en la ciencia psicológica y de vocación tan firme y tan decidida.

Uns trazos que igualmente se trasladaron en 1929 á Enciclopedia Espasa en termos similares, que nos fan pensar –na ausencia de autoría– na mesma de Joaquín Xirau: “Expositor claro y preciso, erudito sin ostentación bibliográfica aparatosa, inteligencia vasta y comprensiva, figura en primera línea entre el profesorado español de segunda enseñanza.(...) En cuanto a sus inclinaciones ideológicas mostró la misma cautela, pero nunca ocultó sus preferencias por el socialismo, habiendo trabajado también por el resurgimiento regional gallego”.

Ramón María Tenreiro na edición que prologa de *Ensayos y poesías* en 1930 fala “de un titán fulminado por la cólera celeste” (quizais referíndose á pesada carga da gravosa osteomelite de Viqueira); “fortaleza de ánimo” es el rasgo que se nos presenta como dominante en su fisonomía espiritual: “un carballo solitario, rejo e potente”, como Viqueira se autodefiniu. Tenreiro salienta a súa forza de ánimo e vontade constante contra a continua adversidade da enfermidade, mediante o constante exercicio das facultades espirituais, na compañía da música, a poesía e a natureza fértil das fermosas terras betanceiras e mariñás, algo tan unido ao espírito krausista. García Sabell, pola súa parte, terminou sinalando os trazos da singular personalidade de Johán Vicente: “un home con fe en Galicia e na súa cultura; un home esencialmente emocional, intuitivo, (aínda que) nembargantes, o seu pensamento soio funcionaba no rigor e na análise; decidido, auténtico, moralmente inflexible, entusiasta e ledó”. Un trazado que desde a súa fina perspectiva analítica confirma Carballo Calero ao valorar a súa escrita: “A prosa de Viqueira é a dun home culto e ponderado, entusiasta

e xuízoso. Unhas veces percura a emoción galega nun tono poemático, de helenismo pindárico, sempre mesurado. Cando se dirixe á razón, emprega un estilo sobriamente didáctico. E esfórzase por escribir unha lingua crara e culta”.

Unha personalidade, segundo recolleu García Sabell no seu prólogo á edición de *Ensaíos e Poesías* (1974: 17), afirmada no amor á terra e ás súas xentes, ás xentes do común, como lle transmitía á súa compañeira Jacinta en carta escrita en 1915 desde San Vitorio en San Fins de Vixoi: “Cada hora que aquí paso aumenta mi interés por esta pobre gente. Que vida de esfuerzo, de dolor y sufrir calladamente. La tuberculosis, la lluvia, la tierra dura, la opresión política... y aún cantan!”. Tal como de seguro lle puido transmitir emocionalmente a súa filla Luisa, a maior dos tres fillos todos cativos, ao tempo de ensinarlle a lingua galega.

Por todo o sinalado, a contemplación deste humanista na totalidade do seu ser faille exclamar a García Sabell: Johán Vicente “foi unha grande possibilidade. Un mosaico de posibilidades. O adianto nas horas do porvir. O futuro non alcanzado”.

O cidadán con exercicio político

O cidadán Viqueira únese, como sabemos, case desde a primeira hora ás Irmandades da Fala na cidade da Coruña e ata a fin dos seus días. E desde as Irmandades intervén na vida colectiva a través do foro público e dos medios de prensa escrita, fundamentalmente *A Nosa Terra*, atendendo, singularmente, á cuestión do ensino, á súa galeguización e a súa pertinente reforma. Faino en 1919 desde unha nítida declaración de principios na que salienta: “Arelamos unha democracia social que, despois de abranguer a igualdade jurídica, conquira a igualdade social”¹⁰, arredor de catro horizontes: “Hespaña¹¹, Libertade, Democracia, Prosperidade”.

---

10 J.V.V.: “O meu programa político”, *A Nosa Terra*, nº 105, de 15 de Santos de 1919. O que alí sinala reafirmarao nas súas “Divagacións engebristas”, a propósito das súas palabras de presentación dunha exposición plástica de Castelao na cidade da Coruña, publicadas logo n’*A Nosa Terra* o 1 de Abril de 1920, cando sinala: “Como sintindo a ideal comunidade da patria (irmandade na patria) pode se tolerar que haja cidadáns de dúas clás, os probes e esfameados, e os ricos e privilexiados?”.

11 Repare o lector que na forma escrita “Hespaña” connotativamente ía toda unha formulación de “estado federal”, tal como anos máis tarde tamén Castelao reflectiría: “Hespañol son eu; mais, d’ unha Hespaña grande, futura, aínda por facer; onde a suprema lei seja a libertade; onde sejan libres as nacións que a forman, libres os municipios e eminentemente libres os cidadaos”, tivo ocasión de escribir Viqueira.

O pensador, o escritor e a súa obra

Non precisamos detallar aquí a súa peripecia biográfica, tan ben sinalada noutros lugares, como xa dixemos. Pero debemos sumariamente tomar en conta o seguinte: sendo adolescente Viqueira puido iniciar a formación secundaria nas aulas do Colexio de Segundo Ensino de Betanzos (Costa Rico, 1988) desde onde se traslada ás da Institución Libre de Enseñanza en Madrid, como antecedente aos seus estudos de Filosofía e Letras realizados na Universidade Central, combinados con estadías parisienses por mor dos tratamentos médicos e que foron ocasión de asistir a actividades académicas na Sorbona e no Collège de France, para deseguido baixo os consellos académicos de Giner e de Cossio (os mentores da ILE), profundar os estudos de psicoloxía e de filosofía en universidades alemás (Berlín, Leipzig, Groninga), ocasión preciosa, entre 1911 e 1914, para aprender tamén o alemán e cultivar outras facetas formativas.

Por mor do inicio da Guerra Europea dirixírase a Londres, onde aquilatará diversos extremos formativos antes de incorporarse durante o curso de 1915-16 ás actividades académicas e docentes desenvolvidas desde a Institución Libre de Enseñanza e desde o Museo Pedagóxico Nacional en Madrid. Virán, de camiño, diversas probas académicas de oposición para o exercicio docente público, aprobando as de catedrático de Instituto de Lóxica, Psicoloxía e Ética, o que lle permitirá retornar a Galicia na primavera de 1917, por uns meses breves en Santiago e definitivamente como profesor do Instituto de Bacharelato da Coruña.

Entre 1915 e 1924 Viqueira combina o exercicio docente e o de cidadán activo, cunha intensa vida de lecturas de formación e coa escrita. Lecturas literarias, por unha parte, entre as que se teñen sinalado os clásicos gregos, Dante, Rousseau, Goethe, Tolstoi, Leopardi, Anatole France, ou os portugueses Eça de Queiroz, Anthero de Quental e Guerra Junqueiro, xunto aos textos galegos, casteláns... E lecturas académicas, filosóficas e psico-pedagóxicas: alemás, inglesas e francesas. Na súa escrita encontraremos unha pequena porción de coidados textos literarios, oportunamente estudados, unha tamén pequena porción de textos de ‘intervención social galeguista’ cheos de confianza “na Galicia do porvir, do futuro”, sostidos sobre as enerxías creadoras dos anos vinte¹²

---

12 “Nunca a vida espiritual de Galicia latejou con tanta forza; nunca houbo sinaes tan non enganosas d’ unha definitiva renascenza da nosa vida inteira, nunca vellos e mozos s’ atoparon tan decididamente no ideal redentor da terra escrava”, sinalou nas súas “Divagacións engebristas”, de 1920.

e centrados nos problemas culturais e do ensino en Galicia¹³, ou tamén relacionados coa lingua galega¹⁴, e sobre todo un apreciable monllo de textos académicos, composto de artigos (nalgúns casos formando series)¹⁵, de catro libros de elaboración propia, dous deles con forma de manuais escolares de bacharelato¹⁶ e de varios

-
- 13 Mediante textos xeralmente breves publicados, fundamentalmente, n' *A Nosa Terra*.
  - 14 Cómpre recordar as súas indicacións sobre a reforma ortográfica da lingua galega cara á súa aproximación á normativa da lingua portuguesa e os seus estimables razoamentos ao respecto, publicados n' *A Nosa Terra*, por parte de quen era moi notable coñecedor da lingua portuguesa, o que viña apoiado pola vinculación familiar da súa dona Jacinta Landa cos Landa estremeño-portugueses, republicanos e tamén con fortes lazos institucionistas.
  - 15 Destacamos os seguintes, sen aludir a todos os minuciosos datos catalográficos noutros lugares presentes: “La psicología experimental y el maestro”, *Boletín de la ILE*, serie de 10 artigos publicados entre 1915 e 1916, que con algunhas matizacións e revisións veu ser logo en 1919 o seu libro *Introducción a la Psicología Pedagógica* (reeditado en 1926), que analizamos con algún detemento na nosa contribución “Influencias da psicoloxía internacional na *Psicología Pedagógica* de X. V. Viqueira”; “Bosquejo de psicología infantil”, *Revista General* (Madrid), serie de sete artigos, publicados entre 1917 e 1918, nalgunha medida igualmente reasumidos no seu libro de *Introducción a la Psicología Pedagógica*; “Pedagogía de anormales: anormalidades mentales y educación”, *Boletín Escolar* (Madrid), serie de once artigos curtos publicados ao longo de 1919; “La enseñanza de la Psicología en las Universidades alemanas” e “Un nuevo factor de la memoria de identificación” (versión española do traballo por el publicado previamente en alemán), publicados nos *Anales de la Junta de Ampliación de Estudios*, respectivamente en 1915 e en 1916; “Forma y color en el dibujo infantil”, “Sobre el dibujo de los niños” e “Qué es una medida mental: ¿Es posible una psicología cuantitativa?”, publicados nas Actas congresuais da Asociación Española para el Progreso de las Ciencias, respectivamente nos anos 1915, 1916 e 1917; “Las direcciones actuales en la Psicología”, “Los métodos de examen de la inteligencia”, “Nota acerca de las corrientes de la Psicología actual”, “El aprender como problema psicológico”, “D. Francisco Giner de los Ríos”, “La filosofía de Unamuno” e “El conocimiento de los otros sujetos”, publicados no *Boletín de la ILE*, respectivamente nos anos 1914, 1915, 1917, 1918, 1919, 1924, 1925 e 1930; “Sobre cuestiones nuevas de la percepción y la sensación”, *La Lectura*, 1914; “La nueva psicología del sonido”, “Psicología y lógica” e “La psicología de W. James”, publicados en *Estudio*, respectivamente nos anos 1915, 1918 e 1920; “Dos determinaciones ópticas interesantes para el profesor de dibujo”, *Boletín de la Liga para la divulgación de la Pedagogía del Dibujo*, 1916; “Las tendencias psíquicas y su educación”, *Revista de Pedagogía*, 1922, así como “Notas acerca de la personalidad”, *Archivos de Neurobiología* (T. V, 1925).
  - 16 A *Introducción a la Psicología Pedagógica*, xa citado, de 1919 (reed. 1926), *La Psicología contemporánea*, de 1930 (póstumo), moi recoñecido, e os libros de texto: *Elementos de Ética e Historia de la Filosofía*, 1927 (refundición de textos anteriores de 1919 e 1923) e *Ética y Metafísica*, 1926.

textos traducidos¹⁷. A observación analítica dos textos escritos como autor pon de manifesto que parte dos artigos publicados foi obxecto de posterior reedición, en ocasións a modo de textos refundidos, con limitadas variacións, ou ben como artigo máis extenso ou ben como libro.

Johán V. Viqueira é un dos intelectuais que pode ser encadrado no que Lorenzo Luzuriaga chamou a “Xeración do 14”, “unha xeración que se beneficiou da cristalización institucional do espírito reformista derivado da crise de 1998”¹⁸; unha xeración que protagonizou o proceso de europeización cultural en España.

No tocante á súa orientación teórico-filosófica Viqueira é un postkantiano marburguense, idealista por krausista, fortemente influenciado por Ernst Cassirer e polo vitalismo e o intuicionismo bergsonianos, que puido interiorizar a través mesmo das ensinanzas parisienses recibidas do propio Bergson. Unha personalidade tamén influenciada nalgunha medida polo pragmatismo psicolóxico de W. James. Marcas todas elas presentes nas súas elaboracións sobre a ética e os ideais humanos (“o que se estima digno de ser conseguido”, escribirá), nas súas reflexións sobre o presente (“que reclama actores e non espectadores”, “a nosa sociedade áchase penetrada de preocupacións sociais”, “a nosa época ansía cambio, actividade, creación, ir alén...”) e na súa visión sobre a Galicia do futuro: “Galiza se quere existir como un momento da civilización humana ten de ser ela mesma, desenvolvendo as infinitas fecundas realidades que potencialmente encerra”, dirá en 1919; e recordará en 1922: “O noso ideal?: Un pobo culto, nobre, traballador, creador...Esa é a nosa Galicia do futuro”.

Na orde do desenvolvemento científico psicolóxico Viqueira valora a metodoloxía observacional e experimental (os datos ‘positivos’ como base científica) do mestre W. Wundt, mais isto non lle empece apreciar na psicoloxía wundtiana, así como no posterior condutismo watsoniano, limitacións como o enfoque elementarista e asociacionista, contrario á unidade da conciencia e ao seu dinamismo xenético, como reclamaban Lipps, Spranger, Natorp, Jaspers e, en particular, Bergson e James, pragmatista e introspectivista, que poñen o acento na “experiencia psicolóxica”, desde onde Viqueira

---

17 Textos do psicólogo alemán David Katz (Madrid, 1915), do filósofo inglés J. Berkeley (Madrid, 1923), do alemán postkantiano Paul Natorp (Madrid, 1915), o *Tratado de la naturaleza humana* do empirista inglés D. Hume (Madrid, 1923, 3 vols.) e a *Historia de la Filosofía* do alemán Karl Vorländer, á que xuntou un apéndice sobre a filosofía española e portuguesa dos séculos XIX e XX (Madrid, 1924).

18 “Introdución” a *Xoán V. Viqueira. Psicoloxía e pensamento social. Catálogo da Exposición...*, *op. cit.*, p. XI.

afirmará que a psicoloxía, aínda sendo ciencia, “enlaza inmediatamente coa filosofía”, se ben, debendo evitar a tradicional metafísica (“que no es más que un cúmulo de fantasías y sutilidades”¹⁹), pero sen desbotar unha metafísica baseada na experiencia do suxeito, e as relixións (“en tanto que formas históricas de supersticións”²⁰).

Viqueira aposta por unha conciliación entre experimento e introspección para poder acceder á mente na súa irredutible complexidade; e por un entendemento da psicoloxía como ciencia do espírito, “un estudo da vida íntima, interna, psíquica dos suxeitos”, dirá na súa *La Psicología contemporánea* de 1930, que se compenetra coa bioloxía, pero que non é bioloxía, “pois a conciencia chega a verdades ás que as ciencias naturais non chegan”, tal como recolle Ramón Regueira (1992: 39); a maior matización, non se trata en Viqueira dunha “conciencia pura” husserliana²¹, senón dunha conciencia instalada no mundo, en relación co coñecemento das realidades empíricas.

Desde a perspectiva pedagóxica hai que anotar a súa matriz plenamente krausopositivista: concibe unha educación activa e experiencial, integral e en liberdade, e aconfesional; unha educación totalizante, unha *bildung* e non só unha instrución²², con forte acento ético²³. “El hombre capaz de vivir con valor nuestra época lo ha de formar la educación. No una vieja educación mecánica y pobre, de libros; (al contrario) se aprende por la vida”, escribiu no seu texto “La filosofía del presente” (Viqueira, 1974: 57). Unha educación inspirada por un ideal (filosófico) que guíe a produción, no interior de cada persoa, do desenvolvemento da súa personalidade, partindo das súas propias disposicións e cara á elevación da vida humana, tal como deixou entender no seu “In memoriam” referido a don Francisco Giner, publicado en 1915 no *Boletín* da ILE.

---

19 Así se expresou na presentación da edición española e tradución da obra de D. Hume, *Tratado de la naturaleza humana. Ensayo para introducir el método del razonamiento experimental en los asuntos morales* (Madrid: Calpe, 1923, p. 7).

20 *Ibid.*

21 Na cidade de Gottinga terá Viqueira contacto universitario no inicio de 1914 coas clases de Husserl, ao tempo que realizaba aprendizaxes de psicoloxía experimental con G. E. Müller e podía participar no VI Congreso de Psicoloxía Experimental.

22 Neste sentido, referiuse á necesidade de reformar o currículo de estudos de bacharelato en “La reforma de la segunda enseñanza”, *El Sol*, 19.V.1919.

23 Neste sentido, avogaba por unha educación moral que significase unha elaboración das tendencias nun sentido adaptativo e a creación dunha síntese unitaria das tendencias do ser humano, tendo presente a concepción dinámica da vida: “de la educación de las tendencias parece depender más el individuo, que de la educación más o menos intelectualista o de mera actividad externa”, sinalou en 1922.

Por iso criticou a carencia de espírito educativo, de ambiente espiritual e as graves deficiencias na organización didáctica presentes no sistema educativo español e en Galicia, así como a limitada formación do profesorado. Considerou nesta dirección que este debiera ter unha suficiente formación e coñecemento da psicoloxía aplicable á mellor educación da infancia, achegando por isto orientacións que puideran contribuír a resolver problemas suscitados pola intervención educativa: a educación dos sentidos, a percepción, os aspectos emocionais da aprendizaxe, a memoria, a imaxinación, os procesos de pensamento, a atención e a vontade (rexeitando a ensinanza autoritaria e mecánica e facendo converxer o interese e a atención á hora de aprender), as alteracións da conciencia e da personalidade, o pensamento e a linguaxe, diversas cuestións de educación especial²⁴ (hoxe, tratamento de “necesidades educativas específicas”) e a convicción da necesidade de individualizar o ensino e a aprendizaxe: “cada individuo tiene un tipo de inteligencia y aprenderá, pues, según un procedimiento particular”, manifestaba Viqueira en 1919.

Unha educación e unha escola galega

Johán V. Viqueira reflexionou, certo que sen suficiente detemento, no diagnóstico dos males da educación e da escola en Galicia nos anos dez, na liña argumental que vimos de referir. Unha mala escola, illada do seu medio social e cultural, españolizadora e desgaleguizadora, desatenta coas posibilidades e potencialidades de desenvolvemento de Galicia, como presentou Costa Rico (1989)²⁵.

Fronte a este panorama Viqueira reclama unha nova educación: educación de vida, de iniciativa e de personalidade; isto é, unha *bildung* fronte á restrinxida instrución. Que prepare ás persoas para a acción e a iniciativa; creadora. Esencialmente idealista e con fondura ética.

---

24 Sen faltar unha reflexión de índole xeral que paga a pena destacar: “No basta educar a los anormales (...) Es preciso hacer que no existan, lo que solo se conseguirá mejorando la raza. Las condiciones higiénicas y sociales, la riqueza media, la responsabilidad moral refinada, la aplicación de nuestros conocimientos acerca de la herencia a la vida, el interés filantrópico y otros factores análogos, son los que pueden producir un cambio beneficioso en el sentido de una mayor salud, inteligencia y valor ético”. Vid. Viqueira, J. V. (1919): “Pedagogía de anormales. Anormalidades mentales y educación. I”, *Boletín Escolar*, nº 241, p. 280.

25 Onde se poderá ver unha exposición máis detallada que é do caso non repetir.

Desde aquí pedía nos seus textos e intervencións públicas, en canto que moi destacado membro das Irmandades, repensar o currículo xeral, a formación secundaria, a metodoloxía didáctica, fortalecer o ensino científico e técnico, escolarizar plenamente as mulleres, incorporar por completo a lingua galega na educación... e todo isto debería supoñer emprender en Galicia reformas de modernización dos currículos e de formación do profesorado, así como poñer en marcha unha efectiva Universidade galega en Compostela, con centros técnicos e unha nova Facultade de Filosofía, integradora de ensinos de letras e de ciencias (Costa Rico 1996 e 2016).

Non era aínda un meditado e acabado programa de política educativa xerado desde Galicia e con conciencia de ser o país un suxeito histórico. Cómpre ser conscientes de que contemporaneamente outras formulacións de reforma educativa hispanas se expresaban con maior madurez e concreción, pero aínda así as formulacións de Viqueira impulsaban un espírito novo, democrático e reformador, xunguindo as reivindicacións socio-culturais das Irmandades da Fala, co espírito da Nova Educación internacional, e co horizonte da reforma social democrática. Un ventureiro planeamento que procuraron construír e madurar ensinantes e posicións sociais expresadas ata a fin da IIª República, como escribimos noutro lugar (2010) e que, con fortuna, podemos considerar actualmente un precioso herdo de memoria coa axuda do que poder impulsar un horizonte querido para o noso desenvolvemento educativo, cultural e social.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Blanco Trejo, F. (1986): “Introducción al pesamiento de J. V. Viqueira: lo filosófico y lo psicológico”. *Untia. Boletín do Seminario de Estudos Mariñas* 2, 7-16.
- (1989): “La visión de Viqueira sobre la psicología infantil y pedagógica”, en *Revista de historia de la psicología*, 10, 117-125 (coa colaboración de A. Rosa Rivero).
- (1996): “J. V. Viqueira” en Saíz, M., e Saíz, P. (Coords.) (1996): *Personajes para una historia de la psicología en España*. Madrid: Pirámide, 269-282.
- (2005): “Apuntes sobre el lugar de la psicología infantil y pedagógica en la obra de Viqueira”. *Revista de Historia de la Psicología*, 26, 111-138.
- Carballo Calero (1981): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia, 613-614.

- Carpintero, Helio y Mestre, María Vicenta (1982): “Psicólogos españoles: Juan V. Viqueira López (1886-1924)”, en *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 3, 133-156.
- Carpintero, Helio (1994): *Historia de la Psicología en España*. Madrid: Eudema Universidad, 177-183. Porto Ucha, A. S. (1986): *La ILE en Galicia*. Sada: Ed. do Castro, 319-332 e 348-358.
- Costa Rico, Antón (1988): “A presenza da Institución Libre de Enseñanza en Betanzos”, *Anuario Brigantino*, 11, 61-68.
- (1989): *Escolas e Mestres: a educación en Galicia da Restauración á IIª República*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- (1996): *A reforma da educación (1906-1936). X. V. Viqueira e a historia da psicopedagogía en Galicia*. Sada: Edicións do Castro, 63-102 e 203-204.
- (2008): “Influencias da psicoloxía internacional na psicoloxía pedagóxica de Xoán V. Viqueira”. *Revista Galego-Portuguesa de Psicoloxía e Educación*, vol. 16, 7-30.
- (2010): “O Seminario de Estudos Galegos: laboratorio dun plan pedagóxico para Galicia”, *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, 14, 27-49.
- (2016): “O ensino no tempo das Irmandades. A ‘escola galega’ como proxecto”, en Luís Cochón (Coord): *Arredor das Irmandades da Fala. Pensamento, política e poética en Galicia (1914-1931)*. Vigo: Edicións Xerais e Galicia, 131-144.
- Facultade de Psicoloxía da USC (1993): *Xoán V. Viqueira. Psicoloxía e pensamento social. Catálogo da exposición bibliográfica e documental*. Santiago de Compostela: Tórculo.
- Regueira, Ramón (1992): *X. V. Viqueira: Teoría e Praxe*. Padrón: Novo Século.
- S.a. (1929): “Viqueira López, J. V.”, *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*. Madrid: Espasa- Calpe, T. LXIX, 230.
- Torres Regueiro, Xesús (1987): *Xoán Vicente Viqueira e o nacionalismo galego*. Sada: Edicións do Castro.
- Villares Paz, Ramón (1997): *Figuras da nación*. Vigo: Xerais.
- Viqueira, Johán Vicente (1930): *Ensayos y Poesías*. La Coruña: Nós.
- Viqueira, Xoán Vicente (1974): *Ensaio e Poesías*. Vigo: Galaxia.
- Xirau Palau, Joaquin (1925). “Juan Vicente Viqueira”, *Boletín de la ILE*, nº 778, de 31.1.1925.

Vicente Risco, *irmán e membro da ING*

Olivia Rodríguez González
Universidade da Coruña

Resumo: O traballo sinala a posición anómala na que a historiografía coloca a Vicente Risco no campo cultural galego respecto da súa actividade, relacións e influencia ideolóxica como membro das Irmandades da Fala e da ING desde 1916. Propón revisar esa posición enfocando como colectivo o traballo deste movemento político e cultural. Con tal fin, achega novas, documentadas nas cartas do autor a A. Losada Diéguez, sobre: Risco e *Nós* (revista e editora); Risco e a organización secreta Renascenza Galega.

Palabras chave: Vicente Risco, Irmandades da Fala, Irmandade Nazonalista Galega, campo cultural, *Nós*, Renascenza Galega, Antón Losada.

Abstract: This work focuses on the anomalous treatment that Vicente Risco received from historiography in the Galician cultural field regarding his activity, relations and ideological influence as a member of the Irmandades da Fala and of the ING since 1916. The aim is to review that position, studying the work of this political and cultural movement as a whole. For that purpose, some news documented in the author's letters to A. Losada Diéguez are provided, on: Risco and *Nós* (magazine and publishing house); Risco and the secret organization Renascenza Galega.

Key words: Vicente Risco, Irmandades da Fala, Irmandade Nazonalista Galega, cultural field, *Nós*, Renascenza Galega, Antón Losada.

1. Estado da cuestión

Se nos centramos no papel de Vicente Risco nas Irmandades (I. da Fala de Ourense, primeiro; e I. Nacionalista Galega, a partir de 1922), podemos asegurar que poucos investigadores hai, fóra de J.G. Beramendi, que teñan idea certa do significado histórico deste escritor e profesor de Pedagogía que se incorpora ao movemento a finais de 1917 chamado por Antón Losada Diéguez. O mesmo Beramendi, que lle dedicou a tese de licenciatura de 1980, resultado da cal é o primeiro grande achegamento científico

ao ourensán, partira dunha dura diagnose do suxeito de estudo que progresivamente foi modulando ata o presente. Nos traballos publicados nas últimas décadas, xa non transmite Beramendi a figura dun Risco ambicioso, autoritario, que agocha as súas verdadeiras tendencias ata revelalas descarnadamente co gallo da guerra civil (Beramendi 1974: 1981). Xa perfila un Risco máis humano e racional, entregado a unha causa política, a Grande Obra de creación dunha Patria, na que deixou o mellor da súa existencia (Beramendi 2007, 2016).

É certo que en Risco hai unha evolución ideolóxica, semellante á de moitos intelectuais europeos portadores da vangarda artística, que pasaron da rebeldía inicial a un conservadorismo final. No caso do ourensán é certo tamén que ese resultado se acentuou perante a represión polo Franquismo dos nacionalistas galegos de entreguerras –entre outros inimigos que cumpría exterminar–, que mesmo apoiaron o arredismo. Non importaba se algúns nacionalistas galegos de dereitas aceptaran seguir vivindo e traballando na nova España. Sexa como for, os investigadores non deberíamos proxectar sobre a súa actividade e doutrina política do primeiro terzo do s. XX a postura adoptada por Risco fronte as pistolas en 1936. Esa proxección conduce irremisiblemente a estigmatizalo de maneira anacrónica.

Cen anos despois do nacemento da primeira Irmandade na Coruña en 1916, coidamos que é hora de afrontar o estudo de Vicente Risco tendo clara a distinción entre o *mito Risco*, pertencente á cultura popular, e a *realidade Risco*, que se necesita encarar con rigor científico. En relación con este segundo enfoque, e como avanzabamos, cómpre advertir da pervivencia hoxe de interpretacións nesgadas ideoloxicamente no ámbito académico que urxe revisar con análises o máis imparciais que se poidan facer, con todas as prevencións críticas fronte á imposibilidade dunha obxectividade total para analizar a realidade.

É difícil estudar cientificamente a traxectoria vital dos seres humanos mitificados. Na cultura galega temos abondos mitos positivos e identitarios dunha comunidade nacional que necesita metatextos reafirmadores dun superego social. Aínda máis sucede cando eses discursos se crean a partir dunha loita defensiva prolongada no tempo con caídas e fracasos continuos. As consecuencias da sacralización invaden o campo de estudos literarios e histórico-políticos e a primeira consecuencia é o auto-arredamento, con respecto a certas figuras, de novos investigadores que temen non acabar concordando coa imaxe colectiva.

Os estudos sistémicos inaugurados polo sociólogo das artes Pierre Bourdieu e introducidos en Galicia, entre outros, por Antón Figueroa, fornecen ferramentas para analizar este fenómeno de cruzamento entre a imaxe e o valor concedido polos

produtores do canon a un escritor que tamén participou no campo político, e a interpretación da súa obra nun momento dado da evolución do campo cultural. Carlos Casares referíase a este fenómeno socioliterario da mesma maneira que o faría Antón Figueroa, pero sen a bagaxe crítica que este incorpora. Apuntando ao que a corrente socioliteraria francesa chama *heteronomía do campo*, aplica Casares os termos católicos de *Purgatorio* e *Inferno* para distinguir os graos de ostracismo literario sufrido por literatos galegos que tiveron un comportamento de convivencia ou entrega con respecto ao novo Réxime tras o golpe de 1936, como Ramón Otero Pedrayo, Vicente Risco ou Álvaro Cunqueiro (Bourdieu 1991: 5; Casares 1998: 92). Pois ben, podemos dicir que aínda hoxe Risco non saíu del.

Hai un abano de enfoques negativos dos que escollemos tres gallas: os que o xulgan, como Suso de Toro, un ente marxinal, un intruso no movemento nacionalista (Toro 2011a, 2011b; Rodríguez González 2011a, 2011b), os que o consideran representante dunha liña ideolóxica, dentro do nacionalismo dos anos 20, que debe ser repudiada sen máis (Méndez Ferrín 1994; Francisco Sampedro 2011). E os que o teñen, desde un enfoque lukacsiano, como un elemento marxinal do percurso histórico galego, pois non logrou conectar co pobo para quen se supón que traballaba, dado a súa cerna elitista e de *culto ao eu* (Francisco Rodríguez e Carme Fernández Pérez-Sanjulián nas súas intervencións nos debates orais no Simposio celebrado no Museo do Pobo Galego en novembro de 2016¹). Seica non faltarán, polo extremo oposto, os que o queren ver en Risco, como en tantos outros, unha estatua perfecta, e que non teñen xa plataformas de difusión, como tiveron noutros tempos. Así as cousas, a conmemoración do centenario das Irmandades deixou ver esas fendas na interpretación do papel de Vicente Risco na consolidación do nacionalismo galego do primeiro terzo do s. XX.

Vicente Risco non é un paracaidista intruso nin posúe unha ideoloxía exclusiva. Ao contrario, recolle como unha antena fontes diversas para aquilatalas no alambique galeguista, tal como el mesmo recoñece en ocasións. Merece a pena

---

1 Beramendi, Justo G. et alii (coord.), Simposio *Repensando Galiza: As Irmandades da fala (1916-1931)*, Santiago de Compostela. Museo do Pobo Galego, 17-19 de novembro de 2016. A publicación dos resultados áchase en fase de impresión cando se escriben estas liñas.

coñecer unha delas, en carta a Filgueira, para achegarnos á súa actitude nun traballo que consideraba colectivo:

Non sei a que “síntese xeográfica” se refire. O qu’estou dando en *A nosa Terra* é un concursido de cen mil cousas alleas que non sirven mais que pra vulgarización. Non embargante, eu coidaria comenente facer unha edición económica d’ela como meio d’instrución e aínda de porpaganda. Mais pra publicar o Seminario baixo a súa amparanza, teñen Vdes unha moi boa de Otero Pedrayo. A miña de *A Nosa Terra* non permito ademais que sália con nome de autor porque non podo dicir que sexa miña. É de trescentos mil. A de Otero tamén sirve pra instrución e porpaganda (Risco 1926)

Non posúe Risco unha ideoloxía exclusiva, senón coincidente cos coevos Antón Losada, Castelao, Ramón Villar Ponte, X. Vicente Viqueira, Xaime Quintanilla, Antón Villar Ponte e tantos outros aos que admira e cos que comparte ideas, algunhas delas xa existentes antes da súa chegada, como as que compoñen o galeguismo radical do mencionado no último lugar, autor da chamada definitiva para a constitución das Irmandades. O feito de que Beramendi, ao que nunca poderemos deixar de citar no referido a Risco, dedicase un extenso capítulo intelectual ao ourensán na súa obra *Historia do galeguismo político* (2007), seguiu alimentando a consideración do nacionalista ourensán como ideólogo illado dos demais. O motivo aducido para tratalo á parte é que a súa importancia “é comparable, á de Manuel Murguía para o galeguismo decimonónico” (Beramendi 2007: 469), pero o lector non deixa de percibir ese illamento en contraste coa imaxe transmitida de Murguía como gran xerador dunha nova etapa política e cultural. Xa se apuntaba en escritos anteriores este enfoque ao afirmar reiteradamente que a morte de Porteiro anulou a posibilidade de desenvolvemento dunha liña ideolóxica que se opuxese á risquiá, finalmente preponderante en 1920. Sen deixar de ser certo isto, todo contribúe a debuxar un Risco que impón implacablemente a súa idea e práctica políticas, malia convencerse o investigador Beramendi, a partir da consulta do arquivo de Antón Losada Diéguez, de que non estaba tan só nin era tan raro como o nacionalismo de posguerra o quixo retratar.

Afortunadamente, os traballos recentes sobre outros persoeiros do movemento, como os *irmáns* Villar Ponte ou Luis Peña Novo, ou sobre agrupacións nadas co fervor irmandiño de 1916 están a confirmar unha comunidade de ideas, de orixe risquiá ou non, que desmente o estereotipo dun Risco excéntrico. Haberá ocasión de recollelas nun futuro, xa que aínda non saíron a luz todos os traballos. Agora limitáremos a dar algúns trazos sobre as actividades do *irmán* e nacionalista Risco ata

a chegada da Ditadura e a posterior creación do Partido Galeguista en 1931, fin do período irmandiño. Tomaremos como base principal a correspondencia con Losada, afondando nunha liña que iniciamos co gallo da celebración do devandito Simposio sobre as Irmandades da Fala. Daquela, non puidemos abordar en toda a súa riqueza de matices a información que esta correspondencia singular encerra e que se completa coas cartas entre Risco e outros persoeiros. Apuntaremos, de camiño, que chama a atención a desaparición da correspondencia que debeu de ser a máis abundosa: a mantida con Castelao.

2. Incorporación e traxectoria do *irmán* Vicente Risco

Como acabamos de ver, a finais de 1917, Risco está actuando xa á beira de Antón Losada Diéguez e dos tamén por el chamados, Ramón Otero Pedrayo, Arturo Noguerol e Florentino López Cuevillas, para refundar unha organización cuxa cabeza fora Higinio Ameixeiras, *Hispanujo*, un personaxe que non suscitaba as simpatías do chamado *Cenáculo de Ourense* (Casares 1981b: 45). Tampouco non durou moito este Ameixeiras entre as filas dos proclives ao nacionalismo galego, pois participara nos actos da *Fiesta de la Poesía Gallega* en Ourense en xuño de 1917, á beira dos mornos rexionalistas Manuel Casás e José Rodríguez de Viguri. Con eles asinara un telegrama que se envía a políticos de peso no goberno asegurando a defensa da unidade da patria (Beramendi 2007: 447). Era esta unha mostra máis de que a reacción nacionalista española, durmida desde 1898, estaba asomando a cabeza, alertada polo plan de expansión do catalanismo da *Lliga*. Un ano despois, as bases para a reconstrución europea post-bélica do presidente norteamericano Thomas W. Wilson, insuflarían aire tamén en España ás aspiracións das nacións sen Estado:

Entonces explotó el nacionalismo español, siempre reactivo y siempre más potente de lo que suponían quienes lo daban por acabado. En algunas zonas asomó un regionalismo españolista que admiraba la vitalidad de la Lliga y reclamaba instituciones descentralizadoras bajo la intocable unidad de España, (...) (Fontana / Villares 2009: 472).

A finais de 1917, a prensa informa do discurso de Vicente Risco no banquete de recibimento de Francesc Cambó, presidente da Lliga co que os membros das Irmandades, aliados con outras forzas anticaciquís, se van presentar ás eleccións de

1918 (Casares 1981a: 51). Vicente Risco non procede do limbo. Nin sequera dunha torre de almafí que hai tempo abandonara. Desde 1909 está escribindo na prensa de Ourense artigos asinados cos pseudónimos “Rujú Sahib” e “Polichinela” en *El Miño*, diario liberal fundado polo tío de Florentino López Cuevillas, Vicente López. O director, Eugenio López Aydillo, estudoso do Rexionalismo e a literatura galega, cuxa vixencia lamentará ver periclitada á altura de 1914, lévao consigo á nova publicación, que vai dirixir en 1911, *Mi Tierra*. Nestas páxinas, Risco dedica interesantes artigos á situación da literatura galega. O seu diagnóstico é, e nisto anticipa en tres anos as conclusións de López Aydillo, que a práctica literaria no idioma galego se acha esmorecida e practicamente inexistente nese momento. Risco non fai máis que dar conta dun estado de cousas en relación co campo cultura galego ao afirmar que a literatura de contido e espírito galegos se está a desenvolver en castelán, con Pardo Bazán e Valle-Inclán á cabeza.

O ourensán exerce o periodismo de opinión, pois, nun ambiente próximo á Liga Agraria e ao Rexionalismo reactivado pola actividade de Solidaridad Gallega de pulo catalanista, o que nos fai matizar, uníndonos ás apreciacións de Carlos Casares (Casares 1981) a tallante afirmación de Beramendi: “Os seus primeiros pasos intelectuais caracterízanse por unha alleidade toral respecto do rexionalismo galego coetáneo e por un notable desinterese pola realidade e os problemas de Galicia, [...]” (Beramendi 2007: 469). Simultaneamente á súa fundación, o ourensán, xunto cos compañeiros de ingreso no movemento galeguista, está dedicado de cheo á composición e escrita de *La Centuria* (1917). Lanza a revista como *neosófica e novecentista* querendo recoller as herdanzas teosófica e dorsiana das que volve reforzado logo da súa estadía en Madrid (1913-1916).

Esa estadía tamén o deixa marcado pola súa experiencia como ateneísta, á beira dos xa mencionados. O Ateneo é un viveiro de teosofía, á que Risco, que fora fortalecido nestes saberes co encontro nas tertulias madrileñas con Primitivo Rodríguez Sanjurjo, se atopa tan entregado, que ofrece en conferencia os seus coñecementos sobre R. Tagore cando o poeta hindú recibe o Premio Nobel. En decembro de 1913, en carta a Javier Pintos Fonseca con motivo da separación da Loxia pontevedresa “Marco Aurelio” da central teosófica de H. Blavatsky, declara non querer pertencer oficialmente a ela por medo a represalias gobernamentais (Pereira 2010: 156-158). Por outra banda, un dos máis conspicuos ateneístas é Víctor Said Armesto, tamén experto en ciencias ocultas e reivindicador da lectura en clave galega do ciclo artúrico, en especial o relativo ao Santo Grial que relaciona co Cebreiro (Lugo). Acaba de ser nomeado para exercer a cátedra de Literatura Galaico-Portuguesa na Universidade

Central, por cuxa creación loitou desde a plataforma do Ateneo madrileño. Risco participa en Madrid no baquete de homenaxe ao titular o 2 de abril de 1914, celebrando un fito que quedará truncado antes de se iniciar, pola morte ese mesmo ano do polígrafo pontevedrés (Mascato, 205: 615).

Estes anos de primeira conflagración mundial e Revolución proletaria en Rusia sen dúbida determinan a decisión de Risco de tomar partido, como repercuten nos ambientes intelectuais galegos dando lugar a aparición de publicacións e agrupacións políticas novas. Risco emprende a escritura de *Las tinieblas de Occidente*, unha diagnose nietzschiana e pre-spengleriana detrás da que se atopa a idea milenarista do acabamento do mundo, que é unha das bases máis inamovibles do seu pensamento (Rodríguez González 2001). A redacción deste libro sobre a decadencia da civilización europea mergullada na Gran Guerra ocúpao ata novembro de 1918 e queda inacabada. (Risco 1918; 1990). Cando decide tomar partido con Losada Diéguez e Porteiro, *irmáns* de ideoloxía católica, máis ou menos carlista, máis ou menos social-cristiá, achega, como vemos, a súa formación nas aulas de Dereito e Pedagogía tanto como nos cenáculos artísticos vangardistas, os raros saberes teosóficos e o coñecemento do nacionalismo hindú a través de Rabrindanath Tagore (Risco 1913). Tamén achega a súa oratoria e participa nos mitins electorais de apoio á candidatura de Porteiro en Celanova na contenda electoral de febreiro de 1918.

Falecido Lois Porteiro no outono de 1918, quedan Losada e mais el para dotar de corpo ideolóxico ao nacionalismo do sur de Galicia, Vicente Risco vai ser promocionado como teórico do novo movemento en *A Nosa Terra* desde xullo de 1918. O resultado é a publicación en 1920 da *Teoría do Nacionalismo*. O libro, breve e en ocasións próximo ao estilo do xénero argumentativo do manifesto –apartados V e VI, en especial– conxuga o contido das bases do Manifesto da Asemblea Nacionalista de Lugo (1918), que son a partida de nacemento do nacionalismo galego, con adaptacións á doutrina de piares simbólicos que Risco toma da teosofía, como o mito da Atlántida (Rodríguez González 2001: 130).

Foi a Atlántida un continente histórico?

Pouco importa. A Atlántida, hoxe coberta pol-as augas salgadas do Océano, é un símbolo: é o símbolo da nosa civilización céltica, escurecida y-asoballada por unha civilización estrana e nemiga, que é a civilización mediterránea, traguida eiquí polo imperialismo romano, prototipo de todol-os imperialismos. (...)

O afundimento da Atlántida pode non ter que ver coa nosa orixe, mail-o seu rexurdimiento sinala unha finalidade ó noso porvir. Temos que restaural-a Atlántida en esprito y-en verdade, ou sexa en civilización.

Pra eso imos nós, os nacionalistas galegos, apurar total-as posibilidades da terra e da raza, y-adornarnos aixiña do presente, hastra que podamos chamar ó Atlántico *mare nostrum*... (Risco 2008 [1920]: 33-34)

A través de chanzos progresivos, acada un papel relevante no proceso político e cultural nacionalista no prazo de dous anos. Acción política e pedagogía nacionalista a través da arte son a dobre vía que practica man a man con Losada Diéguez e Castelao. Este último é para Risco a encarnación artística da nación galega: “il leva sempre a súa idea e sabe por qué e pra qué traballa, y-eu ben sei que de boa gana queimaría toda a súa obra, si d’elo dependese o porvir qu’il soña pra Galiza.” (Risco 1982 [1922]). Con el dirixirá a revista *Nós*, o mellor produto do seu labor segundo expresou máis dunha vez. Hoxe temos a empresa *Nós* como unha valiosa herdanza colectiva do pasado, esquecendo que de non ser polo traballo dun individuo concreto durante os tres primeiros anos cruciais que determinan se unha publicación queda fanada ou prosegue a súa andaina, non tería acadado a relevancia histórica que tivo na cultura galega. Veremos, pois, algunhas notas da súa correspondencia privada que iluminan o seu papel como editor, pero sobre todo como director da revista, especialmente entre 1920 e 1923, a que se deu en chamar primeira etapa de *Nós*. Logo o Seminario de Estudos Galegos fornecería contidos para a revista e Leandro Carré e Ánxel Casal ocuparíanse da súa impresión.

A continuación ocuparémonos dun dos temas aínda máis descoñecidos das Irmandades, como é a posta en marcha dunha sociedade secreta como instrumento político de resistencia nos vaivéns da política española de entreguerras, ategada de problemas. Imos limitarnos a entrefiar os datos –polo común breves ou indirectas referencias– para obtermos unha imaxe o máis nidia posible do proxecto en marcha da *Renaxenza Galega*, que Risco menciona na correspondencia con Losada como R.G., iniciais que deron pé, nalgunha ocasión tamén, á súa interpretación como *República Galega*. Os estudos sobre Risco (cfr. en especial Ventura 2000) apuntan ao empeño particular dun teósofo que xoga a mesturar orientalismos con nacionalismo galego porque non dá esquecido o seu pasado decadentista. Pois ben, trataremos de amosar a partir desas notas epistolares², que era un proxecto colectivo que non se pode aporner só a Risco, malia que este foi especial artífice da súa doutrina.

---

2 Citaremos as cartas orixinais por separado, dada a imposibilidade de facelo pola edición de Joaquim Ventura (2010), con erros de datación nalgunhas delas. Este libro non deixa de ser, por outra banda, a única maneira de que o público lector se achegue a estes documentos.

3. Risco escribe a Losada sobre a Revista *Nós* e a Sociedade Editora Nós

A primeira mención a unha revista failla Losada a Risco, pois este respóndelle en setembro de 1919 que lle parece boa idea. Un mes despois está ofrecéndolle artigos a el e a Castelao para “o voso boletín”, que supomos podería tratarse dunha publicación diferente, aínda que en Pontevedra non están organizados como Irmandade da Fala (Risco 1919d, 1919e). En resumo, *Nós* é unha idea de publicación de Losada que se funda en Pontevedra en xuño de 1920 apadriñada por Castelao cando propón para ela o nome do seu Álbum *Nós* (Risco 1927).

O primeiro libro da editora é *Ermo*, de Antonio Noriega Varela, poeta utilizado por Risco para galeguizar o Ateneo de Ourense e acompañar a Ramón Cabanillas no parnaso nacional. Quere Risco que este volume sexa un “ensaio de edición digna” para o libro galego e o impresor elixido vai ser o que tivo *La Centuria* (1917), A. Otero, que se interesa tamén pola revista que van elaborar (Risco 1919c). O libro sae cos nomes de Losada, Risco e Noguerol como editores en xuño de 1920 e o plan é enviar entre 500 e 600 exemplares aos galegos de América, que prometeron subvencionalo. Polo pronto, cada un dos editores porá case 100 pts. Tarda aínda uns meses en se distribuír polas librerías e fóra de Ourense, para irritación de Risco, que está a traballar tamén co lanzamento da revista *Nós* e ve que todo pode acabar empantanándose, como lle ocorreu con *La Centuria*. Losada anda desaparecido ese verán, e Risco tolea con *Nós*, a Irmandade e o libro de Noriega sen distribuír. O enfado con Noriega un ano despois fai que se arrepinta de editarlle o libro, canto máis polo feito de que nese momento non teñen cartos para publicar un poemario de Victoriano Taibo. Pero en 1928 as augas volven ao seu rego, e Risco en “Da Galicia Renascente” daralle un posto senlleiro a Noriega, que coñecía de moitos anos atrás (Risco 1928).

En canto á revista, abonda con ver a cabeceira do número 1 para comprobar que é unha empresa do eixo nacionalista de Ourense / Pontevedra: o director, xefe e secretario de redacción e redactores son, respectivamente, Risco, Prado Lameiro, Gallego, Cabanillas, Castelao, Losada, Otero e Cuevillas. Antes de sacar do prelo ese primeiro número, quere Risco que se reúnan axiña os que van formar a empresa editora como socios: Cabanillas, Losada, Noguerol, Castelao, Otero Pedrayo e el mesmo. Pensa que despois do verán deben deixalo medio feito. Os tres primeiros deberían decidir a forma de fundar a sociedade, pois o resto, di, non entenden destas cousas (Risco 1920d). A finais de agosto quéixase Risco de que só están a traballar Castelao e mais el (Risco 1920a). A mediados de outubro está contento de novo ao ver que para a revista hai redactor xefe, Xavier Prado, *Lameiro*; e secretario,

Xulio Gallego. Pero non deixa de esporear a Losada: dille que ten que escribir como xeito de actuar. Non abonda con discorrer cousas para que outros fagan. El, Risco, non pode quedar só ao mando de *Nós*, porque o resultado sería unha “literatada mais, millor que as outras, pro literatada!” (Risco 1920c).

Un mes máis tarde, Risco está entusiasmado coa acollida da primeira entrega e prevé un segundo número moito mellor. Nel escribe por fin Losada un artigo, “Teoría cuasi-trascendental da velocidade”, orixinado na teoría de Einstein e aplicado á evolución da vida social cara á deshumanización capitalista e comunista. Pídelle unha continuación Risco para o nº 3 e tamén, que sexa o administrador de *Nós* en Pontevedra, en vista de que Castelao vai marchar á viaxe pensionada pola Junta de Ampliación de Estudios por Europa (Risco 1920e).

A raíz da saída da revista, as relacións entre as Irmandades refórzanse e mesmo a Irmandade de Ourense coñece un renacemento. O éxito é grande, non dan repartidos exemplares a quen llelos pide e Risco comunica axiña a necesidade de contratar anuncios para soste a revista (Risco 1920f). Os gastos que supón sacar un número do prelo van en aumento e Risco sabe que as contas non van saír. Aguilloa a Losada e os demais para conseguir anunciantes, e como non lle dan tino, termina deixando nas mans de Noguerol a contabilidade de *Nós*. Xa en marzo de 1921 albisca problemas económicos serios e ten unha idea que conta co apoio de Castelao e agora quere trasladar a Losada e aos demais para coñecer a súa opinión: faceren unha revista en común cos portugueses. Xórdelle a idea despois de coñecer a nova de que en Coimbra, Augusto Casimiro propuxéralle a Esterlich facer unha revista catalano-portuguesa. Pensa ir a Portugal e ver que se pode conseguir. O resultado foi nulo, pero o intento, magnífico: “Díse xeito, os portugueses poderían axudarnos a soste *Nós*, ampliárase a tirada, circularía na numerosísima colonia galega do Brasil” (Risco 1921a).

Aínda pasarán meses sen conseguir a sociedade, con Otero como o derradeiro en asinar: “O Ramon Otero aínda non firmou a famosa constitución de *NÓS*” (Risco 1921e). Hai en total sete socios: Losada, Castelao, Cabanillas, Otero Pedrayo, Lameiro, Noguerol e Risco. Os estatutos, malia a falta de sinatura de Otero, son publicados no nº 7 da revista, do 25 de outubro de 1921. Aínda en abril de 1922, Risco quéixase de que Arturo Noguerol non foi levar ao Goberno os Estatutos da Sociedade (Risco 1922b).

No verán de 1923, a ruína vai provocar o peche –logo resultará temporal– da revista, o ben máis prezado para Risco de toda a actividade nacionalista. Hai tempo, como vimos, pasou o control das contas a Noguerol coa supervisión de Losada, e

agora é Calviño quen, dende Coruña, lle trae as contas oficiais que Nogueroles ten sen resolver. Risco entón ofrécese para quedar el ao cargo dunha revista de só dúas follas (Risco 1923) e bromea coa figura do *derradeiro* en tempos milenaristas.

Ata aquí, os apuntamentos sobre esta primeira fase da revista nas mans, case en exclusiva, de Castelao e Risco.

4. *Renacenza Galega*, organización secreta

A *Renacenza Galega* aparece coas siglas que a ocultan, *RG*, desde a terceira das cartas de Risco a Losada que se conservan, datada o 16 de Nadal de 1918. Tras a escritura da data, lese: “Ano I da *RG*?” (Risco 1918b), con referencia ao ano que vai rematar e que pasa á historia das Irmandades como o do nacemento do nacionalismo galego na I Asemblea, en Lugo. A devandita mención significa que xa é un tema falado entre eles. Trataríase dunha vía de organización política paralela e secreta non sabemos se nese momento restrinxida aos compoñentes do eixo nacionalista Ourense-Pontevedra (Cabanillas, Castelao, Losada, Risco e algún máis da Irmandade de Ourense) ou se tamén con inclusión dos *irmáns* do Norte, liderados pola IF da Coruña. Se se tratou do primeiro dos casos, esta organización secreta podería interpretarse como unha resposta á forte tradición masónica dos *irmáns* republicanos da Coruña, aos que Losada, Risco e adláteres queren, supoñemos nós, contrapor unha organización semellante que asegure a fidelidade e axuda mutua entre os membros xuramentados. Ligáriase asemade á tradición ocultista, viero que conduce á creación da *Orde Galega do Sancto Graal* cando se produza a separación da Irmandade da Fala coruñesa da ING. E atreveríamonos a dicir que se liga tamén á tradición das seitas cristiás, como a carlista onde se forma Losada.

Daquela, Risco e Losada comparten, á beira doutros *irmáns*, proxectos de sociedade masónica que se explicitan a raíz da pretensión dos coruñeses de convocar asemblea aberta a non afiliados para intentar entrar con novas complicidades nas eleccións municipais de 1919: “O Nogueroles opina, e ten razón, que o hermetismo y-o exclusivismo son a nosa úneca e verdadeira forza. Esa amplitude vai contr’as nosas ideas de sindicación masónica” (Risco 1919d). Unha organización deste tipo viría ben, deberon de pensar, en tempos de presión política centralista como os que viven e comenta Risco na primeira das cartas, na que o tópico *O tempora!* lle serve para encetar o diálogo cun xefe ao que aínda trata de *vostede* (Risco 1918a).

Na *Teoría do nacionalismo galego*, Risco cita o modelo no que sen dúbida se inspiran: “os *carbonarios* en Italia, os *fenianos* en Irlanda, a *Hetairia* en Grecia” que,

ligando vontade nacionalista á existencia natural das nacións están a lograr a liberación das que se atopan asoballadas en Europa: “É aínda esa vontade y-esa fé as que fan as audacias d’eses admirables *sinn feiners*, irmaus nosos da verde e triste Irlanda...” que levan enfrontándose aos ingleses nunha guerra iniciada en xaneiro de 1919 (Risco 1920b: 8). Cómpre lembrar que desde o s. XIX existía unha Irmandade Republicana Irlandesa fundada en 1858 e que tivo a súa réplica na Irmandade Feniana dos emigrantes irlandeses en Estados Unidos e unha importante participación na loita pola independencia.

Velaí a conexión de Risco, a través da Irlanda celta, irmá de Galicia, coa idea matriz da súa doutrina nacionalista. Risco tómaa dos primeiros historiadores do s. XIX, como José Verea y Aguiar, e mais especialmente, dos rexionalistas M. Murguía, B. Vicetto, E. Pondal e A. Brañas, para dotar de prestixio o movemento galeguista. Acorde coa idea da *soberanía estética de Galicia*, de Xaime Quintanilla, Risco está convencido do poder suxestivo, mesmo pedagóxico, da arte simbólica. Neses antecedentes procura a lexitimación histórica pola verdade poética. Ofrece tamén unha versión galega do nacionalismo hindú e a creación budista, cando escribe a Losada que son eles os creadores dun Pobo, empregando unha expresión de vangarda teosófica que aparece non por casualidade no editorial que abre o primeiro número da revista *Nós*. A corrente católica do rosacruzista Sar Péladan, cita constante nos seus traballos, termina de reforzarlle a idea da coroación de todas as relixións polo cristianismo celta. Con el funde orientalismo con atlantismo, seguindo o camiño que lle sinala en Alemaña Rudolph Steiner, fundador da Antroposofía (Rodríguez González 2001: 67-69).

Risco ten noticia, a través dun traballo de Francisco Tettamancy, dunha festa druídica celebrada en Galicia en 1903, e o amigo Philéas Lebesgue fálalle da recuperación dos rituais na Bretaña a través dos Dorseed. Co pseudónimo S[peradan] N[amaquizos], en 1919 escribe en *A Nosa Terra* sobre a Galicia céltiga, certos detalles do ritual (os símbolos do corno e da espada rota) e a necesidade de unirse ao costume reavivado no s. XX de celebrar festas druídicas ateigadas dun simbolismo que apunta á unión dos pobos célticos. Tamén reproduce tríades bárdicas que adoptan un cariz masónico nas páxinas de *A Nosa Terra* (Risco 1919a, 1919b). O poeta e crítico bretón publica no primeiro número de *Nós* traducións francesas de versos de Cabanillas, Noriega Varela e López-Abente, cunha introdución na que Galicia non perdeu a memoria das orixes célticas (Lebesgue 1920: 9). En definitiva, o ourensán quere seguir este modelo porque cre no rendemento pedagóxico que para a concienciación galega tería a recuperación e posta en práctica de xuntanzas druídicas como os Gorseed bretóns.

Por outra banda, toda sociedade secreta debe contar cun código de comunicación exclusivo entre os membros, de xeito que Losada lle pide a Risco que prepare un, e algunhas cartas vemos o xogo de escritura encriptada no que entran os correspondentes. Atendendo, polo que semella, a unha demanda de Losada de posibles propostas, Risco envíalle un texto adxunto á carta –hoxe desaparecido– con tres versións de cripto-escritura onde elixir: alfabética, ideolóxica e a que finalmente parece que aconsella: “unha especie de barallete-sánscrito que pode empregarse de seu sen outro auxilio” (Risco 1920e). O artista da vangarda que é Risco dá, como vemos, un sentido transcendental ao xogo que, como tal xogo, produce diversión. Na mesma carta escribe o primeiro dos tres textos que se conservan desta “lingua trampito-sánscrita”, mestura do sánscrito que Risco coñecía ben co trampitán de Xan da Coba (1829-1899). Este fora unha coñecida figura popular ourensá, inventor e poeta creador dun idioma de seu co que compuxo a zarzuela *A trampitana*.³ Envíalle Risco esta frase a Losada para que faga o seu primeiro exercicio enchendo o oco: “Ya, at Satrapah, Mowgli tanou Maharishi Baggera bana thalet a Jakala..... Bageera xanou ay Kalikatta” (Risco 1920e).

Os nomes propios, como se pode ver, están tomados da novela *O libro da selva* (1894), de Kipling, tamén membro dunha loxia masónica británica do Punjab, na India. Son moitos os nomes propios que deben manexar entre eles e Risco pensa que o inconveniente que presenta o código é por desgraza non ser apto para encubrilos. En cambio, afirma, ten a vantaxe de que se pode usar na comunicación oral. Cando Risco vaia dando conta a Losada dos éxitos da recepción da revista, enviaralle algunhas notas nese trampitán. Do rendemento práctico destes códigos e outros que cos anos chamará “especie de taquigrafía ideolóxica” dá conta unha carta inédita de Risco a Luz Pozo Garza e o seu esposo (Risco 1950): seguiu practicando escrituras en clave, máis taquigráficas que crípticas, para os seus traballos de campo e enquisas por Galicia.

Entre brincadeiras e necesidades reais, o proxecto de RG segue adiante. Uns días antes de celebrarse a III Asemblea, en abril de 1921, Risco anticípase ao fracaso das propostas que van levar, encamiñadas a lograr unha acción unitaria e constante das Irmandades. Se tal sucede, é dicir, se falla a “organización sistemática da acción”,

---

3 Amais diso, o trampitán é un antecedente, non xa dos versos do vate de *A sagalfuga de J.B.* (1972) de Torrente Ballester, senón tamén da jitanjáfora dadaísta e doutros xogos cripto-lingüísticos semellantes.

suxire organizar unha Federación Galego-Bracarense, non oficial, para actuar os da zona consensuadamente (Risco 1921b)

Daquela, Ramón Cabanillas, vate dos agrarios que foi elevado por Porteiro a poeta das Irmandades, vai ser unha canle axeitada para transmitir o que Risco redacta ao longo de 1921 como a Historia épico-mítica galega. Toda nación ten unha epopea, e Cabanillas pode versionar as prosas de Risco para lograr a epopea mítica de Galicia seguindo a corrente estética do momento. Para Risco, esa corrente é un modernismo galego autóctono, afastado do importado de Madrid, que el chama *foulardismo*, seica pola deformación das chalinas modernistas que aboian en *Luces de Bohemia* (1920) do seu por tempos admirado ou deostado Ramón del Valle-Inclán. O *foulardismo* é, xa que logo, unha creación deleznable dos ridículos seguidores de Valle (Risco 1922c).

Os nacionalistas de Ourense entran na III Asemblea en Vigo co propósito de lograr que deixe de ir cada irmandade polo seu lado e que o Directorio funcione de verdade. E saen dela convencidos de que o nacionalismo vai empezar a actuar unido e coordinado. Agora hai un Consello Permanente no que figura Risco e non Losada, seica porque este parece preferir non estar, e non pola súa perda de influencia na organización. Vén sendo esta última unha interpretación de Beramendi, para nós demasiado tallante mentres non se engadan probas máis evidentes (Beramendi 1985: 135):

Na miña vida noutra me volvo meter, y-ademais digoche o seguinte aceutei de mala gana ser do Consello ise permanente que nomearon, pro coma non vexa que ti estás de acordo co que se fai ou o que se vai faguer, se vexo que ti tes intención de t'arredar de nós, coma me dá a atender a túa carta, eu renuncio co prestesto de ter qu'arranxalos meus asuntos no Castro e xa me non ocuparei mais que de Nos e da Mocedad d'Ourense. (Risco 1921c)

Beramendi asegura que o partido secreto foi unha cuestión debatida na Asemblea de abril de 1921 en Vigo. Non o pode deducir, desde logo, da carta de Risco que cita, a enviada o 26 de maio e que vimos de citar (Risco 1921c). Nela Risco agradece o pésame que Losada lle enviou pola morte do pai e confesa que lle doe que na misiva tamén expresase o seu encabuxamento con el, ata o punto de amosarlle a súa desconfianza e a súa intención de saír fóra da Irmandade Nazionalista. Risco quere que sexa máis claro e que explique exactamente que lle molestou da súa actuación na Asemblea. Vai repasando posibles motivos. Un deles podería ser o feito de que Risco soubese da intención de Ramón Villar Ponte, Víctor Casas e Ricardo Carballal de

celebrar unha xuntanza secreta. Risco non lles respondeu nada en concreto cando llo comunicaron porque quería consultalo antes con Losada, e como non se volveu falar do tema, esqueceuno. O caso foi que na III Asemblea, Losada calou e só falou Risco amosándose máis radical que nunca –pola rabia, escribe escusándose na carta, de ver que non se fai nada (Risco 1921c)–.

En 1921 andan en conversas cos da IF da Coruña para estender a R.G. e que todos poidan participar na creación dun partido nacionalista oculto da luz oficial da España imposible. Non é casualidade que eses meses está tendo lugar a guerra pola independencia de Irlanda, que terminará coa tregua de xullo, previa á declaración do Estado Irlandés en 1922, conseguido con sangue e bágoas.

Beramendi data en setembro ou outubro de 1921 un manuscrito onde Losada fai unha especie de esquema de cuestións neoescolásticas: preguntas e respostas sobre o significado dos termos relativos á definición, finalidade e organización da que chama *Renacenza Galega*, que achou entre os papeis do profesor ourensán (Beramendi 1985: 135; Losada 1985: 291-293). Tamén informa ao respecto da carta de Víctor Casas a Fermín Penzol do 14 de setembro de 1921 na que aquel conta a viaxe de embaixada de Rodríguez de Vicente á Coruña para explicar a organización desa R.G. Casas completa entón as siglas como “República Galega”, cousa que nese momento é coherente co propósito de organización dun partido clandestino fóra do estado español oficial (Beramendi 2007: 671). Queda, non obstante, a dúbida de se non se seguiría tratando dun proxecto secreto do Sur e dos *irmáns* do Norte e grupos de Madrid e América que os apoiaban: o devandito Víctor Casas é un deles.

A RG púxose en marcha en outubro de 1921, como proba documentalmente unha carta do día 25 dese mes: están a funcionar cada un dos membros do núcleo Ourense / Pontevedra no seu cargo -a excepción de Castelao, ausente pola viaxe europea- (Risco 1921d). Con Risco na presidencia, Losada é o Moi Honorable Irmá Conselleiro de Táctica da R.G.; e Noguerol vén sendo Irmá Conselleiro de Economía Social. Non se mencionan máis nomes, aínda que podemos engadir o de Rodríguez de Vicente, *Xoselín*, pola carta que citamos máis adiante. E sabemos, por outro lado, que Risco aceptara a presidencia da R.G. só durante os seis primeiros meses, porque tiña proxectado casar en maio de 1922 (Risco 1922a).

O entusiasmo dura pouco: non atopa eco apenas a chamada: “Escribiu o Xoselín aceptando o cargo por obediencia, pero non mandou adhesión ningunha á R.G. de xeito que non se sabe de quen se pode dispoñer [...]. O irmá a quen eu encarregara de comunicalo da R.G. en Santiago, veuse de pronto sen poder facelo.” E Risco conclúe, poñendo o ramo á desfeita da organización clandestina: “O

que me volva falar da RG coidarei que se quere rir de min”. Ao final, pregúntalle a Losada se non poderían organizala entre eles os dous, mais Castelao, Noguerol, Xoselín, “pra obrarmos pola nosa conta sen consultar a ninguén?”. Aínda que teñan que cambiarlle o nome e convertela en sociedade secreta dentro da irmandade nacionalista (Risco 1921d).

O asunto retómase coa fundación da ING na Asemblea de Monforte de 1922. Risco, que non quería ser o xefe, aparece no posto, presidindo unha ING visible. Visible, pero con estratexias, de novo, de sociedade secreta: Beramendi dá conta dunha circular interna, na que por un lado se mencionan as consellerías da ING: de Relacións (Risco), Espallamento (Losada), Publicidade (R. Blanco Torres), Economía Social (Noguerol), Finanzas (F. López Cuevillas) e Segredaría Xeral (Alfonso Vázquez Monxardín); e por outro lado instrúese sobre a organización dunha rede de tríades en cada vila galega para entretecer un circuíto de información con centro no Conselleiro Supremo. (Beramendi 2007: 671, 688).

Un importante legado desta RG é a doutrina e ritual da *Moi Nobre Orde Galega do Sancto Graal*, sociedade de fasquía masónica que, pola perfección acadada ao longo das páxinas do manual, debeu de funcionar máis tempo do que supoñen os que consideraron isto un xogo delirante. Está estreitamente relacionada co proxecto de elaboración, entre Risco e Cabanillas, da historia mítica ou, como prefere dicirlle o primeiro a Losada, *ciclo épico relixioso*, en prosa e verso, para o cal se puxeron de acordo os dous escritores en xaneiro de 1922 (Risco 1922a).

Coa desfeita na Ditadura, a organización secreta queda en estado latente. A finais de 1924 e principios de 1925 parece rexurdir o proxecto no período último do réxime militar (Risco 1926; Beramendi 2007: 747). Mesmo o ourensán volverá escribir arredor das xuntanzas druídicas e o panceltismo desde *Nós* en 1929 (Rodríguez González 2002). Risco, nestes anos cruciais para o rexurdir nacionalista, combina o legado de Losada á súa morte coa contemporización coas urxencias, agora si, da vida política española: en *El problema Político de Galicia* (1930), libro redactado nos anos finais da Ditadura, vaise autodefinir nese momento como *nacionalista liberal*. Así o fai saber tamén en carta a Filgueira Valverde: –“no liberalismo hai pol-o menos unha cousa soila boa: a liberdade”. Finalmente, durante a II República renuncia a seguir contemporizando con partidos da esquerda por el aborrecida e afonda no misticismo teosófico. Así, lanzará desde *Nós* un artigo titulado “A leenda do Graal”.

No fondo, nunca deixou de enlazar a súa teoría política –de propaganda pedagóxica, isto é, de parábola e narración mítica– coa obra pioneira de Sáinz Armesto en Galicia e a teoría antroposófica de Rudolph Steiner.

5. Coda

Noutro lugar ocupámonos da degradación da que foi obxecto Risco na historiografía do galeguismo cultural, manifestada no cambio do lema de Ricardo Carballo Calero, “Xeración de Risco” á “Xeración Nós” (Rodríguez González 2009). Cen anos despois, rexorde na nomenclatura metatextual a “Xeración do 16”, que fora o título do discurso de ingreso de Ramón Villar Ponte na Real Academia Galega en 1951 (non publicado ata 1977). O feito de que o nome de Vicente Risco no apareza nesta alocución respostada por Ramón Cabanillas pareceunos no seu día unha actitude de castigo contra o antigo correligionario ao que non se lle perdoaba a *traizón*. Temos que autocorrixirnos despois de revisado o texto e a historia metatextual e desculparnos por malinterpretar a conduta de Ramón Villar Ponte, que expresa a intención de homenaxear os persoeiros xa desaparecidos, e daquela, non mencionar nomes dos aínda vivos, fóra de quen lle contestaba o discurso. Mencionar os vivos supoñía poñelos en perigo no Réxime. Ramón Villar Ponte ten, lonxe dunha actitude de desquite, a valentía de dirixir as súas loas a Castelao, acabado de falecer no exilio. Por outra banda, é certo que non menciona o Grupo Nós e minora a súa importancia ao colocar a revista *Nós* no ámbito do Seminario de Estudos Galegos. É, pois, Ramón Piñeiro o primeiro que condena a Vicente Risco, e faino no limiar ao libro de Ramón LUGRÍS para enfrontalo á figura que daquela están a mitificar, Ramón Otero Pedrayo. Paco del Riego, desde Galaxia, decide manter, porén, aínda que sexa con respiración asistida, a estrela nunca extinguida de todo de Vicente Risco. Ao fin e ao cabo, non era un persoeiro intelectual recoñecido de todo na España de Franco, que o toleraba pero non o deixaba entrar no canon nin sequera pola porta neo-católica, que lle pechaban pola súa heterodoxia.

Volvendo á reflexión que faciamos ao principio, seica esteamos habituándonos a tomar a guerra civil como un feito máis no decorrer da nosa historia, deixando de advertir o seu carácter extraordinario como acontecemento de terror e morte. Foino especialmente alí onde triunfou o golpe de Estado, e en Galicia as últimas investigacións revelan que a represión fora máis violenta, se cabe, do que xa se sabía. Un acontecemento tal, deixa unha ferida profunda, aínda hoxe non estiñada. Risco escolleu vivir malia pagar un prezo moi alto pola súa falta de valentía. A historia xa dictaminou sobre o seu comportamento a partir de 1936. Xulgar a súa actividade entre 1917 e 1936, facendo unha proxección cara ao pasado do seu comportamento a partir de 1936, suporía obter unha realidade deformada. Ou o que é máis ridículo: silenciar unha realidade, borrarla da historia.

Os resultados da conmemoración en 2016 que se está a prolongar polo extenso eido de estudos imposible de abranguer en menos de dous anos, están sendo, ao noso parecer, moi positivos: estase a compoñer o mosaico dun movemento que foi colectivo en todas as súas facetas. Mover ou borrar un elemento repercute en todos os demais, pois as regras do campo social evidencian que se tratou dun sistema. Terxisversar ou facer desaparecer a achega dalgún dos seus facedores tería grave repercusión no estudo do que se revela como un sistema de membros interrelacionados. É preciso, nunha segunda fase de análise, ir apoñendo a cada un dos protagonistas irmandiños tal ou cal idea, tal ou cal actividade. Seguramente entón o nome de Risco aparecerá axeitadamente situado.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- B[eramendi], J[usto] G. / J.M.G.R. (1974): “Vicente Risco”, en Ramón Otero Pedrayo (dir.), *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. 27, Santiago de Compostela, Silverio Cañada: 13-20.
- Beramendi, Xusto G. (1981a): *Vicente Risco no nacionalismo galego*. 2 vols., A Coruña: do Cerne.
- Beramendi, Justo G., (1981b): “A idea da historia en Vicente Risco”, *Orense*, nº extraordinario: 31-38.
- Beramendi, Xusto G. (1984): “Ideoloxía e política en Vicente Risco”, *Grial*, 86: 428-440.
- Beramendi, Justo G. (1985): “Antonio Losada: Tradición e Nacionalismo”. En Losada (1985): 99-137.
- Beramendi, Xusto G. (2007): *De Provincia a Nación. Historia do Galeguismo Político*. Vigo: Xerais.
- Beramendi, Justo G. (2016): “Risco, teórico do nacionalismo”, en Luís Cochón (coord.), *Arredor das Irmandades da Fala. Pensamento, política e poética en Galicia (1914-1931)*. Vigo: Xerais: 97-110.
- Bourdieu, Pierre (1991): “Le champ littéraire ». *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 89, septembre: 3-46.
- Casares, Carlos (1981a): *Vicente Risco*. Vigo: Galaxia.
- (1981b): *Ramón Otero Pedrayo*. Vigo: Galaxia.

- (1993): “A tertulia de Vicente Risco”. *A Nosa Terra. A Nosa Cultura* 14: 5-8 (reproducida, con algunha corrección, en 1998: *Un país de palabras*. Vigo: Galaxia. 97-108).
- (1998): “Escritores no inferno e no purgatorio”. En *Un país de palabras*. Vigo: Galaxia: 87-108.
- Ínsua, Emilio Xosé (2016): *A nosa terra é nosa!. A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*. A Coruña: Baía Edicións.
- Lebesgue, Philéas (1920): “As letras galegas en Francia: Poetas de Galizia”. *Nós* 1: 9-11.
- Losada Diéguez, Antonio (1985): *Obra completa*, edición de Justo G. Beramendi, Vigo: Xerais.
- Mascato Rey, Rosario, “Said Armesto y el proceso para la creación de la Cátedra de Literatura Galaico-Portuguesa en la Universidad de Madrid (1909-1914)”, en Carlos Villanueva e alii (eds.): *Víctor Said Armesto e o seu tempo: perspectivas críticas*. A Coruña: Fundación Barrié / Museo do Pobo Galego / Deputación de Pontevedra: 593-621.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1994): “Risco no feixismo. Achegamento á trabe de alquitrán”, *Trabe de Ouro*, 18, 04-06: 25-37.
- Pereira Martínez, Carlos (2010): *A Galicia heterodoxa*. A Coruña: Espiral Maior.
- Risco, Vicente (1911a): “De literatura gallega: De los precursores a los contemporáneos”, *Mi Tierra*, 1ª quincena de julio: 4.
- (1911b): “De literatura gallega: Los Contemporáneos”, *Mi Tierra*, 2ª quincena de julio: 10-11.
- (1913): “Rabindranath Tagore (premio nóbel de literatura)”, *La Palabra*, 17-18, octubre: 25-39.
- (1918a): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], 06/11, Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1918b): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], 16/12, Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1919a), “O druidismo no século XX”, *A Nosa Terra*, 93, 5-VII: 1.
- (1919b), “Triadas druídicas”, *ANT*, nº 94, 15-VII, p. 2.
- (1919c): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], [circa 09], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1919d): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], [circa 10/10], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1919e): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], 13/10, Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.

- (1920a): “Carta a Antón Losada Diéguez”, Ourense, 28/08, Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1920b): *Teoría do nacionalismo galego*, Ourense: Nós.
- (1920c): “Carta a Antón Losada Diéguez”, Ourense, 15/10, Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1920d): “Carta a Antón Losada Diéguez”, Ourense, 26 [/10], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1920e): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], [circa 11], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1920f): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], [circa 12], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1921a): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], 10/03, Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1921b): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], [01/04], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1921c): “Carta a Antón Losada Diéguez”, Ourense, Día de Corpus [26/05], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1921d): “Carta a Antón Losada Diéguez”, Ourense, 25/10, Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1921e): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], [11], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1922a): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], [01/1922], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1922b): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], [04/1922], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (1922c): “Do *Máis alá* e mais do *foulard*”, *La Zarpa*, 15/07.
- (1923): “Carta a Antón Losada Diéguez”, [Ourense], [verán], Arquivo Fundación Antón Losada Diéguez.
- (circa 1926): “Carta a Xosé Filgueira Valverde”, Arquivo Filgueira 312-43, Museo de Pontevedra.
- (1927): “A revista Nós”, *Céltiga*, 62, 25/07.
- (1928): “Da Galiza Renascente”, *A Nosa Terra*, 255.
- (1950): “Carta a Francisco Vázquez Ramudo y Sra. [Luz Pozo Garza]”, inédita.
- (1981 [1922]), “O artista, o home”, en AA.VV. (eds.): *Prosas de Risco en La Zarpa (1921-1923)*, Ourense: Instituto de Estudos Ourenseiros P. Feijoo.

- (1990 [1918]): *Las tinieblas de Occidente. Ensayo de una valoración de la civilización europea*. Edición de Manuel Outeiriño, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- (1990 [1918]): *Doutrina e Ritual da Moi Nobre Orde Galega do Sancto Graal*. Ed. de Joaquim Ventura, s.l.: Xunta de Galicia.
- Rodríguez González, Olivia (2002): “O significado do celtismo en Vicente Risco”, en Antonio de Toro (coord.) *As nove ondas. I Simposio Internacional de estudos célticos (edición electrónica)*. Coruña, Universidade da Coruña: 236-251.
- Rodríguez González, O. (2005 [1993]): *La obra narrativa de Vicente Risco*. Tese de Doutoramento de 1993, 371-513. Madrid, Universidad Complutense. Disponible en <http://eprints.ucm.es/3328/>
- Rodríguez González, Olivia (2009), “Carlos Casares e a xeración Nós”, *Anuario de Estudos Literarios Galegos 2007*: 74-85.
- Rodríguez [González] (2011a): “O silencio e a furia”, *El País*, 18/02, http://www.aelg.org/resources/centrodoc/members/paratexts/pdfs/autor80/PT_paratext7559.pdf
- (2011b): “Un referente para coñecer a nosa cultura”, *El País*, 25/03. http://elpais.com/diario/2011/03/25/galicia/1301051904_850215.html
- Salgado, Daniel (2011): “Vicente Risco como síntoma”, *El País*, 18/03. http://elpais.com/diario/2011/03/25/galicia/1301051904_850215.html
- Sampedro, Francisco (2011): “Risco: referencia de que e para quen?”, *El País*, 11/03. http://elpais.com/diario/2011/03/11/galicia/1299842311_850215.html
- Toro, Suso de (2011): “Vicente Risco, tráxico bufón; intruso perturbador”, *El País*, 25/03. http://elpais.com/diario/2011/01/28/galicia/1296213506_850215.html
- Ventura, Joaquim (2000): *O nacionalismo kármico de Vicente Risco*, Santiago de Compostela: Laiovento.
- Villares, Ramón / Moreno Luzón, Javier (dirs.) (2009): *Restauración y Dictadura*. En Josep Fontana / Ramón Villares (dirs.), *Historia de España. Volumen 7*. Barcelona: Crítica/Marcial Pons.

Ramón Cabanillas, o Poeta das Irmandades da Fala

Francisco Fernández Rei
Real Academia Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Ramón Cabanillas (Fefiñáns-Cambados 1876-1959) non era un home de acción, pero colaborou activamente, sobre todo cos seus versos, en diversos movementos socioculturais a prol de Galicia e da súa lingua. Uniuse ó agrarismo cando estaba en marcha; e posteriormente embarcouse nas Irmandades da Fala cando comezou a súa singradura esta organización nacionalista, activa entre 1916 e 1931, en cuxas iniciativas sociopolíticas participou.

Despois de anovar a linguaxe poética galega cos emblemáticos poemarios *Vento mareiro* (1915) e *Da Terra asoballada* (1917), o movemento irmandiño converteuno no “Poeta da Raza”. No 1926 acadou a cima da súa gloria literaria ó editar seis libros nun mesmo ano, pero logo foise distanciando dos “irmáns galeguistas” ata romper con eles na II República. Na etapa final do seu camiño longo volveuse embarcar na loita galeguista, converténdose no símbolo da cultura galega da posguerra, despois de que libros seus inaugurasen no franquismo varias editoriais de referencia, e en particular Galaxia.

Palabras chave: Literatura galega, Ramón Cabanillas, Irmandades da Fala, Galeguismo, Nacionalismo, *Da Terra asoballada*.

Abstract: Ramón Cabanillas (Fefiñáns-Cambados 1876-1959) was not a man of action, but he cooperated actively, especially with his verses, in various socio-cultural movements on behalf of Galicia and its language. He joined the agrarian movement when it was underway; and later embarked on *Irmandades da Fala* when he began his voyage in this nationalist organization, active between 1916 and 1931, whose sociopolitical initiatives participated.

After refresh the poetic galician language with iconic poems *Vento mareiro* (1915) and *Da Terra asoballada* (1917), the movement *Irmandiños* made him “Poet of the Race”. In 1926 reached the peak of his literary glory, he edited six books in the same year, but then went away from the “brothers galleguistas” and then broke up with them in the Second Republic. In the final stage of its long path he embarked again on the fight, becoming the symbol of galician culture of the postwar period, after which its books opened several publishers of reference in Franco’s time, in particular the Galaxia.

Key words: Galician Literature, Ramón Cabanillas, galeguism, nationalism, *Irmandades da Fala*, *Da Terra asoballada*.

Quero darlles os parabéns ós membros da Academia Galega que organizaron o ciclo de conferencias e debates sobre as Irmandades da Fala que, desde mediados do pasado xuño, se están a desenvolver en cidades e vilas galegas; e tamén lles quero agradecer a invitación que me fixeron para participar hoxe en Lugo nesta mesa de debate sobre tres figuras relevantes do movemento irmandiño, uns días antes do aniversario da celebración nesta cidade, os días 17 e 18 de novembro do 1918, da I Asemblea Nacionalista das Irmandades, de cuxa importancia histórica falou o introdutor e presentador da mesa Darío Xohán Cabana.

O manifesto aprobado nesa I Asemblea irmandiña, que asinaron, entre outros Lois Peña Novo, Vicente Risco e Ramón Cabanillas, foi pioneiro en aspectos como a defensa da cooficialidade da lingua galega ou a proposta de medidas para os problemas políticos e económicos de Galicia. Para min é un inmenso pracer compartir esta mesa co amigo Darío e tamén con Manuel Roca Cendán e Olivia Rodríguez, que moi ben coñecen o labor dos irmandiños Lois Peña Novo e Vicente Risco, como acaban de demostrar.

Na miña intervención voume centrar en diferentes aspectos da longa traxectoria vital e literaria do poeta e dramaturgo cambadés Ramón Cabanillas, que foi o mascarón de proa literario das Irmandades da Fala, creadas en maio do 1918 e disoltas no Partido Galeguista en decembro do 1931, e que de xeito unánime a historiografía considera que son o punto de arranque do nacionalismo galego contemporáneo. Intenso foi o labor desta entidade na reivindicación do uso da lingua galega, na actividade literario-cultural, na acción política e na elaboración doutrinaria, aspectos que debulla Emilio Xosé Ínsua nunha excelente e moi documentada monografía sobre as Irmandades da Fala (Ínsua 2016).

1. Un “home sin biografía” que escribe como quen fai cestos

Ramón Cabanillas escíbelle a Francisco Fernández del Riego unha carta datada en Cambados o 8 de agosto do 1948 cunhas breves notas biográficas¹:

Do demáis, nada: son un home sin biografía. Nacín o día 3 de Sanxuán do 1876, nunha casíña vella e probe, con patín, antre un pazo que fundóu un coengo de Compostela e unha praia que fixo persoalmente Noso Señor, na viliña de Fefiñáns,

---

1 A carta publicouse en Cabanillas (1976: 528-529) e reeditouse en Cabanillas (1981: 531-533). Reprodúcese o texto do 1976.

oxe axugada á vila de Cambados e por aquel entón anexo da freguesía de San Adrián de Vilaríño, onde fun bautismado nunha pía sagrada polo abade Pedro de Celanova fai arredor de dez séculos; mal estudéi un pouco de latín e filosofía en San Martiño Pinario; collín un barco ó tuntún e caín na Habana onde escomecéi a esborranchar copras; de volta, andiven unhas cantas segredarías de auntamento, desfaguendo entortos de picaresca municipal do rus; e, sin apouso nin repouso, vivín até o presente e espero pola morte. Nin qué decir ten que coñecín moitas xentes e vin moitas cousas, máis adivertidas que tráxicas, pero esos son contos pra matar o tempo unha noite de inverno, a carón da lareira. Fume e vento.

E a seguir, o poeta das Irmandades da Fala facía a seguinte valoración da súa obra literaria:

Dos meus versiños é mellor non falar: nin foron doadamente hinados nin, en boa parte, se deben a pulo persoal sinón a suxerencias e pregos alleos: a verdade é que esquirbín como quen fai cestos. Tampouco me pidas que siñale tídoos: ós tres días de arrematadas non me gusta ningunha das miñas composicións; anque che pareza cousa de fachenda, xúroche que é rotundamente así. Estóu cabo da rúa: dos eloxios, algúns débense a boa amizade, os máis foi cousa forzada polo noso movemento galeguista: ten presente que nos comenzos da miña laboura atopábame cáseque sóio na trincheira poética combatente, e como había que alporizar xente representativa bombeáronme sin ton nin son e cangáronme a cruz do ridículo “poeta da raza”.

Anos despois, cando Ricardo Carballo Calero preparaba un estudo introdutorio da *Obra completa* de Cabanillas editada en Buenos Aires, o 8 de novembro do 1954, Cabanillas escribelle desde Madrid para lle dar unhas notas biográficas. Igual que na carta a Del Riego, cóntalle que naceu nunha casa vella, cun vello patín de pedra, da viliña feudal de Fefiñáns; que estivo no seminario de Santiago e que o deixou para traballar no concello de Cambados “dez anos de oficial de contabilidade, moi a gusto, porque eu sempre fun sustantivamente un burócrata: nese tempo divertíme nas tascas, antre mariñeiros, e faguendo, ás veces, copras de rexoubeo. Lin todo o que atopaba por diante, porque sempre fun un leutor sin acougo, anque sin método”².

Por esa carta sabemos que foi en Cuba, a petición de Fontenla Leal, onde comezou a “esquirbir versiños nun galego de mala morte, porque nunca noutra me

---

2 A carta publicouse en Carballo Calero (1977: 11-13) e reeditouse en Cabanillas (1981: 525-529). Reprodúcese o texto do 1977.

vira e non tiña esquirto na nosa fala máis que unha versión de Maragall”. Logo vai contando como foron aparecendo os seus libros ata a edición d’*O bendito San Amaro* (1926), con indicación das persoas que lle suxeriron que os fixese. E a seguir, para ir rematando a longa carta, dille a Carballo:

O demáis é cousa sabida. Cando tiven destino burocrático desempeñéino sempre a concencia, e houbo moitos anos en que non esquirbín unha soia liña de xeito literario, adicado por enteiro ós traballos de oficina que, á verdade, entretéñenme máis que os versos e renden máis. Créame: eu fixen poesías como poidera ter feito canastas. Prégolle de todo corazón que lle adique o menor espazo posibre ós datos biográficos, que teñen pouquísimo intrés en casos como o meu, e que non seia brando no seu xuício, por moitas razóns: porque non teño vaidade de ningunha cras e moito menos literaria; porque nada espero nin quero, e os anos me deron unha sereidade inatacabre; e porque un xuício xusto fai moito ben ós que están comenzando a xornada.

Da lectura destas dúas cartas pode pensarse que é un home sen biografía e que foi un simple mandado á hora de escribir os seus libros. O propio Cabanillas recoñeceu que non é un home de acción; con todo, participou de xeito moi activo, sobre todo cos seus versos, nas singraduras en que se embarcou, como foi a das Irmandades da Fala. Como sinala Luís Rei (2009: 156) na crónica dos desterros e saudades do vate de Fefiñáns,

Sería un erro botar a conta de que a contribución de Cabanillas ás nacentes Irmandades era só cuestión de artificios líricos. O poeta estaba disposto a traballar para a feliz andaina do novo colectivo igual que anos atrás dedicara esforzos e ilusións ao artellamento de Acción Gallega en Cuba. Había, con todo, unha diferenza notábel entre o compromiso agrarista do pasado e a inmersión nacionalista do presente: daquela subírase a un carro en marcha, mentres que agora partillaba esforzos desde a fase inicial na construción do movemento.

Cabanillas ten unha rica biografía, con luces e sombras; non é ningún mandado e non é certo que fixese versos como se fixese cestos ou “canastas”. Unha das súas obsesións, xa antes do 1936, era a edición da obra completa. Preocúpase, e moito, polo galego que emprega, polo que acabou sendo un dos maiores forxadores do galego literario moderno, que retoca e púe, sobre todo a partir da 2ª ed. de *Vento mareiro* (1921). Nos anos finais da súa vida manifestou en varias cartas a súa obsesión pola recolleita do léxico enxebre e pola redacción dun dicionario do galego.

2. Anovamento da linguaxe poética galega

Entre a publicación d’*O divino sainete* (1888) de Curros e a aparición de *No desterro* (1913), a primeira obra de Cabanillas, transcorren 25 anos nos que se editaron diversos poemarios en galego, de escasa ou nula calidade poética e de moi escasa calidade lingüística. Non había na poesía de entre séculos renovación estética, o que alarmara, entre outros, a Murguía, que vía como perigaba o Rexurdimento literario galego que tanto custara erguer. A aparición dese primeiro poemario do cambadés e, sobre todo, a publicación de *Vento mareiro* (1915) supuxo unha sensación de alivio e de esperanza porque anovaban a linguaxe poética galega. Cabanillas era o poeta arelado e o poeta daquela necesario, louvado e respectado polo galeguismo.

No desterro (La Habana, 1913) contiña un prólogo de Basilio Álvarez, que dicía que xa se encontrara “al gran poeta que nos llevaron el día que enterraron a Curros”; con todo, pegadas da poesía civil de Curros só se perciben en “Camíño adiante” e nuns poucos poemas, porque predomina o lirismo neorromántico rosaliano, con mostras da estética modernista. Na 2ª edición desa obra, no 1926, incorporou poemas costumistas como “Serán do domingo” ou “O mentideiro” no que o protagonismo é o espazo urbano de Madrid onde vivira “desterrado”.

Cando se editou *Vento mareiro*, tamén na Habana, López Aydillo (1915) facía unha recensión deste “libro excepcional; uno de esos libros con los que más de una vez habréis soñado en la triste desesperanza de que jamás ha de ser escrito”. Para este correligionario de Cabanillas no redencionismo agrario, a obra significaba o revivir da lírica galega, “acorde con los tiempos de ahora, sin fosilizaciones ni arcaísmos, que continua el desarrollo de nuestra lírica después del lastimoso estancamiento que cronológicamente va de Curros a Cabanillas, con el vigor juvenil de una estética moderna y universal”. Para Eugenio López Aydillo, tratábase dun poeta tan forte como Curros, “y ha de ser más fecundo y más trascendental [in]novador de la lírica gallega que ninguno de los poetas de la pléyade de oro” (Cabanillas 1981: 607-608).

Porteiro Garea (1916) no discurso de fundación da Irmandade da Fala de Santiago o 28 de maio do 1916, á que se anotara o poeta cambadés, dicía deste: “Non é un sabio, é un poeta, un enorme poeta tan grande como Curros, e ca vantaxa de que os seus versos toman as formas que usan os grandes vates do mundo latino: Guerra Xunqueiro, Rubén, D’Anunzio” (Cabanillas 1981: 611-612).

En *Vento mareiro* hai lirismo, sentimentalismo, costumismo, modernismo, saudosismo e civismo. É un libro ecléctico cun texto como “Sono dourado”, gabanza da vida retirada e da vida campesiña en coherencia coa súa ideoloxía agrarista,

e textos co Cabanillas voceiro cívico do ideario agrarista, coma o himno “Acción Gallega”, “A un cacique”, “A fouce esquecida” ou “Lume no pazo”. A fouce e o lume eran símbolos da loita entre o poder e o escravizado campesiñado. Ademais, contén poemas modernistas como “A sombra do pinal” e “Da traxedia de Pierrot”, e textos cunha sentimentalidade tardorromántica, coma os agrupados na sección “Pombas feridas”. Unha das composicións coa maior concentración lírica é, sen dúbida, “Camión longo”, da sección “Cancións”.

Como sinalou Caride (1988), trátase do “poemario máis cambadés e consequentemente, paradoxalmente tamén, máis universal de Ramón Cabanillas”. Como indiquei no acto en que a RAG celebrou en Cambados o centenario deste emblemático poemario, Cambados está xa no propio título e na dedicatoria do libro, pero tamén en textos coma o citado “A sombra do pinal”, onde de xeito tan fermoso e tan moderno poetizou o piñeirral de Tragrove, enraizado nas laxes da beiramar (Fernández Rei 2015a: 570-772).

Na 2ª ed. de *Vento mareiro* (1921), con cuberta de Castelao, engade textos que afondan na ideoloxía social-patriótica, coma o “O galo negro”, “¡Miserere!” e “¡Terra!”, ou ben no modernismo, coma o “O primeiro madrigal”, coa mitoloxía culturalista propio da poesía modernista. E engade algún texto costumista como “Mariñeira” sobre o naufraxio dunha dorna, señora do mar da Arousa e un dos símbolos identitarios de Galicia ((Fernández Rei 2015b: 81).

3. *Da Terra asoballada*, epítome da loita das Irmandades

O terceiro poemario de Cabanillas, *Da Terra asoballada (poesías de loita)*, con cuberta de Castelao, editouse en Vilagarcía da Arousa no 1917. É o título do capítulo dos textos cívicos da 1ª ed. de *Vento mareiro* e contén a mesma dedicatoria desta obra (“A ti, meu Cambados, probe e fidalgo e soñador que, ó cantareiro son dos pinales i ó agarimo dos teus pazos lexendarios, dormes deitado ó sol, á veira do mar”). Para Xesús Alonso Montero trátase do libro máis compacto da poesía civil da literatura galega:

Non hai poema que non denuncie ou non combata unha miseria colectiva do vivir galego. Quero dicir que non hai poemas intimistas, ou paisaxistas, ou evasivos..., e o certo é que inda un libro como *Aires da miña terra* de Curros Enríquez contén algunhas páxinas alleas á poética civil.

No libro de 1917, inteiramente civil, figuran, entre outros, os poemas que en 1915 somente constituíen unha seución nun volume. ¿Qué é o que puido suceder

pra que Ramón Cabanillas, home de varias musas probadas, soio pulsase esta corda? Pois unha politización do poeta diante das protestas e levantamentos populares de O Porto do Son, Nebra, Narón, Amio e Sofán, algúns con mortos dabondo. Son os feitos que de algunha maneira están condicionando a feitura moral das estampas de *Nós*, o álbum que Castelao empezou a dibuxar no ano 1916, estampas –moitas delas– que deberían ilustrar os poemas de *Da Terra asoballada*. (Cabanillas 1980: 7)

É un libro en boa parte social, pero tamén é un libro político que fala de liberdade para Galicia e do papel que Castela xogou como causa das mágoas dos galegos. Este combativo poemario é froito do redencionismo agrario de Basilio Álvarez e do nacionalismo galego das Irmandades da Fala de Antón Villar Ponte, que ofrecían unha alternativa global á problemática social de Galicia. A partir desta obra a musa civil de Cabanillas vai esmorecendo; e cando no 1926 reedita *Da Terra asoballada*, agora só aparecen catro textos da primeira edición e nos novos dominan os poemas sen ese compoñente social. Da causa agrarista, que con tanto ardor defendera na década anterior, aínda lle quedaba algún rescaldo, o que o levou a facer unha paráfrase do poema “A aldea esquecida” de Nikolái Alexéievich Nekrásov, o poeta ruso que avogara pola liberación dos servos. Publicouna no 1924 no xornal *A Nosa Terra* e incluíuna na nova edición de *Da Terra asoballada*.

Barcia Caballero (1917) contrastaba o Cabanillas “cantor afortunado de *Vento Mareiro*, donde anidan tantos ruiñeiros y estallan como luminarias en noite de fiesta tantas armonías” co poeta agora contaxiado da peste reinante que engarza “en sus cristalinos versos maldiciones y denuetos”. Condena as “imprudentes e irracionables propagandas” de *Da Terra asoballada*; con todo, Barcia afirma que “Cabanillas es el mismo de siempre; el poeta valiente y varonil que cincela, graba y esculpe sus versos en mármol y bronce de la peregrina manera en que es maestro” (Cabanillas 1981: 618-619).

Peña Novo (1917) defende a Cabanillas, “un poeta de hoxe”, dese ataque de Barcia Caballero, “un valor histórico que se sobrevive a sí mesmo”, que censura sen razón o autor de *Da Terra asoballada* e ataca con saña as Irmandades da Fala:

Pra criticar a obra de Cabanillas hai que entendela, e o señor Barcia non o entende; Cabanillas é un poeta de hoxe, fecundo de ideás outos que inspiran a súa poesía esgrevia; Barcia é un valor histórico que se sobrevive a sí mesmo; esquirbe e pensa como no século pasado; pra el a finalidade suprema da poesía é a múseca a senoridade de palabras como canto de ruiñol, como estados de lumiaría. E os tempos de lumiarías fináronse Sr. Barcia; a gran virtude de hoxe está en apricar a ideas sanas e redentoras isas enerxías que vosté e os poetas da súa xeneración gastaron en luminarias queixentas e en folklorismos estériles. (Cabanillas 1981: 620-621)

Segundo Ínsua (2015: 539), o emblemático poemario *Da Terra asoballada*, “érixese en eficaz epítome do momento de intensa loita que están a despregar as Irmandades contra o asoballamento do país en todas as ordes. Inclúe poemas combativos e patrióticos, dados a coñecer previamente en diversos cabezallos de prensa (*A Nosa Terra, Galicia Nueva, El Ideal Gallego* etc.)”. Entre estes poemas estaba “Meu carriño”, coa dedicatória “Prá y-alma acesa de Antón Villar Ponte”, que comeza con estas estrofas³:

¡Carriño forte e xeitoso
meu carriño,
arrolador e mimoso
como o berce dun meniño!

¡Meu carriño cantareiro!
¡O de xugo e cabezalla
coa puntiña da navalla
pulidos da miña man!
Sempre ó paso, sempre xuntos
entre estripas, e entre frores,
cantemos nosos amores,
sin sair do noso chan!

¡Meu amor de carreteiro!
¡Meu carriño!
¡O do eixo de ameneiro
e os canisos de sanguíño!

Lévame, meu carro, leva,
pola meiga terra nosa
que miña alma saudosa
lonxe dela non se afai.
¿Lévame por onde escoite
a fala doce e sentida
entre bicos deprendida
no colo de miña nai!
¡Roda polos nosos eidos!
Anque hai lama no camiño

---

3 Os poemas de Ramón Cabanillas reproducidos neste traballo son os que figuran en Cabanillas (1979).

¡é túa terra, meu carriño,
e a terra de meus abós!
¡Non collas para chan alleo!
¡Non me levas a Castela
que non quero nada dela
xa que arrenegóu de nós!

Outras composicións editadas, que figuran no poemario, son os sonetos “Santos da nosa Terra” (con textos a Rosalía, Pondal, Murguía e Brañas) ou o coñecido poema “¡En pé!”, dedicado a Porteiro Garea:

¡Irmáns! En pé, sereos,
a limpa frente erguida,
envoltos na brancura
da luz que cai de riba,
o corazón aberto
a toda verba amiga,
e nunha man a fouce
e noutra man a oliva,
arredor da bandeira azul e branca,
arredor da bandeira de Galicia,
cantémo-lo dereito
a libre nova vida!

Validos de treidores
a noite da Frouseira
á patria escravizaron
uns reises de Castela.
Comestas polo tempo,
xa afloxan as cadeas...
¡irmáns asoballados
de xentes extranxeiras,
ergámo-la bandeira azul e branca!
¡E ó pé da enseña da nazón galega
cantémo-lo dereito
a libertar a Terra!

¡Irmáns no amor á Suevia
de lexendaria historia,
¡en pé! ¡en pé dispostos
a non morrer sin loita!

¡O día do Medulio
con sangue quente e roxa
mercámo-lo dereito
a libre honrada chouza!
¡Xa está ó vento a bandeira azul e branca!
¡A oliva nunha man, a fouce noutra,
berremos alto e forte:
“¡A nosa terra é nosa!”

4. Botadura das Irmandades da Fala: Cabanillas “Poeta da raza”

Na documentación do *Legado familiar “Ramón Cabanillas”* doado ó Concello de Cambados o 28 de febreiro do 2015, véspera do centenario de *Vento mareiro*, figura unha carta ó poeta de Fefiñáns, datada na Coruña a 8 de abril do 1916, na que se lle roga que poña todo o seu amor por Galicia no movemento das Irmandades que se estaba a tecer:

“Meu distinguido señore:

A vostede, qu’ é un dos homes que poden libertar nosa patria da laxitude e enervación en que repousa, contribuíndo co seu valimento de bon poeta a erguer o espírito da raza, permítome facerlle un rogo: Que poña todo o seu interés, que poña todo o seu amor por Galicia, na formación das LIGAS ou HIRMANDADES de amadores da nosa terra e da nosa fala.

Canto non pode facer vostede n’este sentido? Vostede, que c’os seus cantos sabe movel-os corazóns das xentes; que nada se adona tanto das almas como o ritmo e a palabra en que fala a boa poesía; porque fai estarrecer as cordas do corazón, pol-o que ten de sonora; esperta sentimentos de piedade e d’amor co-as suas melodias, e, pol-o que ten de expresion de nobres e subrimos pensamentos, pode levar as multitudes pol-as sendas do progreso, arrincandoas das fochancas en que se deixa caer por preguiza e apocamento de espírito.

Vosté que soubo dicir:

¡Galicia! Nai e señora,
sempre garimosa e forte;
preto e lexos; onte agora,
mañan... na vida e na morte!

vexa que xa chega o momento de dar realidade a idea, e “Namentres o sangue vibre – en beizos e corazons...” todos os que nos sentimos nobres fillos d’esta bendida terra, debemos entear o lume para encher de respradores a nosa patria hastra facer d’ela un sol que alumee o mundo coa súa civilización.

O autor da carta coméntalle que Ribalta en Madrid; Lugrís, Carré, Villar Ponte, Valcarce e outros na Coruña; Amador Montenegro en Vigo; e sobre todo as agrupacións “Toxos e flores” de Ferrol e “Follas novas” da Coruña “queren, a imitación do que se fixo e fai en Cataluña, traballar pol-a conservación e propagación da fala gallega”.

Requírelle a Cabanillas que “sea un dos paladís e propagadores d’esta causa” e agrádelle que lle escriba a algún dos señores citados e especialmente ó coro “Follas Novas” para animalos no seu labor, e que “faga pol-a súa parte canto poda pra que cunda a idea”. Remata a carta pedíndolle “perdon pol-o grande atrevimento de lle escribire e pol-o inda mais grande de lle non decir quen eu son; desemule en atención dos motivos que me levan a lle poñer estas letras”. Logo de declararse “Seu admirador”, asina como “Un bon gallego”.⁴

Corenta días despois do envío dese escrito, o 18 de maio de 1916, celebrábase a primeira asemblea constituínte da Irmandade da Fala da Coruña, na sede da RAG, á que non asistiu Cabanillas; porén, enviou adhesión expresa en forma epistolar á asemblea en que se creou a Irmandade de Santiago o 28 de maio, que presidiu o citado Lois Porteiro Garea, avogado e catedrático da Universidade de Santiago de Compostela. Despois de referirse como soubo da creación da Irmandade compostelá (“polo aramio chegou a min o saúdo amorosiño co que vostedes me agariman ó deixar asentada a Irmandade da Fala no mesmo médeo da terra gallega”), pedíalles ós irmáns:

E pois tan alto non chego, fáganme unha gracia máis: nun currunchiño, ó pé de vostedes, na ringreira dos compañeiros da xunta santiaguesa, poñan o meu nome homilde, xa que nesa milagreira e groriosa ciudá sentín os primeiros latexos de amor i as máis fondas emocións do arte da nosa terra.

Con este rogo vai tamén o aprauso máis ardente para os irmáns da Cruña, alma deste movemento: para os Villar Ponte, os Lugrís i os Carré Aldao, cen veces dinos de aludo.

Cunha apreta, na que pon todo amor e sentimento, queda de vostedes irmán e servidor, Ramón Cabanillas. (Rei 2009: 155)

---

4 Cito pola carta mecanoscrita do *Legado familiar “Ramón Cabanillas”*. A carta completa pode verse en Ínsua (2015: 532-533).

Emilio Xosé Ínsua considera que o vocábulo escollido finalmente polo novo agrupamento, *Irmandades da Fala* no canto de *Liga de Amigos do Idioma* que se barallara inicialmente, ten moito que ver co emotivo emprego que Cabanillas fixera do apelativo *irmáns* nalgúns dos seus poemas máis emblemáticos, de claras resonancias cristiás franciscanistas e/ou irmandiñas (*Deus Fratesque Gallaeciae*), coma no himno agrarista “Acción Gallega”, de *Vento mareiro* (Ínsua 2015: 535):

HINO

¡Irmáns! ¡Irmáns gallegos!
¡Dende Ortegál ó Miño
a folla do fouciño
fagamos rebrilar!

Que vexa a Vila podre,
coveira da canalla,
á Aldea que traballa
disposta pra loitar.

Antes de ser escravos,
¡irmáns, irmáns gallegos!
que corra a sangue a regos
dende a montana ó mar. [...]

A continua presenza de Cabanillas nos primeiros actos públicos *irmandiños* é proba clara do seu entusiasmo e adhesión plena á nova entidade. O poeta viaxa á Coruña o 26 de xuño do 1916 para se entrevistar co Consello Directivo da recién constituída Irmandade, que preside Antón Villar Ponte, coa finalidade de lle transmitir o seu entusiasmo na causa; e o 1 de xullo volta á Coruña para presidir no outro día o primeiro acto público da Irmandade, unha excursión ó castro de Elviña.

Cando a partir do 14 de novembro do 1916 reaparece *A Nosa Terra*, so a dirección de Antón Villar Ponte, para espallar o ideario das Irmandades, Cabanillas achega nos diversos números textos poéticos e algún en prosa. Entre as colaboracións poéticas poden salientarse “A traxedia das follas” e os citados “¡En pé!” e “Meu carriño”. Nos primeiros anos da singradura das Irmandades da Fala, a figura de Cabanillas será enaltecida arreo n’*A Nosa Terra*, porque prestixia o movemento irmandiño, que o converterá no seu símbolo poético.

A. Villar Ponte publicou n’*A Nosa Terra* nos meses finais do 1917 o traballo *Ramón Cabanillas, poeta da raza* (*Apuntes para un estudio*) que o consagrará como

“Poeta da Raza”⁵. O cambadés era o *vate*, o precursor do segundo renacemento literario galego, que coincide coa Gran Guerra europea, o “poeta arelado”, que co seu xenio eclipsaba os poetas “que cantaban por afición en rimas artificiais, sin saír dos vellos moldes dos precursores, pais groriosos do primeiro renacemento literario galego”. Villar Ponte salientaba a modernidade da obra de Cabanillas, a quen lle outorgaba o papel de poeta nacional semellante ó de Verdaguer nas letras catalás:

Nos versos do autor do *Vento Mareiro* apréciase a nobre afanía de facer unha lingua “actualizada” como a catalana e a portuguesa. Ó longo deles non podería atopar o P. Blanco, si vivira, o labrego cantor que descubriu en Lamas Carballal. Tampouco o vate dos ¡ai! e dos ¡ei! de que falou Rodrigo Sanz, refiríndose a Rosalía e a Curros. Pondal foi noso primeiro “raro” no senso en que empregaba iste termo Rubén Darío. Cabanillas é o primeiro poeta “nacional” de Galicia, como fórao Verdaguer de Cataluña. (Cabanillas 1981: 617).

Villar Ponte enumeraba cinco circunstancias para que Cabanillas merecese ser nomeado “Poeta da Raza” e “primeiro poeta nacional de Galicia”: 1º A aposta polo monolingüismo, 2º A vontade de refinamento e modernización do rexistro lingüístico, 3º O ser un verdadeiro “fillo escolleito das musas”, 4º O ter acadado na súa poesía unha harmoniosa combinación entre o moderno e o universal, 5º A súa orixinalidade e fecundidade (Ínsua 2015: 541-542).

Cando a comezos do 1917 queda vacante a cadeira de Eduardo Pondal na Real Academia Galega, n’*A Nosa Terra* deféndese a candidatura de Cabanillas para ocupala, pero elixiríano numerario no 1919 para a cadeira de Salgado Rodríguez, que ocuparía nun plenario da RAG en agosto do 1920, no Balneario de Mondariz, co discurso *A saudade nos poetas galegos*, que se editou enteiro n’*A Nosa Terra*. Era o segundo discurso de ingreso en lingua galega na historia da Academia.

---

5 Contra o final do seu camiño longo, o cambadés consideraría ridícula a denominación de “Poeta da Raza” con que o bautizara A. Villar Ponte no 1917, tal como pode lerse na carta a Francisco Fernández del Riego no 1948 que citei no comezo desta intervención: “ten presente que nos comezos da miña laboura atopábame cáseque sóio na trincheira poética combatente, e como había que alporizar xente representativa bombeáronme sin ton nin son e cangáronme a cruz do ridículo ‘poeta da raza’” (Cabanillas 1981: 532).

5. Participación nas Asembleas das Irmandades e colaboración na creación dun teatro nacional

En outubro do 1917 Cabanillas aceptou o posto de secretario interino do Concello de Mos das mans do Marqués de Riestra, político pontevedrés obxecto do duro soneto “A un cacique” publicado en *Vento mareiro*. Que aceptase esa secretaría nalgúns xornais considerouse “incoherente” co pasado agrarista, co credo nacionalista e coa vea anticaciquil da poesía do poeta de Fefiñáns.

Segundo Ínsua (2015: 543), moi posiblemente foi Antón Villar Ponte quen de xeito anónimo o defendeu n’*A Nosa Terra*. Salientaba a fidelidade nacionalista do escritor (“sigue sendo noso, sigue sendo o irmán da y-alma, o pirmeiro poeta nacionalista”) e referíase ás necesidades familiares ás que tiña que facer fronte, para responsabilizar os xornais e sectores que o criticaban de non lle ofrecerem colaboracións cunha digna remuneración.

No conflito que se vive na redacción do xornal *El Noroeste* no primeiro semestre do 1918 entre nacionalistas (Lois Peña Novo, A. Villar Ponte...) e rexionalistas (Antón Valcárcel, Rodrigo Sanz...), Cabanillas apoia de xeito claro os primeiros; e n’*A Nosa Terra* (nº 61, 20-07-1918) publica o coñecido poema “O galo negro”, que dedica a Peña Novo, expulsado da redacción dese xornal coruñés:

Locindo a crista
como un sangrante casco guerreiro,
a ollada dura e alumeante,
o forte e áxil pescozo ergueito,
empolainado, calzada a espuela
co señorío dun cabaleiro,
en circo o rabo de longas prumas
cheas de escuros, limpos reflexos,
como un rei mouro por antre escravos,
solene, mudo, vixiante, teso,
vai entre as pitas do seu comando
o galo negro.

Cando ó seu pazo
rachando o vento
chega o cantío
dun compañeiro,
detén o paso
fitando ó lexos,

nun solo pulo
rube ó poleiro
e as ás abertas,
inflado o peito,
ventando loita,
rabiado, aceso,
a gorxa chea,
devolve a inxuria nun outo berro
longo, afiado
como firente frecha de aceiro,
mentra-las pitas,
as mansas pitas asoballadas,
fuxen tremendo,
e os pobres pitos,
os aparbados pitos coirentos,
acochadiños,
chían de medo.

Toda a Galicia
é unha ringleira de galiñeiros. [...]

¡Irmáns, oíde!
¿Sempre teremos
de ser escravos,
pitiñas mansas, pitos coirentos?
¡Irmáns! Galicia
é unha ringleira de galiñeiros...
¡Todos a unha!
¡Matemos tódolos galos negros!

Asiste activamente á I Asemblea Nacionalista en Lugo e asina o seu “Manifesto”; e nesa transcendental xuntanza propón que o boletín *A Nosa Terra*, dirixido por A. Villar Ponte, sexa considerado “único orgo oficial na imprensa do nazionalismo galego”. Participa na II Asemblea das Irmandades, celebrada en Santiago en novembro do 1919, onde promoveu con outros dirixentes que se nomease Antón Villar Ponte presidente honorario das Irmandades, que non se tomou en consideración; e participa na III Asemblea, celebrada en Vigo en abril do 1921, onde foi designado xunto con A. Villar Ponte, Vicente Risco e Xoán Vicente Viqueira para formaren parte dunha ponencia para “chegar á uniformidade no idioma”.

O seu poema “Vía crucis”, con Galicia coa metáfora dunha anciá que sobe ó Calvario como un novo Xesucristo, acompaña por esta mesma época a xira por

diversas localidades galegas dos deseños de Castelao que acabarán conformando o seu álbum *Nós*. E participa tamén, como accionista e colaborador, na posta en marcha do boletín da cultura galega de idéntico nome, en outubro do 1920, baixo a dirección literaria de Risco e a artística do propio Castelao (Ínsua 2015: 549).

Na época da controvertida secretaría municipal de Mos, colabora co “Conservatorio Nazonal do Arte Gallego” que no 1919 crearon os irmandiños da Coruña, para o que escribe *A man de Santiña*. A obra estreouse no Pabellón Lino da Coruña o 21 de abril do 1919, con decorados de Camilo Díaz Baliño e cartaz anunciador de Castelao, autor dalgúñas ideas escenográficas. Fernando Osorio dirixiu a obra e Braxe fixo de director da orquestra durante a representación, ademais de escribir unha partitura en que musicalizaba o prólogo da obra. Despois do grande éxito que obtivo na Coruña, a peza representouse noutras partes de Galicia e editouse en Mondariz en xaneiro do 1921.

A man de Santiña era unha comedia galante na que non se aforcaban caciques nin contiña “tesis gallega”, como indicaba Jaime Solá, furibundo antinacionalista, nunha entrevista a Cabanillas en maio do 1918 na revista *Vida Gallega* da que era director (Rei 2009:200); con todo, esta “farsada en dous pasos” quería ser moito máis ca un plácido retrato da vida nos pazos con protagonistas que falan galego. No plano político contiña un único parlamento “en que se facía distinción entre os galeguistas verdadeiros e os falsos rexionalistas e se reclamaba un galeguismo auténtico fronte ao ‘bien entendido’ que difundían daquela algúns políticos besadistas; quérese dicir, a peza metíase no miolo do debate que máis interesaba ás Irmandades”; e verbo do estilo, “a contención da trama quería ser revolucionaria a respecto da grandilocuencia ramplona e a vulgaridade coa que os temas galegos eran tratados normalmente no teatro da época. (Rei 2009: 204).

6. “Desterro” en Madrid e estaba feliz en Mondariz: 1926 *annus mirabilis*

Ata o verán do 1921 Cabanillas segue de secretario en Mos; pero agora decide trasladarse a Madrid para afrontar alí, por segunda vez na súa vida, o proxecto de editar as Obras Completas. Nos dous anos deste novo “desterro”, en que traballou como correspondente do xornal basilista ourensán *La Zarpa*, só conseguiu facer a segunda edición de *Vento mareiro* (novembro do 1921), editar os dous números da revista infantil *As Roladas* e escribir poemas con saudade de Galicia ou críticos co ambiente de Madrid.

A ruptura das Irmandades verificase na IV Asemblea, celebrada en Monforte en febreiro do 1922, á que Cabanillas non asiste; porén, axiña se xunta coa mocidade *arredista* galega que fundara en Madrid o agrupamento “Céltiga” (entre outros Fermín Penzol), cos que crea unha célula da Irmandade Nazionalista Galega que dirixía Vicente Risco. Este alíñamento ponno a salvo de calquera crítica no manifesto *¡Máis alá!* de Manuel Antonio e Álvaro Cebreiro, inzado de ataques ós académicos e ós poetas ruralistas, en velada alusión a Lugrís Freire e demais irmandiños coruñeses. O tradicionalismo, esencialismo e confesionalismo do galeguismo que encarna o autor d’ *O porco de pé* enchoupa agora o pensamento de Cabanillas (Ínsua 2015: 551).

Na década de 1920, por mor da súa deplorable situación económica, Cabanillas pensou en volver a América; mais quedou en Galicia grazas a Enrique Peinador, propietario do Balneario de Mondariz, que o protexeu desde 1924 cun traballo remunerado como administrador do balneario e responsable da revista *La Temporada de Mondariz*, á vez que o converteu nun “animador cultural” para os ilustres visitantes de Mondariz.

Peinador pagará a edición no 1926 de tres obras de Cabanillas: *Na noite estrelecida* (*Sagas*), con cuberta (tipografía con estrelas) e ilustracións de Castelao; *A rosa de cen follas*, con cuberta, portada e contracuberta de Castelao; e *O bendito San Amaro*, con cuberta e dez ilustracións de Castelao. Nese ano, na editorial Lar de Ánxel Casal, publícase a peza teatral *O Mariscal*, da que Antón Villar Ponte fora coautor, e as segundas edicións de *No desterro* e *Da Terra asoballada*, as dúas con cubertas de Castelao. En total, no seu *annus mirabilis* aparecen seis obras da súa autoría, o que fai que Cabanillas se encontre na cima da súa gloria literaria.

Na noite estrelecida posiblemente sexa a obra máis lograda de toda súa produción poética. Galeguiza a materia de Bretaña ó converter Galicia na verdadeira patria do mundo artúrico: a catedral de Caerleón parece a de Santiago de Compostela, a espada Escalibor procede de Sálvora, o arelado Grial está no monte do Cebreiro, na alta montaña de Lugo; e o rei Artur repousa en Sálvora “no sartego aberto pol-o ferro de Celt”. Son sagas artúricas con alicerce na teoría da saudade celta de Vicente Risco. Estamos de novo ante unha obra ó servizo da causa nacionalista coa que Cabanillas simpatizaba plenamente. Coas sagas artúricas de *Na noite estrelecida* e cos emblemáticos poemarios *Vento mareiro* e *Da Terra asoballada* Cabanillas representou a estética “oficial” do nacionalismo galego da época das Irmandades (1916-1931).

7. Ruptura cos “irmáns” galeguistas

En novembro do 1926, a ditadura de Primo de Rivera, que prohibira a exhibición das enseñas e dos símbolos nacionais de Galicia, Cataluña e Euskadi acordou, porén, que os respectivos idiomas daquelas terras debían estar representados na Real Academia Española, polo que o goberno promulgou un decreto de ampliación da institución académica. Cabanillas, que xa era membro da Academia Galega, agora foi elixido da Academia Española, xunto co ensaísta e dramaturgo Armando Cotarelo Valledor, galego eonaviego, que fora o primeiro presidente do Seminario de Estudos Galegos.

As diversas homenaxes e recoñecementos que lle tributaron ó poeta cambadés as autoridades e institucións da Ditadura primorriverista provocaron un irreversible distanciamento cordial cara a el de case todo o galeguismo, se cadra coa única excepción de Ramón Otero Pedrayo. Os que foran os seus *irmáns* non entenden que o “Poeta da Raza”, patrocinado polo Marqués de Figueroa, acepte a partir de marzo do 1927 colaborar nos labores dunha Real Academia de la Lengua Española que pretende ser a máxima autoridade para a fixación das normas das “lenguas regionales”, mentres defende a súa subalternidade verbo do castelán e nega toda opción de cooficialidade.

Os “irmáns” tampouco aceptan que Cabanillas se deixe homenaxear no Teatro García Barbón e no Casino de Vigo o 7 de maio do 1927 polo político caciquil Rodríguez de Viguri e pola plana maior militar, eclesiástica e civil que sostén en Galicia o réxime antidemocrático, mentres Antón Villar Ponte acababa de estar un mes na cadea por non pagar unha multa imposta pola censura, o diario *Galicia* fechara despois de multas e prohibicións, *A Nosa Terra* editábase censurado e vetábanse símbolos “separatistas” coma o himno galego e bandeira de Galicia; por outra parte, o feito de que naquel momento tres das catro Deputacións provinciais decidisen outorgarlle a Cabanillas “unha xenerosa pensión vitalicia sen estatuír ningunha obriga concreta a cambio non semella diferir moito do nepotismo practicado desde sempre polo Poder cos seus intelectuais ‘adictos’, un nepotismo, obvio é dicilo, denunciado unha e outra vez polas Irmandades desde o instante mesmo da súa creación...” (Ínsua 2015: 553).

O día en que recibiu a maior e estrepitosa homenaxe da súa vida estaban con el Enrique Peinador e intelectuais amigos como Antonio Palacios, Roberto Nóvoa Santos ou Alejandro Rodríguez Cadarso, xunto con amigos cambadeses que foron a Vigo; porén, os “irmáns” galeguistas cos que o poeta soñaba estar

en saudosa aperta, os irmáns a quen dirixía o seu poema conmemorativo non o acompañaron ese serán. Castelao e Asorey achegáronse a Vigo para lle dar os parabéns, pero só estiveron presentes breves instantes para darlle unha aperta furtiva e non participaron na gala literaria nin na cea do Casino nin na verbena; en Vigo si estiveron Ánxel Casal, editor de Cabanillas, e o seu colaborador Federico Zamora, para distribuír e vender libros do cambadés; e *A Nosa Terra* tampouco arroupou moito esta homenaxe (Rei 2009: 322-323). Non é difícil imaxinar a profunda tristeza e a tremenda soidade de Cabanillas ante a ausencia dos seus “irmáns”. Alguén debeu dar a consigna de non asistir.

O 28 de xaneiro do 1930 dimitiu o xeneral Primo de Rivera e axiña os galeguistas decidiron que era urxente organizarse de novo porque viñan tempos de mudanzas. En abril celebrouse a VI Asemblea Nazionalista. A Irmandade Nazionalista Galega de Vicente Risco esfarelárase e a Irmandade da Fala da Coruña conseguira manterse, pese ás dificultades, polo que a reorganización pasou a acollerse á estrutura desta. Acordouse, de feito, que no futuro todas as seccións locais se chamarían Irmandades da Fala Galega e serían filiais da Irmandade coruñesa.

Cabanillas non acudiu á VI Asemblea, a pesar de que eses días estaba en Cambados, como tampouco participou, no verán de 1930, na constitución da Asociación de Escritores Galegos, entidade á que se adscribiron os seus “irmáns” de batallas e angueiras galeguistas (Risco, Castelao, Otero Pedrayo, Villar Ponte...). Con todo, en palabras de Luís Rei,

a aparente distancia que Ramón semella amosar con respecto ao galeguismo que se estaba reorganizando non debeu de ser tanta se nos atemos ao papel relevante que tivo nos actos do 25 de xullo dese ano, o primeiro día de Galiza posterior á caída de Primo de Rivera. O principal acto nacionalista desenvolveuse en Vigo, organizado polo Grupo Autonomista Galego (a “sección” viguesa das Irmandades, capitaneada por Valentín Paz-Andrade) e consistiu nun mitin no teatro García Barbón, que o noso poeta presidiu e no que tomaron a palabra Otero Pedrayo, Castelao e o propio Paz-Andrade. (Rei 2009: 342).

En setembro do 1930, Cabanillas participou na xuntanza da que saíu o manifesto “Compromiso de Barrantes”, un documento que reflectía moi ben as inquietudes e arelas políticas do poeta ás portas da proclamación da II República; e nas eleccións nas cortes da República será candidato do Partido Galeguista con Paz Andrade e Castelao, aínda que non participa na campaña. Só Castelao saíu deputado.

8. “Desterro” republicano e reencontro cos “irmáns”

A maior parte dos anos da II República Cabanillas estivo lonxe fisicamente de Galicia e afastado, tamén emocionalmente, da causa que o movera nos anos precedentes. Foron anos de disidencia política co galeguismo e de distanciamento con case todos os seus vellos camaradas; e polo que considera Luís Rei, dos moitos factores que influíron no roteiro vital e ideolóxico do poeta durante os anos republicanos, ningún acontecemento resultaría tan decisivo na súa actitude futura como a cancelación que en 1932 fixo a Deputación de Pontevedra da subvención anual das tres mil pesetas da súa principal fonte de ingresos, poida que a única.

No chamado bienio negro, nomeárono vogal no Consejo Nacional de Cultura, órgano consultivo e asesor do Ministerio de Instrución Pública que, en principio, non tiña unha excesiva carga política nin estaba ben remunerado, porque os vogais cobraban vinte e cinco pesetas por asistir a cada sesión. É ben significativo que un goberno de dereita sexa quen alivie a situación do poeta; descoñécense os apoios e valedores que puido ter nos partidos da coalición do goberno, pero entre eles debeu estar o seu vello amigo e deputado agrario-radical Basilio Álvarez (Rei 2009: 378).

A noticia dese nomeamento aparecera o 4 de febreiro do 1934 no xornal *El Pueblo Gallego*, e na prensa houbo comentarios por este e por outros aspectos; de aí que o 22 de abril dese ano, desde Madrid, lle escriba ó seu íntimo amigo Otero Pedrayo para desafogarse confidencialmente sobre asuntos recentes que moito o feriron:

De outras cousas: ¿Que faguedes? ¿Onde ides? A ti, a quen tanto ademiro e quero, pódochos dicir sin trabalégoas: que fóra de vieiro, que probe de conceuto e de beleza atopo esas voces agoentas, circunvolantes, faramalleiras, dos galeguistas! O de Pontevedra –é o que conozo a medias– é unha cousa firente, doente, lamentable. Nin saben o que fan nin saben o que din. E esa xenreira contra min ¿por que? Nun xornal de Bos Aires acabo de ver o meu retrato cunhas liñas, ferventes de malaquerencia, porque aceitei o nomeamento de vocal do Consello de Cultura. De maneira que ti podes ser profesor, Castelao pode ser empregado de Estadística, os demais o que se lles antoxe, mais eu, eu que non teño onde caírme morto, que teño sete fillos, que xamais –arredando de min a tentación de postos e guindando ofrecimentos– me prestei a poñerme máis alcuño que o de galeguista, non podo nin ser académico (tamén cando me elixiron se ergueron contra min voces que se chamaban amigas) nin podo ser dunha pobre xuntanza tan inocua, tan baleira e mal pagada (o mes de Entroido cobre por asistencia a todas as sesións menos de 25 pesos) como o Consello da Cultura.

A seguir refírese á persecución a que foi sometido e á súa entrega á causa da terra sen facerlle as beiras ó poder na súa obra; e agora os amigos pontevedreses de Castelao retíranlle a subvención da Deputación:

Estou, esto tamén é confidencial, que boto lume. Fun o único de todos vós feramente perseguido: o único que por republicano naquel tempo (agora non o son máis que a medias, pois xa o republicanismo me parece máis vello e máis francamente estúpido que Renovación Española) e, sobor de todo, por anticaciquil, tiven que andar batendo os zocos por terras do trópico; fun, sin que nesto haxa gabanza (e no que teña delo que o demo sea xordo), un dos que puxo máis carne do corazón na espeteira para erguer o espírito cidadán da miña terra, sin unha liña de adulación en toda a miña obra para os poderes entón tidos por legais; fun perseguido, procesado e aferrollado por unha ditadura que, a verdade, hoxe non atopo tan odiosa como a topaba entón ... E, agora, neste novo réxime, atópome con que son unha morea de esterco. O primeiro auto dos amigos de Castelao en Pontevedra foi arrincarme as 3.000 pesetas que me concedera a Diputación. A eles sigueunos a Diputación de Ourense. Craro é que a miña silandeira contesta foi queimar as dez mil papeletas que sobor do léxico dos poetas galegos me ocuparan dous anos, perdidos, da miña vida [...].

Hoxe non quero nada. Non hai cousa que máis me poña fóra de min que ouir citar o meu nome como galeguista. Daría a metade do que me queda de vida porque ninguén se lembrese de min, porque se esquecesen do meu nome. ¡É cousa que morrerei sendo o que fun até a morte! (Rei 2009: 379-380)

En 1936, case despois do trunfo electoral das esquerdas, comezou a campaña do plebiscito do Estatuto de Autonomía galego, e esta vez Cabanillas colaborou nalgún acto cos seus antigos “irmáns” de loita. O golpe de xullo do 36 cólleo en Madrid, e no outono figura na listaxe de intelectuais que o goberno republicano trasladou a Valencia ante o inminente comezo da batalla polo control de Madrid entre defensores da República e tropas franquistas. Cando tivo que contar esta historia diante dun xuíz franquista manifestou que o enviaran alí por enfermidade e non pola condición de académico e intelectual afecto á República.

Cabanillas reencontrouse co seu vello amigo Castelao, do que se afastara por diferenzas políticas case desde o comezo da República; e en Valencia escribe “propaganda de guerra” republicana, aínda que debía ter pouco entusiasmo pola política da Fronte Popular. O primeira deses poemas editouse en *El Miliciano Gallego*, órgano do Rexemento de milicianos galegos capitaneados por Enrique Liste, galego de Calo (Teo).

9. Retorno a Cambados: a “tráxica falta de luz”

En xuño do 1937 volve a Galicia. A decisión de marchar da zona republicana “tivo moito máis que ver con motivos persoais que políticos: estaba gravemente enfermo, levaba seis anos de ‘desterro’ e consideraba a súa vida unha traxedia. O poeta díxolle a algún amigo que daquela tivera a sensación de vir morrer á Terra” (Rei 2006: 517). O mesmo que faría vinte anos despois ó deixar Barakaldo para vir morrer en Cambados.

Sobre esa decisión de Cabanillas, enfermo, de deixar a zona republicana e retornar a Cambados, Alonso Montero ([1988]: 10) escribiu o seguinte:

Hai días contábame Isidoro Millán algo inédito: que don Ramón fora operado en Barcelona dun extraño tumor na cara e que chegou a Galicia coa sensación de que viña a morrer. Quen recorde a carta a Paz-Andrade na que lle pide, en préstamo, 650 pesetas, sabe que en xuño de 1939 está moi enfermo.

Cabe pensar que, nunha situación como a de 1937, non era doado pasar legalmente dunha zona política á outra. Foi Ramón, fillo do poeta, destacado militante socialista, quen moveu con eficacia as pezas burocráticas no territorio republicano, mentres Castelao estaba seriamente preocupado polas lecturas políticas que podía suscitar en Galicia a decisión de Cabanillas, o Cabanillas que en 1947 escribe a Otero Pedrayo nestes termos “Dálle unha forte aperta ó Castelao e a todos eses irmáns que padecen pola xusticia...” Que é o Cabanillas da inmortal elxía de 1950: “¿De qué morte morreu a nosa prenda?”.

Creo, pola miña conta, que na decisión do 37 o problema dos anos (61) e da desacougante enfermidade hai que inscribilo nunha falta de entusiasmo por aquela política. Pero Cabanillas, máis ou menos conservador desde antes da Guerra Civil, foi sempre, de xeito esencial, liberal e galeguista.

Cando volve a Cambados ten dous fillos na guerra: Ramón, republicano, que despois se exilia en México, e José, falanxista de primeira hora. Os dous morreron no 1976, ano do centenario do nacemento do pai e os dous foron enterrados no panteón familiar do cemiterio de Fefiñáns onde estivo Cabanillas antes de levaren as súas cinsas no 1967 para a friaxe do chan da capela da Visitación en San Domingos de Bonaval.

Xa en Galicia, no 1937, peregrina como funcionario interino polos concellos de Meis, Silleda, Dozón, Moaña... sempre con denuncias polo pasado galeguista. O 9 de xaneiro do 1944 representouse en Cambados o poema dramático *A ofrenda das fadas no portal de Belén*, o primeiro texto poético de Cabanillas en moito tempo, escrito posiblemente nos duros anos da posguerra e unha das primeiras representacións teatrais en galego no franquismo.

Cando se pon en escena esta obra, o poeta está a vivir en Cambados un dos momentos máis dolorosos da súa vida, porque semanas antes morrera Eudisia, a nai dos seus oito fillos, que os criara case en solitario mentres el andaba “desterrado” por Cuba, Madrid, Mondariz... Aquel loitador e soñador agora séntese triste e derrotado, a xulgar polo que lle di a Otero Pedrayo en carta desde Cambados o 3 de marzo do 1946: “Non fago nada: espero. A vida é agre. Nesta cerrazón eu non vexo nada. Esta trágica falta de luz, nos que estamos tan preto de pechar os ollos dunha vez para sempre, é unha anguria doente”.

10. Símbolo cultural do galeguismo de posguerra

A finais da década de 1940 Cabanillas embárcase de cheo, e ata a súa morte, na loita sociocultural do galeguismo de posguerra, como sinala Alonso Montero ([1988]: 10):

Hoxe para ninguén é un segredo que Cabanillas cre, desde 1951, nos homes de Galaxia e na operación cultural (e política) que a editorial implicaba. De feito, Cabanillas séntese, dalgún xeito, como unha peza moral da operación, que entendía, sen dúbida, como o inicio dun segundo Rexurdimento. Quen viña daquela “trágica falta de luz” percibe que o prestixio literario do seu nome é unha peza máis dunha auténtica recuperación cultural, non dun feito episódico. Cónstanos a moitos, ademais, a súa adhesión ó “entusiasmo frío” de Ramón Piñeiro.

Varios feitos confirman ese seu novo compromiso na causa da dignificación de Galicia e da lingua galega: no 1948 practicamente tiña escrito *Samos*, un dos poemarios descritivos de maior calidade da literatura galega, que se editaría dez anos máis tarde; e no 1949 o seu libro *Camiños no tempo*, o primeiro que edita na posguerra, inauguraba o proxecto editorial Bibliófilos Gallegos. Fóra dalgún inédito, nesta obra recolle toda a súa poesía narrativa xa editada, entre a que figuran as sagas artúricas de *Na noite estrelecida* e poemas sobre o pasado celta ou medieval de Galicia, coma “O relembro do clan”, que aparecera no 1931 na revista *Nós*, onde presenta o mítico Breogán con saudades de Galicia despois de conquistar Irlanda.

En carta a Otero Pedrayo, datada en Cambados o 18 de agosto do 1948, comenta que en *Samos* ía rematar o *Alaudo e antifona da copra*. Refírese ó libro que levaría por título *Antifona da cantiga*, co que en 1951 se inaugurou o histórico e valioso fondo editorial e o proxecto sociocultural de Galaxia, principal símbolo da resistencia cultural

galeguista nas décadas de 1950 e 1960. O libro é unha ampla colección de cantigas populares galegas cun longo ensaio introdutorio nunha marabillosa prosa poética.

No 1955 edita *Versos de alleas terras e tempos idos*, co subtítulo *Paráfrasis galegas*. É un conxunto de textos de diferentes épocas nos que fai unha recreación –e non unha tradución– de poemas de autores grecolatinos e de diversas linguas modernas, sobre todo alemáns e ingleses. E no 1958 aparece a súa derradeira obra, *Samos*, que para Xosé Mª Dobarro é “sen dúbida, a súa mellor obra de posguerra e constitúe un dos poemarios descritivos de maior calidade da literatura galega”.

Nese triste “inverno” sempre mantivo un inequívoco compromiso coa lingua galega, sen usar o castelán nas publicacións. Ata a súa morte, o 9 de novembro do 1959, foi o símbolo cultural da irmandade galeguista. A profunda admiración cara á súa figura puiden vela ó ir lendo no *Legado familiar “Ramón Cabanillas”* as dedicatorias que lle fan autores de libros moi diversos, as crónicas do seu enterramento e as homenaxes que se lle foron facendo semanas despois da súa morte (Ben-Cho-Shey e os mozos de Brais Pinto en Madrid; Gamallo Fierros, Cortezón, Cunqueiro, Luz Pozo e Díaz Jácome no Instituto Laboral de Ribadeo; Filgueira Valverde, Isidoro Millán González-Pardo e Iglesia Alvariño no Museo de Pontevedra; Paulino Pedret, Moreno Báez, Iglesia Alvariño, Novoneyra e García-Bodaño no Paraninfo da Universidade de Santiago de Compostela; Otero Pedrayo, Martínez Risco, Rodríguez Yordi e Iglesia Alvariño na sesión da RAG na Coruña etc.). Creo que non é esaxerado dicir que Cabanillas é o poeta galego máis musicado, por músicos de Galicia e de fóra.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús [1988]: “Don Ramón Cabanillas confésase con don Ramón Otero Pedrayo”, en *Ramón Cabanillas camiño adiante*. Extra de A Nosa Terra. Vigo, 4-10.
- Barcia Caballero, Juan (1917): “Da terra asoballada”, *El Eco de Santiago*, 8-8-1917. Reproducido en Cabanillas (1981: 618-619).
- Cabanillas, Ramón (1959): *Obra completa*. Buenos Aires: Galicia [O volume preparouno Francisco Fernández del Riego].
- (1976): “Tres cartas autobiográficas”, en *Homenaxe a Cabanillas no centenario do seu nacemento*. *Grial* 54, 528-532.
- (1979): *Obras completas*, vol. I. Edición e notas de X. Alonso Montero. Madrid: Akal.

- (1980): *Da Terra asoballada*. Edición, prólogo e notas de X. Alonso Montero. Madrid: Akal
- (1981): *Obras completas*, vol. III. Edición, limiar, notas e bibliografía de X. Alonso Montero. Madrid: Akal.
- Carballo Calero, Ricardo (1959): “Notas sobor da obra de Ramón Cabanillas”, en Ramón Cabanillas: *Obra completa*. Buenos Aires: Galicia, 13-41
- (1977): “Cartas de Cabanillas”, en *Homenaxe a Cabanillas no centenario do seu nacemento*. Santiago: Universidade, 7-16.
- Caride Ogando, Ramón (1988): “Oitenta e tres anos de *Vento mareiro*”, en *Vento mareiro. Celebración da publicación dun libro mítico*. [Cambados]: Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia [sen paxinar]
- Fernández Rei, Francisco (2015a): “Cabanillas, Cambados e o vento mareiro”, *Boletín da Real Academia Galega* 376, 563-576.
- (2015b): *Ramón Cabanillas, Cambados e o mar da Arousa*. Xerais: Vigo.
- Ínsua, Emilio Xosé (2015): “Ramón Cabanillas e as Irmandades da Fala”, *Boletín da Real Academia Galega* 376, 527-561.
- (2016): *A nosa Terra é nosa! A xeira das Irmandades da Fala (1916-1931)*. A Coruña: Baía Edicións.
- L[ópez] Aydillo, Eugenio (1915): “El gran poeta Cabanillas. El revivir de la lírica gallega”, *Estudios Gallegos*, Madrid, 14, 20-08-1915. Reproducido en Cabanillas (1981: 607-610).
- Porteiro Garea (1916): “Ramón Cabanillas”. Do *Discurso...ó fundarse a Irmandade da Fala de Santiago*, 25-05-1916, Santiago. Reproducido en Cabanillas (1981: 611-612).
- Peña Novo, L[ois] (1917): “Cabanillas, Barcia Caballero”, *A Nosa Terra*, 28-29, 30-8-1917. Reproducido en Cabanillas (1981: 620-623).
- Rei, Luís (2006): “Ramón Cabanillas: a disidencia republicana (e II)”, *A Trabe de Ouro* 68, 505-520.
- (2009): *Crónica de desterros e saudades*. Vigo: Galaxia.
- Villar Ponte, Antón (1917): “Ramón Cabanillas, Poeta da Raza”, *A Nosa Terra*. Reproducido en Cabanillas (1981: 615-617).

A participación de Florencio Vaamonde nas Irmandades da Fala

Isabel Seoane
IES de Mugarbos

Resumo: O escritor Florencio Vaamonde Lores estivo vinculado ás Irmandades da Fala desde a súa creación. Tras formar parte de distintos proxectos culturais e políticos fanados, en prol dos intereses de Galicia, tiña dúbidas sobre o éxito desta nova iniciativa. Non obstante, participou activamente en todas as actividades que a asociación organizou. Considerado unha autoridade en materia lingüística, foi asesor das clases de lingua que impartiu Lugrís Freire e redactor e colaborador do xornal *A Nosa Terra*. A súa idea para conseguir a normalización do idioma era a recuperación da personalidade xurídica de Galicia, pero mentres isto non chegaba traballou para pór en marcha a normativización do idioma, a creación de prensa en galego e a configuración dun sistema literario propio. Despois da Asemblea de Monforte (1918), na que se produce a fractura das Irmandades en dous sectores, mantívose na liña que defendía a actuación política.

Palabras chave: Irmandades da Fala, Vaamonde, normalización, normativización, debate ortográfico.

Abstract: The writer Florencio Vaamonde Lores was associated with the “Irmandades da Fala” (=Brotherhoods of Language) from the very beginning. After taking part in several unsuccessful cultural and political projects in favour of Galician interests, he felt doubtful about the success of this new initiative. Nevertheless, he took an active part in every activity the association organized. Being considered an authority in linguistic matters, he was an advisor in the language classes delivered by Lugrís Freire, and he was editor and collaborator for the newspaper *A Nosa Terra* (= *Our Land*). His agenda to achieve the normalization of the language was based on recovering the judicial personality of Galicia, but as long as this could not be achieved, he worked to get this normativization process started, to create press written in the Galician language and to organize our own literary system. After the Monforte Assambly (1922), which leads to the “irmandades” splitting up into two sections, he remained within the path which defended political action.

Keywords: *Irmandades da Fala*, Vaamonde, normalization, normativization, orthographic debate.

Antes da creación das Irmandades, os intelectuais coruñeses que se reunían no faladoiro da Librería Rexional de Eugenio Carré Aldao, sita no número 30 da rúa Real, ensaiaran distintas iniciativas para loitar polos intereses de Galicia, e o idioma era un deles. Actuaron desde distintos ámbitos e sempre estiveron no debate que máis tarde reproducirían as Irmandades: se para conseguir os seus obxectivos era necesario acadar primeiro o poder político ou non. Curiosamente, as accións conxuntas destes homes, malia partir dun claro obxectivo político: a expansión do rexionalismo, só acadaron un éxito relativo na vertente cultural.

O proxecto inicial foi a creación dunha Liga Galega para a defensa de Galicia. A idea xurdira na prensa, en 1894, tras o intento de traslado en 1893 da Capitanía Xeral da Coruña a León. Desde *El Regional* de Lugo, o seu director, Manuel Amor Meilán, defendía unha asociación integrada por individuos exentos de toda filiación política e que só funcionase cando acontecementos especiais o requirisen, mentres que Salvador Golpe, Galo Salinas e outros intelectuais coruñeses querían unha organización sólida e eficaz que permitise unha presenza continua do rexionalismo na escena galega (Máiz 1974). O proxecto non se materializou nese momento, pero os homes da Cova Céltica, nome co que se alcumou o faladoiro da Librería Rexional, botárono a andar en 1897. Eles van ser tamén os artífices do intento de crear unha Academia Galega en 1895, de poñer en marcha a *Revista Gallega* e en certa medida da formación da Academia Galega de 1905 e, posteriormente, de Solidaridad Gallega.

En todas estas empresas estivo comprometido o escritor Florencio Vaamonde Lores (Bergondo, 1860-A Coruña, 1925), de aí que a súa presenza nas Irmandades fose esperable. Foi unha das vinte persoas (ANT 1918a) que asistiron ao acto inaugural¹ celebrado no primeiro andar do número 38 da rúa Rego de Agua, sede da Academia Galega, da que el era membro fundador. Outros dos asistentes foron Lutrís Freire –quen iniciou o acto cun discurso en galego–, Oviedo Arce, Alejandro Barreiro, Francisco Tettamancy, Eugenio Carré, Martínez Morás, Robustiano Faginas, Fernández Mouriño, Antón e Ramón Villar Ponte, Iglesias Roura, Carballal Lafourcade, César Vaamonde e José Lamas. Nesta primeira sesión escolleuse a Xunta Directiva, que quedou formado da seguinte maneira: Conselleiro 1º, Antón Villar Ponte; conselleiro 2º, Antonio Valcárcel; secretario, José Lamas; tesoureiro, Iglesias Roura, e vocais, Robustiano Faginas e Fernández Mouriño (LVG 1916), e foron aprobados e discutidos os estatutos.

---

1 O seu carné de socio das Irmandades ten data do 1 de xullo de 1917.

Dous días antes da inauguración², o 16 de maio, Vaamonde redactara unha carta dirixida a Antón Villar Ponte co obxectivo de agradecerlle o envío dun exemplar dedicado da súa obra *Nuestra "afirmación" regional*. Na misiva manifesta concordar con boa parte do exposto na obra, non obstante mostra a escasa esperanza que ten de que o proxecto da creación dunha liga de amigos da fala teña éxito.

[...] me perdonará le diga lo que siento acerca de nuestra afirmación regional. Yo tengo muy poca fé en el porvenir de Galicia. Creo, sino imposible, muy difícil y lejana una rosada aurora. Los pueblos que pierden su personalidad jurídica se desorganizan, languidecen, se apaga su entusiasmo y llegan finalmente a entregarse por completo al arbitrio del dominador del que toman, primero por fuerza, después de grado, lengua costumbres y modo de ser, olvidando o despreciando todo lo suyo privativo.

[...] Nos hemos acostumbrado a las cosas del dominador y despreciamos las nuestras. Si así no fuese seguiríanse escribiendo libros en gallego y usando solamente el gallego en todos los actos extraoficiales de la vida.

Para reavivar el decaído espíritu surge la consoladora idea de una *Liga de Amigos del Idioma*. Muy bien. ¿Saldrá de aquí algo práctico? De todos modos, yo seré siempre, a pesar de mi insignificancia, uno mas a sumarme a todo lo que tienda en pro de la regeneración de Galicia, por lo que tengo el gusto de felicitarle por su trabajo y de ofrecerme de V. atento amigo y S. S. Q. B. S. M. (Seoane 2010: 1108-1109).

Segundo manifesta na carta, cre que a única maneira de acadar a normalización da lingua é recuperando previamente a personalidade xurídica de Galicia. Mentres que Villar Ponte sinala, na citada obra, a normalización da lingua como primeiro chanzo para a afirmación rexional. En calquera caso, malia o escepticismo do escritor respecto do proxecto, ofrece a súa colaboración e participa en todas as actividades da sociedade.

Segundo os estatutos da mesma (Dobarro/Vázquez 2003: 429-430), o obxectivo era levar a cabo un proceso normalizador do idioma galego potenciando o seu uso tanto oral como escrito.

- a)- Hablar entre los asociados el idioma gallego, despertando hacia él la afición y el amor de los hijos de Galicia.
- b)- Trabajar por todos los medios para conseguir que los periódicos gallegos dediquen una sección en la cual los escritores que cultivan este idioma puedan dar a

---

2 Se facemos caso das palabras de Villar Ponte (ANT 1918a), a creación das Irmandades tivo lugar o día 17-V-1916, pero na prensa (LVG 1916) indícase que a inauguración foi o día 18 de maio. Data que aparece tamén nos estatutos.

conocer sus producciones, y laborar asimismo en el sentido de que los aficionados y amantes de esta lengua dispongan de un periódico quincenal, por lo menos.

c)- Acostumbrar a los asociados a escribir en nuestro idioma, haciendo, cada seis meses, una fiesta consagrada a aquéllos y en la cual sean leídos, en el seno del Consejo, todos los trabajos, ya en prosa, ya en verso, que se publiquen en gallego, y concediendo, como premio al mérito, si alguno lo mereciese, el honor de MESTRE DA FALA al que resultase ser autor del mismo.

La Voz de Galicia difunde da seguinte maneira o recollido nos estatutos: “a todos los periódicos gallegos que en sus columnas publiquen de vez en cuando, con la mayor frecuencia posible, trabajos en nuestro idioma, en verso y prosa. Por su parte, los asociados, deberán usar entre ellos el gallego, lo mismo que en todas las cartas que dirijan a sus amistades” (LVG 1916). Neles queda explícita a importancia que conceden aos medios de comunicación como canle normalizadora e a necesidade de pór en práctica as súas ideas comezando por usar eles o gallego en todas as actuacións da súa vida, tanto públicas como privadas.

O chamamento de adhesión feito polos Amigos da Fala, nome inicial das Irmandades, superou as expectativas previstas e, pouco a pouco, foron xurdindo agrupacións semellantes nas principais cidades e vilas galegas.

Florencio Vaamonde non formou parte de ningunha das directivas da Irmandade da Coruña nin estivo presente nas asembleas celebradas fóra da cidade, xa que non lle gustaban os desprazamentos en vehículo. Atendendo a isto, poderíamos crer que o seu papel na sociedade non foi moi destacado, pero a importancia da súa presenza reside sobre todo na bagaxe coa que chega a ela, sendo un referente na defensa de Galicia e da lingua entre os asociados. Incluso para Villar Ponte que o cita na súa obra *Nuestra afirmación regional*, publicada o 21 de marzo do 1916, entre a nómina de persoas destacadas na defensa do país: “si á su debido tiempo se arribase á la fundación de la Liga de Amigos del Idioma que nosotros propugnamos ahora como necesaria y urgente, ya que en ella encontrarían unidad y estímulo los esfuerzos de Vaamonde, Barcia Caballero, Romero Blanco, Ballesteros, Lugrís, Tettamancy, Carré, Salinas, Villanueva (D. Valentín), Leiras, Ribalta, Saco Arce, Valladares, [...] es seguro que el estado actual de Galicia sería otro muy distinto.” (Villar Ponte 1916: 18).

A consideración en que era tido o escritor tamén se aprecia nas palabras que o xornal *A Nosa Terra*, voceiro das Irmandades, lle dedica para presentar a publicación dunha conferencia que impartiu na sociedade en 1918.

D. Florencio, imaxen da modestia, é para os rapaces que loitan pol-a redenzón da Terra desde fai perto de tres anos, inda máis que un mestre: un símbolo.

Culto, con unha cultura mui fonda e extensa que a él mesmo lle debe -poucos na Galicia saberán tantas cousas ben deprendidas como D. Florencio- sentíu sempre o enxebrismo. Como a abella nas rosas, él sugóu en todos os nosos feitos históricos, en todas as nousas cousas de cultura, para ofrecerlle á Pátria a mel da ciencia. É dos homes exemplares, neste país de folgazáns e desleigados. Él, tan miudo, tan magro, tan humilde, leva dentro de sí, e máis fai ben, a soberba do deber cumprido.

Por onde queira que D. Florencio Vaamonde pase, sempre que un galleguista o olle, terá un respeito e unha admiración. Él rindió a Galicia seu talento, e como discípulos o saudamos todos os bós fillos da nai Terra. D. Florencio, poeta académico, historiador, polígrafo, caladamente traballa. Fruto do seu traballo é o que desde hoje irá saíndo no noso folletón. (ANT 1918d).

Florencio Vaamonde Lores pertence ao grupo de escritores de fins do XIX caracterizados por introducir novas formas e temáticas na lírica -foi un dous poucos poetas monolingües da época e un prolífico sonetista- e por aventurarse en terreos pouco ou nada explorados. Traballou todos os xéneros, excepto o teatro, co fin de acadar un sistema literario normalizado, pois o seu obxectivo era crear unha lingua culta a través dunha literatura de calidade que, ademais, fixase unha norma. E ao servizo deste ideal construíu toda a súa obra. Foi un pioneiro na prosa didáctica e mostrouse interesado por case todas as ciencias: xeografía, historia, agricultura, lexicografía, literatura e lingua. Tema este último polo que se preocupou mesmo antes de empezar a escribir en galego. Encargouse de dotar á literatura galega do clasicismo do que estaba carente ao imitar os ritmos clásicos grecolatinos e traducir varios autores deses sistemas literarios. Foi autor do primeiro poema épico nacional galego, *Os calaicos*, publicado en 1894, que é ademais a súa primeira obra lírica impresa. Con esta composición, na que narra a defensa da cidade da Coruña ante o ataque inglés en 1859, pretendía demostrar a validez da lingua galega para calquera xénero, ao usala no épico, considerado o máis elevado.

O seu labor de tradutor tamén se enmarca dentro do fin de conseguir un sistema literario pleno. Á parte de traducir os clásicos grecolatinos, traduciu do castelán, italiano, francés, catalán, portugués e do bable. A súa segunda obra impresa foi, precisamente, a tradución das *Odas de Anacreonte* (1897), á que seguiron as obras didácticas de historia, literatura e xeografía. O *Resume da historia de Galicia*, publicada por entregas na *Revista Gallega* en 1897 e en libro en 1899, contén no capítulo cuarto un resumo da literatura galega. Este texto foi libro de lectura no colexio coruñés Isabel la Católica dirixido por Marcial de la Iglesia (RG 1899b). En 1922, *A Nosa Terra*, comezará a inserir capítulos dela nas súas páxinas, aínda que non rematará a súa publicación.

No comezo do libro o autor xustifica a escolla idiomática pola carencia que había de estudos históricos en galego. “E o estudo da historia un dos mais útis para a sociedade. As liciós do pasado poden ser de proveitoso insiño para o porvir. Sentíase en Galicia a necesidade de un libro, na nosa fala, que puidese levar á todos o coñecimento, inda que breve, dos sucesos que houbo no noso país. D’ahí este modesto ensaio que ofrecemos ao pobo. Nel atoparanse verdades, ja que non bellezas d’estilo; para estas non temos condicións, nen modelos que seguire”. (Vaamonde Lores 1898: 7). E achaca ao centralismo político todos os males do país, incluído o declive cultural:

A centralización. As maiores épocas do esplendor dos pobos é cando estes s’atopan libres. Galicia non podía furtarse d’esta lei biolóxica. E para que non se nos tache de parciás vejase o que un ilustre escritor estrangeiro, Teofilo Braga di sobor d’esto. “...a Galliza é a provincia mais duramente submetida á unidade política e mais sacrificada polo centralismo administrativo; [...] A Galliza perde a súa existencia política, e por tal acto apaga-se súa cultura” (Vaamonde Lores 1898: 104-105).³

Unha das grandes preocupacións de Vaamonde era a formación das persoas, e era coñecedor da necesidade de materiais na lingua que falaba boa parte da poboación. Isto é o que o leva a traducir en 1897 *O catecismo da Doutrina Cristiana escrita polo P. Gaspar Astete*. En 1919, polo prólogo que se conserva⁴, tiña previsto imprimalo, pero o proxecto non chegou a concretarse. A través del, aínda que está incompleto, falta polo menos unha das follas, coñecemos as motivacións de Vaamonde, que mencionabamos anteriormente, á hora de escribir ou de traducir:

E a nosa fala unha das mais doce e ricas, e ten orixe tan nobre coma calquera das suas irmás; pero dende que deixou de ser idioma oficial caeu no abandono e, pouco a pouco, vaise botando á perder.

Todol-os pobos aman o lenguaje que lles é propio, o que herdaron dos seus maiores; samente o noso, facendo-se eco de ridiculas preocupacios, non cuida como debera esa prezada xoia, ese sino característico pol-o que a xente gallega diferencia-se das demais gentes do mundo. Certo è que a nosa literatura vai cara adiante; que no estranxeiro se estudan e aprecian os traballos dos nosos escritores; mas non é menos certo –dôroso e dicilo– que a masa general do povo non sabe ler no seu idioma nativo.⁵ Nas escolas

---

3 Esta cita tamén a usa Villar Ponte en *Nuestra afirmación regional*.

4 Texto manuscrito. Fondo Vaamonde Lores do Museo de Pontevedra.

5 Esta primeira cuartilla do prólogo ten tres versións que corresponden, polo menos, a dúas épocas distintas, unha tal vez cando traduciu o libro e outra cando o quería imprimir, en 1919.

—que con diñeiro gallego e para instrución dos gallegos se sosteñen— insiñase o idioma que temos por oficial e, generalmente, non só non se da afeuto ao noso senon que hai profesores⁶

As oracións da Irexa tamen llas insiñan en castellano, é isto é aínda máis desprestixioso para a divindade de Galicia que forza ao católico gallego a se dirixir a Díos nunha fala que non é a súa, resultando d'esto que hai quen sabe moito ben en castellano *O Padre Noso* que aprendeu de memoria e non sabe o significado das súas palabras.

Pareceu-nos por eso que faceríamos ben en poñer na nosa fala o libríño do P. Astete que viría a facer cesar ese estado de cousas, prestando aos fieles un bon servicio. Hai vintedous anos que esta tradución está feita pero non houbo ocasión de que vise a lus hasta o d'agora. (Vaamonde 1919b).

En 1901 Vaamonde publicou na prensa e logo nunha edición non venal o poemario *Mágoas* e en 1919 *Follas ao vento* na colección *Terra a Nosa* de *El Noroeste*. E a pesar de que en 1893 xa facía referencia á necesidade de que se escribise tamén prosa en galego: “Los trabajos que se dan a la imprenta son todos en verso. La prosa queda casi olvidada. ¿Cual es la causa de esto? That is the question.” (Ortófilo 1893a) non se dedicou á narrativa ata os seus últimos anos, influído polos proxectos de novela curta que comezaban a xurdir. Publicou *Bestas Bravas* en 1923 na Tipografía de El Noroeste e *Anxélica* foi editada postumamente en 1925 pola editorial Lar.

A incorporación de Vaamonde ás Irmandades supuxo a reanudación da súa actividade cultural e política, pois desde a desaparición do xornal *A Nosa Terra* (1907-1908), vinculado a *Solidaridad Gallega*, no que participou activamente, a súa presenza nos medios era escasa e o seu traballo semellaba estar reducido ao realizado nas distintas comisións da Academia Galega das que formaba parte.

Un dos primeiros proxectos nos que se involucrou foi o das clases de Lingua Galega que a Irmandade puxo en marcha no último trimestre de 1916. Lugrís Freire era o encargado de administrar as aulas os mércores e sábados e el actuou de asesor (ANT 1916a). As clases estaban proxectadas para unha duración de catro meses (ANT 1917) e algunha das leccións, como a do verbo, foi publicada no xornal das Irmandades (ANT 1916b).

O papel de asesor seguramente veu motivado pola experiencia de Vaamonde nunha actividade similar en 1908. El fora o responsable de impartir a materia de lingua galega dentro das clases organizadas pola Academia Galega, as cales non estiveran

---

⁶ Este parágrafo está riscado. A partir de aquí semella que falta cando menos unha cuartilla.

exentas de polémica e incluso motivaron a renuncia, non admitida, de Martínez Salazar ao crer este que non existía ninguén preparado para impartir certas disciplinas, e que o labor da Institución “era precisamente reunir elementos para esos estudios y porque esas enseñanzas, dadas en condiciones deficientes, desprestigarían la institución y la pondrían en ridículo.” (Martínez Salazar 1908). Certamente non tiña moito sentido dar clases de gramática galega ao non existir ningún acordo gramatical nin ortográfico, pero o certo é que as clases estaban establecidas nos Estatutos e no Regulamento que foran aprobados por consenso de todos os membros.

O interese de Vaamonde polo estudo da lingua e o establecemento dunha norma culta maniféstase publicamente por vez primeira nuns artigos de 1893, asinados co pseudónimo Ortófilo, no *Diario de Avisos de la Coruña*. Polo tanto, antes de comezar a asistir á tertulia da Cova Céltica, feito que se produciu arredor de 1894, talvez tras o traslado de Murguía ao Arquivo de Facenda da Coruña, delegación na que el traballaba. Neses artigos, baixo o título “Sobre el gallego” o primeiro deles e “Más sobre el gallego” os tres seguintes⁷, sinala que o esplendor da literatura está a verse abafado pola anarquía gráfica e manifesta a necesidade de adoptar unha norma. El aposta pola grafía etimolóxica ao mesmo tempo que denuncia a deturpación e substitución do léxico galego para o que ofrece como solución fixarse na literatura medieval e nos escritores portugueses en vez de facelo nos españois.

Dous anos despois, e tras o fracaso da creación dun Academia en 1895, da que aceptara formar parte, participou nun debate lingüístico que abre intencionalmente a *Revista Gallega* cun artigo titulado “Los orígenes del gallego”, asinado por Santiago Fernández de Neira. Pseudónimo que algún participante no debate atribúe a Vaamonde. Aínda que este artigo inicial non sexa da súa autoría, feito que non podemos confirmar, el participa na discusión co titulado “O idioma galego”. Nel móstrase claro defensor da identidade do galego e do portugués. Nesa altura, e tendo só publicado o poema épico *Os Calalicos*, xa fora tildado de lusista e criticado pola escolla que fixera nesa obra da grafía etimolóxica e de certo léxico portugués (LVG 1895).

---

7 Os tres últimos reproducíronse en 1893 en *El Eco de Vivero*, nº 238, 242 e 244. Imaxinamos que tamén o primeiro.

En carta a Jesús Rodríguez López, de febreiro de 1895, manifesta que unha grande obra literaria será a que estableza a norma:

Estoy muy conforme con V. en que debe usarse el lenguaje del pueblo, pero no en absoluto, porque el pueblo usa barbarismos y corrompe frases elegantes á consecuencia de la falta de instrucción; y el lenguaje del literato, sobre todo del poeta, no puede ser como el del ignorante y rústico campesino. La unificación del gallego, que yo deseo con toda mi alma, ha de verificarse por si misma, como sucedió en todos los idiomas; el día que surja un Camoens, un Cervantes, ó un Luis de León gallego á quien todos sigan. (Seoane 2010: 1060-1062).

Do que non cabe dúbida, é de que era considerado un dos máis formados en materia lingüística. Durante a etapa da Liga Gallega, na que ocupou o cargo de vicesecretario nas dúas primeiras directivas (1897, 1899), a primeira dirixida por Salvador Golpe e a segunda por Waldo Álvarez Ínsua, encargouse en máis dunha ocasión de poñer en galego algún dos documentos da sociedade, que estableceran como idioma oficial da asociación. (RG 1897a). E algúns intelectuais destacados recorreron a el en busca de asesoramento xa moito antes da creación das Irmandades. Murguía solicitoulle que puxera en galego correcto as composicións da súa obra inédita *Rimas populares*, tal como recolle un borrador do prólogo que hai que datar entre 1895 e 1905, xa que fala do proxecto frustrado de crear unha Academia; mentres que Vicente García de Diego (1909) atende a datos por el ofrecidos para a confección da súa obra *Elementos de gramática histórica gallega* (1909) e do *Diccionario etimológico-histórico*. (Seoane 2010: 129).

Na época da Irmandades o debate ortográfico reaparece e el vai participar nas discusións. En 1919 responde á enquisa que *A Nosa Terra* realiza sobre a grafía que se debería adoptar para a escrita do galego dando a seguinte resposta: “O galego e o portugués antigo se non diferenciaban mais no que fai á ortografía que no emprego pol-os primeiros da *Ph* e *Nh*, inda que n’algús documentos galegos, vése tamén. A ortografía galega crásica é, fora d’aquelas letras, coase a mesma portuguesa, sobre todo no que respeita á *J*, *G* e *X*. A ortografía galega de hoxe é a ortografía castelán apricada por corrució a nosa língoa. Tería, pois, de se modificare”. (ANT 94, 15-7-1919). Estas declaracións van ser contestadas por Aurelio Ribalta, defensor da grafía fonética, como na época da *Revista Gallega* lle pasara con José Pérez Ballesteros, que no mesmo xornal critica a falta de rigor dos seus argumentos. (Ribalta, 1919).

E aínda que unha das características que se destaca do carácter de Florencio Vaamonde é a súa afabilidade, o debate normativo parecía transformalo, se temos en conta estas palabras súas de 1896: “Hai quen chama incomparable ao idioma

castellano, e verdadeiramente e incomparable para quen non sabe outro (...) non solo non é incomparable como dixo algún senón que é áspera ao ouvido, inchada e anfibologica en extremo” (Vergodense 1896).

O segundo proxecto das Irmandades ao que se vencellou foi o curso de Conferencias que se acordou celebrar todos os sábados de inverno na Academia, tras a xunta do xeral do 17 de decembro. (ANT 1916c). Non obstante, a primeira delas realizouse no Circo de Artesáns, impartida por Rodrigo Sanz. A esta seguiron a de Antón Villar Ponte, Lugrís, dúas de Tettamancy, Manuel María González, Florencio Vaaamonde, Antonio Valcárcel, Pena Novo e Banet Fontenla (ANT 1917).

A conferencia de Florencio Vaaamonde tivo lugar o 24 de febreiro de 1917 baixo o título de “Proceso da Cultura Gallega” e foi publicada pouco despois en *A Nosa Terra*. Na disertación abordou diferentes aspectos da cultura galega: historia, agricultura, literatura... e destaca, especialmente, o coñecemento que posuía das literaturas europeas e a utilización que fai da atención que os críticos estranxeiros prestaban á nosa literatura como un xeito máis de consolidar o proceso normalizador do sistema literario.

Vede, pois, aquí en brevísimos resumo, o que foi a cultura de Galicia, cómo empezou e cómo se agrandou hasta chegar aos nosos días. Non é Galicia un pobo atrasado, nin moito menos, e se ben perdeu a personalidade xurídica e o seu idioma non é oficial, coma en mellores tempos, conserva, con todo, a súa fisonomía propia que ademostra o marcadamente que está separada das outras rexións de España como consta de autores estranxeiros que cita O'Reylli [sic] na súa *Coroza de Kerry*.

Hoxe, Galicia, ten posto honroso na cultura europea. Ten literatura de primeira liña e homes de ciencia en todol-os ramos do saber humano; ten tamen a súa literatura privativa de que é princesa a inmortal Rosalía de Castro que tantos discípulos e admiradores deixou e que val ela sola por toda unha literatura, e onde brilla tamen o grande Curros Enríques; ten música tamen propia e dende da representación de *A Ponte* e de *Mareiras* podemos igualmente dicir que temos teatro; e non citamos nomes de mulleres ilustres e varios insines que inda viven porque son conecidos de todos.

As nosas cousas son estudiadas en todol-as nacións, e Bell⁸, Dogron Hume e Flor Marin en Inglaterra, O’Ryan en Holanda; Latour, Rillé e Savine en Franza; Bierman [sic] en

---

8 Bell, Aubrey Fitz-Gerald. Historiador e crítico literario inglés. Pasou longas tempadas da súa vida en Portugal e froito diso foron os seus estudos sobre a literatura portuguesa e galega. Traduciu ó inglés os autores do Rexurdimento galego. Na súa obra, *Portuguese Literature*, (1922), University Press, traducida ó portugués por Agostinho de Campos e J. G. Barros co título *A literatura portuguesa (historia e crítica)* dedica varias páxinas ó estudo da literatura galega.

Suecia; Shiclan en Prusia; Lany e Corun en Austria; e outros moitos siguen con interés o noso movemento intelectual, outrora tan despreziado.

Pero a cultura de Galicia non é aínda o que debía ser, porque noutro orde de cousas que tamen ao progreso afectan, Galicia e hoxe solamente un pálido planeta: por eso c'ó cultivo do propio idioma e con fé no porvir debemos de traballar todos os que por bos fillos dela nos teñamos, para que chegue a ser coma denantes un astro esprendoroso, e ao contemprar a sua brillante e pura lus, pida cada un repetir con satisfaiçon e con fachenda o verso de Lugrís

¡Señores, eu son gallego! (Vaamonde 1918).

En xullo de 1917, Florencio Vaamonde participou na homenaxe que a “Irmandade de Amigos da Fala” dedicou a Rosalía de Castro na Academia Galega, con motivo do trixésimo segundo aniversario da súa morte. Na xornada léronse uns versos seus⁹, uns de Eladio Rodríguez e un escrito de Iglesias Roura. Ademais tamén houbo discursos de Carré, de Tettamancy –este último en representación de Murguía– e de Antonio Valcárcel que se encargou de pechar o acto en nome das Irmandades.

Así mesmo, Vaamonde participou cun poema na homenaxe que se realizou aos mártires de Carral nese mesmo ano. Para esta conmemoración imprimiuse unha folliña na imprenta Roel co seu texto “Carral” e outros cinco da autoría de Eduardo Pondal, Augusto Pérez Gómez, Eladio Rodríguez, Eugenio Carré, e Francisco Tettamancy.

Por estas datas, algúns membros das Irmandades decatáronse de que o proceso normalizador non era viable sen a previa consecución dunha cota de poder político. Estas novas ideas levaron á reforma do regulamento en 1918, sendo presidente Luís Peña Novo, ademais de efectuar o cambio de nome da sociedade –os Amigos da fala pasaron a denominarse Irmandades da Fala– e de domicilio social, ao pavillón sur do quiosco do Paseo de Méndez Núñez, coñecido como Salón Cinema Coruña. Constituíuse deste xeito unha sociedade política e reivindicativa que esixía a autonomía de Galicia para poder acadar o seu natural desenvolvemento.

Art. II. Considerando necesario para o desenvolvemento natural d'ela un réxime de seu, a IRMANDADE traballará de cote pra conquistar unha ampla autonomía pra Galicia en todol-os ordes.

Art. V. Pol-o tanto, traballará pol-a difusión da cultura científica, literaria e artística de Galicia en todol-os ordes; estudiará as nosas custións económicas, xurídicas e sociaes; e

---

9 Probablemente se trate do poema “A Rosalía de Castro” que quedou inédito (Seoane 2010: 592).

sendo a custión agraria a mais interesante, atenderá fundamentalmente á organización dos labregos.

Art. VI. E pol-o derradeiro, sendo a política o goberno do pobo, e dependendo do bon goberno o seu progreso, fará labor política de porpaganda e d'aición. (Regramento 1918).

Mais tampouco se deixou de lado o aspecto cultural. Artelláronse varias seccións e a dedicada á Cultura e ao Idioma tiña por finalidade a normativización deste –función que lle correspondía á Academia e que aínda non realizara– un plan de ensino galego e a creación dunha editorial e dun xornal diario escrito na lingua propia do país.

3º Procurar a divulgazón e a fixación do galego, faguendo e axudando a faguer e imprimir gramáticas, dicionarios y-en xeneral, libros galegos¹⁰.

5º Traballar pol-o progreso do ensino, formando un plan pedagóxico n'a educación galeguista do noso pobo.

7º Póse de acordo coas seiciós similares das demais Irmandades pra chegar a conquistar un xornal esquirto en galego.

8º Traballar do mesmo xeito para conquistar tamén unha editorial galega. (Regramento 1918).

Esta nova liña política estaba máis en consonancia coa idea que sempre defendera Vaamonde nos seus escritos: a necesaria recuperación da personalidade xurídica de Galicia. E que tamén podemos observar na resposta á pregunta “¿Por que no prospera Galicia?”, que José de Posse y Villelga realiza a varios intelectuais galegos e logo publica en *El Eco de Galicia* da Habana. Di Vaamonde: “Os maiores d'idade no seu caval xuicio non precisan o teren tutor. Deben ser donos de seus actos. Galicia é tamén maior d'idade; ten bon siso; debe ser dona de sí. Non precisa de tutor, é namentres que ó teña, non poderemos vel-a próspera é feliz. Será unha enferma á que ó lle dar meiciñas faría ó mesmo efecto que botal-a auga na tinalle das Danaides. (Posse y Villelga 1903).

Pero a nova estratexia das Irmandades provocou o enfrontamento cos defensores da vía cultural. O desencadeante foi a decisión de crear un Consello Permanente –aducindo dificultades para as reunións de todos os presidentes das Irmandades na

---

10 No orixinal manuscrito en castelán (Dobarro/Vázquez 2003: 35) o texto non é idéntico. No punto 3 di para “imprimir gramáticas, dicionarios, cartillas de leyes para los labradores, y en general libros gallegos. E o punto 7 indica: “conseguir un periódico diario escrito en gallego”.

Coruña– que foi asumindo funcións de goberno que lle correspondían ao Directorio. Este Consello, dirixido por Risco, baseaba a súa estratexia na eliminación do carácter democrático do movemento, atraendo as elites intelectuais en detrimento da maioría da afiliación, isto é, substituíndo a forza cuantitativa pola cualitativa. Segundo o regulamento do ano 1918 só podían ser membros do Directorio os presidentes das Irmandades, pero Villar Ponte aparecía nel como “persoeiro” de relevancia.

O seu apoio a Risco facía perigar as actuacións políticas que pretendían os coruñeses, de aí que perdido o control do Directorio intentasen controlar o voceiro irmandiño forzando a dimisión do fundador das Irmandades. O xornal anuncia a súa marcha a través do seguinte comunicado (Balboa 1922):

“Antón Villar Ponte”

Despois de unha labor de varios anos en que puxo toda a ideoloxía da nosa Santa causa neste boletín, Antón Villar Ponte presentou a súa dimisión de director de “A Nosa Terra”. Dende hoxe un Consello de Redacción composto de prestixiosos literatos en entusiastas irmáns, redactará este boletín que recibirá a inspiración d’esta e demais Irmandades de que é orgo.

Fólganos decir que o gran periodista, noso irmán Villar Ponte, sigue sendo un dos mais fortes paladins do Nacionalismo gallego, no que pon toda a súa alma e seu amor a esta Terra gallega pol-a que ven traballando con unha fe incansable que debe servir de exemplo a todol-os nazonalistas.

Cómpreme facerlle a xusticia de estampar estas verbas que espresan o noso sentir,

O Conselleiro primeiro da “Irmandade da Fala” na Cruña,

Francisco M. Balboa

Francisco María Balboa, conselleiro primeiro da Irmandade da Coruña, pasou a ocupar a dirección do xornal e a presidir o consello de redacción formado por Florencio Vaamonde, Carré Aldao, Xohán Vicente Viqueira, Manuel Lugrís e Eladio Rodríguez. (Manuel Antonio 1979: 145). Membros que recibiron fortes críticas de Villar Ponte en carta a Manuel Antonio:

Na *Irmandade*, xa sabe o que me fixeron, porque llo terá dito o Cebreiro. Non había que agardar outra cousa d’unhos horteiras analfabetos. A culpa foi miña pol-os querer erguer deica min. Pro adiante. “A Nosa Terra” xa verá que da noxo. Fanna tres vellos: Vaamonde, Lugrís e Carré, que suman xuntos mais de tres séculos e poden ter biznetos, non sabendo ningún d’eles que é o nazonalismo e non tendo feito ningún profesión de fé nazonalista. Dito isto, ¿pra que falar mais?...

Pro mire os condanados dos vellos que se non resinan a morrer a tempo. (Manuel Antonio 1979: 146).

Álvaro Cebreiro relátalle a Manuel Antonio o sucedido en *A Nosa Terra* do seguinte xeito: “Convocaron a uma reunión con objeto de atraer aos que se habían alonxado e o día que dita reunión (xuntanza) celebrouse todos os señores de “cuota 1 peseta” escomezaron a insultar aos Villar Ponte pregándolles que deixaran *A Nosa Terra*. Tí que ja coneces esta gente, poderás maxinar o que foi. Eu non falo mais de esto porque da-me noxo. Eiquí hai dois grupos. Os “nacionalistas industriales” *todos los demas*, e o Villar Ponte, Viqueira e eu”. (Manuel Antonio 1979: 140-142).

A unión das Irmandades rompeuse definitivamente na Asemblea celebrada en Monforte en 1922, ao crearse a Irmandade Nacionalista Galega e imporse a corrente culturalista, liderada por Vicente Risco, na que os coruñeses non quixeron integrarse. Vaamonde mantívose no bando político e no xornal, no que estivo desde o número inicial, onde xa aparece na lista de redactores e colaboradores que se ofrece, ata o seu falecemento. Aínda que en absoluto a súa presenza é comparable coa que tivo na publicación homónima de 1907-1908 ou na *Revista Gallega*. En total no xornal aparecen 27 colaboracións súas, en 40 entregas, xa que tanto a Conferencia pronunciada nas Irmandades como parte da súa obra *Resume da historia de Galicia* -que non se publicou enteira- saíron en varias entregas.

Durante o primeiro ano do xornal, que iniciou a súa publicación o 14 de novembro de 1916, colaborou tan só en dous números, o dous e o catro. E ao ano seguinte saíron tres colaboracións súas. Do total, 14 son textos inéditos: 10 poemas e catro textos en prosa. Dos poemas cinco pasarán a formar parte do libro *Follas ao vento*, publicado no número cinco da colección ¡Terra a nosa! Biblioteca popular galega, suplemento do xornal *El Noroeste*. Nesta colección estaba previsto sacar unha gramática, unha xeografía de Galicia e unha historia que non chegaron a editarse. Entre os poemas inéditos hai unha tradución dun texto de Alfred Musset. Os textos en prosa corresponden á necrolóxica de Tettamancy, á Conferencia que pronunciou nas Irmandades, á resposta á entrevista realizada polo xornal sobre a grafía que se debía adoptar e a un texto relacionado coa celebración do día do Apóstolo. Os textos éditos son poemas publicados previamente na prensa e algúns deles recollidos en *Mágoas* (1901), capítulos de *Resume da historia de Galicia* e un capítulo da novela *Bestas Bravas*.

Á parte das colaboracións xornalísticas, foi membro do xurado do concurso de novela curta, poesía e teatro, organizado polo periódico en 1918, xunto Victorino Veiga, Bernardino Varela, Fernando Ossorio, Xoan Viqueira, Xaime Quintanilla, Victoriano Taibo e Ramón Villar Ponte (ANT 1918e). En narrativa resultou premiada a obra de López Abente, *O deputado por Veiramar* da que en números posteriores do xornal se destaca a súa modernidade.

“O Diputado por Veiramar”, obra d’un alto poeta, marca na nosa literatura renacente a mesma orientazón que “A man da Santiña”, de Cabanillas. Dase a paradoxa fecunda de que sexan dous mestres do verso os que leven a prosa galega pol-as canles da modernidá, mentras un pensador, soio poeta circunstancial, Vicente Risco, amosra o xeito de facer c’o idioma patrio rimas tan ultramodernas, sinxelas e sotiles, com’as dos vates europeos mais inquedos e aluados.

“A man de Santiña”, acabou, para sempre, c’os vellos tanteos de teatro escrito en galego, con asunto galego pero axeitado ás formas mais pobres e demodées do decadente teatro castelán.

“O Diputado por Veiramar”, acabará, endebén, da mesma maneira, con ises contos e con isas novelas cheias de plebeismo que, millor intenzoadas que gráciles, donábanlle ó galego un senso dialéutal aldraxante e tristeiro.

O galego, coma o portugués, nasceu para valorar universalmente a i-alma da Raza; para ser instrumento da cultura enxebres tan outa com’a do povo mais fino e esquisito do mundo, e non somente un mostrario de costumes rústicos, onde o pintoresco e o bárbaro aniñaban sempre.

O galeguismo no arte, na literatura e na política, xa ten características de seu, gracias ó santo esforzo das nobres Irmandades. (ANT 1919).

Os membros das Irmandades eran conscientes do novo florecemento que se estaba a dar na literatura e Vaamonde aparece situado ao lado de homes dunha nova xeración. Tamén eran coñecedores da normalización da que estaban a ser protagonistas e o papel que cada un xogaba, do mesmo xeito que os homes da Cova tiñan máis ou menos repartidos os roles que cada un tiña que desempeñar na configuración do sistema literario: Martelo Paumán era o satírico, Vaamonde o clasicista, Galo Salinas e Lugrís os encargados da dignificación do teatro, Carré o impresor...

Lois Porteiro –sementador de inquietudes– di que as «Irmandades da Fala» teñen de sere a Enciclopedia da revolución galega.

¿Pacífica ou violenta? O distintivo das «Irmandades» ideado pol-o aceso Xaime Quintanilla, unha fouce c’un punto qu’as fai interrogantes, deixa aínda en pe a contestación.

Banet Fontenla, fomentou a santa intransixencia pr’os que renegan do noso idioma.

Cabanillas, cristalizou a idea nazonalista na poesía moderna. O mesmo fixo Rodríguez González.

Culebras, ven xenerando o orgullo da raza galega, pol-os estudos antropolóxicos.

Viqueira, dou a pauta d’un insino e d’unha pedagogía galegos, o mesmo que Lousada Diéguez.

Risco, fixo cristaiños o pensamento e a vountade nazonalistas.

Peña Novo, fixo ver como Galicia non eisiste oficialmente, namentras oficialmente teñen reconocida certa persoalidade, Cataluña, Navarra, Aragón, as Vascongadas e Valencia.

Vilar Ponte (Ramón), fixo parar mentes no estudo das nazionalidades natuaraes que na Europa viven escravas.

Vilar Ponte (Antonio) creóu as «Irmandades». Dou xeito pr'a estreitare lazos con Cataluña, Vasconia e Portugal. Alumeóu as arelas do galeguismo novecentista.

Castelao, creóu a caricatura e o arte da pintura orientados no sendo nazonalista.

Vaamonde (F), fixo o primeiro resume da nosa Historia en galego. Cantóu ós «Galaicos».

Tettamancy, honróu ós héroes das nosas libertades.

Bidegain, trouxo un entusiasmo, fillo da práctica ô idearium galeguista.

Ribalta ven esculcando os nosos valores históricos.

Os cimentos da nova Galicia libre, foron postos por estes homes.

Cantan esta Galicia López Abente e Taibo (ANT 1918c).

Florencio Vaamonde menciónase así mesmo entre as grandes figuras de intelectuais que loitan polo recoñecemento da diferencialidade de Galicia:

A NOSA TERRA, é pol-o d'agora o único orgo na imprensa do galeguismo.

Sigue a inspiración dos inteleutuas de valimento en Galicia.

Representa o pensamento e o sentimento de Porteiro Garea, de Losada Diéguez, de Peña Novo, de Cabanillas, de López Abente, de Fernández Flórez, de Rodríguez González, de Cora e Lira, de Quintanilla, de Correa Calderón, de Bidegain, de Banet Fontenla, de Carballa, de Castelao, de Veiga, de Vaamonde, de González Fariña, de Villar Ponte, de Vales, de Ares, de Risco, de Viqueira, de Baldomir, de Rodríguez Culebras, de Taibo e d'outros mais que dend'a fundazón das «Irmandades da Fala» loitan pol-o conqwerimento da persoalidade galega (ANT 1918b).

As súas colaboracións no xornal non aumentaron ao pasar a ser membro do Consello de Redacción, aínda que hai que ter en conta que en 1923 comezou a ter problemas de saúde. O seu falecemento produciuse o 19 de outubro de 1925 e da estima que se lle tiña nas Irmandades dan mostra tanto a necrolóxica que estas publican en *La Voz de Galicia*, como feito de que se enloitasen os balcóns durante dous días e que catro dos seus membros fosen os encargados de introducilo na terra (ANT 1925). Pero queda especialmente patente na necrolóxica que Villar Ponte, a pesar do sucedido no xornal, lle dedica no diario *Galicia* de Vigo. Nela non escatima en loanzas e quéixase da falta de recoñecementos que a figura de Vaamonde tivo.

Hoy, como siempre, el que “no hace ruido”, no muere en olor de multitud. Esto le ha acontecido a Don Florencio Vaamonde. Consagró toda su vida al estudio de cuestiones gallegas, adquirió una gran cultura intensa y extensa por sí mismo, sin visitar jamás un aula universitaria, desdeñando todo título docente; rindió a Galicia el íntimo

afectísimo de su alma misógina, hecha para amores que no pudiesen morírsele nunca, y sin embargo el duelo gallego ante la pérdida de hombre tan relevante, no fue lo que debiera ser.

Por lo que Don Florencio era en sí, por lo que representaba, por lo que evocaba, merecía honores póstumos de sentido más amplio que los que tuvo realmente.

Y el hombre era tan interesante como la obra. Mejor dicho, el hombre vivía consustancializado con la obra. Célibe y casto, abstemio, sencillo, gustaba sin embargo de las griegas anacreónticas y de las odas alcaicas. Pero para los adelantos modernos mostrábase esquivo e impenetrable. Prefería la pluma de ave a la pluma de acero. Guiaba su vida por la hora del sol y no por la impuesta oficialmente a los relojes. Consideraba molesta la luz eléctrica y desdeñaba los modernos medios de locomoción. El tan bueno, tan noble, tan suave, tan comedido –incapaz de todo mal y de toda violencia– estamos seguros de que mataría a Marinetti, su antípoda perfecto, de tropezarle en su camino.

Don Florencio sabía más de la inmortal Grecia y de la gloriosa antigua Roma, debido a su gran cultura greco-latina, que la mayor parte de los turistas y literatos que aportaron corpóreamente por aquellas tierras. Era, por otra parte, un exquisito catador de las obras maestras de las literaturas clásicas. Un explorador incansable de la historia gallega. Las abejas atenienses bordoneaban en su cerebro sereno y ecuánime. Su rostro triste evocaba el del grave buho simbolizador de la filosofía. Y su alma, reflejada en sus obras, dijérase alma de académico “a nativitate”. Cuando Don Manuel Murguía y Don Florencio Vaamonde –no hace tantos años aún– deambulaban pausadamente por las ruas coruñesas, nosotros pensábamos que con los dos había lo bastante para integrar una academia de cultura. (Villar Ponte 1925).

A importancia da presenza do escritor Vaamonde Lores nas Irmandades non foi pois tanto polo seu activismo dentro delas, aínda que non foi menor, senón polo que a súa figura e o seu traballo representaban para moitos dos seus membros, incluído o seu impulsor, Villar Ponte.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ANT (1916a): “Novas da Causa”, *A Nosa Terra* 1, 14-XI-1916.
- (1916b): “Escola do idioma gallego”, *A Nosa Terra* 3, 5-XII-1916.
- (1916c): “Novas da Causa”, *A Nosa Terra* 5, 25-XII-1916.
- (1917): “O primeiro ano da irmandade”, *A Nosa Terra* 19, 20-V-1917.
- (1918a): “¡Adiante! O segundo aniversario da fundazón das Irmandades”, *A Nosa Terra* 56, 30-V-1918.
- (1918b): “Lembranza pr’ôs leutores”, *A Nosa Terra* 58, 20-VI-1918.
- (1918c): “Os creadores do valor galeguista”, *A Nosa Terra* 59, 30-VI-1918.
- (1918d): “Nosso folletón”, *A Nosa Terra* 66, 10-IX-1918.
- (1918e): “O noso concurso”, *A Nosa Terra* 75, 15-XII-1918.
- (1919): “Follas Novas”, *A Nosa Terra* 88, 5-V-1919.
- (1925): “Verbas de loito. Don Florencio Vaamonde”, *A Nosa Terra* 218, 1-XI-1925.
- Balboa, Francisco (1922): “Antón Villar Ponte”, *A Nosa Terra* 155, 15-I-1922.
- Dobarro Paz, Xosé M^a e Vázquez Souza, Ernesto (2003): *Ánxel Casal (1895-1936). Textos e documentos*. A Coruña-Sada: Edicións do Castro.
- Fernández Neira, Santiago (1895): “Los orígenes del gallego”, *Revista Gallega* 45, 19-I-1895.
- LVG (1916): “Os amigos da Fala”, *La Voz de Galicia*, 19-V-1916.
- (1895): “Os Calaios”, *La Voz de Galicia*, 8-II-1895.
- Máiz Suárez, Ramón (1974): “Ligas Gallegas”, *Gran Enciclopedia Gallega* 19, 68-72.
- Manuel Antonio (1979): *Manoel-Antonio III. Correspondencia*, Edición de Domingo García Sabell, Vigo: Galaxia.
- Martínez Salazar, Andrés (1908): “Academia Gallega”, *La Voz de Galicia*, 24-I-1908.
- Ortófilo (1893a): “Sobre el gallego”, *Diario de Avisos de la Coruña*, 13-I-1893.
- (1893b): “Más sobre el gallego”, *Diario de Avisos de la Coruña*, 20-I-1893.
- (1893c): “Más sobre el gallego”, *Diario de Avisos de la Coruña*, 27-I-1893.
- (1893d): “Más sobre el gallego”, *Diario de Avisos de la Coruña*, 29-I-1893.
- Posse y Villelga, José (1903): “De mi álbum”, *El Eco de Galicia* (La Habana), 20-VIII-1903.
- Regramento (1918): *Regramento das “Irmandades da Fala”. Irmandade da Cruña*. A Cruña: Imprenta de La Papelera Gallega.
- RG (1897): “Regramento da sociedade Liga Gallega na Cruña”, *Revista Gallega* 141, 21-XI-1897.

- (1899a): “Liga Gallega na Cruña”, *Revista Gallega* 204, 5-II-1899.
- (1899b): “El idioma gallego en las escuelas”, *Revista Gallega* 213, 9-IV-1899.
- Ribalta, Aurelio (1919): “Da ortografía na lingoa patria”, *A Nosa Terra* 96, 5-VIII-1919.
- Seoane Sánchez, Mª Isabel (2010): *Florencio Vaamonde Lores. Escritor e tradutor*. Tese de doutoramento, inédita. Universidade de Santiago de Compostela.
- Vaamode, Florencio (1918): “Proceso da Cultura Gallega”, *A Nosa Terra* 66, 10-IX-1918.
- (1897): *O catecismo da Doutrina Cristiana escrita pol-o P. Gaspar Astete*. Manuscrito. Museo de Pontevedra.
- (1898): *Resume da historia de Galicia*. A Cruña: Emprenta e Librería de Carré.
- (1919a): “Da ortografía na lingoa patria”, *A Nosa Terra* 94, 15-VII-1919.
- (1919b): “Prólogo” de *O catecismo da Doutrina Cristiana escrita pol-o P. Gaspar Astete*, manuscrito. Museo de Pontevedra: Fondo Vaamonde Lores.
- Vergodense, Fulvio (1896): “O idioma galego”, *Revista Gallega* 65, 31-V-1896.
- Villar Ponte, Antonio (1916): *Nuestra “afirmación” regional*. La Coruña: Tipografía Obrera.
- (1925): “En la muerte del hombre que nació pretérito”, *Galicia*, Vigo.

Lois Peña Novo: o soño da industrialización de Galicia

Manuel Roca Cendán
Catedrático de Economía
IES Ramón Menéndez Pidal, A Coruña

“Valentín Paz Andrade pertenceu a unha raza de homes militantes cos cales Galicia estará sempre en débeda. Coma Cornide, coma Porteiro Garea, coma Noguerol Buxán, coma Peña Novo, coma X. M. Beiras, uniu ao sentimento patriótico un sentido práctico de intención política que o levou á análise da marxinação e dependencia económica de Galicia e ó deseño de plans de actuacións sobre a realidade destinados á plena emancipación colectiva”.

Xosé L. Méndez Ferrín “Saberes: no fondo dos espellos”, *La Opinión*, 22-12-2012

Resumo: Ofrécese unha visión sintética do estudo do desenvolvemento socioeconómico de Galicia na obra do “irmán” Lois Peña Novo no período de existencia das Irmandades da Fala (1916 - 1931).

Dado que os estudos sobre a obra de Lois Peña Novo se dedicaron sobre todo á súa caracterización do sector primario (especialmente o subsector agrario), centrámonos aquí na formulación da necesaria modernización económica de Galicia no primeiro terzo do século XX no sector industrial.

Támén se salienta a importancia que lle deu á captación do aforro galego por entidades propias da nosa nación e á necesidade do seu reinvestimento nesta comunidade, como panca imprescindible para facer posible o seu soño de desenvolvemento socioeconómico de Galicia.

Palabras chave: Desenvolvemento socioeconómico, modernización, Banca Pública Galega, dependencia económica, aforro, Autonomía de Galicia, colonización, valor engadido.

Abstract: The text reflects a synthetic vision of the study about Galician socioeconomic development in the work of the “irmán” Lois Peña Novo for the period of existence of Irmandades da Fala (1916 - 1931).

Because the studies about the work of Lois Peña Novo were mainly focused on his primary sector characterization (specially the agrarian subsector), I centre my study in

his approach of the necessary economic modernization of Galicia in the first third of the 20th century in the industrial sector.

Finally, I highlight the importance he gave to the Galician saving collection by entities of our nation and the need of its reinvestment in this community, as the indispensable tool for making possible his dream of the socioeconomic development of Galicia.

Key words: Socioeconomic development, modernization, Galician Public Banking, economic dependence, savings, Galician Autonomy, colonization, added value.

1. O soño da industrialización

1.1 Introducción

Centrareime neste relatorio en dous aspectos do pensamento de Lois Peña Novo na súa análise dos problemas da economía galega e na proposta das solucións que lle pareceron máis atinadas.

Por unha parte, a súa teima na procura de engadir valor á produción galega, ao fío dos importantes recursos naturais da nosa nación; de aí naceu o seu soño da industrialización de Galicia, que a nosa nación collese o paso dos Estados que xa no século XIX camiñaran polo viero da revolución industrial; escribiu (1928a) que “la economía de un país no se basa solamente en sus riquezas naturales. Se basa principalmente en su organización industrial, en su capacidad técnica”.

Fixo un chamamento teimoso no tocante a que a produción tiña que facerse cunha perspectiva de mercado, cuestión que salientou xa no seu primeiro ensaio (1918c: 59):

Hoy por las vías de comunicación, rápidas y numerosas, y por los adelantos técnicos, la agricultura se *industrializó* y se *mercantilizó*; no debe producir mirando al consumo de la comarca, sino que debe producir mirando al mercado (...) es necesario abandonar ese cultivo familiar, integral, especializando los productos que aquí son más baratos, es decir, idóneos para la competencia (...) abrir mercados a los productos que con mayor baratura produzcamos; en una palabra, *mercantilizar* a los agricultores. En eso consiste el problema agrario.

Por outra parte, farei un achegamento, na parte final deste relatorio, á súa arela de recuperación do aforro que fuxía de Galicia e de investilo produtivamente no desenvolvemento da nosa nación.

Peña Novo imaxinou unha Galicia próspera e dona do seu destino, teimou nese ideal toda a vida e non baixou dese tren do progreso, das mudanzas radicais a prol dunha Galicia máis rica e igualitaria, ata a *última estación: esperanza*.

A estrutura produtiva galega diversificouse cando el a estudou; un dato: a participación da poboación activa na industria era en 1920 dun 7,3% e pasou en 1930 ao 14,7%; nos servizos creceu nesa década do 9,9% ao 19%. Ata 1960 non volveu acadar Galicia unha porcentaxe tan grande neses sectores (33% en 1930 e 34,1% en 1960).

En vez de opoñerse a esa modernización da estrutura produtiva de Galicia e quedarse coa ollada fixa no retrovisor da historia, na procura do regreso á feliz Arcadia, Peña Novo teimou nese proceso anovador do tecido socioeconómico, con especial énfase nunha industrialización baseada principalmente, pero no só, nas riquezas agrogandeira, forestal, mineira e pesqueira de Galicia; en definitiva, nunha industrialización endóxena.

Peña Novo explicitou a súa arela de independizar a economía galega con esa industrialización baseada nas riquezas naturais propias; propuxo darlle pulo a un desenvolvemento autocentrado, coas *lucos longas* postas nun tecido produtivo moi diversificado.

Nese tempo, boa parte do nacionalismo galego volvíalle as costas ao mundo industrial e ao rápido crecemento das cidades. Justo G. Beramendi reparou asisadamente no modelo socioeconómico dos nacionalistas galegos demócratas no primeiro terzo do século 20 (Beramendi 1995: 54):

En relación coa cuestión capital da industrialización e, en xeral, do tipo de desenvolvemento máis conveniente, observamos variacións apreciables sobre un conxunto de ideas comúns (...) hai diferenzas de matiz que non convén ignorar. Hainos máis influídos pola hostilidade tradicionalista á sociedade industrial, como Castelao. E hainos máis inclinados a asumir o marco especificamente urbano do progreso convencional, como Viqueira ou Bóveda. Sen dúbida, e malia o seu agrarismo, o que mellor formulou esta última inclinación é Peña Novo. Xa lle escoitamos gabar a revolución industrial do século XIX. Con lúcido realismo reconece a irreversible “realidad económica, social, jurídica, cultural y política” da cidade moderna.

Peña Novo rexeitou os antagonismos campo-cidade e sector primario-industria, característicos das teses tradicionalistas; vencellou desenvolvemento urbano e explotación das fontes de riqueza (1921: 15)

La ciudad, esa formidable concentración de personas y de elementos, producto, principalmente, de las transformaciones económicas del siglo pasado (...) ha provocado la acumulación de capitales y de negocios en esos centros dando lugar a gigantescas masas de dinero y valores que hacen de las ciudades el foco de la energía económica de un país (...) la ciudad, en todo caso, es un factor indispensable para que la economía de un país tenga vida propia, porque la ciudad es la banca, es la industria y es la inteligencia ordenadora de las potentes organizaciones que hoy se necesitan para explotar las fuentes de riqueza.

1.2. A industria de base agrogandeira

Coa expansión gandeira galega de 1908 a 1925 duplicáronse as cabezas de bovino e porcino; Peña Novo salientou a importante suba do beneficio da poboación labrega que se xeraría coa súa transformación en produtos finais para comercializar no mercado alimentario e albiscou na eliminación dos intermediarios unha redistribución da renda a prol da poboación labrega (1929d: 110):

El valor de la riqueza pecuaria gallega por hectárea de extensión superficial es de 458 pesetas por hectárea en la provincia de La Coruña, la primera de toda España, siguiéndole Lugo, Pontevedra y Orense, que baja a 240 pesetas, pero el valor medio de la ganadería en el resto de España es solamente de 100 pesetas por hectárea (...) se traduce en aumento de carne, y de producción lechera, origen de industrias lácteas y queseras que se están iniciando en toda Galicia y cuya producción tiene un margen inagotable (...)

Los mataderos industriales, aprovechando todos los subproductos, aumentando la producción de carne al evitar las pérdidas del transporte en vivo, regularizando los precios en los mercados y eliminando a los intermediarios pueden aumentar en más de un tercio los beneficios del labrador (...) Pero para que estos beneficios lleguen al labrador es indispensable que los mataderos sean cooperativos, fundados y atendidos por las organizaciones agrarias.

Peña Novo teimou na necesidade do cooperativismo, dirixido polas organizacións agrarias, para que os beneficios desa transformación dos *inputs* revertesen directamente na poboación labrega e explicitou que non valían a explotación industrial familiar nin a de tipo capitalista -a sociedade mercantil (1929d: 110-111):

La riqueza porcina duplica su valor con el embutido y la preparación especial de carnes para la exportación; la bovina también duplica su valor industrializando su producción lechera. Pero estas industrias por la necesidad de una exquisita elaboración, por tener que dar marcas y productos uniformes para la conquista de los mercados, por el costo de primer establecimiento y por la necesidad de una capacidad técnica y de organización, tienen que fracasar forzosamente si su explotación es familiar y casi nunca pueden establecerse por la reducida potencia financiera del labrador.

Tampoco es atractiva su explotación por Sociedades mercantiles porque éstas no pueden tener la seguridad de encontrar suficiente materia prima que elaborar ni seguridad en el precio de su adquisición. En cambio por medio de cooperativas agrarias se reúnen fácilmente los capitales, porque tienen base sólida para acudir al Crédito agrícola, habrá siempre materia prima en abundancia porque todos los labradores, socios de la Cooperativa, llevarán a ella sus productos, y no habrá temor a variaciones de precios ni pérdidas posibles, porque todo el valor de venta de la producción elaborada será entregado al labrador, deducidos los gastos de administración.

Atopámonos, na procura do valor engadido, coas dúas claves mestras do ideario económico de Peña Novo para un equilibrado desenvolvemento: a cooperación e o crédito; unha ollada a Holanda (outras veces botouna a Suíza ou Dinamarca) sinalaba un camiño a seguir (1929d: 111):

Crédito y cooperación para todo. He aquí la llave milagrosa con que el labrador gallego puede abrir las puertas de un porvenir venturoso, abundante y feliz. El desarrollo fabuloso de la ganadería e industrias derivadas en Holanda se debe a la cooperación. Pues bien; mientras el valor de la producción del ganado vacuno gallego en carne es de 120 millones de pesetas anuales, la producción holandesa alcanza un valor de 700 millones; y esta diferencia aún es mucho mayor en los productos derivados: Galicia produce 1.000 toneladas de queso anuales y 800 de manteca; Holanda produce 72.000 toneladas de queso y 50.000 de manteca, y su extensión superficial es análoga a la nuestra!

1.3. A industria forestal

A crecente demanda española de madeira fixo subir a produción forestal galega e favoreceu a súa chegada ao mercado, especialmente coa mellora das comunicacións ferroviarias.

Partindo das favorables condicións naturais para a produción madeireira e da boa demanda no mercado, Peña Novo chamou á intensificación das repoboacións forestais e salientou as verdes *armas de repoboación masiva* impulsadas polas Deputacións provinciais (1929d: 113-114):

Exporta Galicia 20 millones de pesetas anuales en madera de pino y roble, pero esta producción debemos calificarla de escasísima, pues por la fecundidad de nuestro clima y por la extensión de nuestros montes, todos susceptibles de explotación forestal, esa producción debiera ser diez o quince veces mayor, debiera constituir la segunda fuente de nuestra economía.

Galicia tiene 1.200.000 hectáreas de monte sin repoblar, cuya repoblación en diez años costaría 150 millones de pesetas y en veinte años la riqueza forestal creada tendría un valor de 12.000 millones de pesetas, que podría dar un beneficio de 300 millones (...) la transformación proyectada, y ya iniciada, en esta rama de nuestra economía es el fenómeno más trascendental que podemos señalar en todo lo que va de siglo dentro de la historia de nuestra vida económica. Nos referimos al proyecto de repoblación forestal de nuestros montes acordado por las Diputaciones y que supone sencillamente la creación para un porvenir próximo de una riqueza de miles de millones de pesetas que irá siempre en aumento y cuyo rendimiento normal alcanzará cifras que hoy nos parecerían fabulosas y hará nacer una serie de industrias que contribuirán a su vez a aumentar la riqueza del país.

Esta foi despois unha reivindicación moi salientada polo galeguismo, como é perceptible no “Programa de Acción” do “Partido Galeguista” (PG, 1931-32).

1.4. Industria pesqueira

O sector pesqueiro era o máis firme pilar da economía galega despois do agropecuario, naquel “país precapitalista, poboado por traballadores que viven dun mísero xornal, que eles mesmos sacan da terra ou do mar...”, en palabras de Castelao.

A *valorización* dos nosos recursos pesqueiros coas transformacións das salgaduras e da industria conserveira estaba a ser xa importante cando Lois Peña Novo escribía (1929d: 104):

Solamente por los puertos de Vigo y La Coruña entraron el pasado año cerca de cincuenta mil toneladas de pescado fresco, por un valor de más de 40 millones de pesetas. Unas treinta mil toneladas se dedicaron a la exportación y el consumo en fresco y el resto a la elaboración conservera, que cuadruplica su valor. Las estadísticas oficiales señalan a la pesca en las costas de Galicia un valor de 102 millones de pesetas anuales, y unos 350 millones a la pesca total de España. Es decir, que la riqueza pesquera gallega equivale a casi un tercio de la total española, y su valor se duplica con el beneficio de la destinada a salazón y conserva.

La industria pesquera sigue, pues, aumentando su producción, y si las ganancias individuales parecen menores que en otras épocas, es porque la industria se encuentra en un período de transformación que necesita consumir grandes capitales en la adquisición de nuevos elementos y utillaje.

Ese investimento en bens de capital certificaba que esas empresas innovaban a prol da suba da produtividade e da mellora da competitividade. A consolidación dun sector industrial relativamente forte neste sector explica o obxectivo de acadar a desgravación arancelaria das materias primas da industria pesqueira, que se manifestou xa no tempo das Irmandades, pasou a formar parte do “Programa de Acción” do “Partido Galeguista” (PG, 1931-32) e foi obxecto de intervencións parlamentarias na II República polos deputados galeguistas (García 1978: 169-171).

Pero cumprían máis mudanzas para competir no mercado; velaí algunhas (1929d: 104)

Aparte de los problemas de orden técnico, cuya solución incumbe directamente a los industriales, esta industria necesita la inmediata atención del Estado para la solución de los problemas siguientes:

1º Puertos pesqueros. De esto se lleva hablando mucho, y su necesidad es tan evidente que resulta vergonzoso que aún no estén construyendo por lo menos los de Vigo y Coruña (...) debiera ser unánime la voz de todos los organismos gallegos hasta

convencer al Estado de la obligación sagrada de atender a una industria, que siendo una de las básicas, corre peligro de estancarse si no se realizan aquellas obras (...)

2º) Escuelas de Pesca. No las hay en Galicia, y es tan punible este abandono como lo sería tratar de crear un ejército sin oficiales.

3º) Comunicaciones rápidas con el resto de España. Basta su solo enunciado para comprender su necesidad.

4º) Servicios meteorológicos, que en realidad hoy no existen.

5º) Servicios aeronáuticos para la exploración y anuncio de las zonas de pesca, cuyo costo no podrían soportar los industriales, y al estado en cambio le resulta fácil y económico implantarlo, destinando a ello los hidroaviones de las bases aeronáuticas navales proyectadas en las rías gallegas.

6º) Ayuda financiera por medio de un Banco del Estado para la exportación, que a la par que a otras industrias ayudaría a la conservera financiando sus operaciones con crédito a largo plazo, crédito indispensable a esta industria por la variedad y extensión de sus mercados extranjeros y para poder conquistar otros en victoriosa competencia con la industria europea.

As achegas de Peña Novo neste tema viñan de lonxe; xa en 1921 sobranceou que a *Mancomunidade Galega* debería crear unha Universidade Marítima (1921: 130-131):

No hay ninguna Universidad Marítima en España; nunca en España se sintió esa necesidad, porque entre nosotros siempre predominó el espíritu reseco y árido del centralismo cerrado a las ondas civilizadoras del mar Atlántico (...)

Entre otras muchas, debe tener este Centro las secciones siguientes:

1ª) *Escuela de náutica*, formadora de nuestros marinos.

2ª) *Ingeniería naval*, construcción y arquitectura marítima, puertos, etc.

3ª) *Escuela de pesca*, para mejorar y aumentar esa riqueza.

4ª) *Escuela de industrias pesqueras*, para elaborar y explotar mejor esa riqueza.

5ª) *Escuela de manufacturas marítimas*.

6ª) *Escuela del comercio del ultramar*, para conquistarlo.

7ª) *Sección social*: emigración, problemas marineros, pósitos, etc.

8ª) *Sección de oceanografía*.

Os puntos 4, 5 e 6 ratifican a importancia que Peña Novo lle deu sempre á necesidade da creación de cadeas de valor nos procesos produtivos, desta volta vía a transformación dos nosos recursos pesqueiros e a súa comercialización, pancas imprescindibles para o desenvolvemento endógeno.

1.5. A esquecida riqueza mineira

Nos vieiros do desenvolvemento da economía galega a partir do aproveitamento das fontes de riqueza propias, non podería esquecer Peña Novo as potencialidades da minería; subliñou a súa importancia, pero tamén o seu abandono: “La minería es la más abandonada de nuestras riquezas, a pesar de nuestra fabulosa y variadísima abundancia de mineral” (1929d: 115).

Analizou o pasado desta riqueza en Galicia, subliñou a importancia das minas galegas na antigüidade e estudou a súa decadencia pola falla de vías de comunicación axeitadas, que elevaban os custos dos produtos galegos a niveis que imposibilitaban a súa competitividade no mercado (1929d: 115):

Toda esta riqueza sucumbió por falta de vías de comunicación, porque construídas las ramas centrales de nuestro sistema ferroviario, el hierro inglés y vizcaíno podía llegar más pronto y más barato a los centros consumidores, quedando aisladas las explotaciones gallegas.

Estudou os trazos básicos desa actividade e conxugou a pouquitude das explotacións mineiras de Galicia e o seu carácter de explotacións *de enclave*, características dos países subdesenvolvidos (1929d: 116):

Todas estas explotacións son reducidas e incipientes, y en general podemos afirmar que las características de la minería gallega –inmensa riqueza abandonada– son las siguientes:

Primera. Que en la actualidad sólo se explota una centésima parte de nuestra riqueza minera.

Segunda. Que todas las explotaciones se hacen con capital extranjero, no percibiendo por tanto Galicia sus utilidades.

Tercera. Que todo el mineral extraído es exportado al extranjero como materia prima, no alimentando ninguna industria regional.

Cuarta. Que por consiguiente nuestra riqueza minera está sometida a un régimen de colonia.

Nese “régime de colonia” que remarcou Peña Novo subliñou dous factores: a propiedade extragalega das explotacións e a súa falla de integración na estrutura produtiva que posibilitase a transformación en Galicia desas materias primas.

Factores que, por certo, estiveron presentes en coñecidas teorizacións de hai medio século das *industrias de enclave* de estudosos do subdesenvolvemento

económico-social e das fórmulas neocoloniais, especialmente en América do Sur (Celso Furtado...).

No camiño da “futura prosperidad industrial” co aproveitamento desa “inmensa riqueza, abandonada”, sinalou dous factores esenciais: a necesidade dunhas boas comunicacións ferroviarias e a utilización produtiva do aforro galego na nosa nación (1929d: 116):

Tenemos que convencernos de que es el mayor negocio que nos reserva el porvenir. En la entraña de nuestras montañas se forjará el milagro de nuestra futura prosperidad industrial. Nuestros puertos abiertos a todas las grandes rutas marítimas, parecen destinados por la Providencia para recoger, transformar y lanzar al mundo esa inmensa riqueza, abandonada como si nunca nos hubiéramos dado cuenta de su existencia. Pero para esto son necesarias dos cosas: abundante red de comunicaciones ferroviarias y que el capital gallego sienta fervores patrióticos que hasta ahora nunca ha sentido; mientras nuestro dinero vaya a nutrir empresas extrañas o descanse en la cómoda pasividad del cupón, nuestra vida industrial seguirá languideciendo a pesar de tener una inmensa riqueza al alcance de su mano.

1.6. Industria eléctrica

No estudo *La Mancomunidad Gallega*, Peña Novo teimou no aproveitamento da nosa potencial riqueza hidráulica e explicitou que sería esencial para independizar a nosa economía (1921:109-110):

Es de política hidráulica de lo que más se lleva hablado y de lo que menos se lleva hecho (...) lo más importante a realizar por la Mancomunidad en política hidráulica es el aprovechamiento de la hulla blanca que discurre por nuestros ríos y vertientes.

Es necesario convencerse de una vez para siempre de que éste es en lo económico nuestro principal problema: sólo dando actividad a esas energías hoy dormidas podemos independizar nuestra economía. Hoy son dueñas de la economía mundial las naciones que son dueñas del carbón y del petróleo (...) Y para que una Nación sea verdaderamente soberana de sí misma es indispensable que tenga su economía independizada.

Ao fío da política hidráulica, rematou Peña Novo remarcando a importancia da independencia económica (naquel tempo anterior á globalización) para a soberanía nacional; soubo levar a auga ao seu muíño e salientou que debería ser o Poder Público

Galego quen constrúise a rede de abastecemento eléctrico que chegase a toda Galicia¹ e os concellos os que a xestionasen nas cidades galegas (1921d: 112-113):

La gran obra de la Mancomunidad debe ser el establecimiento de una gran Red Regional con varias grandes Centrales, comunicando entre si todas las explotaciones para que la energía eléctrica llegue a todos los pueblos en la cantidad necesaria. Todas las empresas privadas llevarán su energía a esa gran Red General; seguirán obteniendo los mismos o mayores beneficios, porque podrán continuar empleando donde y como deseen la misma cantidad que tuviesen en explotación; y el beneficio obtenido será inmenso, porque esto significa la solución para construir ferrocarriles eléctricos y para establecer innumerables industrias (...)

Estos beneficios servirían para amortizar el capital que la Mancomunidad tendrá que gastar en la construcción de esa Red. Y también una vez construída se multiplicarían las explotaciones de saltos de agua, cuya mayoría no se explota por la distancia a la que se encuentran de los grandes centros urbanos, pero la red general eliminaría ese obstáculo, ya que unidas a ella las nuevas explotaciones, queda su energía disponible para poder ser empleada en cualquier localidad de la región.

De este magno proyecto una vez realizado saldría energía para nuestros trenes, abonos para la agricultura, y mayor impulso en general para todas las fuentes de riqueza, y sobre todo sería la única manera de crear nuestro futuro poderío siderúrgico, que duerme en los inmensos cotos mineros de nuestras montañas preñadas de hierro.

Finalmente sería la base para la municipalización de este servicio en todas las ciudades de Galicia.

Lois Peña Novo declarouse aquí, como noutros escritos, firme defensor da intervención dos poderes públicos na vida económica, desta volta nun dobre nivel: galego (mancomunidade) e local (as cidades). Se non fose posible esta propiedade pública, propuxo que se incentivase a iniciativa privada (1921: 111-112):

La Mancomunidad debe aspirar a la máxima explotación de hulla blanca para sus vías de comunicación; esta explotación debe ser hecha por la Mancomunidad y cuando no fuere posible, provocando la iniciativa privada por medio de subvenciones o garantías. Su orientación debe ser siempre explotar nuevos saltos de agua; no intentar la adquisición de los ya explotados, porque éstos ya son una riqueza creada y ella debe aspirar a la creación de nuevas riquezas.

---

1 Esa necesidade de electrificación da Galicia rural recolleuna dez anos despois o Partido Galeguista no 5º apartado do punto IV do seu “Programa de Acción”. (Cfr. PARTIDO GALEGUISTA, 1931-32).

Resulta interesante esta formulación de darlle pulo á creación de novas riquezas pero non ás compravendas das xa existentes, para evitar esa economía especulativa que hoxe coñecemos tan ben, con “pelotazos” continuos nos que o diñeiro cambia rapidamente de mans sen xerar riqueza social, só plusvalías para os propietarios.

Na súa planificación da industria eléctrica salientou que cumpría conseguir o traspaso do Estado á Mancomunidade Galega de amplas competencias nesta materia (1921: 111):

Lo primero que debe hacer la Mancomunidad es conseguir del Estado las más amplias facultades para el régimen y explotación de los saltos de agua. La legislación actual, confusa y absurda, que da preferencia a otras explotaciones antes que a la eléctrica, que consiente concesiones que jamás se explotan, buscando solamente la perspectiva de una venta usuraria, o para conseguir monopolios locales, imposibilitando la aparición de nuevas explotaciones y por tanto la competencia de nuevas empresas, precisa una pronta y radical reforma.

Peña Novo considerou posible acadar un importante poderío enerxético galego se se poñían en valor os nosos importantes recursos hidráulicos (1921: 110):

Nosotros no tenemos carbón ni tampoco tenemos petróleo; pero tenemos abundancia de hulla blanca. Un caballo de hulla blanca al año equivale a seis toneladas de carbón; por lo tanto Galicia tiene una reserva equivalente a más de seis millones de toneladas de carbón, suficientes a alimentar todas nuestras industrias. Es además la hulla blanca la energía del porvenir: una vía férrea con muchos túneles da poco rendimiento, porque los trenes han de esperar a que los túneles queden libres del humo de los trenes anteriores, y eso se evita con la electrificación.

1.7. A construción naval

Paréceme acaída a reflexión que fixo Lois Peña Novo ao fío da botadura en Ferrol dun cruceiro de guerra, constatando o emprego que se creaba e, partindo de aí, como en moitas ocasións, mesturou fíos económicos e políticos, combinación esencial para achegarse á estrutura económica dun país (1922):

En el presupuesto anual gastamos en el ramo de la guerra alrededor de 500 millones, sin contar la sangría de Marruecos; en marina gastaremos unos 100 millones. Es evidente que debieran invertirse los términos; 500 millones en marina suponen trabajo para obreros y desarrollo de la industria; 500 millones en ejército suponen una inmensa multitud paralizada en los cuarteles sin beneficio ninguno para el Estado (...)

Mientras el Estado español viva en su desquiciada organización centralista, jamás España podrá tener una decorosa marina militar, ni marina mercante, ni por consiguiente comercio ultramarino. Si en cambio el Estado español fuese una confederación de Estados ibéricos, donde cada pueblo tuviese una plena autonomía para el desarrollo y expansión de sus empresas propias inspiradas por su pensamiento propio, aunque solo fuese como la tienen los Dominios de Inglaterra o los Estados de Alemania, tendríamos entonces una gran marina que nos daría un puesto de honor en el concierto de los pueblos superiores.

Unha potente construción naval tería un “efecto arrastre” notable sobre outras actividades, pola rede de *industrias auxiliares* que xera. Non cría Peña Novo que as reformas que o goberno español ía abordar na mariña mercante fosen as máis axeitadas, polo menos para potenciar a construción naval galega (1929b):

La mitad de nuestros pasajeros y los dos tercios de nuestras mercancías son transportadas por pabellones extranjeros, a los cuales pagamos al año 400 millones de pesetas, que es la cifra más elevada de nuestra balanza de pagos (...) Por de pronto, las reformas del Gobierno se refieren a las grandes líneas trasatlánticas de pasaje, y nuestro problema más urgente es el que se refiere a la carga, pues de nuestro pasaje transportamos el 61 por 100, y de nuestras mercancías sólo transportamos el 30 por 100.

Ao día seguinte escribiu no mesmo xornal outro artigo sobre este tema, salientando que cumpría unha renovación da vella flota mercante española e que esa decisión crearía un volume de emprego importante na industria naval en Galicia, e non só nela (1929c):

Veamos unos cuantos datos elocuentes. *Desarrollo de nuestra marina mercante*: está en situación de estancamiento; ya no comparemos con las principales naciones; desde 1921 nos pasaron delante Suecia, Grecia y Dinamarca; en España no se construye. *Calidad de nuestra marina*: es la inferior de Europa (...) Resulta, pues, evidente que España necesita renovar y mejorar con toda celeridad su marina mercante, porque necesita rescatar para su economía esa fabulosa cifra de millones, más de un millón diario, que nos llevan los buques extranjeros (...)

El Estado debe prestar su ayuda financiera por medio del crédito marítimo, implantado en toda Europa, pero en España no. Es cierto que existe la *Caja Central del Crédito Marítimo*; pero existe sólo en “La Gaceta”; sus operaciones no llegan a medio millón de pesetas anuales; quizás realizase más operaciones una *Caja de Crédito para el Estanque del Retiro*. Medio millón de pesetas para una industria que precisa cientos de millones cada año resulta una ironía poco piadosa.

Velaí un bo *mix*: datos incontestables, unha vella coñecida peñanovista (a chave mestra do crédito, tan salientada na súa obra) e un aquel final de retranca galega.

1.8. A industria siderúrxica

Vimos de ver que Peña Novo petou nas consciencias a prol do aproveitamento dunha das enerxías renovables: a riqueza hidráulica; subliñou que era “la única manera de potenciar nuestro futuro poderío siderúrgico, que duerme en los inmensos cotos mineros de nuestras montañas preñadas de hierro” (1921: 113).

A razón de que a abundancia de auga en Galicia puidese xerar un gran valor engadido na industria siderúrxica explicitouna nese mesmo libro, unhas páxinas antes (1921d: 110): “En la moderna siderurgia se opta por los altos hornos eléctricos, que pueden desarrollar 3.000 grados de calor contra 1.500, que es el máximo de los hornos de carbón.”

1.9. A industria cinematográfica

No verán do ano 1929, cando o cine sonoro daba os seus primeiros pasos e o crack bolsista estaba a chegar en Wall Street, Peña Novo dedicou un artigo a “La industria cinematográfica en Galicia” (1929m):

Cada país, cada región y aún cada ciudad necesita crear, sostener y estimular una industria propia para estos fines. Depender de la industria ajena equivale a entregar nuestra propaganda y muchas veces el propio decoro a la interesada conveniencia de elementos extraños y quizás adversos (...) Esta formidable potencia expansiva del cine lo ha convertido en la mayor fuerza de divulgación y propaganda; desde la escuela primaria a los estudios superiores se utiliza el cine para todas las enseñanzas; se utiliza en el campo para la propaganda cooperadora, para el fomento de las industrias y mejora de los cultivos. Un país de turismo necesita mostrar sus bellezas con el cine; la fábrica, la industria, el negocio, sea cualquiera, que descubra ordenado ajetrete en la pantalla ante la admiración de un público siempre renovado, está seguro de haber hecho el mayor reclamo.

As aplicacións que abría nos diversos campos (educativo, turístico, etc.) podería aproveitálas a nosa nación e non chegar tarde, como en tantas outras encrucilladas da historia, co necesario apoio dos poderes públicos (1929m):

Nos hemos enterado respecto a este particular en Galicia de curiosas novedades: Primera, que las Diputaciones gallegas quieren filmar nuestros monumentos y paisajes para enviarlos de propaganda a las exposiciones de Sevilla y Barcelona.

Segunda, que hay en Galicia una industria cinematográfica desde hace años, que ha filmado muchas películas para América, y que tiene personal y medios idóneos para hacer magníficas películas.

Tercera, que se ha dirigido a todas las Diputaciones obteniendo la callada por respuesta, a no ser de la de Lugo, que le contestó para reclamarle el reintegro de un timbre que faltaba en su instancia.

Cuarta, que con toda seguridad de ese y de otros cometidos las Diputaciones encargarán a empresas forasteras.

¿Comentarios? ¿Para qué? Otra industria que tiene que malograrse por la falta de debida protección, por el ambiente enrarecido que siempre se respiró en nuestras alturas. De este lamentable caso sólo se salva por su inaudita genialidad el gesto de la Diputación lucense pidiendo el reintegro de un timbre ¡oh, reino maravilloso de la estampilla y del balduque!

Se cadra, moitas persoas do clúster audiovisual galego confirman, oitenta e sete anos despois, a necesidade de apoio decidido do sector público, mesmo coa “excepción cultural” (como en Francia) para xerar emprego, potenciar o noso idioma propio e rebaixar a colonización cultural da potente industria cinematográfica estadounidense.

2. A necesidade dunha banca pública galega

Peña Novo salientou a dependencia financeira galega como unha das causas básicas do noso atraso económico; fíxoo xa en 1921 cando propuxo crear un “Banco da Mancomunidad” ou “Caixa de Crédito da Mancomunidad” para evitar a drenaxe do aforro galego cara a fóra. Esa banca pública “nacionalizaría” o aforro (1921: 84):

Puede atraer el dinero del ahorro gallego, que hoy huye de Galicia en cantidades fabulosas, porque Galicia ahorra mucho, para emplearse en títulos de la Deuda española y en muchos casos en títulos de valores extranjeros. Es un deber patriótico nacionalizar ese dinero que hoy no rinde ninguna utilidad a la riqueza de Galicia.

Concluíu que o problema non estaba na falla de diñeiro para darlle pulo ao proceso de desenvolvemento socioeconómico senón na utilización dese aforro (1928c):

Tenemos, pues, en Galicia, sin contar los depósitos de la banca privada, seiscientos millones de pesetas invertidos en papel de la Deuda pública.

¿Quién dice que en Galicia no hay dinero? Sobra dinero, porque sobran esos seiscientos millones, puesto que no reportan ningún beneficio social; a lo sumo logran

mantener en la holganza a unos miles de rentistas que sin esos millones quizás rendirían a la colectividad el fruto de sus energías adormecidas.

En Galicia hay dinero suficiente para todo cuanto la economía gallega pueda necesitar (...) mientras nuestra riqueza minera no se explota y cuando se explota es por otras gentes, mientras no tenemos marina gallega, mientras para cualquier empresa que requiera unos cuantos millones hay que acudir a consorcios extraños, Galicia se permite el lujo de tener seiscientos millones enterrados en los sótanos de un Banco, sin darse cuenta de que con esos 600 millones se podría emprender la explotación, dentro del posible desarrollo actual, de todas nuestras fuentes de riqueza.

Por eso el problema económico de Galicia no es problema de dinero, sino de enseñanza financiera y de educación patriótica; el dinero existe pero falta civilizarlo (...) y no hay patriotismo que rinda tan inmediatos beneficios como el patriotismo económico.

El día que el capital gallego se dé cuenta de su gran misión civilizadora y acuda a fecundar la vida industrial del país, será Galicia el pueblo más rico de España. Mientras tanto, seguiremos pidiendo como mendigos efímeros auxilios al Estado.

Patriotismo económico que xa subliñara sete anos antes no libro “La Mancomunidad Gallega”, cando deseñou un modelo de autogoberno para Galicia, que contaría cunha “Caixa de Creto”, comezo dunha banca galega pública que remataría coa dependencia financeira de Galicia, mostra nese eido da dependencia galega noutros planos (1921: 85-86):

La *Caja de Crédito* también puede ser el principio de una Banca Gallega que hoy no existe. Se dice por los analfabetos ilustrados que el dinero no tiene patria; sin embargo, nada debe existir tan patriótico como el dinero. El dinero de Galicia no tiene patria, porque el dinero va donde lo lleva su dueño, y los dueños hoy del dinero en Galicia son individuos sin educación patriótica, sin sentimientos de solidaridad con su tierra, sin conciencia de su responsabilidad ciudadana y lo que es más triste en elementos de dinero, sin talento bastante para comprender que una Banca gallega, dando vida y prosperidad a negocios de Galicia, los beneficiaba a ellos directamente.

No tiene patria el dinero gallego, pero la tiene el dinero inglés, el alemán, el francés, el de todas las naciones civilizadas; sólo no tiene patria el dinero de los individuos que no tienen conciencia patriótica. En Galicia no falta dinero ni tampoco fuentes de riqueza para explotar; sólo nos falta nacionalizar nuestro dinero. El día que lo consigamos podremos decir con orgullo que hemos conquistado un puesto entre los pueblos civilizados. Y la Mancomunidad con sus instituciones puede ser el principio, ha de ser el principio glorioso de esta nueva época.

A historia galega non foi precisamente polo camiño soñado por Peña Novo e a Mancomunidade e a súa Banca pública galega quedáronse en proxectos. Non tivo maior sorte a proposta de Peña Novo no *Anteproxecto de Estatuto de Autonomía para Galicia* da FRG en xuño de 1931 na Asemblea Pro-Estatuto da Coruña, da que el foi o poñente.

O Estado Galego, segundo os artigos 32 e 33 do *Proxecto de Estatuto de Autonomía* aprobado alí, debería crear un *Banco del Estado Gallego* e un *Banco Hipotecario y de Crédito Agrícola...* 85 anos despois, é só unha esperanza para acadar unha Galicia soberana, tamén financeiramente.

Peña Novo remarcou que cumpría ter claros os investimentos a realizar para un maior benestar da sociedade galega e subliñouno xa en 1921 no seu deseño da Mancomunidade Galega (1921d: 36):

Al afirmar que los gastos de la Mancomunidad serán reproductivos no lo decimos en el sentido de que produzcan ingresos inmediatos a la Mancomunidad, sino en el sentido de que contribuyan a aumentar la riqueza y el bienestar social e individual. Así, v.g., en el presupuesto general del Estado los gastos de la Casa Real, sueldos de empleados, intereses de Deuda, Guerra y Marina, entre otros. son improductivos; un regimiento más o un aumento de sueldo a los empleados no supone un aumento en la riqueza o cultura nacionales; lo supone, en cambio, un puerto, un ferrocarril, o un nuevo centro de enseñanza.

Como remate deste achegamento ao estudo do aforro galego na obra de Peña Novo, lembrarei que o vencellou estreitamente coa necesaria expansión do crédito (a outra cara do aforro na moeda financeira) para vitalizar as potenciais enerxías produtivas de Galicia e destacou a xustiza de que o aforro se investise prioritariamente onde foi recollido (1929l: 74):

Un buen criterio lógico y hasta geográfico nos indica que el ahorro debe aplicarse a favorecer aquellos pueblos, a aquellas comarcas o a aquellas zonas sociales que lo han producido, porque siendo el ahorro el producto de un esfuerzo colectivo es natural que los frutos y ventajas de ese esfuerzo se empleen y apliquen primero a quienes lo realizaron.

Se así fose, se cadra hoxe seguiríamos a ter poderosas entidades financeiras galegas de economía social (Caixas de aforros) e privadas (Banco Pastor), cuxos dirixentes as entregaron polos novos espelliños e bagatelas varias que os cegaron cando foron “descubrir o mediterráneo” no *boom* inmobiliario que se derribou, tal castelo de naipes, desde 2008.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Beramendi, Justo (1995): “Política e nacionalismo en Lois Peña Novo”, en Beramendi, Justo e Manuel Roca Cendán: *Lois Peña Novo. Obra Completa*, Santiago de Compostela: Universidade, vol. I, 41-78.
- (2007): *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Ed. Xerais.
- García, Xosé Lois ed. (1978): *Discursos parlamentarios (1931-1933)*. Castela, Otero Pedrayo, Suárez Picallo, Villar Ponte. Sada: Edición do Castro.
- Partido Galeguista, *Documentos I e II Asamblea, 1931-1932*. Santiago: Nós [sen data].
- Peña Novo, Lois (1918): “El problema agrario en Betanzos. Su resolución”, en *Xogos Floraes de Betanzos*, Betanzos, Imp. de M. Villuendas, 55-67.
- (1921): *La Mancomunidad Gallega*. Vigo: Biblioteca de la revista “Mon-dariz”, Imp. de M. Roel.
- (1922): “Con motivo del lanzamiento del Lezo”, *Galicia* (Vigo, 4 e 5 e agosto, p. 1).
- (1925): *Texto taquigráfico de la conferencia pronunciada el 31 de octubre de 1925 en la fiesta del Día del Ahorro, organizada por la Caja de Ahorros y Monte de Piedad Municipal de Vigo*. Vigo, Pub. Caja de Ahorros de Vigo.
- (1928a): “Presente y porvenir económico de Galicia”, *EPG* 1-I, 3-5.
- (1928b): “Brochazos. El dinero gallego”, *EPG*, 18-III, 1.
- (1929a): “El dinero del emigrante”, *EPG*, 1-II, 1-2.
- (1929b): “Nuestra marina mercante”, *EPG*, 3-V, 1.c
- (1929c): “Transportes marítimos”, *EPG*, 4-V, 1.
- (1929d): *Nuevas Orientaciones Sociales*. Vigo, Imp. El Pueblo Gallego.
- (1929e): “La industria cinematográfica en Galicia”, *EPG*, 2-VII, 1.
- Roca Cendán, Manuel (1995): “A economía galega na obra de Lois Peña Novo”, en Beramendi, Justo e Manuel Roca Cendán: *Lois Peña Novo. Obra Completa*, Santaigo de Compostela: Universidade, 79-96.

VIII.

Imaxe e identidade

Imaxes de galegitude. Proceso e configuración

María Victoria Carballo-Calero
Universidade de Vigo

Resumo: De todos é coñecida a tardía normalización dos usos gráficos na Galiza e a presenza, inda máis serodia, de artífices nos eidos do deseño gráfico. Tan só no momento no que deseño e produción se xunten, algúns artistas optarán naturalmente pola súa incorporación ao mundo do deseño gráfico e da publicidade. A medida que a sociedade demande un maior número de imaxes, a figura do pintor, do ilustrador, do deseñador gráfico, farase imprescindible e a publicidade transformárase en elemento indispensable para a divulgación de calquera acontecemento cultural ou deportivo. O verdadeiro auxe das artes gráficas na Galiza vai ter lugar a partir da década dos vinte. A conxuntura económica favorábel e o proceso de modernización da sociedade galega van xerar as condicións necesarias. Naquel entón, a burguesía galega, carente de referencias, acode ao modelo estético e cultural máis configurado, o catalán, no seu desexo de crear e fixar imaxes da Galiza. A partires de 1880 unicamente en Cataluña se editaba ben e, como tiña ocorrido alí, algúns membros das Irmandades da Fala e do Seminario de Estudos Galegos mostraron tamén, no seu momento, grande interese por organizar unha mostra de libros galegos editados nos anos vinte e comezos dos trinta, polo que supoñían como símbolos de rexeneración cultural e artística.

Palabras chave: Irmandades, edición, ilustración, identidade, tipografía, deseño gráfico.

Abstract: It is well known the late normalization of graphic uses in Galiza and the later presence of artists in the fields of graphic design. Some artists will just choose to join graphic design and advertising only when design and production come together.

As society demands a greater number of pictures, the figure of the painter, the illustrator and the graphic designer will become essential for the spreading of any cultural or sporting event.

The real boom of graphic arts in Galiza will begin in the 1920s thanks to the good economic climate and the modernization process of the Galician society, which are going to create the necessary conditions for it. At the time, the Galician middle class, with no reference at all but wishing to create and fix images of Galiza, uses the catalan model since it is the best settled aesthetic and cultural one.

Just as in Cataluña, where proper editions were already made from the 1880s, some members of the Irmandades da Fala [Brotherhood of the Language] and the Seminario de Estudos Galegos [Seminar of Galician Studies] showed a great interest in organizing an exhibition of Galician books published during the 1920s and the beginning of the 1930s because of their value as symbols of cultural and artistic renewal.

Key words: Brotherhood, edition, illustration, identity, typography, graphic design.

1.

No transcorrer histórico da Galiza, as artes gráficas teñen desempeñado unha función importante como vehículo transmisor de cultura e coñecemento á sociedade. Trátase dunha actividade creadora non de grandes logros nin de momentos especialmente impresionantes, mais so de indubidábel interese e carácter, que se acrecenta e vai tomando forma a medida que penetramos no século XX. Dende a editorial coruñesa creada por Andrés Martínez Salazar en 1885, e adquirida en 1894 por Eugenio Carré Aldao, até as editoriais dos anos trinta, *Niké* de Santiago de Compostela, *Alauda* de Ourense ou *Un* de Mondoñedo, o propósito de aportar coñecemento de distinta índole á sociedade, resulta unha constante (Bangueses, 2008).

De todos é coñecida a tardía normalización dos usos gráficos na Galiza e a presenza, inda máis serodia, de artífices nos eidos do deseño gráfico. Tan só no momento en que deseño e produción se xunten, algúns artistas optarán naturalmente pola súa incorporazón ao mundo do deseño gráfico e da publicidade. A medida que a sociedade demande un maior número de imaxes, a figura do pintor, do ilustrador, do deseñador gráfico, farase imprescindíbel e a publicidade transformarase en elemento indispensable para a divulgazón de calquera acontecemento cultural ou deportivo.

O verdadeiro auxe das artes gráficas na Galiza vai ter lugar a partir da década dos vinte. Os anos anteriores foran de preparación. A conxuntura económica favorable e o proceso de modernización experimentado pola sociedade galega van xerar as condicións necesarias para o nacemento dun movemento cultural e artístico ao tempo que unha conciencia de nazionalidade galega que agora comeza a dar os primeiros froitos. Naquel entón, a burguesía galega, no seu desexo de crear e fixar imaxes da Galiza, e carente de referencias, acode ao modelo estético e cultural máis configurado, o catalán, que, primeiro no modernismo, e máis tarde no noucentismo, tiña consolidado un modelo de representación formal. A partires de 1880 unicamente en Cataluña se editaba ben e, como tiña ocorrido alí, algúns membros das Irmandades da Fala e do

Seminario de Estudos Galegos mostraron tamén, no seu momento, grande interese por organizar unha mostra de libros galegos editados nos anos vinte e comezos dos trinta, polo que supoñían como símbolos de rexeneración cultural e artística.

O número de imprentas, por provincias, responde a criterios de sociedade moderna. Na Coruña localízase o maior número: Roel, Ferrer, F.García Ibarra, Zincke Hermanos, Tipografía Obrera Coruñesa... ás que se terían que engadir os talleres localizados en Santiago, dos que saíron un número significativo de libros ilustrados, El Eco Franciscano, Tipografía Galaica, Imprenta Tafall, Imprenta e Papelería Paredes... Tamén, dos talleres de impresión de prensa periódica sairán libros ilustrados nas súas cubertas, e mesmo algún deles, en páxinas interiores. Entre os máis importantes, os de *La Voz de Galicia*, *El Noroeste* ou *El Ideal Gallego*, na Coruña; *El Correo Gallego*, en Ferrol; *El Eco*, en Santiago; *El Progreso*, en Lugo; *La Región e El Diario*, en Ourense, *El Pueblo Gallego e El faro de Vigo*, na cidade olívica.

Por último, quixera deixar constancia de que o ritmo crecente do deseño gráfico experimentado na Galiza nos eidos da edizón e da publicidade nos albores da guerra civil explícase pola súa extensión ao ámbito da propaganda política. A loita polo Estatuto de Autonomía e a crecente politización da sociedade van xerar un material editorial e gráfico de grande interese en canto a repertorio iconográfico e non tanto no que atinxe á linguaxe formal.

2.

“En edición diferente, los libros dicen cosa distinta (...) Los libros gallegos, a principios de siglo, parecían todos catálogos de comercio o prospectos de balneario...” (Trapiello, 2006).

Se prescindimos dalgunhas obras enmarcadas no movemento de recuperación histórica e literaria da Galiza, podemos afirmar que, no libro galego, domina a sobriedade ornamental: cubertas meramente tipográficas e encadernacións maioritariamente en rústica. O fermoso colofón elaborado por Seijo Rubio para a obra *Centenario del Quijote en Galicia* (Imprenta Ferrer, A Coruña, 1905), ou a ilustración de Manuel Abelenda para o libro de Manuel María Puga e Parga, “Picadillo”, *Mi historia política*, Tipografía Obrera Coruñesa, A Coruña, 1917), constitúen casos excepcionais. Mentres que Seijo Rubio, en 1905, diseña un colofón decorativo e floral, de composición asimétrica e descentrada, con abundancia de caracteres tipográficos, nun horizonte “art nouveau”, Abelenda, en 1917 opta por unha linguaxe formal

rexionalista a base de elementos heráldicos e emblemáticos do mundo galego nunha composición máis abarrocada.

Mais a historia do libro, e do libro galego, na Galiza moderna transcorre inexorabelmente paralela á historia das Irmandades da Fala e de tres editoriais: Céltiga, Lar e Nós. A arte da tipografía e da edición precisa dunha adecuación entre fondo e forma: unha conxunción de formato, papel, tipos, caixas, tintas cabeceiras, marxes, ilustracións, encadernacións... e ten que facerse co que se ten a man, moito ou pouco (este é o caso). Bastaría botar un ollo ós chibaletes das imprentas galegas para ver as posibilidades de edición (Carballo-Calero 2005a).

Céltiga, fundada en Ferrol, en 1921, polas Irmandades da Fala, e pechada na ditadura de Primo de Rivera, en 1923, veu ser a continuación daquela outra empresa creada por Andrés Martínez Salazar en 1885, a Biblioteca Gallega. O equipo directivo estaba constituído por Xaime Quintanilla Martínez, fundador amais de director, Fiz Álvarez do Castelo, secretario, Manoel Morgade como administrador, e Ramón Villar Ponte actuando como xerente (Beramendi 1991). A editorial, con sede na rúa Dolores, nº 64, 1º andar, contou, dende o comezo da súa andaina con dúas figuras fundamentais no compromiso da defensa do galego como lingua de cultura, o médico Xaime Quintanilla e o xerente Ramón Villar Ponte. En tempo moi escaso chegou a publicar un total de 16 libros ilustrados, dos que tres teñen tamén ilustracións en páxinas interiores¹. Castelao, Imeldo Corral, Camilo Díaz Baliño, Álvaro Cebreiro, Manuel Abelenda, Núñez Carnicer, Cándido Fernández Mazas ou Felipe Bello Piñeiro elaboran ilustracións, deseñan as cubertas, e mesmo realizan incursións nos eidos das artes gráficas. Todos eles procuran, dalgún xeito, fixar unha imaxe da Galiza, unha imaxe que fora arquetípica e potente, mais os procedementos estéticos ían diferir enormemente disto: intimistas e sinxelos uns, abarrocados, decadentistas e refinados outros. A editorial non contaba con imprenta propia, feito que limitaba as posibilidades en canto a tarefas de ilustración, tendo que botar man dos talleres de *El Correo Gallego*, xornal de Ferrol do que Quintanilla chegaría a ser redactor-xefe en setembro de 1921.

Como configurar esa imaxe da Galiza, arquetípica, poderosa, amais de identificativa? Dende os artistas que renden culto incondicional ao mundo rural, sacralizado polo nazionalismo na súa condición de depositario das esenciais máis puras da cultura

---

1 En xeral, os editores, os autores do texto, e os lectores conténtanse coa portada do libro. O aspecto interior, interesa menos, mais un libro é unha harmoniosa conxunción do de fóra e do de dentro.

galega até os que, menos comprometidos politicamente, levan a cabo unha investigación plástica conceptual, lírica ás veces, e de contido simbólico, danse propostas moi variadas. Dende unha práctica rexionalista, dotada dun persoal expresionismo enraizado na cultura popular do país, até linguaxes con meirandes doses de realismo crítico, pasando por experiencias renovadoras articuladas coas vangardas históricas (cubismo, futurismo... ultraísmo), as linguaxes van diferir:

Un ollo de vidro. Memorias dun esquelete (Castelao, *Céltiga*, nº 7, 1922), ilustrada polo propio autor, *O vello mariñeiro toma o sol e outros contos*, de Eugenio Montes (*Céltiga*, nº 10, tamén de 1922), con linóleos de Cándido Fernández Mazas, ou *A santa compañía* do doutor Nóvoa Santos (*Céltiga*, nº 11, 1922), cunha espléndida capa de Bello Piñeiro, constitúen exemplos que brillan con luz propia e dan idea da diversidade de propostas. Por último, *Luar, contos galaicos*, de Evaristo Correa Calderón, con portada de Álvaro Cebreiro, xa do ano 1923, é exemplo da utilizazón lírica da paisaxe e compromiso coa terra, cunha mirada estética que nada ten de común con manifestacións costumistas ou rexionalistas nun intento renovador que, loxicamente, aparece como ecléctico.

Os libros ilustrados que saíron do prelo de *Céltiga* entre 1921 e 1922 foron: *Saudade*, de Jaime Quintanilla; *Os catro cisnes brancos*, de Louey Chrisholm; *Almas mortas*, de Villar Ponte; *O novo xuez*, de López Abente; *Axúdate e O menciñeiro*, de Eugenio Charlón Arias e Manuel Sánchez Hermida; *A costureira*, de Nicolás García Pereira e *Un ollo de vidro. Memorias dun esquelete*, de Castelao; *A y-alma de Mingos*, de Francisca Herrera y Garrido; *Raza e terra*, de Eladio Rodríguez González; *O vello mariñeiro toma o sol e outros contos*, de Euxenio Montes; *A Santa Compañía*, de Roberto Nóvoa Santos; e *Semprenoiva*, de Francisco Cabo Pastor.

3.

Consideremos os artistas ilustradores e deteñámonos nalgunhas das imaxes: *A y-alma de Mingos*, 1922, de Manuel Abelenda Zapata (Francisca Herrera y Garrido). *A santa compañía*, 1922, de Felipe Bello Piñeiro (Roberto Nóvoa Santos). *Luar, contos galaicos*, 1923, de Álvaro Cebreiro (Evaristo Correa Calderón). *O vello mariñeiro toma o sol e outros contos*, 1922, de Cándido Fernández Mazas (Euxenio Montes). *Un ollo de vidro. Memorias dun esquelete*, 1922, de Castelao (Castelao).

Manuel Abelenda Zapata (A Coruña, 1889 - 1957) é un claro expoñente da práctica do “rexionalismo”, que pon de manifesto nunha estética de detalle, ornamentación,

Figura 1

Figura 2

colorido, gusto polo rexional, e ambiente galego, do que é exemplo a *A y-alma de Míngos* (figura 1). Acode á tradición en composicións abarrocadas con superposición de planos, xa que o chamado rexionalismo ten unha iconografía determinada (costumes, etnia, folclore, a aldea...) que vai utilizar na súa tarefa de promocionar e dar a coñecer Galiza. Abelenda plasma un mundo no que os elementos reais pretenden despertar a imaxinación e transportar ao espectador a épocas pasadas históricas. Doses de simbolismo e modernismo nunhas representacións rexionalistas de limitados recursos iconográficos: o cruceiro, o altar, os piñeiros, as paisaxes de minifundios, as igrexas románicas, e esas atmosferas húmidas cheas de nubes, que realmente se farán arquetípicas e se identificarán co “atlantismo”. Doutra banda, Abelenda é un exemplo de como algúns pintores colaboran como deseñadores de portadas ou ilustradores no libro, mantendo xeralmente o seu propio estilo pictórico.

Felipe Bello Piñeiro (O Seixo-Mugardos, Ferrol, 1886 - 1952) pretende transmitir a alma da Galiza revalorizando o propio, neste caso “a árbore” como elemento paisaxístico, xunto das crenzas ancestrais, esencia dun pobo. Vinculado a Máximo Ramos e Manuel Bujados –estes si ilustradores– nesa técnica de preciosismo

Figura 3

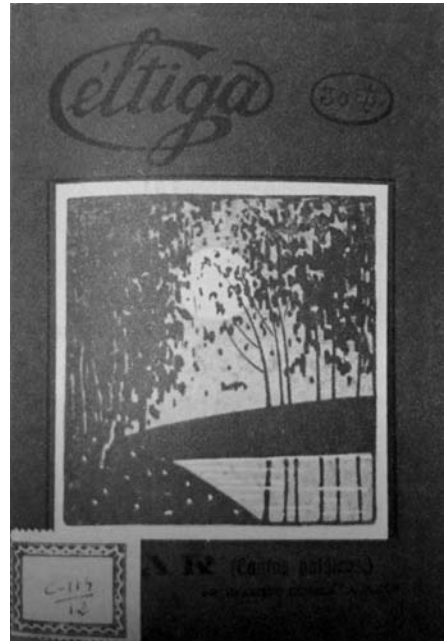

Figura 4

e minuciosidade, siluetea o grande tronco en negro para crear o ambiente de misterio necesario, boscoso e abigarrado, onde situar a *santa compañía* (rescate de crenzas ancestrais na procura de imaxes identificativas e diferenciais) (figura 2). A estética é pseudomodernista, moi axaponesada: unha única tinta que nos fala dunha edición modesta, máis expresiva. As súas visións, cargadas de emoción, maxia e alegoría, sitúanse na contorna dunha estela simbolista finisecular. Recrea crenzas ancestrais con esa estética ornamentista e un tanto esteticista xa aludida. Sirva tamén de exemplo do realismo expresionista e da captación da atmosfera simbolista do posmodernismo, á vez que de rexeitamento do concepto de ilustración anecdótico.

O caso de Álvaro Cebreiro (A Coruña, 1903 - 1956) é diferente. Trátase dun magnífico debuxante. A paisaxe e os pinos como elementos referenciais en atmosferas nubosas cheas de lirismo nada teñen que ver co tratamento rexionalista e costumista de Abelenda. A publicación de Eduardo Pondal *Queixumes dos pinos* en 1886, e as catro primeiras estrofas do poema “Os pinos” que dan letra ao actual Himno da Galiza, ó que Pascual Veiga musicou en 1890, está moi presente. En 1920 expón nos locais das Irmandade da Fala da Coruña. Ese mesmo ano de 1922

Figura 5

Figura 6

elabora a cuberta de *Abrente. Versos galegos*, de Victoriano Taibo (figura 3), e xa están presentes os piñeiros. A súa linguaxe é realista, máis renovadora, tras da sinatura con Manuel Antonio do manifesto “Máis alá”, e a adscrición ás novas linguaxes, evidente. Coido que, dalgún xeito, o espírito da cuberta de Juan Gris para *Las canciones del camino*, de Francisco Villaespesa, de 1906, está latente por atrás. Dominio da liña, refinamento, elegancia e gran forza expresiva. Exemplo de realismo renovador con ecos modernistas para a obra de Evaristo Correa Calderón *Luar, contos galaicos*, de 1923 (figura 4), na que recrea unha paisaxe nocturna en azul e negro (a dúas tintas), deixando o branco da folla, un recurso da imprenta moderna, para destacar o efecto lunar (“...qué din «os rumorosos» ao raio da luz da lúa...”), pinos situados na zona verde costeira, nos que Cebreiro leva a cabo unha investigación plástica e conceptual da expresión do sentimento poético e do seu misterio. A Galiza ideal, atlántica e serea á vez nunhas imaxes ás que voltará como ilustrador da revista *Ronsel*, de Lugo, da man de Correa Calderón, en composicións máis reais e xa afastadas do idealismo inicial.

Convén recordar que xa en 1921, ilustrara as páxinas interiores da obra de Ramón Cabanillas *Vento mareiro*, de 1915, con cuberta do mesmísimo Castelao (**figura 5**), nunha cuberta paradigmática cuxo orixinal alberga o Museo de Pontevedra, e na que eses piñeiros axitados polo vento mareiro, en clara alusión ao texto, son un exemplo de imaxe referencial e identificativa da nosa terra. A captación da paisaxe e a atmosfera da Galiza é o seu obxectivo, nesta procura de ilustración autenticamente galega por parte de Cebreiro: o trílito fai a súa aparición, en alusión á raizame e á tradición, o cáliz tamén, sobre un tronco de piñeiro, símbolos todos eles aglutinadores dunha conciencia nazionalista galega. O compromiso coa terra faise presente na rama de toxo, na cuncha de peregrino, elementos illados como viñetas ou colofóns neste libro saído do prelo por vez primeira en 1915, na cidade de La Habana, (Imprenta Artística Concordia y Campanario), e reeditado en Madrid (Editorial Galatea, Casa Comercial Juan Pueyo), en 1921.

Así pois, os piñeiros como elemento identificativo do atlantismo van constituír unha das imaxes máis potentes na súa condición de referenciais. Ao ano seguinte, 1922, na editorial Mundo Latino, de Madrid, o vigués Federico Ribas facía o deseño dunha fermosa cuberta para *El alma de Galicia* (**figura 6**), nun claro estilo *art déco* lonxe do que se estaba a facer na Galiza, e optaba, de novo, polo protagonismo dos piñeiros, para representar a alma de Galiza. Camilo Díaz Baliño tamén vai elaborar unha recreación dos mesmos en *A volta do bergantiñán*, de Estévez Ortega (Nós, 1928) nunha portada mítico-fantástica cargada de simbolismo, barroquizante, e de clara intencionalidade, na procura desa arte útil enraizada na tradición e que perseque chegar a actuar como motor de concienciazón social.

4.

“Respectemos a tradición, mais innovemos...”.

Cándido Fernández Mazas (Ourense, 1902 - 1922) é o autor, agora si pode falarse de ilustrador, da cuberta de Euxenio Montes *O vello mariñeiro toma o sol, e outros contos*, de 1922 (**figura 7**). A dúas cores e aproveitando o branco da folla, elabora esta portada, a que máis se achega á vangarda. O protagonismo está na liña de contorno, trátase dun linóleo nese personaxe destemporalizado que ascende. Facíase necesario recuperar unha arte, a da xilografía, no proceso de restablecemento das características ou sinais de identidade. A valoración das diagonais e o xogo de liñas logra unha

cover moderna, dinámica, na atmosfera do cubismo e futurismo. Na obra de Fernández Mazas, como no caso de Valle, aparece o esperpento ás veces baixo a forma de anxos, demoños, monxas... e elementos satánicos, en composicións asimétricas e descentradas. Ese mesmo ano elaboraba a cuberta para o libro de Xavier Bóveda *De los pazos gallegos* (*La Región*, Ourense, 1922). A súa obra gráfica non aparece condicionada por compromiso nazonalista algún. Renovación, novas linguaxes preto do ultraísmo dun Barradas, vangarda, nunha cuberta ben construída no contorno do cubismo, e adaptación de fórmulas de curso internacional á súa propia linguaxe (Carballo-Calero 2000).

En 1922 Castelao (Rianxo, 1886 - Buenos Aires, 1950) publica *Un ollo de vidro. Memorias dun esquelete* (Céltiga, nº7) e elabora a cuberta (figura 8). Castelao é un humorista, humor negro neste caso no que “se mofa da morte”. Unha gran viñeta centra a cuberta, recortada en branco sobre negro (contrastos propios da estética modernista e da imprenta moderna). A viñeta deixa un espazo superior no que vai sobreimpreso o nome da editorial e o título da obra, e é a tipografía do título o que agora máis interesa. Xa non se trata da clásica composición en forma de “xarro de Medicis”,

Figura 7

Figura 8

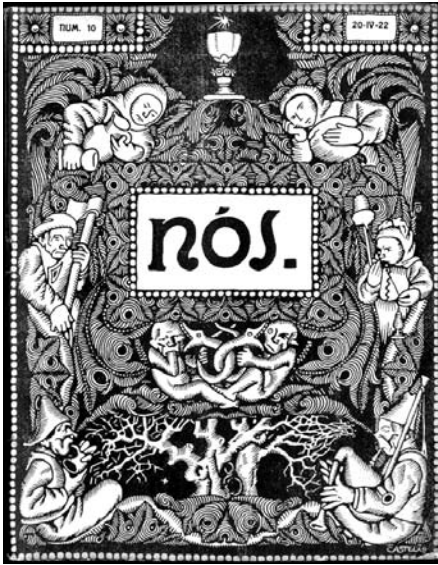

Figura 9

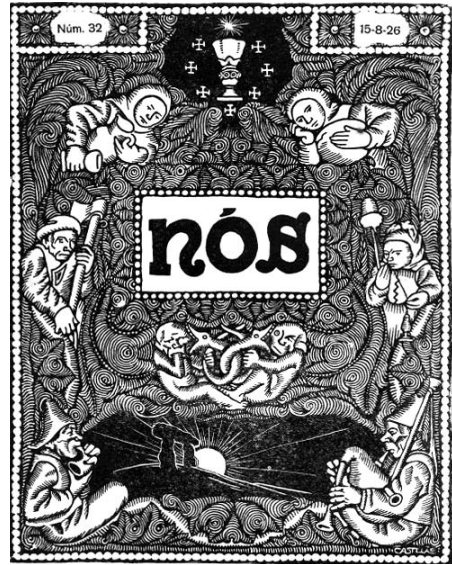

Figura 10

e xa se ten xeneralizado a policromía con tonalidades preferentemente apagadas. Ese mesmo ano, 1922, confecciona a famosa cuberta da revista *NÓS* (nº 10, 20/4/1922) (figura 9), modificada a partir do nº 32 (15/2/1926) (figura 10) cando substitúe a árbore que estende as pólas na noite estrelecida, exemplo do realismo expresionista do autor, e que ocupa a parte inferior da cuberta, polo trilito, dolmen, altar... situado agora nunha paisaxe de abrente. O título da publicación destaca no centro, os caracteres debuxados artesanalmente sitúanse nunha cartela branca cun fileteado de perlas.

Efectivamente, os caracteres tipográficos van ser fundamentais no sucesivo porque marcarán a galegitude da publicación. Castelao debuxou todo un abecario divulgando as antigas letras romanas, as chamadas “romanas antigas”, tamén rehabilitadas noutros países. Estas letras tiñan aparecido con profusión nos sartegos dos primeiros tempos da conquista da Galiza por Roma. Castelao tratou de renovar a tipografía inspirándose nas letras romanas antigas, unha preocupación, a tipográfica, propia do modernismo, equivalente á *Art nouveau* dos franceses, ao *Jugendstil* dos alemáns ou ao *Sezessionstil* dos austríacos. Agora estamos diante dun exemplo de realismo expresionista de temática macabra no que destaca a importancia dos caracteres, neste caso, tipografía debuxada artesanalmente, co fin de fixar a galegitude da publicación. Mestura de realismo, academicismo e decorativismo. Realismo crítico

de humor nun artista que politicamente se situaba no galeguismo de centro esquerda identificado coas Irmandades da Fala.

A imaxe arquetípica da Galiza procurouse máis no mito do celtismo, medievo e barroco que no clasicismo. A través de distintas linguaxes conxugáronse elementos emblemáticos do mundo galego e do atlantismo: a árbore, o mar, a barca de vela latina, os piñeiros, a balastrada, o dolmen/trílitio/ara, as atmosferas do atlantismo, a noite... As mellores cubertas de *Céltiga* manifestan un persoal expresionismo fundamentalmente enraizado na cultura popular do país (Carballo-Calero 2005b).

5.

Se *Céltiga* se configura ao servizo das Irmandades da Fala, o seu gran labor vai ser continuado pola editorial *Lar*.

Fundada en 1924 por Leandro Carré Alvarellos, ten a sede na coruñesa rúa Real, nº 36. Ánxel Casal, figura excepcional, vai exercer de administrador. Ánxel Casal desexaba unha editorial de libros galegos na que os autores comprometidos coas Irmandade da Fala, a Xeración Nós e os autores do Seminario de Estudos Galegos puideran ver os seus textos publicados. Deica 40 títulos sairán do prelo cunha mesma cuberta deseñada por Camilo Díaz Baliño (Ferrol, 1879 - Santiago, 1936) grande amigo de Casal, e nas que só variará o filtro de cor á hora de imprimir.

De auténtica fazaña histórica, en plena ditadura de Primo de Rivera, vai ser considerado o proxecto editorial de *Lar*, primeiro proxecto moderno en clave galega. O director e propietario era Leandro Carré Alvarellos, eclipsado ás veces pola gran figura de Ánxel Casal Gosenxe, cofundador. O deseño da cuberta da primeira novela “curta”, *A miña muller*, de Wenceslao Fernández Flórez vai ser de Camilo Díaz Baliño e xa non variará no transcurso de toda a colección que tiña como obxectivo primordial popularizar, estender e divulgar o interese pola literatura galega, e que durará catro anos.

Na procura de sinais de identidade Díaz Baliño deseña unha cuberta (**figura 11**) que ten un obxectivo prioritario: definir unha imaxe nazionalista da Galiza. No deseño, os caracteres tipográficos debuxados artesanalmente, aparecen incluídos na viñeta central, encadrada arriba e abaixo por dous frisos con monstros do mestre Mateo extraídos do Pórtico da Gloria, e do Románico. Ao mesmo termo “LAR” ten o sentido de “altar” (debuxará a “Ara Gael” con motivo do seu ingreso no Seminario de Estudos Galegos, en 1924), o sacrificio no altar da patria do heroe nazionalista que co seu

sangue enche o cáliz do escudo nacional, ás veces identificado co Grial artúrico de raíces célticas. Grande escenógrafo, no centro da viñeta, sitúa ese pseudodolmen ou trílito que coroa unha mámoa, como elemento diferencial (xa fai aparición un dos temas máis recorrentes, o da morte e o enterramento) que sitúa nunha paisaxe lunar, suxestivo de por si, chea de contrastes, que arrinca brancos e luces. Trátase dun elemento emblemático fortemente enraizado na cultura popular e que vai funcionar como imaxe identificativa do mundo galego e do atlantismo antigo, ás veces identificado co celtismo. Esteticamente Díaz Baliño exercita un realismo intemporal, sincretismo relixioso-ideolóxico, na órbita do modernismo, con reminiscencias románticas, e crea

Figura 11

unha cuberta equilibrada e simétrica que pretende ser unha declaración de galeguidade. De feito, Castelao na cuberta da revista *Nós* para o nº 7 (outubro, 1921) tiña debuxado o trílito que, a partir do nº 32 vai substituír, neste caso, o vello tronco ou caracocha nunha paisaxe de abrente. O importante é que o tema do dolmen/trílito/ara chegará lonxe como icona simbólica dunha Galiza ligada ao celtismo. De feito, vai aparecer como símbolo de identidade da Cerámica do Castro, da empresa Celtia e até no espazo da vidreira que preside o Parlamento de Galiza dentro dun escudo, e identificado cas Irmandades da Fala.

Estase na procura de elementos diferenciais, que funcionen como símbolos aglutinadores dunha conciencia nacional galega, que apoiem e xustifiquen o nazionalismo e, de feito, son extraídos dun pasado histórico artístico moitas veces mitificado. Trátase de reivindicar un pasado que pasa por dotar de base histórica a teoría de Risco sobre o celtismo. E é así como a mitoloxía celta e os mitos do ciclo artúrico constitúen un dos repertorios iconográficos recorrentes de Camilo Díaz. Dalgún xeito, a tapa para *Lar* encaixa coa súa concepción de Galiza como terra relixiosa, tradicional, traballadora, heroica e libre como nazón. É a utilidade, sen dúbida, que condiciona fortemente a linguaxe e limita as canles de modernidade neste autor.

Castelao incorpórase a *Lar* como artista gráfico e habitual ilustrador da obra de Ramón Cabanillas en 1925. En 1926 elabora portadas para *No desterro*, *Da terra asoballada* e *Na noite estrelecida* e, o ano seguinte, realizará a portada de *A rosa de cen follas*. Os diversos rexistros lingüísticos formais pónense de manifesto: mentres nos dous primeiros citados conxuga elementos emblemáticos —a gaivota de alas despregadas sobrevoando un mar embravecido, ou a campá símbolo do rexurdimento, nunha das múltiples versións, dun xeito semellante ao dos artistas da Agrupació Courbet Catalá, Obiols ou Ricart, en *Na noite estrelecida* concibe unha portada meramente tipográfica a base de caracteres debuxados artesanalmente e identificativos de galeguidade. Por último, é sorprendente que, para *A rosa de cen follas* regrese a un deseño de estética simbolista e decorativista ocupando a totalidade do espazo, e deixando unicamente lugar para unha cartela no que utiliza tipografía clásica. As cubertas da *Biblioteca Renacimiento*, ou a edición de *Cuento de abril*, de Valle-Inclán (Gregorio Pueyo, Madrid, en 1910) ao xeito dun “libro de horas” están presentes na mente do rianxeiro ilustrador. Todo un exemplo dos coñecementos de Castelao sobre a imprenta moderna e a influencia de William Morris na tipografía española nun deseño esteticista e refinado.

Tamén, e co selo de *Lar*, en 1926, vai saír do prelo *Cousas*, no que volve sobre a sacralización do mundo rural como depositario das esencias máis puras da cultura galega, ao que se aproxima ás veces con humor, ás veces dende a crítica, mais sempre con agudeza indiscutíbel. No caso da tapa de *Cousas* opta por unha versión meramente tipográfica, cos caracteres debuxados manualmente e que xa son quen de identificar calquera publicación como galega. Letras nazionalistas, identificadoras da Galiza, e sen ningunha interferencia de imaxes. A letra “galega” constitúe a maior contribución do deseño gráfico galego ligado ás Irmandades. A reiteración dos tipos acada un valor emblemático, e de feito, ten sido recuperada na posguerra por empresas como Galaxia, en 1950, amais de en diversas publicacións.

O proxecto editorial de *Lar* en A Coruña dura catro anos, nos que se van publicar uns corenta títulos de novela curta. Ao comezo saían cada quince días e máis tarde con periodicidade mensual: esta era a estratexia comercial da editorial. O obxectivo, popularizar, estender e divulgar o interese pola literatura galega.

6.

En 1927 Leandro Carré e Ánxel Casal sepáranse. *Lar* cambia de sede mentres que Casal permanece na rúa Real, nº 36, onde instala o seu obradoiro gráfico e funda a Editorial e Imprenta *Nós*. Conta con pouco máis que unha minerva e algún material tipográfico do que se tiña desfeito o xornal coruñés *El Ideal Gallego*. Aluga un local na rúa de Linares Rivas, nº 50, mais as condicións continúan a ser moi precarias e, no mes de maio de 1931 trasládase a Santiago instalando provisionalmente a sede na rúa das Hortas, nº 20, e definitivamente na rúa do Vilar, nº 15.

A editorial *Nós* vai desempeñar un papel fundamental no desenrolo da cultura galega de preguerra. Sen ir máis lonxe: a revista *Nós* dende o nº 87 (15/3/1931), até o derradeiro, o nº 139/144, xa non distribuído, farase na Imprenta *Nós* instalada inda na compostelá rúa das Hortas, nº 20; se ben a partires do nº 112 (15/4/1933) terá novo domicilio na rúa do Vilar, nº 15.

Casal é unha personalidade activa do nazionalismo dende a fundación das Irmandades da Fala. Como tal, edita a *Risco*, a *Otero*, a *Castelao*, a *Villar Ponte*, a *Manuel Antonio*... e alberga na imprenta tertulias de artistas e intelectuais afíns ás ideas galeguistas. El, en calidade de aglutinador, segue a ter como norte a identificación do país. O selo editorial vaino deseñar *Castelao* (**figura 12**) e constitúe outra destas imaxes referenciais: o piorno con dous nenos que len na sombra que proxecta: unha pequena viñeta que levarán tamén centrada na tapa moitos dos primeiros volumes saídos do prelo de *Nós*, e que resposta ao lema “escuela y despensa” de Joaquín Costa.

Con escasísimos medios, Casal edita teatro, novela, poesía, ensaio... E en 1927 un álbum de gravados en linóleo de Xaime Prada (**figura 13**), artista ourensán que vai ilustrar tamén o libro de Correa Calderón *Margarida a da sonrisa d’aurora*. En 1928,

Figura 12

Figura 13

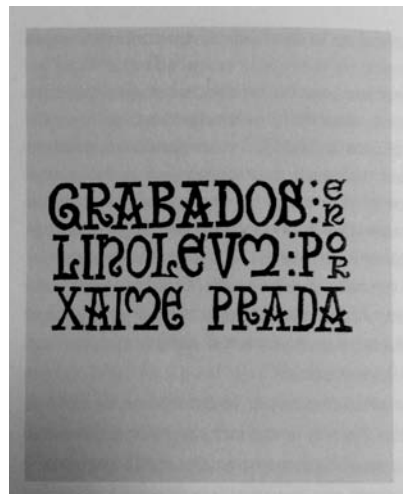

Figura 14

Figura 15

Luís Amado Carballo publica *O galo*, co selo de *Nós*. A cuberta é dun artista ourensán, Manuel Méndez Domínguez (**figura 14**): un vistoso galo centra a portada destacando polo seu colorido sobre o negro da plana. O cromatismo, a tres tintas, adquire un efecto expresivo de grande forza. O galo é símbolo solar, ave da mañá, dun abrente de renovación polo que transita Galiza na compañía dos artistas renovadores. Xunto da tipografía constitúe unha das mellores portadas do libro galego. Evidentemente, Méndez non está condicionado nin lle rende culto incondicional a un mundo rural sacralizado polo nazionalismo como depositario das esencias máis puras da cultura galega, e por iso pode levar a cabo sen trabas unha investigación plástica, conceptual e lírica de contido simbólico, unha práctica renovadora que entronca coa vangarda, como no caso de Cándido Fernández Mazas.

En *Nós* publícase a mellor literatura galega. O seu compromiso nazionalista lévao a editar libros de Castelao, Risco, Otero Pedrayo, Villar Ponte, Cunqueiro, Manuel Antonio e tantos outros. Limitándonos ao libro ilustrado, o seu número é

Figura 16

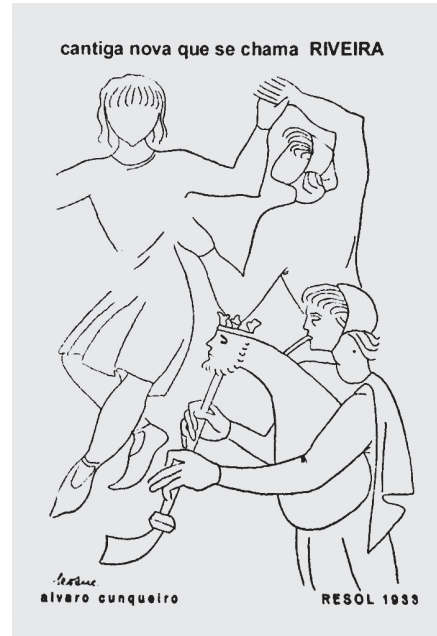

Figura 17

significativo: trinta e nove dos que dezasete levan tamén ilustracións en páxinas interiores. Dende a propia editorial dábase pulo á aplicazón da arte galega ao grafismo e ilustración. Amais de Castelao, xa citado como deseñador do selo identificativo da editorial, ou Camilo Díaz Baliño, Maside porá portadas a libros realmente emblemáticos da literatura galega: *Retrincos*, de Castelao (1934), ou *De catro a catro*, de Manuel Antonio (1928). Colmeiro, Xosé Sesto, Xurxo Lourenzo, Prego de Oliver ou Castro Arines colaborarán en *Nós* como artistas gráficos. Mais sen dúbida, son Manuel Méndez (a xa citada cuberta para *O galo* en 1928, de Luís Amado Carballo), Cándido Fernández Mazas (cuberta e páxinas interiores de *O vento segrel* en 1932, de Augusto María Casas) (figura 15), e Luís Seoane, ilustrador habitual das obras de Cunqueiro, *Mar ao norde* de 1932 (figura 16), *Cantiga nova que se chana riveira* de 1933 (figura 17), os que acadan o diálogo entre tipografía e imaxe, ou o que é o mesmo, os que no xeito de compoñer establecen pautas a seguir na escolla dunha letra determinada ou a imaxe concreta. Son estes os que ían adoptar fórmulas de

curso internacional na súa persoal linguaxe e, experimentando con modelos das máis variadas procedencias, vangardistas en ocasións, que inda hoxe sorprenden pola súa modernidade. Alí, na imprenta *Nós*, xurdiu unha especial inclinación de Luís Seoane pola imprenta e ilustración nos primeiros anos 30, polo traballo con “tipos e papeis”. Sabémolo, porque o deixou escrito, e sabemos tamén que, xa por entón, coñecía e mesmo admiraba as ilustracións de Picasso, de Klee, Pascin, Gros ou Otto Dix (Carballo-Calero e Jorge Varela, 2011).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Beramendi, Xusto (1991): *La obra política de Ramón Villar Ponte*. Sada, A Coruña: Edicións do Castro.
- Bangueses, Mercedes (2008): *La ilustración del libro en Galicia. Céltiga, Lar y Nós, editoriales con inquietud artística*. Santiago: Xunta de Galicia/CGAC (existe en edición en castelán e mais en galego).
- Carballo-Calero, María Victoria (1993): “Regionalismo, nacionalismo, y nuevos lenguajes”, en *Centro y periferia en la modernización de la pintura española*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- (2000): “Identidad y vanguardia, una relación polémica”, en *Arte y Ciudad, ámbitos medieval, moderno y contemporáneo*. Santiago.
- (2005a): “Prints in Modern Galicia. The Twenties and Thirties”, en *Modern Galicia, 1916-1936*. Santiago: Xunta de Galicia.
- (2005b) “Entre tradición e invención. Obra gráfica na Galicia Moderna”, en *A Galicia Moderna*. Santiago: Xunta de Galicia y CGAC.
- Carballo-Calero, María Victoria e Varela, Jorge (Coords.) (2011): *La ilustración gráfica en Galicia (1880-1936)*. Ourense: Duen De Bux.
- Trapiello, Andres (2006): *Imprenta moderna. Tipografía y literatura en España*. Valencia: Campgráfic.

De Céltiga a Zeltia

Pepe Barro
Deseñador gráfico

Resumo: O celtismo convértese coas Irmandades da Fala nun dos temas identitarios de Galicia, os “irmáns” conseguen facelo popular, rebordardando as lindes da historiografía e da literatura. Veláí como exemplo o percorrido que vai de *Céltiga*, a editora fundada en Ferrol en 1921, a *Zeltia*, marca rexistrada por galegos no Porto en 1937, que dous anos despois dá lugar á empresa farmacéutica fundada no Porriño co mesmo nome e logotipo; *Zeltia* foi até 2015 unha das máis importantes empresas de Galicia. A persoa que conecta estas dúas iniciativas, e aínda a revista *Céltiga* de Buenos Aires, 1924-1932, é o “irmán” Ramiro Isla Couto. Desenredamos aquí tres tempos da súa vida, entre Galicia e América, entre a cultura, a política e a empresa. Veláí o fío que atravesada o labirinto “céltigo”.

Palabras chave: Celtismo, Céltiga, Zeltia, Ramiro Isla Couto, Irmandades da Fala.

Abstract: Celticism became one of the main identity topics in Galicia thanks to the *Irmandades da Fala*. The “brothers” managed to make it popular, going beyond the limits of historiography and literature. Notable examples are *Céltiga*, the publishing company established in Ferrol in 1921, or *Zeltia*, whose trademark was registered by Galicians in Porto in 1937 and which two years later would become the pharmaceutical company of identical name and brand established in O Porriño. *Zeltia* was one of the most important companies in Galicia until 2015. The person linking these two initiatives, as well as *Céltiga* magazine in Buenos Aires, 1924-1932, was the “brother” Ramiro Isla Couto. Three periods from his life are disentangled, between Galicia and America, between culture, politics and business. This is the thread that runs through the Celtic labyrinth.

Key words: Celticism, Céltiga, Zeltia, Ramiro Isla Couto, *Irmandades da Fala*.

Para entender este asunto do celtismo, cómpre lembrar que a cousa vén de lonxe, que ten un fito en 1838 coa publicación da *Historia de Galicia* de Verea e Aguiar, que Murguía incorpora o tema con pulo ao seu discurso identitario, pero que son precisamente as Irmandades as que lle dan á teima celtista outra categoría ética e estética, agora tamén renovada coa loita dos irlandeses, contemplando que celtas non somos só os opostos aos iberos da Península, senón tamén outros pobos «irmáns» do arco atlántico

Europeo. As Irmandades amplían co *atlantismo* o concepto diferencial, pero sobre todo acertan a popularizar o asunto que consegue rebordar os ámbitos da historiografía e da literatura. Isto queda moi claro se botamos un ollo aos datos que nos fornece o amigo Fernando Pereira, responsable da hemeroteca da Real Academia Galega, que leva un censo informal de denominacións «celtas» tiradas da prensa galega. Entre 1900 e 1936 son 54 as denominacións de asociacións, empresas, entidades políticas ou marcas comerciais, pero vendo o repertorio polo miúdo temos que entre 1900 e 1921, ano da fundación de Céltiga en Ferrol, só hai 10 entidades na listaxe; pola contra, de 1921 a 1929 son 30 as que ten censadas Pereira, baixando a 14 as coñecidas entre 1930 e 1936. Claramente o auxe celtista cadra case mallado cos anos centrais da actividade das Irmandades (1917-1931), aínda que a temática xa non parará de aparecer na sociedade galega até hoxe mesmo, onde o celtismo achou na música folk un novo campo no que botar raíces. Pódese dicir que entre todos os temas identitarios xerados ou promovidos polas Irmandades é este do celtismo o que acadou maior aceptación popular.

Pois ben, sentado este principio, quero convidalos a facer un percorrido desde a rúa de Dolores 64, 1º de Ferrol, onde ten a súa sede a editora Céltiga, xusto na vivenda familiar de Xaime Quintanilla –no fermoso edificio modernista deseñado en 1912 por Rodolfo Ucha–, até a rúa Duque de Saldanha 612 de Porto –un edificio de típica feitura portuense–, desde o que en agosto de 1937 se rexistra unha marca comercial de nome Zeltia, na oficina da Repartição da Propiedade Industrial do Ministerio do Comercio e Industria de Portugal. Desde logo nada ten a ver unha editora cunha farmacéutica, nada agás a denominación –a pesar dese «Z» diferencial– e unha persoa clave entre elas, Ramiro Isla Couto. Este percorrido é tamén unha ollada ao desenvolvemento político e cultural en Galiza, mesmo na Galiza de alén mar, entre 1920 e 1937.

Primeiro tempo

O percorrido que lles propono ten tres etapas, tres tempos con Ramiro Isla Couto, coas voltas e reviravoltas da súa vida. Xa que logo, sen abandonar aínda o concello de Ferrol, acheguémonos neste primeiro tempo ao lugar de San Felipe da parroquia ferrolá de Brión, porque é nesa ribeira da ría onde, por volta de 1919-20, se establece a empresa *Astilleros de San Felipe* que dirixe como apoderado Ramiro Isla Couto, un mozo de vinte e tres anos, nacionalista ideoloxicamente ben temperado, que viña de facer o servizo militar na guerra de Marrocos. Antes deste infortunado destino, Ramiro fora emigrante en Buenos Aires, onde chegara con quince anos para traballar na tenda dun

tío materno, estudar Comercio e facerse Piloto Mercante. Na Fundación Isla Couto consérvase un cartafol co proxecto do estaleiro e mesmo os planos dun barco-tipo, todo redactado en galego, que corresponde a este tempo da súa estadía na ría de Ferrol. Nos anos 1917-1918, xusto antes do servizo militar, Ramiro fora membro sobranceiro da asociación filo-irmandiña A Terra de Buenos Aires, e velaí que en Ferrol conecta cos seus «irmáns» Xaime Quintanilla e Ramón Villar Ponte, entre outros, que xustamente neses anos desenvolven unha grande actividade. Desde mediados de 1920 o xornal ferrolán *El Correo Gallego* inicia unha entente cos nacionalistas e pasa a dirixilo Roberto Blanco Torres, que en agosto de 1921 entrega provisoriamente o mando a Ramón Villar Ponte até que, uns días despois, entra no cargo Xaime Quintanilla, que o mantén até decembro daquel ano, cando as desavinzas coa familia Barcón, propietaria do xornal, son xa irresolubles. É precisamente este ano de 1921 cando os «irmáns» deciden botar a andar unha editora que será a primeira en dedicarse exclusivamente ao libro en galego e que até 1923 quita adiante 16 títulos de pequeno formato, pouca extensión e temática variada que vai do teatro á novela curta, todo impreso naqueles talleres de *El Correo Gallego*. Pero tamén é ese mesmo ano cando entra en quebra fraudulenta a Casa de Banca Deza, arrastrando a todas as empresas daquel grupo financeiro de Vilagarcía, entre elas os *Astilleros de San Felipe*. Ramiro queda na rúa e no ano seguinte, contra finais de 1922, despois de asistir á «IV Asamblea Nacionalista» celebrada en Monforte, Ramiro volve á Arxentina coa encomenda e as credenciais de Risco, Conselleiro Supremo, de fundar en Buenos Aires a Irmandade Nacionalista Galega. Pero naquel ano de 1921, cando os «irmáns» crean Céltiga en Ferrol, Ramiro aínda estaba alí.

Segundo tempo

Neste percurso de Céltiga a Zeltia temos agora cambio de tempo e lugar. Ramiro volveu a Buenos Aires a finais de 1922 e ao ano seguinte xorde xa a revista *Terra* como ideario da ING, pero tras a ruptura co seu tío materno, Ramiro inicia un traballo de viaxante de comercio, navegando río arriba o Paraná até os confíns fronteirizos con Paraguai ou o Brasil. Sen o alento de Ramiro, o nacionalismo de Buenos Aires arrefría ante as críticas dos «enxebres» rexionalistas e a ING esmorece. Son xustamente agora os que «perderon o entusiasmo», Blanco Amor, Eliseo Pulpeiro, Suárez Picallo, Rial Seijo e Ramón Peña, todos antigos compañeiros da ING e amigos de Ramiro, os que crean a revista cultural *Céltiga*, que sae á rúa o 30 de setembro de

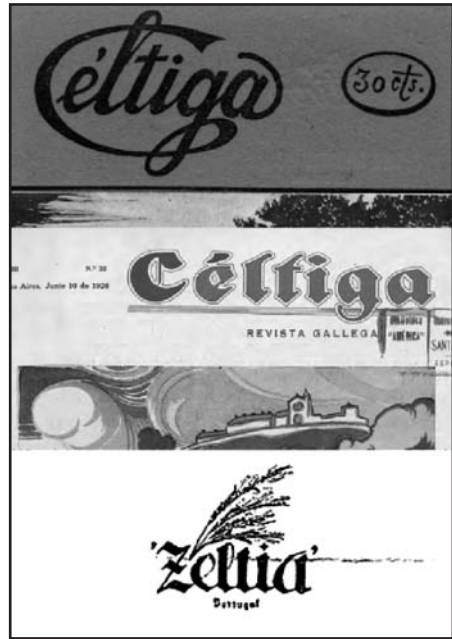
1924. A publicación quincenal é a máis ambiciosa que se publicou nunca en América, cunha fasquía gráfica importante que a volve popular e que a torna lonxeva, chegando a 1932. Os antigos «irmáns» de Ramiro, mesmo agora nunha posición máis posibilista para evitar o enfrontamento cos “enxebres”, dan cabida a unha sección fixa baixo a responsabilidade exclusiva de Isla Couto, que sen ningunha concesión debulla toda a doutrina nacionalista, nomeadamente os libros de Risco e os Villar Ponte. É unha sección quincenal que se mantén até o ano seguinte baixo unha cabeceira deseñada e gravada en linóleo polo propio Ramiro, técnica que desenvolverá tamén en ilustracións diversas para a revista *A Fouce*, e naquel *Idearium galeguista* non falta a estrela escintilante, a fouce e unhas letras góticas convencionais que son da mesma liñaxe que as utilizadas no logotipo da propia revista *Céltiga*.

Nos anos posteriores, Ramiro non ten vagar: en 1927 participa na creación e é membro directivo da Sociedade d’Arte Pondal, en 1928 crea a Peña Céltiga, grupo propagandista, e colabora activamente en *A Fouce*, revista «pola liberdade e independencia de Galiza», que continuará a súa andaina até 1936.

Terceiro tempo

Cunha nova reviravolta situámonos agora con Ramiro en Galiza. En 1931 proclámase a República e neste tempo de esperanza no que se crea o Partido Galeguista, Ramiro quere estar aquí. Fixa a súa residencia en Vigo, pero co seu traballo de viaxante de comercio, agora por Galiza e España, o noso protagonista está afastado da primeira liña política, mesmo así, Ramiro forma parte da directiva local do partido e é membro do seu consello nacional. Pero cando chega o golpe fascista de 1936, Ramiro sábese morto se permanece en Galiza e en 1937 tenta fuxir pola raia seca a Portugal. Detido en Verín pola garda civil, é conducido ao Frontón de Vigo, onde permanece detido con risco de ser paseado. É grazas a unha casualidade que o pai, antigo garda civil xubilado, pode liberalo. O tenente do mesmo corpo, Fancisco González, alcumado en Vigo *O Rabioso* polo seu asañamento cos vencidos, fora compañeiro do pai dos Isla Couto nalgún destino e consegue que a Garda Civil olle para outro lado, ao fin o seu fillo non fora un persoeiro sobranceiro do Partido Galeguista. O caso é que Ramiro pasa a fronteira a Portugal e diríxese a Porto, onde é acollido polo doutor Obella Vidal, antigo compañeiro do consello nacional do Partido Galeguista, director do Instituto Bioquímico Miguel Servet, onde tamén traballa Fidel Isla Couto, irmán de Ramiro. Pero Obella conta cun salvoconduto da Policía española para entrar e saír de Portugal

Céltiga, Ferrol, 1921
Céltiga, Buenos Aires, 1924
Zeltia, Porto, 1937

co pretexto de mercar caruncho de centeo, un fungo moi útil para o seu laboratorio farmacéutico de Vigo, no que tamén era socio Alexandre Bóveda. As investigacións de Xosé L. Pastoriza levan a supoñer unha estratexia de dobre xogo practicada por Obella, librado da morte ao parecer por unha forte suma de diñeiro, pagada como doazón aos vencedores. O doutor estaría oficialmente a participar nun *Comité Nacionalista* –léase franquista– *de la Habana*, que con sede no mesmo enderezo de Porto onde se hospeda Ramiro, tentaría achegar diñeiro da emigración cubana ao exercito español «alzado». Esta organización, dirixida polo fascista Emilio Martínez Baladrón, integrado naquela altura no cuartel xeral de Franco, xa que logo ausente de Porto, sería utilizada por Obella e outros para facilitar a fuxida ao exilio de galeguistas e outros republicanos. É nesta estratexia de aparencias que naquel ano de 1937, xa instalado naquel enderezo da rúa Duque de Saldaña 612 de Porto, que Ramiro debuxa pola súa man un logotipo en letras góticas cunhas espigas, que temos que supoñer de centeo por aquilo do caruncho. É esta marca comercial denominada Zeltia a que rexistra Obella Vidal na Repartição da Propiedade Industrial desta cidade, segundo consta no documento dos arquivos da institución. A forma gótica daquelas letras trazadas por Ramiro seguen de preto as do logotipo da revista *Céltiga* de Buenos Aires. Esta Zeltia

non é aínda máis que unha marca comercial, relacionada coa actividade comercial «oficial» de Obella Vidal e do seu axudante Ramiro Isla Couto.

A denominación parece ter pasado de adxectivo a substantivo –Terra dos céltigos > Terra Céltiga > Zeltia (o cambio do “C” ao “Z” é só por afán diferenciador)–, nunha suposta evolución que remeda o mesmo procedemento que do xentilicio Galaicos xurdiu a forma Gallaecia –léase *Galecia*–.

Ramiro consegue pasar a América, onde traballa de viaxante para a multinacional farmacéutica Roche e coordina os distintos exiliados do Partido Galeguista na diáspora. En 1957 volve do exilio e radícase en Vigo, integrado no grupo Galaxia, xunto ao seu irmán Xaime.

Coda

A Céltiga de Ferrol foi posiblemente a primeira denominación deste tipo que tivo unha certa popularidade, isto levouna á cabeceira da revista de Buenos Aires e, a través de Ramiro, á marca comercial farmacéutica. Cando en 1939, asasinado Alexandre Bóveda, Obella Vidal decida romper co seu socio Rubira no Instituto Miguel Servet para emprender unha nova andaina, este nome comercial xa rexistrado será unha das súas bazas, aceptadas polos seus novos socios, os Fernández López de Sarria, coma el antigos «irmáns» e membros do Partido Galeguista, pero que se fixeran imprescindibles durante a guerra civil, fornecendo carne ao exército franquista. Zeltia pasa a nomear a nova empresa, na que tamén é accionista cunha pequena participación, Fidel Isla Couto, coma dixemos antigo traballador do Miguel Servet. Pero agora quen completa a identidade corporativa da nova empresa é outro Isla Couto, Xaime, dezanove anos máis novo que Ramiro, que proxecta o símbolo deseñando un tríscele de brazos ondulados, que vai acompañar sempre, até hai ben poucos anos, a aquelas letras góticas trazadas por Ramiro, agora xa despoixadas da referencia concreta do centeo. A partir deste momento, a figura xeométrica do tríscele, con todas as variantes gráficas posibles comeza a substituír a anta-trítilo como emblema do celtismo na cultura galega. Este protagonismo simbólico do tríscele non deixará de medrar até hoxe mesmo grazas á identificación da etnia co emblema, efecto da grande popularidade que acadarán os produtos insecticidas de Zeltia no campo e na sociedade galega, tamén unha das poucas empresas do país que cotizou na Bolsa española. Marca, nome e empresa desaparecen en 2015, absorbidas pola súa filial Pharmamar, agora con sede en Madrid e non no Porriño, unha mala noticia para a historia do deseño galego, para a economía e para a sociedade galega, mágoa.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Para unha maior información deste asunto ver Pepe Barro, *Tres pés para un tríscele. A identidade corporativa da empresa Zeltia*, en *Base*, revista da ESAD Antonio Faílde de Ourense, 2016.

Para ter un perfil biográfico e aínda ideolóxico de Ramiro Isla, ver Xosé L. Pastoriza, *Ramiro Isla Couto, pioneiro do nacionalismo de alén mar* nas actas do simposio Repensando Galiza: As Irmandades da Fala, Santiago, 2017.

Para coñecer a revista *Céltega* de Buenos Aires nada mellor que consultar todos os números dixitalizados: http://consellodacultura.gal/fondos_documentais/celtiga/
Sobre a creación de Zeltia, ver Ricardo Gurriarán, *Obella Vidal, empresario e investigador*, edición do Foro Peinador.

Sobre as Irmandades e o galego en Ferrol

Siro López
Artista e escritor

Resumo: O obxectivo fundamental deste artigo é pór de manifesto a situación do idioma galego en Ferrol antes, durante e despois das Irmandades da Fala desde unha perspectiva persoal, baseándome no coñecemento que dos homes da Irmandades había na miña familia, da participación do meu pai e os meus irmáns nas actividades do Coro Toxos e Froles e xa, despois da guerra, nas miñas experiencias.

Palabras chave: Lingua galega, Historia social da lingua, Ferrol, Irmandades da Fala.

Abstract: The main aim of this paper is to show the situation of the Galician language in Ferrol before, during and after the foundation of the Irmandades da Fala. I shall do that from a personal perspective with the help of family memories about the men of the Irmandades and about the participation of my father and my brothers in the activities of the Choir Toxos e Froles, and also by using my own experiences after the Spanish Civil War.

Key words: Galician language, Social History of language, Ferrol, Irmandades da Fala.

Ambiente cultural a comezos do século XX

En 1905, para conmemorar o terceiro centenario da publicación da primeira parte do Quixote, o Ateneo Ferrolano, presidido por Andrés Comerma, arranxou un ciclo de conferencias de Alfredo de la Iglesia, Aurelio Ribalta, Federico Landrove, Ricardo Neira e Rodrigo Sanz, recolleitas, con outros textos breves, nunha publicación impresa en El Correo Gallego. En 1917, cando se crearon en Ferrol as Irmandades da Fala, as mesmas persoas que homenaxearan a Cervantes, acolleron a Antón Vilar Ponte e Manuel Lugrís Freire, delegados das Irmandades da Fala na Coruña, e acompañáronos no mitin celebrado no salón de actos dos Mercedarios.

Naquel ambiente cultural, Xaime Quintanilla, Xoán García Niebla, Euxenio Charlón, Francisco Cabo Pastor, Seoane Pampín, Manuel Comellas, Emiliano Balás...

facían compatible a arela de dignificar o idioma galego co recoñecemento dos grandes autores españois.

E non obstante, as Irmandades non o tiveron fácil. Antes de crearse, calquera intento fora atacado desde a dereita máis conservadora, á que lle parecía ridículo querer converter unha fala de labregos e de obreiros en lingua de cultura. Despois de creadas, ás críticas da dereita sumáronse as do movemento obreiro, polo que as Irmandades supuñan de apoio ao Rexionalismo e, sospeito, que por compartir o mesmo prexuízo da dereita conservadora sobre a validez, ou mellor “a non validez”, do idioma galego. Sei que non é agradable o que digo, pero falo con coñecemento de causa.

O 8 de abril de 1976 celebrábase na Delegación Comarcal de Sindicatos de Ferrol unha reunión de mestres e encargados de Bazán, prexudicados polo Convenio Colectivo. Tomou a palabra o enlace sindical Xan Rey, que tiña estudado o problema e a posible solución; pero cando empezou a falar en galego, vinte ou trinta voces interrompérono berrando: -¡En castellano! Despois dun par de intentos afogados por voces iradas, Xan Rey abandonou o local, mentres alguén pedía para el un voto de censura por <pretender tomarnos de broma hablando en gallego>.

Diráseme que iso pasou nunha asemblea de mestres e encargados aos que lles esvarara o cu da almofada, pero é que, días despois, nunha asemblea de obreiros pasoulle exactamente o mesmo ao sindicalista Rubén Ferreiroa. Mil obreiros impedíronlle falar, berrándolle: -¡En castellano!

Non quero parecer fachendoso, pero a aquel disparate púxenlle fin eu. Primeiro escribín un artigo en *El Ideal Gallego*, que titulei “Ornear en castellano”, contra os mestres e encargados, que me atacaron ferozmente con outro, ao que, naturalmente, tamén respondín; e logo escribín outro máis contra a asemblea de obreiros, na que, por certo, eu estaba, porque durante moito tempo fun o único delineante que asistía ás asembleas de Bazán durante os conflitos pola negociación dos convenios. Tamén aquí houbo cruce de artigos, ata que varios dirixentes de CCOO viñeron verme á oficina para pactar a fin do enfrontamento. Dixen que eu deixaría de escribir cando os oradores que se expresasen en galego fosen respectados, e así foi. A partir daquel día Xan Rey e Rubén Ferreiroa falaron galego, e logo fóronse sumando Antonio Mesejo, de USO, e outros de CCOO e UXT, e remataron falando galego os máis deles.

Sei que os líderes sindicalistas máis importantes estaban na cadea e sei –créoo firmemente– que con eles, na dirección das asembleas non se producirían aquelas situacións esperpénticas; pero producíronse e por iso digo que non me estrañaría que os dirixentes obreiros dos tempos das Irmandades tivesen os mesmos prexuízos.

Evolución ideolóxica das Irmandades

As Irmandades da Fala orientáronse inicialmente á promoción da cultura e da lingua galega, mais axiña ampliaron o seu campo de acción cara a iniciativas de carácter político, que incluírían a presentación de candidatos ás eleccións parlamentarias de 1918 ou a aprobación do Manifesto nazonalista da I Asemblea Nazonalista (Lugo, 1918), que constituiría a base de todos os programas do nacionalismo galego ata 1936.

Saída de Comellas

Manuel Comellas Coimbra, impulsor do nacemento de El Correo Gallego en Ferrol, xornal que dirixiu; creou tamén o Colegio Comellas, onde estudaron ferroláns tan coñecidos como Andrés Guerreiro, Demetrio Casares, Luis Aulet, Castro Seoane, Francisco Dopico González, Juan Romero Manso, Ricardo Carballo Calero e Francisco Franco. Home da cultura, foi membro das Irmandades, pero marchou despois dun enfrontamento con Quintanilla. Non foi por discrepancias respecto á calidade das obras teatrais escritas por un e outro, como se dixo, senón por discrepancias políticas. A Comellas parecíalle que as Irmandades ían cara ao separatismo, e marchou.

De Xaime Quintanilla, o grande impulsor das Irmandades en Ferrol, habería que falar moito. Mesmo da contradición que viviu por ser profundamente galeguista e crer que o socialismo era a única doutrina política posible para superar as inxustizas do capitalismo. A personalidade e a bonhomía de Quintanilla gañou numerosos afiliados para unha causa perdida, pero que el –soñador e un punto inocente– vía viable: un PSOE galeguista. Non hai dúbida de que Quintanilla intuía o PSG no que eu militei, e que naquel PSOE galeguizado en Ferrol, militaron moitos obreiros que creron nel e no seu proxecto. Entre eles meu pai.

Ilustradores de Céltiga

Entre os ilustradores da editorial *Céltiga*, creada por Xaime Quintanilla, temos catro excelentes pintores ferroláns:

Camilo Díaz Baliño, o máis conscientemente galeguista e o que fixo un traballo máis intenso. Morreu fusilado no 1936. O concello encargou un busto seu, en bronce, ao escultor Ferreiro Badía, que fixo un traballo espléndido. Os ferroláns

puidemos admiralo durante certo tempo, sobre unha peaña de pedra, no Cantón; ata que un día desapareceu. O concello non chegou a un acordo económico con Ferreiro Badía e encargoulle outro busto, tamén de bronce, ao escultor ferrolán José Rubio Gascón.

Bello Piñeiro, artista de gran talento, vítima do alcoholismo, con obra desigual, deixou testemuño da súa creatividade na decoración do Casino; obra realizada en tres etapas: en 1925, de 1930 a 1933 e de 1934 a 1936. Tamén fixo o primeiro estudo das cerámicas de Sargadelos.

Imeldo Corral foi un pintor autodidacta, que triunfou desde o momento en que se presentou, en 1917, nunha mostra colectiva na Coruña, organizada por Palacios, Sotomayor, Llorens e Seijo Rubio. En 1923 fixo unha exposición en Santiago, que constituíu un acontecemento cultural, que se repetiu meses despois na Coruña.

Os galeguistas viron en Imeldo o gran pintor de Galicia. É certo que a súa sensibilidade para a cor permitiulle pintar lenzos inigualábeis. Era algo parente meu, pero nunca llo dixen, aínda que falabamos moito, sobre todo os veráns, en Valdoviño, onde nos viamos case a diario:

-Don Imeldo, estiven onte no museo de Lugo e vin un óleo seu precioso.

-¿No me diga! ¿Cómo es?

-É un val con algo de néboa, e un prado en primeiro plano...

-No sé. He pintado tantos...

-Si, e ninguén pintou os verdes como vostede.

-¿Ni lo grises!

-Ten razón. Tampouco os grises.

-¿Ni los malvas!

-Tamén os malvas, si...

-¿Ni los azules!

Despedíámonos cun abrazo e un sorriso de complicidade. O mesmo sorriso que me bailou nos beizos cando lin no xornal un anuncio que dicía:

El Centro Sociocultural de Ferrol acoge la muestra «Imeldo Corral.Paisaxista das Irmandades» que permanecerá aberta hasta el 11 de enero de lunes a sábado en horario de 11.00 a 14.00 y de 18.00 a 21.00 h.

É certo que as Irmandades tentaron a Imeldo, pero Imeldo mal podía ser o pintor das Irmandades porque non falou galego na vida. Houbo un tempo en que a amizade con Manuel Antonio foi moi intensa e cando eu lle preguntaba como era o poeta,

non tiña máis que eloxios para el. Un día díxome: *“Era tan apasionado en todo, contagiaba de tal modo su entusiasmo, que cuando estaba con él, hasta yo hablaba gallego!”*

Carmelo González era un excelente pintor e gran coñecedor das técnicas da pintura. Paisaxista de estilo persoal, gustaba de pintar hórreos e convertíalos en castelos. As circunstancias levárono a poñer a camisa azul da Falanxe e a traballar na Oficina Técnica de Maquinaria, onde tamén estiven eu, aínda que non coincidimos; pero alí quedaban algunhas seccións de buques coloreados á acuarela por el. Cómpre dicir que Carmelo González, fora presidente do Coro Toxos e Froles e que despois do seu paso ao falanxismo non prexudicou a ninguén, senón todo o contrario.

Teatro en Toxos

Naceron os cadros de declamación no 1922 e Charlón e Hermida escribiron escenas cómicas en galego, con grande éxito de público. Luís Amor Soto, secretario do Toxos, escribiu “Pedriño”, drama en castelán, cheo de tópicos, que conta a historia dun neno de familia mariñeira, moi humilde, chamado Pedriño, que salva de morrer afogado a un neno de familia rica. O pai rico, agradecido, págalle os estudos a Pedriño, que os aproveita e aparece na escena final vestido de mariño.

Por increíble que pareza, a obra foi un éxito en Galicia, o País Vasco e Cataluña, quizais pola actuación do protagonista, un rapaz de doce anos, a quen a prensa considerou “un futuro gran actor”. Aquel rapaz era o meu irmán e nunca máis subiu a un escenario. Fíxoo moitas veces meu pai, José López Bouza, de quen se teñen ocupado Manuel Lourenzo e Francisco Pillado nos seus estudos sobre o teatro galego. Nos anos da República, meu pai protagonizou varias obras “de marcado matiz político social” e foi xulgado nun Consello de Guerra que o condenou a trinta anos.

E este é o momento de recordar a outro ferrolán que non aparece nas crónicas das Irmandades da Fala, pero que, pola súa traxectoria política, cómpre relacionar con elas. Refírome a outro José López Bouza, gobernador civil de Ourense e Lugo entre 1931 e 1932, e presidente da Deputación Provincial da Coruña en 1936. Participou na campaña a prol do Estatuto de Autonomía de Galicia, e, ao ser aprobado, viaxou a Madrid como presidente do comité que o presentou nas Cortes Españolas. Ao se producir o levantamento militar do 18 de xullo volveu a Ferrol, onde foi detido, xulgado e condenado a cadea perpetua. Non obstante, mans asasinas sacárono do buque Plus Ultra, onde estaba recluído, e levárono ao cemiterio de Canido para fusilalo con outras dezaioito persoas.

A casa familiar de José López Bouza estaba no Cantón e a do meu pai, albanel de profesión, no Campón; polo que os erros dos carteiros ao repartir o correo eran inevitábeis e iso fixo que entre as dúas familias houbera certa relación, e que, fusilado o político e preso meu pai no castelo de San Felipe, a viúva chamase á miña nai para darlle varias pezas de abrigo que foran do seu home.

Meu pai saíu no 1941 e ata o 1950 foi detido incontábeis veces por policía desorientados polas novas que chegaban á Comisaría das actividades realizadas no estranxeiro por un debuxante e pintor ferrolán, chamado José López Bouza, que en realidade era o fillo, José López Fernández, que artisticamente tomara os dous apelidos do pai en memoria súa. Nos anos oitenta coñecémonos e intercambiamos debuxos. Conteille unha anécdota que descoñecía:

Actuaba o cadro de declamación do Coro Toxos e Froles en Pontevedra e os carteis poñían o nome de José López Bouza no cadro de actores. Acudiu á representación Castela, quen, ao remate, quixo saudar ao amigo e presentouse no camerino. A súa sorpresa foi enorme cando comprobou que non era quen el pensara, e comentou: *“Pois eu vía o cuspidiño e pensaba: hai que ver o ben que actúa o López Bouza”*.

E aquí remato. Coido que este falar desde a proximidade desta xente que creou ou apoiou as Irmandades en Ferrol, é un xeito de facelos máis cercáns. Foi o que tentei.

Índice

Limiar	7
<i>Victor Fernández Freixanes</i>	
Presentación. Fala, escrita e prelos	11
<i>Henrique Monteagudo / Mª Dolores Sánchez Vales</i>	
I. Oratoria e prosa non ficcional	17
A oratoria en galego antes e despois de 1916: problemática	19
<i>Xesús Alonso Montero</i>	
A axencia político-cultural das Irmandades e a emerxencia de prácticas protoensaísticas na Galiza do seu tempo	39
<i>Arturo Casas</i>	
No tempo das Irmandades: ideas e debates sobre literatura na prosa non ficcional	61
<i>Teresa López</i>	
II. Novos vieiros para a narrativa	75
A narrativa no proxecto das Irmandades ¿continuidade ou renovación? O caso da Colección Lar	77
<i>Dolores Vilavedra</i>	
Liñas de sentido da narrativa curta das Irmandades. Algunhas calas	91
<i>Ramón Nicolás</i>	
Da narrativa oral á costumista no tempo das Irmandades da Fala	101
<i>Camiño Noia Campos</i>	

III. Un novo teatro galego	117
O proxecto das Irmandades da Fala para a modernización do teatro <i>Laura Tato Fontaiña</i>	119
O teatro no tempo das Irmandades: espazo e identidade <i>Euloxio R. Ruibal</i>	145
Fernando Osorio do Campo no programa teatral irmandiño <i>Carlos-Caetano Biscainho-Fernandes</i>	153
IV. Unha poética anovadora	167
As Irmandades da Fala e a renovación da lírica galega <i>Xosé Ramón Pena</i>	169
A poesía do tempo das Irmandades na historiografía literaria galega <i>María Xesús Nogueira Pereira</i>	175
Gonzalo López Abente, o «poeta do mar» das Irmandades da Fala <i>Miro Villar</i>	189
O mito como ideoloxía: un poema inédito de Euxenio Montes para Manuel Antonio <i>Xosé Luís Axeitos</i>	205
V. Reivindicación e modernización da lingua	211
Fagamos do cultivo do noso idioma unha relixión de homes dignos <i>Rosario Álvarez</i>	213
Cataluña como referente para Galicia na loita polo recoñecemento da súa personalidade cultural e política <i>Antón Santamarina</i>	227
O seminario de Estudos Galegos: do cultivo do idioma (1923-1927) á codificación (1928-1936) <i>Henrique Monteagudo</i>	239

VI. A conquista do público	279
Comunicación e novas tecnoloxías	281
<i>Victor Fernández Freixanes</i>	
Irmandades da Fala: acción e novos obxectos	305
<i>Margarita Ledo Adión</i>	
Buscando unha vitrina para o galeguismo	311
<i>Xan Carballa</i>	
As irmás de A Nosa Terra. O voceiro das Irmandades acolle o alborear das primeiras mulleres do xornalismo	319
<i>Carme Vidal</i>	
VII. Intelectuais, xornalistas, escritores	329
Antón Villar Ponte (1881-1936): un guieiro xeneroso e esforzado	331
<i>Emilio Xosé Ínsua</i>	
O humanista galego Johán Vicente Viqueira López na alba do século XX e no tempo das Irmandades	351
<i>Antón Costa Rico</i>	
Vicente Risco, irmán e membro da ING	365
<i>Olivia Rodríguez González</i>	
Ramón Cabanillas, o Poeta das Irmandades da Fala	387
<i>Francisco Fernández Rei</i>	
A participación de Florencio Vaamonde nas Irmandades da Fala	413
<i>Isabel Seoane</i>	
Lois Peña Novo: o soño da industrialización de Galicia	433
<i>Manuel Roca Cendán</i>	
VIII. Imaxe e identidade	451
Imaxes de galegitude. Proceso e configuración	453
<i>María Victoria Carballo-Calero</i>	
De Céltiga a Zeltia	471
<i>Pepe Barro</i>	
Sobre as Irmandades e o galego en Ferrol	479
<i>Siro López</i>	

Este libro saíu do prelo
o 20 de decembro de 2017,
no cento dez aniversario da estrea
do Himno galego na Habana

Academ

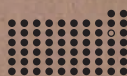
Sección de Literatura

Nas Irmandades da Fala latexa unha visión comprensiva de Galicia, na que se alían as preocupacións artísticas coas sociais, as estéticas coas políticas, as creativas coas cívicas, as culturais coas económicas, unha visión que aspira a abranguela, interpretala e resignificala na súa totalidade e na súa singularidade.

ademia

REAL
ACADEMIA
GALEGA

DEPUTACIÓN
PONTEVEDRA